

**T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

147114

YAHYA KEMAL TAŞTAN

**ABDURRAHMAN ŞEREF, YAŞADIĞI DÖNEM VE
ESERLERİ**

DANIŞMAN

PROF. DR. İSMAİL ÖZÇELİK

KIRIKKALE 2004

KİŞİSEL KABUL / AÇIKLAMA

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım “Abdurrahman Şeref, Yaşadığı Dönem ve Eserleri” adlı çalışmamı, ilmî ve ahlakî geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazdığımı ve faydalandığım eserlerin bibliyografyada gösterdiklerimden ibaret olduğunu, bunlara atıf yaparak yararlanmış olduğumu belirtir; bunu şeref ve haysiyetimle doğrularım.

.../.../2004

Yahya Kemal TAŞTAN

ÖZET

Bu çalışmada Tanzimat'tan Cumhuriyet'e uzanan süreç içinde Osmanlı toplumunun yaşadığı sosyal değişimler Abdurrahman Şeref etrafında incelenmiştir. Modernleşme süreci ile eğitim hayatında yaşanan değişimler, Tanzimat fikrinin halka yayılmasında mekteplerden yetişen aydınların rolü, ele alınan konular arasındadır. Bundan başka Abdurrahman Şeref'in hayatı, siyasî faaliyetleri, tarihçiliği ve eserleri tezin başlıca amacıdır. Osmanlı tarihçiliğinin Tanzimat sonrasında geçirdiği değişimler de bu bağlamda değerlendirilmiştir.

ABSTRACT

In this work, the changes that took place in the Ottoman society from Tanzimat until the Republic were studied by the example of Abdurrahman Şeref. The changes in the education system with the modernization period, the role of the intellectuals, educated in the modern schools, in spreading the idea of Tanzimat are among the subjects that were dealt with. Moreover, the life of Abdurrahman Şeref, his political activities, his historiography and Works are the main objects of this thesis. The changes in the Ottoman historiography after Tanzimat has also been evaluated with in this context.

İÇİNDEKİLER

KİŞİSEL KABUL / AÇIKLAMA.....	I
ÖZET	II
ABSTRACT	III
İÇİNDEKİLER	IV
ÖNSÖZ.....	VII
KISALTMALAR.....	IX
GİRİŞ	2

I. BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE MODERNLEŞME HAREKETLERİNE BİR

BAKIŞ	11
A. Karlofça'dan Nizâm-ı Cedîd'e Osmanlı Modernleşmesi	13
B. III. Selîm ve Nizâm-ı Cedîd	19
C. II. Mahmud Dönemi	23
D. Tanzimat Dönemi	30
E. Tanzimat Adamı ve Aydınlar	35
F. Modernleşme Dönemi Osmanlı Sosyal Hayatında Değişmeler.....	42
G. "Ali Nizamî Beyin Alafrangalığı ve Şeyhliği" Adlı Eser ve Abdurrahman Şeref.....	50

II. BÖLÜM

ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ'NİN HAYATI	54
A. HAYATININ İLK DEVRESİ (1853-1908).....	54
I. Doğumu, Çocukluğu ve Eğitim Hayatının İlk Yılları (1853-1869)	54
II. Mekteb-i Sultanî'nin Kuruluşu ve Abdurrahman Şeref'in Öğrencilik Yılları (1869-1873).....	57
III. Abdülhamid Devrinde Devlet Memuru ve Eğitimci Abdurrahman Şeref.....	67
1. Mekteb-i Mülkiye'deki İdarecilik Yılları.....	68
2. Galatasaray Mekteb-i Sultanî'sinin Genel Durumu Ve Abdurrahman Şeref'in İdarecilik Yılları (1895-1908)	77
IV. Abdurrahman Şeref'in Eğitim Anlayışı	84

B. ABDURRAHMAN ŞEREF'İN SİYASÎ HAYATI (1908-1925).....	89
I. İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Abdurrahman Şeref'in Yer Aldığı	
Hükûmetler	91
II. Mütareke Döneminde Abdurrahman Şeref'in Faaliyetleri ve Yer Aldığı	
Hükûmetler	118
III. Millî Mücadele ve Cumhuriyet Döneminde Abdurrahman Şeref (1919-	
1925)	139
1. Millî Mücadele ve Abdurrahman Şeref Efendi	140
2. Ankara Hükûmeti Karşısında Abdurrahman Şeref Efendi.....	144
3. II. TBMM ve İstanbul Mebusluğu.....	145
4. II. TBMM'nde Lozan Antlaşması Müzakereleri	147
5. Cumhuriyet'in İlânı ve Abdurrahman Şeref.....	151
C. ÖLÜMÜ	154

III. BÖLÜM

ABDURRAHMAN ŞEREF'İN VAK'ANÜVİSLİĞİ ve OSMANLI	
DEVLETİ'NDEKİ TARİH ÇALIŞMALARINA KATKISI	157
A. Abdurrahman Şeref'in Vak'anüvisliğe Tayini	160
B. Türkiye'de Arşivcilik Çalışmaları ve Abdurrahman Şeref	163
C. Müze-i Hümayûnun Gelişmesinde Abdurrahman Şeref'in Rolü	166
D. Tarih-i Osmanî Encümeni ve Mecmuası.....	170
1. Encümenin Kuruluşu ve Yapısı	170
2. Târih-i Osmânî Encümeni'nin Faaliyetleri	176

IV. BÖLÜM

ABDURRAHMAN ŞEREF'İN ESERLERİ VE TARİH ANLAYIŞI.....	189
A. Tarihi Eserleri ve Çalışmaları	196
B. Coğrafya İle İlgili Eserleri.....	219
C. Ahlâk Kitapları	224
D. Makaleleri.....	227
E. Tarih Anlayışı	238
SONUÇ.....	241
ABDURRAHMAN ŞEREF'E AİT KİTAP VE MAKALELER.....	243
GENEL BİBLİYOGRAFYA.....	252
EKLER.....	273

ÖZGEÇMİŞ.....314

ÖNSÖZ

Bu tezin konusu, Tanzimat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet devrini yaşamış; âdeta “üç devirde bir adam” vasfına sahip Abdurrahman Şeref’tir. Hâl böyle olunca, onun yaşadığı devirlerin çerçevesini bu teze sıkıştırmak imkansız gibi görünmektedir. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerini kapsayan asrın “imparatorluğun en uzun yüzyılı” olduğu ve bu asırdaki gelişmelerin Cumhuriyet döneminde yaşanacak problemlerin ve çözümlerin temelini teşkil ettiği bilinmektedir. Bu üç dönemi, o zamana kadar Türk tarihinde yaşanmamış hızlı değişimlerin, farklı ideolojik yapılanmaların, yeni insan tiplerinin, kültürel normların, alışılmadık hayat tarzlarının ortaya çıktığı bir dönem olarak değerlendirmek mümkündür. Sosyal hayatın bu kadar karmaşık bir manzara arz ettiği bu uzun yüzyılda siyasî hayatta da çalkantılar yaşanmıştır.

Akademik hayatın ilk basamağı olarak kabul edilen Yüksek Lisans çalışmalarında asıl amacın kaynaklara nüfuz edebilme olduğu söylenir. Bu tezde de kaynaklara nüfuz etmek, hangi kaynağın nerede ve nasıl bulunacağını öğrenmek başlıca amaçtır. Bunun dışında Yakınçağ tarihçiliğinin en mühim devreleri arasında yer alan Tanzimat, Meşrutiyet ve Cumhuriyeti, bu üç devri yaşayan Osmanlı Devleti’nin son vak‘anüvisi Abdurrahman Şeref’in hayatı ışığında tahlil etmek anlamlıdır.

Tezin hazırlanması aşamasında, önce bu konuda yapılmış herhangi bir çalışmanın var olup olmadığını araştırdık. Mehmet Demiryürek’in *Devlet Adamı ve Tarihçi Abdurrahman Şeref Efendi (1853-1925)* adıyla yayımlanmamış bir doktora tezi olduğunu tespit ettik (Tezimizin savunma aşamasında bu çalışma yayımlandı)¹ Bu noktada Abdurrahman Şeref üzerine yapacağımız çalışmadan vazgeçmeyi düşündük. Ancak anılan tezi temin ettiğimizde, ortaya konan çalışmaya nazaran farklı düşündüğümüz noktalar olduğunu ve Abdurrahman Şeref hakkında söylenecek daha çok şeyin olduğunu tespit ettik. Bunun yanında Demiryürek’in çalışmasında yer alan geniş bibliyografyası işimizi büyük ölçüde kolaylaştırdı. Böylece dergi ve gazete taramasında büyük bir kolaylık sağladık. Ancak, bu çalışmada arşiv belgeleri çok sığıdı. Arşivde binlerce belgenin arasından ona ve onun dönemine ait belgeleri

¹ Mehmet Demiryürek, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Bir Osmanlı Aydını Abdurrahman Şeref Efendi (1853-1925)*, Ankara 2003.

alıp değerlendirmeye ve aradan bir asır dahi geçmemesine rağmen artık kütüphanelerin nadir eserler kısmında veyahut sahaflarda bulunabilen kitaplarını, gazetelerdeki yazılarını tahlil etmeye çalıştık. Bunda bir nebze olsun başarılı olduğumuz inancındayız.

Tezin hazırlanması sırasında bir çok kimsenin yardımı ve desteği oldu. Bařta bu tezi yöneten ve bizi her zaman destekleyen hocam Prof. Dr. İsmail Özçelik'e çok Őey borçluyum. Tezimin Őekillenmesinde sorularımı cevapsız bırakmayan ve dūřünceleriyle ufkumu aan Doç. Dr. Ahmet Nezihi Turan, Yrd. Doç. Dr. Hamit Pehlivanlı, ve Yrd. Doç. Dr. Faruk Aydın Beyefendilere Őükranlarım sonsuz. Zengin kütüphanesinin, dergiler ve gazeteler koleksiyonunun kapısını, istifade etmem için ardına kadar aan Yrd. Doç. Dr. Sıddık alık'a çok Őey borçluyum. Başbakanlık Osmanlı Arřivi personelini ise minnetle anıyorum. Sahaflar arşısı'nda kâin son sahaflardan Nihal Kitabevi'nin sahibi M. İsmail Akçay Beyefendi, bulmaktan ümidimi kestiğim belgeleri ve gazeteleri bir Hızır gibi imdadıma yetişerek bana sundu. O olmasaydı bu tez olmayacaktı. Bayezid Devlet Kütüphanesi'nin sıcak ortamı ve çalışanlarının samimî tutumları bizi mutlu etti.

Millî Kütüphane'de gazete ve dergileri taramam hayatımdaki ilginç hadiselerden biriydi. Ancak bu olay tezim için bir Őans oldu. Gazeteler ve dergilerden konuyla ilgili yerlerin mikrofilm ve fotokopisini istediğimde, "Osmanlıca bilen birinin olmadığını ve istersem fotokopilerimi kendimin çekebileceği" söylendi. Böylece daha çok belge ve gazete tarama olanağına sahip oldum. Onlara, ülkemizde akademik tarihçiliğin önündeki zorlukları bizzat görmemi sağladıkları için müteşekkirim.

Bu tezin hazırlanmasında yardımlarını ve desteklerini gördüğüm kimseleri zikretmem borçlarımı ödememe bir nebze olsun katkı sağlayacak mı?

KISALTMALAR

a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale
a.g.mad.	adı geçen madde
B	Receb
BCA	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BEO	Bâbîâlî Evrâk Odası
BEO.VGG	Bâbîâlî Evrâk Odası, Vilâyet Gelen Giden
bk.	bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BTTD	Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
C	Cemâziyelâhir
c	cilt
Ca	Cemâziyelevvel
CDTA	Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi
çev.	çeviren
DH.Mtv	Dahiliye Nezâreti Muhâberât-ı Umûmîye İdâresi Mütenevvia Kısmı
DH.SAİD.d	Sicill-i Ahvâl Defterleri
DVİA	Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DUİT	Dosya Usûlü İrâdeler
ESA	Emekli Sandığı Arşivi
fas.	fasikül
haz.	Hazırlayan
HM	Hâkimiyet-i Milliye

HSD.AFT	Ali Fuat Türkgeldi Evrâkı
HSD.CB	Cavit Baysun Evrakı
İ.DH	İrâde Dâhiliye
İ.HR	İrâde Hâriciye
İ.HUS	İrâde Husûsî
İ.MF	İrâde Maârif
İ.MM	İrâde Mesâil-i Mühimme
İA	İslâm Ansiklopedisi
Ktb	Kütüphane
L	Şevval
M	Muharrem
MAZC	Meclis-i A'yân Zabıt Cerideleri
MEB	Millî Eğitim Bakanlığı
MMZC	Meclis-i Meb'ûsân Zabıt Cerideleri
mtrc	mütercim
MV	Meclis-i Vükelâ Mazbataları
N	Ramazan
naş.	nâşiri
neşr.	neşreden
nr.	numara
R	Rebiülâhir
Ra	Rebiülevvel
S	Safer
s.	sayfa
sad.	sadeleştiren
Sy	sayı

Ş	Şaban
ŞD	Şûrâ-yı Devlet
TaTo	Tarih ve Toplum
TCTA	Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi
terc.	Tercüme, tercüme eden
TM	Türkiyât Mecmuası
TOE	Tarih-i Osmânî Encümeni
TOEM	Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmûası
TT	Toplumsal Tarih
TTE	Türk Tarih Encümeni
TTEM	Türk Tarih Encümeni Mecmûası
TTK	Türk Tarih Kurumu
TV	Takvim-i Vekayi
Y.EE.	Yıldız Esâs Evrâkı
Y.EE.d	Yıldız Esâs Defterleri
Y.EE.KP	Yıldız Esâs Evrâkı Kâmil Paşa Evrakına Ek
Y.Mtv	Yıldız Mütenevvi Mârûzat Evrâkı
yay.	yayını, yayınlayan
yy	yüzyıl
Z	Zilhicce
Za	Zilkâde

GİRİŞ

Tarihin ve tarih felsefesinin cevabını aradığı sorular arasında, “kişiler mi tarihî olaylara yön verir yoksa olaylar mı tarihî şahsiyetleri ortaya çıkarır” ayrı bir yere sahiptir. Bu sorunun cevabı, tarihçinin tarihî olaylara ve olgulara bakışı ve tarihi anlamlandırmasına göre farklılık arz eder. Ancak cevabı etkileyecek unsurlar öylesine fazladır ki, meseleyi her iki biçimde değerlendirmek mümkündür.

Tarih ilmi yanında, sosyoloji, psikoloji ve sosyal psikoloji alanlarında yapılan çalışmalar, kişinin hayatına yön veren ve onu etkileyen olayların, çevreden ve sosyal hadiselerden kaynaklandığını ortaya koyar. Buna göre fert, içinde bulunduğu cemiyetin mahsulüdür ve onun geleneklerinin, ananelerinin, kültür değerlerinin taşıyıcısıdır. Bu sosyal ve tarihî gerçek, göz önünde bulundurulduğunda ister biyografik ve isterse monografik çalışmalarda ferdin, mensubu olduğu toplum ve o topluma ait kültür içinde değerlendirilmesi zarurî bir hâl almaktadır.

Türkiye’de monografik çalışmalarda şahıs ve cemiyet ikilisinden birinin ihmâl edildiği görülür. Bazı çalışmalar, kişiyi ön plana çıkarırken, bazıları da cemiyeti ön plana çıkarmaktadır. Bu biraz da araştırma konusu edilen şahısın hayatının kompleks bir yapı sergilemesi ile de yakından ilgilidir. Osmanlı’dan günümüze biyografik çalışmaların özellikleri dikkate alındığında, söz konusu edilen kişilerin sıradan insanlar olmadığı görülür. Ekseriyetle devlet yöneticileri, bürokratlar, ünlü komutanlar kısacası kalbur üstü kimseler tarihin malzemesini oluşturmuştur. Sıradan, halktan biri maalesef Türk tarihçiliğinde, tarih araştırmalarının dışında kalmıştır.¹ Dolayısıyla bizde tarihçilik, halka inememiş; yönetici kesimin (ilmiye, mülkiye ve askeriye) fildişi kulelerini tasvirten öteye geçememiştir.

Aslında tarih araştırmacılarını bu tür çalışmalardan alıkoyan sıkıntılar vardır ve bu sıkıntılar ilk başta onları haklı kılmaktadır. Bir kere en önemli sorun kaynak sıkıntısıdır. Terceme-i Hâllerde, Tezkiirelerde, Devhâtü’l-Meşâyih’te, Hadîkatü’l-Vüzerâ’da, Sefînetü’r-Rüesâ’da, Sicill-i Osmanî’de, Osmanlı Müellifleri’nde ulemâ, şair, vezir, bürokrat, müverrih ve coğrafyacılar tesadüf edilmekte ise de sıradan bir insan hiçbir zaman söz konusu olmamıştır. Biyografik kaynakların konusu olamayan

¹ Bu konuda geniş bir değerlendirme için bk. İlber Ortaylı, “Türk Tarihçiliğinde Biyografi İnşası ve Biyografik Malzeme Sorunsalı”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar*, İstanbul 1999, s.56-63.

halk, maalesef tarihî vesikalarda da oldukça az yer edinmiştir. Bugün Şer'îye Sicilleri, Tapu Tahrir Defterleri, Evkaf Defterleri gibi malzemeler genelde bize bir bilgi veriyor ve araştırmalarımızı genellemeler üzerine binâ edebiliyorsak da, sıradan halkı incelemek mümkün olamıyor. Bu kısır döngü, konu ettiğiniz kişinin ilk hayatı hakkında yaptığınız araştırmalarda da karşınıza çıkar. Eğer asil bir aileye sahip değilse, ünlü bir kumandan veya bürokratin oğlu veya torunu değilse bu, araştırdığımız kişinin ilk hayatı hakkındaki bilgilerinizin yeterli olmadığı anlamına gelir. Kişi, ancak önemli bir mevkie geldiği veya kendisini tanıttığı bir tavır sergilediği zaman tarihin konusu olmaktadır. Bu durum, araştırmaların ilk kısmının güdük kalmasına sebep olmaktadır.

Oysa batıda küçük bir burjuva, işsiz, serseri veya bir dilenci hakkında resmi kayıtlardan, bülten ve gazetelerden bilgi elde etmek mümkündür. Carlo Ginzburg'un *Peynir ve Kurtlar* isimli çalışması buna bir örnektir. Ginzburg, kilise, devlet ve belediye arşivlerinden yola çıkarak 16. yüzyılda yaşamış bir değirmencinin hayatını gözler önüne sermektedir.² Yine, 18. yüzyılda İngiltere'ye giden bir yeniçerinin yazdığı otobiyografisi ile onun maceralarına tanık olmaktadır.³

Biyografik ve bilhassa zihniyet çalışmalarında, kişinin ilk hayatına ilişkin bilgilerin eksikliği, bu çalışmaların noksan bir tarafı olduğu izlenimini verir. Burada, tam daraldığınızı hissettiğiniz anda “her çağın kendine göre bir zihniyeti vardır” önermesi yardımınıza koşar. Araştırdığımız kişinin ilk hayatı ile ilgili bilgilerde “çağın zihniyeti” önemli bir yer işgal eder.⁴ Bu anlayış ile ele alınan çalışmalarda kişiler, mensubu oldukları toplum ve içinde yaşadıkları çevre ile birlikte değerlendirilirler.⁵

Batı'da Osmanlı devlet adamları, bürokratları ve aydınları üzerine yapılan çalışmaların yakın zamanda Türkçeye kazandırıldığına şahit olmaktadır. Bunların bir kısmını metot bakımından incelediğimizde, kişi ve çevre ile ilgili verdiğimiz ikili denklemin birlikte kullanıldığı görülür. Bu çalışmalar, teorik yaklaşımın

² Carlo Ginzburg, *Peynir ve Kurtlar* (çev. Ayşen Gür), İstanbul 1999.

³ Aykut Kansu, “18. Yüzyılda İngiltere’de Bir Yeniçeri Ya da Yasalara Bağlı Bir Serserinin Yaşamından Kesintiler”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar*, İstanbul 1999, s.166-183.

⁴ Sabri F. Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzm’ler. Denemeler ve Araştırmalar*, Ankara 1983, s.19-23.

⁵ Bir örnek olarak bk. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Bayburtlu Zihni. Bir Edebiyat Sosyolojisi Denemesi*, İstanbul 1950.

denenmesine de imkan tanımakta, böylece Osmanlı siyasî, sosyal ve kültürel hayatına ilişkin portreler sunmaktadır.⁶

Çalışmada İzlenen Yöntem

Dönem hakkında genel bilgi verilirken, siyasî gelişmeleri ikinci planda ele almak zarureti doğdu. Abdurrahman Şeref'in siyasette aktif olarak yer aldığı döneme kadar olan siyasî gelişmeler birinci ve ikinci bölümün dışında bırakıldı. Tezin amacı, bir zihniyet çözümlemesi olduğundan Türk modernleşmesinin ele alınması zarûrîydi. Böylece onun değişen sosyal ve kültürel şartlar karşısındaki tavrını tespit etmek mümkün olacaktı. Osmanlı modernleşmesi hakkında verdiğimiz bilgiler bugüne kadar gelebilecek bir bütünlük arz etmesine rağmen birinci bölümde Abdurrahman Şeref'in doğumuna kadar olan dönem konu edildi. Bu tamamen keyfi bir seçimdi. Sonraki dönemler hakkında satır aralarında bilgi olması, böyle bir tercihe sebep oldu. Sosyo-kültürel değişimler ile ilgili verilen bilgiler, onun hangi ortamda yetiştiğini tespit edebilmek içindir. Aydınlar hakkında verilen genel bilgiler ise, Tanzimatın birinci ve ikinci kuşak aydınlarını çözümlemeye yöneliktir. Birinci kuşak aydınlar geleneksel usûl ile devlet dairelerinden yetişirken, ikinci kuşakta modern okullar aydınının yetiştiği merkez olmuştur. Abdurrahman Şeref Efendi, ikinci kuşağa mensuptur. Bunun yanında her iki kuşağın da ortak özelliği memur oluşlarıdır. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal eden meselelerden biri de, aydının yüksek mevkileri ve önemli köşe başlarını tutan kişiler olduğunun sanılmasıdır. Oysa Batıda aydın, merkezî otorite ile bağlarını büyük ölçüde koparmış kişidir.

Bu bölümün ikinci kısmında, birinci kısma paralel olarak siyasî olaylar ikinci plana atılmış, sosyal ve kültürel hayat ön plana çıkarılmıştır. Zira bu tarihe kadar Abdurrahman Şeref, yaşadığı toplumun ve içinde bulunduğu çevrenin ancak bir ögesidir. Mülkiye ve Mekteb-i Sultanî'deki eğitimci ve idareci dönemini göz önüne alarak buna itiraz edenler olacaktır. Ancak, o bu dönemde yalnızca formal bilgileri aktarmış ve Maarif Nizamnamesine göre hareket etmiştir. Yine de, ortaya çıkabileceğini düşündüğümüz itirazları göz önünde bulundurarak, bu kısma bir

⁶ Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli. Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, İstanbul 1996; Virginia Aksan, *Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı devlet Adamı Ahmed Resmi Efendi (1700-1783)*, İstanbul 1997; Christoph K. Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat. Tarih-i Cevdet'in Siyasî Anlamı*, İstanbul 2000; François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri. Yusuf Akçura (1876-1935)*, İstanbul 1996.

tetimme eklemeyi ve bu tetimme de, onun eğitim anlayışını vermeyi uygun gördük. Bu kısım hem tamamlayıcı bir bilgi olması ve hem de onun Türk Eğitim tarihindeki yerinin tespit edilebilmesi bakımından konun bütünlüğünü bozmamak maksadıyla buraya iliştilmiştir.

Tezin II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet Dönemleri ile ilgili kısımlarında, sosyal ve kültürel hayatın ikinci plana atıldığını, bunun yerine siyasî gelişmelerin öne çıktığı görülecektir. Bu dönemde Abdurrahman Şeref, siyasî hayatta aktif bir rol oynamış, çeşitli kabinelerde rol almış ve şahsiyetinden ziyade, siyasî kimliği ile temayüz etmiştir. Tezin bu kısımda o, konumuna ve bulunduğu mevkilere göre bazen ön planda ve bazen de ikinci planda yer almış olarak karşımıza çıkacaktır.

Bir sonraki bölüm, Abdurrahman Şeref'in tarihçiliğine ve Türkiye'deki tarih çalışmalarına katkısına ayrıldı. Bu bölümde, onun II. Meşrutiyet dönemindeki siyasî hayatından bağımsız düşünülmüş bir tarihçi portresi ile sunulmaktadır. Ancak burada da bazen onun ikinci plana itildiği, bunun yerine müesseselerin ön plana çıkarıldığı görülecektir. Bunlar bilhassa arşivcilike ve müzeciliğe katkısı bölümünde dikkati çekecektir. Çağdaş kaynaklarda onun, anılan kurumların oluşumuna etkisinden bahsedilmekle birlikte ayrıntı verilmez ve bu cümle ile geçiştirilir. Arşiv kayıtlarında onun faaliyetleri hakkında bazı bilgilere tesadüf edilmekte ise de, bu kurumların gelişmesine nasıl tesir ettiği anlaşılmıyor. Onun için Abdurrahman Şeref'i, bu kurumların tarihi gelişimi içinde bir kısım hizmetleri ile mütalaa etmeye çalıştık.

Tezimizin son bölümünde onun eserlerini değerlendirmeyi uygun gördük. Böylece onun tarih anlayışı ve düşünceleri hakkında fikir elde edebilmek mümkün oldu.

Karşılaşılan Problemler

Tezin araştırma ve yazımı sırasında karşılaşılan en büyük problem, Abdurrahman Şeref'in kişiliğine ait çözümlenmeler idi. İtiraf edilmelidir ki, bazı sorulara cevap bulunamadı. Bu sorulardan en mühimi şu idi: Osmanlı'nın en modern okulunu bitiren ilk Türk olan Abdurrahman Şeref'in, Mekteb-i Sultanî'de o dönemde verilen pozitivizm konferanslarına katılması muhtemeldi. Okul, Yeni Osmanlıların ve Jön Türklerin merkezlerinden biri idi. Abdülaziz ve II. Abdülhamid döneminde yasaklanan yayınlar, okula birkaç adım ötede bulunan postahanedan çıkıyordu. Onun okuduğu dönemde Mekteb-i Sultanî öğrencileri, Tanzimat döneminin ikinci nesli idi

ve vakitlerinin büyük bir kısmını, o günlerde yurt dışına kaçan birinci nesil aydınların eserlerini okuyarak geçiriyorlardı. Bütün amaçları, babaları sayılan bu birinci kuşağın ülkülerini, Osmanlı Devleti'nde geçerli hâle getirmektir. Bunun için gizli örgütler ve dernekler kuruyorlar; tanrılaştırdıkları "hürriyet, müsavât ve uhuvvet" idealleri için olanca güçlerini harcıyorlardı. Abdurrahman Şeref, bütün bu gelişmeler karşısında nerede duruyordu.?

İkinci sorun ise, onun birçok bürokrata ve tarihçiye nazaran silik sayılabilecek kişiliğidir. Hem eğitimci ve idareci olduğu dönemde, hem siyasete aktif olarak katıldığı dönemde ve hem de Tarih-i Osmanî Encümeni reisliği yaptığı dönemde "idare-i maslahat"çı tavrını hiç bırakmamıştır. Eserlerinde dile getirdiği "sadâkat, istikâmet, devâm ve ikdâm" prensiplerinden ayrılmamıştır. Bu hâl, tezimizde bazı hükümlerimizin eksik kalmasına ve bazılarının da ihtiyatî olarak kaleme alınmasına sebep olmuştur.

Üçüncü ve belki de en önemli sıkıntı onun, dönemindeki fikir akımlarından birine mensubiyeti veya yakınlığına dair bir ipucuna rastlanamamasıdır. Siyasî ve fikrî açıdan oldukça ketum olan Abdurrahman Şeref, bu özelliğini eserlerinde de devam ettirmiştir. O, tarihî bir vakıanın ele alınması için üzerinden otuz yıl geçmesi gerektiği görüşünü savunmuştur.

Peki, bu kadar ketum ve ürkek bir adam nasıl oluyor da tarihin konusu olabiliyordu? Mevcut kaynaklar olmasaydı bu konu çözülemezdi.

Kaynaklar Hakkında

Arşivde tezimiz ile ilgili çalışmaya karar verdiğimizde, tezin planını hazırlamış ve Abdurrahman Şeref'in hayatı yanında içinde yaşadığı çevreyi de değerlendirmeyi uygun görmüştük. Ancak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde konumuzun çerçevesinde sınırlı belgeleri görmek mümkündür. Bu yüzden konumuzu "1839-1922 Osmanlı Devleti'nde Siyasî, Sosyal, Kültürel Değişim ve Abdurrahman Şeref Efendi" ismi ile arşiv yetkililerine bildirmeyi uygun gördük. Böylece daha çok vesika ve defter görmek mümkün olacaktır. Bunda da bir nebze başarılı olduğumuz kanaatindeyiz.

Tanzimat, idarî ve siyasî hayatta bir çok yer için başlangıcı olmuş ve Tanzimat'ı ilân eden devlet adamları, merkezî idareyi tesis etmeyi amaçlamışlardır. Bu minvalde merkez ve çevre arasında sıkı bir haberleşme ağı kurmaya çalışılmıştır. Merkezde ve çevrede bürokratik hayata mensup olanların sicillerinin hazırlanması da bu dönemdedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Sicil-i Ahvâl Defterleri olarak kayıtlı olan belgelerde mülkî sınıfa dâhil binlerce kimsenin kayıtlarına rastlanmaktadır. Tasnifte 92.137 tercüme-i hâli içeren 196 büyük defter vardır. Belgelerde, söz konusu edilen kişinin menşei, ailesi, tahvili, bulunduğu görevler ve eğer varsa aldığı nişan ve taltifler kayıtlıdır. Bu belgelerin 1877 yılında tasnif edilmeye başlanması Abdülhamid'in bürokrasiyi sıkı bir kontrol altına almak istediğinin de ipuçlarını vermektedir.

Sicil-i Ahvâl Defterlerinde çalışma yapabilmek için, araştırılan kişinin adının ve baba adının bilinmesi gereklidir. Aksi takdirde incelenen kişiye ait sicil kayıtlarının bulunması imkânsız bir hâl alır. Abdurrahman Şeref'e ait sicil kayıtları 72 numaralı defterde 87 ve 88. sayfalarda yer almaktadır.⁷ Burada onun hayatı hakkında cüz'î bilgiler yer almakla birlikte, bulunduğu görevler, aldığı nişan ve rütbelere hakkında sârih bilgiler elde etmek mümkündür. Bunun yanında bulunduğu makam ve mevkiiler dikkate alındığında, birinci derecede kaynaklarımız arasında Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Sultanî kurumları ile ilgili belgeleri ihtiva eden, başta İrâde Maarif, Yıldız Mütenevvi, Şûrâ-yı Devlet, Yıldız Eski Evrakı ve Defterleri gibi tasnifler de bulunmaktadır. Siyasî hayatı için ise başlıca kaynaklarımız Meclis-i Vükelâ ve Dosya Usûlü İrâdeler olmuştur. Yine inceleme konusu olan dönem ile ilgili bütün tasnifler gözden geçirilmiştir. Cumhuriyet döneminde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yer alması dolayısıyla yararlandığımız kaynaklar arasında Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi de vardı. Emekli sancağına bakmayı, çalışmam sırasında büyük yardımını gördüğüm Mehmet Demiryürek'in eseri sayesinde akıl edebildik. Demiryürek'in bu eseri, arşiv kaynakları bakımından oldukça sığ ise de, bize yol gösterdi.

⁷ Son zamanlarda Sicil-i Ahvâl Defterlerinin analitik tasnifi yapılmakta ve bu kayıtların mikrofilmli alınarak kullanışlı hâle getirilmektedir. Arşivde, Sicil-i Ahvâl kayıtlarına bu çalışmalardan dolayı zorlukla ulaşabildim. Yardımlarından ve hoşgörülerinden dolayı arşiv görevlilerine müteşekkirim.

Ancak yukarıda anılan bu belgeler siyasi ve idari içerikli belgelerdi. Bu belgelerden Abdurrahman Şeref'in bulunduğu görevler ve aldığı taltifler ile ilgili olanları ayırdığımızda söylenecek fazla bir sözümüz yoktu.

Abdurrahman Şeref'in hayatından bahseden kaynaklar, oldukça sınırlıdır. Birinci derecede kaynak sayılabilecek yegane eser, onun Mülkiye Mektebi'nde öğrencisi ve daha sonrada meslektaşı olan, Tarih-i Osmâni Encümeni'nin azalarından Efdaleddin (Tekiner) Efendi'nin küçük risalesidir. Şeref Efendi'nin ölümünden iki sene sonra kaleme alınan bu eser, onun hayatı ile ilgili çalışmaların başlıca kaynağı olmuştur. Ancak bu eserde ayrıntılı bilgi yoktur. Daha çok, hatıra binâen ve vefâ duygusuyla yazıldığı anlaşılıyor. Bilhassa hayatının ilk dönemine ait bilgiler oldukça sınırlıdır.

Mücellitoğlu Ali Çankaya'nın Mülkiye Tarihi isimli eserinde onun hayatı ve idari görevleri, eğitimci yönleri yanında kişiliğine ilişkin bazı ipuçları elde etmek mümkün oldu. Bunu, Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde bulunan Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Tarihçesi ile karşılaştırmalı olarak değerlendirmek yerinde olacaktır. Pek az bilinen bu eserde, II. Abdülhamid döneminde okulun duruma ilişkin oldukça kıymetli bilgiler vardır. Bizce eseri değerli kılan özellik, Abdülhamid döneminden on yıl gibi kısa bir süre sonra kaleme alınmasıdır. Eseri hazırlayanlar, bunu bir salnamenin planı olarak düşünmüş olmalıdır. Dikkate değer bir diğer husus da, bu eserin Mehmed Süreyya'nın okulun müdürü olduğu dönemde yazılmasıdır.

Çeşitli mecmularda, ansiklopedilerde Abdurrahman Şeref ile ilgili bilgiler bulmak mümkündür. Bunların bir kısmı sanki aynı tornadan çıkmış gibidir. Ancak, bu yazılar içinde biri var ki, onu diğerlerinden ayrı tutmamız gerekir. Abdülhak Şinasi Hisar'ın o mükemmel üslûbu ile kaleme aldığı yazı, bu tezin birinci bölümüne şekil verdi. Türk Yurdu dergisinde tefrika edilen bu yazı, Şinasi Hisar'ın Ali Nizamî Beyin Alafrangalığı ve Şeyhliği isimli eseri ile benzerlikler arz ediyordu. Birinci bölümde sosyal değişmeler içinde değerlendirilen, yeni insan tipi ve alafrangalaşma Hisar'ın bu iki çalışması üzerine binâ edilmiştir. Bunun yanında Halid Ziya Uşaklıgil, Refik Halid Karay ve Yahya Kemal Beyatlı'nın eserleri özellikle zikretmelidir. Halit Ziya'nın Saray ve Ötesi, Kırık Yıl isimli eserleri, yazarın sarayda görevli olduğu dönemler hakkında bilgi verir. Refik Halid Karay'ın bir nefis muhasebesi olan Minelbab İlelmihrab isimli eseri, Mütareke dönemi hakkında birinci

dereceden kaynaklar arasında yer alır. Bunun yanında, Refik Halid'in dönemin panoramasını çizen Üç Nesil, Üç Hayat eseri, modernleşme dönemini çalışacak kimselerin başucu eserler arasındadır. Yahya Kemal'in eserleri ise, hayatı ve hatıraları yanında, yaşadığı dönem hakkında oldukça ilginç bilgiler vermektedir.

Mehmet Demiryürek'in hazırlamış olduğu *Devlet Adamı ve Tarihçi Abdurrahman Şeref Efendi (1853-1925)* isimli doktora tezi de kaynaklar arasında zikredilmelidir⁸. Bu çalışma esas itibariyle beş bölümden müteşekkildir⁹. İlk üç bölümde Abdurrahman Şeref'in hayatı, eğitim ve siyasal hayatı konu edilir. Dördüncü bölüm Abdurrahman Şeref'in fikir dünyasına, beşinci bölüm ise eserlerine ayrılmıştır. Ancak arşiv kaynakları bakımından sınırlı olan bu çalışmada Abdurrahman Şeref'in yaşadığı kültürel ortam, okul hayatı ve idareciliği hakkında verilen bilgiler yüzeyseldir. Fikir dünyası başlığı altında verilen bilgiler ise, herhangi bir yoruma tâbi tutulmadan Abdurrahman Şeref'in ağzıyla nakledilir. Üstelik, onun Türkiye'de arşivcilik, müzecilik faaliyetlerinden bahsedilmez. Araştırmacının yararlandığı temel kaynak, Efdaleddin (Tekiner)'in Abdurrahman Şeref'in hayatını konu alan risaledir. Bunun yanında Abdurrahman Şeref'in birçok çalışması görülmemiştir.

Belki de, en başta zikredilmesi gereken çalışma, Abdurrahman Şeref'in "Tarih Musahabeleri" isimli eseri olmalıdır. Bu eserde, onun son dönem siyasî ve sosyal olaylarına bakışı hakkında bilgi bulmak mümkündür. Bunun yanında yaşadığı bazı olaylar ve tanıdığı kimselerle ilgili ipuçlarını da bu eserde tespit etmek mümkündür.¹⁰ Kânûn-ı Esâsî'nin ilânına (1876) yakından şahit olmuş¹¹; Ahmed Vefik Paşa¹², Ahmed Cevdet Paşa¹³, Mahmud Celaleddin Paşa¹⁴, Galip Paşa¹⁵ gibi isimleri yakından tanımıştır¹⁶. Bu satır aralarına serpiştirilen ufacak ayrıntılar, onun nasıl bir siyasî ve edebî muhitte yetiştiğini gösterir.

⁸ Mehmet Demiryürek, *Devlet Adamı ve Tarihçi Abdurrahman Şeref Efendi (1853-1925)*, İzmir 1999; bu tez kısa süre önce yayımlandı. Mehmet Demiryürek, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bir Osmanlı Aydını Abdurrahman Şeref Efendi (1853-1925)*, Ankara 2003.

⁹ Sonuç bölümü altıncı bölüm olarak kabul edilmiştir.

¹⁰ Abdurrahman Şeref Efendinin bulunduğu meclisler ve muhitler ile ilgili yaptığımız araştırmada, pragmatik kaygılardan dolayı Enver Koray'ın sadeleştirdiği çalışmayı kullandık.

¹¹ Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri* (sad. Enver Koray), Ankara 1985, s.159.

¹² Abdurrahman Şeref Efendi, *a.g.e.*, s.180.

¹³ Abdurrahman Şeref Efendi, *a.g.e.*, s.243.

¹⁴ Abdurrahman Şeref Efendi, *a.g.e.*, s.159.

¹⁵ Abdurrahman Şeref Efendi, *a.g.e.*, s.205.

¹⁶ Abdurrahman Şeref Efendi, *a.g.e.*, s.256.

Çalışmanın amacı

Bu çalışmanın amacı Osmanlı Devleti'nin son dönemi ve Cumhuriyet Türkiye'si'nin ilk yıllarında yaşamış Abdurrahman Şeref'in hayatını çözümlenektir. Bunun için Osmanlı'nın son kuşak aydınlarını şekillendiren Tanzimat dönemi siyasî ve sosyal gelişmelerin tahlil edilmesi, ortaya çıkan fikirlerin anlaşılması gerekir.

Tanzimatın bir ürünü olan ve tarihçiler tarafından her yönüyle epeyce irdelenmiş olan Meşrutiyet dönemi de Tanzimat doğrultusunda değerlendirilmelidir. Meşrutiyeti ilan edenler, Tanzimat'ın ilk kuşağının fikirleriyle beslenmişlerdir. Nitekim Cumhuriyeti ilan eden kuşak da Meşrutiyet devrinin önemli isimleridir.

Hal böyle olunca, Tanzimat devrini, meşrutiyeti ve cumhuriyet devrini yaşamış Abdurrahman Şeref'in hayatında bu gelişmelerin izlerini sürmeye çalışmak bu tezin başlıca amacıdır. Bunun yanında onun eserleri ve bugün Türkiye'de modern tarihçiliğin temelini teşkil eden Tarih-i Osmanî Encümeni de bu gelişmelerden ayrı düşünülmemiştir.

Tezde, Abdurrahman Şeref'in fikirleri ile ilgili özel bir bölüm veya başlık olmamasının sebebi, durmadan değişen sosyal ve siyasî şartlar karşısında onun kendini yenileme ihtiyacı duyması ve bu fikirleri konusunda ketum davranmasıdır. Esasen, Türk aydınlarının değişen siyasî ve sosyal koşullar karşısında kendilerini yenileme ihtiyacı duymaları, hiçbir zaman sona ermemiştir. Başlıbaşına bir tez konusu olabilecek bu değişme ve yenilenme ihtiyacı Abdurrahman Şeref'i de etkilemiştir. Fikirlerinde meydana gelen farklılıkları satır aralarında veren ve bu konuda oldukça ketum davranan Abdurrahman Şeref'in düşünce dünyasını çözümleneye çalışmak sağlıklı neticeler elde edilmesine neden olabileceğinden bu çalışmada düşüncelerine fazla yer verilmemiştir.

I. BÖLÜM OSMANLI DEVLETİ'NDE MODERNLEŞME HAREKETLERİNE BİR BAKIŞ

Osmanlı Devleti'nin klâsik devri olarak nitelendirilen XV. ve XVI. yüzyıl, aynı zamanda Batı'da büyük siyasî, sosyal ve ekonomik gelişmelerin kaydedildiği bir devri ifade eder. Yakın Doğu ve Akdeniz imparatorluklarının son temsilcisi sayılan Osmanlı Devleti, batı'da meydana gelen bu hareketlilik ve kendi içinde yaşadığı gelişmelerin bir sonucu olarak, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren büyük bir “değişmeye ve çözülmeye”¹ uğramıştı. Modern tarih araştırmacılarının analitik bir yöntemle açıkladıkları ve teşrih masasına yatırdıkları çözümler devri, henüz tam anlamıyla aydınlanamamıştır. Bilhassa XVII. ve XVIII. yüzyıl tarihlerini kapsayan geniş ve monografik çalışmaların yetersizliği, öyle görünüyor ki, “duraklama ve gerileme” gibi yanlış değerlendirmelerin uzun süre devam etmesine sebep olacaktır. Günümüz tarih araştırmalarına, geçmiş dönemlerin tarihçiliğinden kalma bir miras olan ve ekseriyetle Osmanlı tarih yazıcılığında izleri sürülen organizmacı anlayış, sır perdesini aralamaya muktedir değildir.²

Osmanlı ve Osmanlı modernleşmesini eskimiş usûllerle değerlendirmek mümkün mü? Osmanlı modernleşmesinin öznesi nedir? Hangi âmiller sebep oldu? Modernleşme yalnızca batılılaşma anlamına mı geliyordu? Modernleşmenin mihenk taşlarından kabul edilen matbaanın kuruluşu sırasında şark İslâm klasiklerinin çevrilmesi ile modernleşmenin bir ilgisi var mıydı? Bu hareket iddia edildiği gibi askerî başarısızlıklarımız sonucu mu başladı? Modernleşmenin yalnızca bir basamağını teşkil eden batılılaşmanın başlangıcını askerî iktibaslar teşkil ediyorsa, İ. Murad (1362-1389) döneminde Avrupadan alınan topçu ocağı ve tabur sistemi; Fatih

¹ “Değişme ve çözümler” mefhumları burada, “duraklama ve gerileme” mefhumlarının yerine bilinçli olarak kullanılmıştır. “Altın Çağ” olarak kabul edilen bir dönemden sonra meydana gelen gelişmelerin, tarihselliğinin adeta yok edilerek, bu altın çağdan saptığı için yargılanması (daha doğru bir ifadeyle yargısız infaz) ve mahkûm edilmesi, birçok çarpıklığı da beraberinde getirmiştir. Nitekim, modern tarih araştırmacıları, “duraklama, gerileme ve ilerleme” gibi antropomorfik yöntem yerine, daha akılcı, gerçekçi ve tarihsel mefhumlar olan “değişim” ve “çözüm”ü tercih etmektedirler. Bu konuda oldukça ilginç bir değerlendirme için bk. Mustafa Armağan, “Osmanlı Gerilemesi Masalından Uyanmak” *Düşünen Siyaset*, 7-8 (1999), s. 99-117.

² Osmanlı Devleti'ni yükseliş ve gerilemiş devrelerine ayırarak ilk değerlendiren kişi Boğdan kralı ve aynı zamanda bir tarihçi olan Dimitrie Cantemir'dir (1673-1723). Osmanlılar'ın Yükseliş ve Çöküş Tarihi (*Historia incrementorum atque decrementorum aulae Ottomanicae*) isimli eserinin tasnifi daha sonraları Avrupalı ve Osmanlı tarihçileri tarafından da benimsenmiştir.

Sultan Mehmed'in Urban'ı diyâr-ı küfr'den alıp Osmanlı ülkesine getirmesi nasıl açıklanacaktı? Ticaret medeniyet alışverişinde ne derece etkili idi? Orta Asya'nın İslâmlaşmasında Müslüman tüccarların da etkili olduğundan bahseden tarihçilerimiz, Osman Gâzî'den itibaren izleri sürülen batı ile ilişkilerimiz konusunda neden ketum davranıyorlardı? Gayrimüslim unsurların 17. asrın başlarından itibaren Batı'daki gelişmelere ayak uydurma çabaları, daha bu yüzyılda gayrimüslimlerin çocuklarını Avrupa okullarına göndermeleri Osmanlı modernleşmesinde ne derece etkili olmuştu? Modernleşmeyi yalnızca Bâbîâlî'ye hasredenler -birkaç istisna dışında- neden bu özelliklere dikkat çekmezler? 1699-1922 tarihleri arasında yaşanan hareketliliğe Türk modernleşmesi adını vermek ne derece uygundur? Bünyesinde birçok unsuru barındıran Osmanlının homojen ve yekpâre bir hayat tarzına sahip olmadığı nazarı dikkate alınırca bu dönem nasıl isimlendirilecektir?

Bu sorular içinde belki de en önemlisi, Osmanlı Devleti hakikaten bir duraklama ve gerileme dönemi yaşamış mıdır? Bu bakış açısı siyasî ve toprak kazanımlara dayalı keyfî bir yaklaşımdır. Neden herşey askerî başarılarla ve yenilgilere göre değerlendiriliyordu? II. Viyana muhasarasından 1922'ye kadar geçen 239 yıllık sürede toprak kaybının yıllık ortalama hızı 4000 km² olmasına rağmen, Rumeli'ye geçiş tarihi olan 1354'ten 1683'e kadar geçen 329 yıllık sürede toprak kazanımının yıllık ortalama hızı 3000 km² idi.³ Kazanma ve kaybetme arasındaki fark ortalama % 25-30 civarında seyrederken bu direnme devri nasıl olur çöküş olarak isimlendirilir? "Çöküş" devrinde Şeyh Gâlib'le zirveye ulaşan divan edebiyatı, Dede Efendi ve İtrî ile asıl kristilizasyonunu bulan mûsikî nasıl açıklanabilir? Ya Osmanlı tarihçiliğinin şahikası Ahmed Cevdet Paşa? Osmanlılığı tek başına temsil eden bu zat hangi safa konulacaktır? Öyle anlaşılıyor ki, klasik tarihçilerin bu eski usûlleri zihnimizde ve tarih kitaplarımızda uzun süre yerini koruyacaktır.

Bugün bu usûller, nisbî olarak bazı modern tarihçiler tarafından terk edilmiş ise de, Avrupa ve dünya tarihi hakkındaki bilgilerimizin kifayetsizliği, Osmanlı gelenekçi aydınlarının çözülme ile ilgili izâhlarının günümüzde de devam etmesinin başlıca sebebidir. Bunun yanında Halil İnalçık, Donald Quataert, Suraiya Faroqhi, Huri İslamoğlu-İnan, Çağlar Keyder ve Kemal Karpat gibi modern tarihçiler,

³ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 39.

Osmanlı toplumsal değişiminde kültürel faktörlere yer veren, ekonomik ve sosyal faktörlerin etkilerini de göz önünde bulunduran bir tasnifler yapmışlardır.⁴ Bu yeni yaklaşımlarla Osmanlı tarihini anlamlandırma kolaylaşmıştır.

Bu çalışmada, Karlofça Antlaşmasının bir milâd kabul edilmesi, siyasî olaylardan ziyade Osmanlı devlet ricâlinin arayışları dolayısıyladır. Böylece 1699'dan 1839'a Osmanlı modernleşmesinin tarihî gelişimi ve zihni değişim ortaya konmaya çalışılacaktır. Bir tercüme-i hâl çalışması olan bu tezde sınırların dışına çıkmak uygun görülme de bazı ayrıntılara girilmiştir. Ancak yukarıdaki sorulara cevap aramadığımızı, tezin içeriğinin hazırlanması sırasında yalnızca bunları sesli düşündüğümüzü söylemekle iktifa edeceğiz.

A. Karlofça'dan Nizâm-ı Cedîd'e Osmanlı Modernleşmesi

1683 II. Viyana Muhasarası, birçok tarihçi tarafından, Osmanlı Devleti tarihinde bir milâd olarak kabul edilir. Bu muhasara ile devlet, batı karşısında ilk büyük askerî yenilgisini aldı. 1697 Zanta bozgununa kadar süren 14 yıllık zaman zarfında, kaybettiği toprakların ve prestijinin peşine düşen Osmanlı Devleti, Avusturya, Venedik, Lehistan ve Rusya'dan müteşekkil Kutsal Liga (ittifak) ile dört ayrı cephede birden savaşmak zorunda kaldı. Ancak, devletin siyasî, içtimaî, iktisadî ve askerî yapısında, yaklaşık bir asırdır süregelen “değişme”, Karlofça Antlaşması'nda (1699), batı'nın varlığını teslim ve kaybettiği topraklarındaki haklarından vazgeçmesi ile sonuçlandı.⁵ Bundan sonraki dönemde görülen vakıalarda, Osmanlı Devleti'nin siyasî ve askerî politikasının esasını, kaybettiği toprakları ve prestiji yeniden kazanmak ve bunun için çözümler aramak teşkil etti.

⁴ Bu konuda, Huri İslamoğlu ve Çağlar Keyder'in ortak çalışmaları ile Kemal Karpat'ın çalışması dikkati çekmektedir. Karpat, yaptığı dönemlendirmede a) *Hudut Boyları: Uç Beyleri 1299-1402*, b) *Merkezî Yarı-Feodal Dönem 1421-1596*, c) *Taşrada Özerklik ve Ayanlar 1603-1789*, d) *Ulus Devlet Olma Dönemi: Modern Bürokrasi ve Aydınlar 1808-1918* gibi Osmanlı toplumunda yapısal değişiklikleri gözönünde bulundurmıştır. Bk. Kemal Karpat, “Osmanlı Tarihinin Dönemleri: Yapısal Bir Karşılaştırmalı Yaklaşım” *Osmanlı ve Dünya*, İstanbul 2000, s. 119-155 ayrıca ATÜT ve merkez-çevre açısından bir yaklaşım için bk. Huri İslamoğlu- Çağlar Keyder, “Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri” *Toplum ve Bilim*, S. 1, İstanbul 1977, s. 42-79. Esasen Halil İncalcık'da böyle bir tasnife gitmiş ve imparatorluk içindeki gelişmelere göre, altı devre ayırmıştır. Bk. Halil İncalcık, *Türk İdare Tarihi (Ders Notları)*, [ty.].

⁵ Karlofça Antlaşması'nda Osmanlı Diplomasisi'nin an'anevî sulh prensibi olan “alâ hâlihi” kaidesinin yerine “bedel”in benimsenmesi, bir değişimi simgelemektedir. Osmanlı Devleti ve Kutsal İttifak arasındaki diplomatik ilişkiler için bk. Rifa'at A. Abou-el-Haj, “Karlofça'da Osmanlı Diplomasisi” *Tarih ve Toplum (TaTo)*, 191 (Kasım 1999), s. 294-300; 192 (Aralık 1999), s. 359-365 ve İsmet Parmaksızoğlu, “Karlofça”, *İA*, c.VI, s. 346-350.

1699 öncesi dönemde, devletin siyasî ve sosyo-ekonomik gücünün sarsılması, Osmanlı bürokratları ve aydınları⁶ tarafından “inhitat, tagayyür, ifsâd ya da fitne” mefhumları ile açıklanır. Siyasî, içtimaî, iktisadî ve askerî yapıda meydana gelen tagayyür, “nizâm-ı âleme ihtilâl ve reâya ve berâyaya infîâl”e sebep olmuştu.⁷ Onlara göre bu zaaf, padişah otoritesinin sarsılmasından, liyakatsiz devlet adamlarının önemli görevlere atanmasından, toplum hiyerarşisinin bozulmasından (erkân-ı erbaa dengesinin sarsılması), askerlik sistemindeki aksaklıktan, hazinenin boşalmasından, rüşvetten (marâz-ı bî-ilac) ve ahlâkî çürümeden kaynaklanıyordu. Bütün bunlar, “kânûn-ı kadîm” olarak nitelendirilen, devlet adamları ve ulemâ tarafından idealize edilen devrin zihniyet ve müesseselerinden uzaklaşmanın bir tezâhürüydü.

O dönemdeki genel görüş, devletin içinde bulunduğu durumdan, kânûn-ı kadîm’e dönmesi sayesinde kurtulacağı yönündeydi. XVI ve XVII. asırlarda Osmanlı aydınları, devletin çözülmesini, “daire-i adlî ve erkân-ı erbaa” gibi ilkelere dayanan klasik devir Osmanlı devlet ve toplum anlayışı çerçevesinde izâh etmeye çalıştılar.⁸ Bütün bu açıklamalarda “içeriden” eleştirel bir tarih yorumu mevcuttur. Lütü Paşa⁹, Koçi Bey¹⁰ ve Defterdâr Mehmed Paşa¹¹ gibi aydınlar ve çözülmeyi hissedenler, bunun “kânûn-ı kadîm” ve “selâtin-i mâziye”den sapmanın sonucunda ortaya çıktığını iddia ediyorlardı. Bu yüzdendir ki, risâle ve layihalarda klasik devir “model” oldu.

XVI ve XVII. yüzyıl Osmanlı devlet ve toplumu dikkate alındığında, yöneticilerin ve seçkinlerin kânûn-ı kadîm’e dönme temâyüllerini anlamak ve bunun sosyal ve psikolojik tahlilini yapmak mümkündür. Siyasî ve içtimaî yapıda değişmeler ve çözümler meydana gelmiş ise de, batı karşısında ciddî bir askerî mağlubiyet yoktu. Toplumun kendi kaynaklarına yönelmesi “insiyakî” bir davranış

⁶ Osmanlı Devleti’nde “aydın”, Tanzimat devrinin bir ürünü olmakla birlikte burada, seyfiye (enderun eğitimi ve askerî-bürokratik kariyer usûlüyle yetişmiş devlet görevlileri) ve dinî kurumlardan yetişen ilmiye mensuplarının ortak vasfî olarak zikredilmiştir.

⁷ Mehmet Öz, *Osmanlı’da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul 1997, s. 12.

⁸ Mehmet Öz, *a.g.e.*, s. 12.

⁹ bk. Mübahat Küttükoğlu, “Lütü Paşa Asafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)”, *Prof. Dr. Bekir Küttükoğlu’na Armağan*, İstanbul 1991, s. 49-99.

¹⁰ bk. *Koçi Bey Risâlesi*, sad. Zuhuri Danışman, Ankara 1985, Eserin eski ve yeni harflerle yeni bir baskısı Yılmaz Kurt tarafından yayına hazırlanmıştır. *Koçi Bey Risâlesi*, yay. Haz. Yılmaz Kurt, Ankara 1998.

¹¹ bk. Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Devlet Adamına Öğütler*, sad. Hüseyin Ragıp Uğural, Ankara 1992.

idi. “Viyana bozgununa kadar zaferlerle dolu, uzun ve şanlı tarihi boyunca Avrupa kıtasında tek ciddi bir mağlubiyet tanımayan, karada ve denizde asırlarca rakipsiz bir surette hâkim olan, tahtından krallar indirip hükümdarlar nasp ve himaye eden bir imparatorluğun garp âlemi karşısındaki psikolojik durumu sadece üstünlük duygusuyla vasıflandırılabilir. Bu hissin sevkiyle, daima hakir görüp, her nevi inkılâp ve tekâmülüne karşı lakayd kaldığı”¹² Batı yerine, I. Selim ve I. Süleyman dönemine dönmeyi tercih ettiler.

Bütün bu yazılanlardan, XVI. ve XVII. yüzyılda Osmanlı aydınlarının, zihinlerinde, “altın çağ” olarak tasavvur ettikleri klasik dönemi statikleştirdikleri anlaşılmaktadır.¹³ Onlara göre, bu statik yapıda meydana gelen herhangi bir hareketlilik, siyasî ve içtimaî düzenin sarsılması demektir. Oysa bu hareketlilikte, Osmanlı bünyesindeki değişimler kadar, batı’da ve dünyada meydana gelen gelişmelerin de etkisi açıktır. Osmanlı aydınlarının adeta görmek istemedikleri (veya etkisini önemsemedikleri) batıdaki bu amiller, “frenk fodulluğu” tarzında küçümsenir.¹⁴

Batılılaşma siyasetinin temelinde, Osmanlı Devleti’nin batı karşısında yenilmesi ve devamlı gerilemesi vakıası vardı. Bu yüzdendir ki, mağlubiyetin ve gerilemenin derecesi attığı ölçüde batılılaşmanın derecesi de arttı.¹⁵ Ondan sonra, batı kültürünün hiç değilse, askerî ve teknik bakımdan üstünlüğü fark edildi. Bu durum, XVIII. yüzyılda yapılan ıslahat hareketlerinin kaynağını oluşturdu. Askerî alanda yapılan ıslah çalışmalarında batı “model” oldu. Bir yandan Comte de Bonneval, Baron de Tott, Jean de Laffite Clavè gibi isimler Osmanlı askerinin ıslahına çalışırken, öte yandan Graf von Montecucoli, Josephe Jérôme Lalende gibi ilim adamlarının eserleri Türkçe’ye çevrildi.

XVIII. yüzyıl içinde önemli bir mevkie sahip Lale Devri (1718-1730), Osmanlı Devleti’nin “üstünlük duygusu”nun yerini “şüphe”ye bıraktığı bir devri ifâde eder. Batı karşısında “âciz ve çaresiz Osmanlı, ilkin garbın varlığını teslimle başlayıp, onun üstünlüğünü kabule meyletti. Bu durum Batı hayranlığına inkılâp etti

¹² Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, İstanbul 1994, s. 134.

¹³ Altın çağ özlemi, döngüsel tarih anlayışını hâkim olduğu bütün toplumlarda vardır. Ancak doğrusal tarih anlayışına geçiş ilemdir ki, gelişmenin ileriye doğru gittikçe gerçekleşeceğine inanılmaya başlanmıştır. Peter Burke, “Rönesans’ta Altın Çağ Anlayışları”, *Kanuni ve Çağı. Yeniçağda Osmanlı Dünyası* (ed. Metin Kunt- Christine Woodhead), İstanbul 2002, s. 155-164.

¹⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Büyük Cihad’dan Frenk Fodulluğuna*, İstanbul 1996, s. 143.

¹⁵ Erol Güngör, *Dünden Bugünden*, İstanbul 1997, s. 89-90.

ve yerini zamanla aşağılık duygusuna bıraktı".¹⁶ Lale Devri, III. Ahmed (1703-1730) ve Damad İbrahim Paşa'nın kişisel gayretleri sonucu bir "sulh devri" niteliği kazandı.¹⁷ Bu devir aynı zamanda Osmanlı gaza ideolojisinde de bir değişmeyi ifade eder. Nitekim bu husus Niyazi Berkes tarafından biraz abartılı bir şekilde dile getirilmiştir. Ona göre, "Lale Devri'nin yüksek yönetici tabaka açısından önemli bir özelliği, bu tabakanın din ve gaza karışımı olan eski Osmanlı ethos'u, kendine özgü zihniyetinden kopmuştur. Bu eski Osmanlı ethos'unun dünyasal yanının özelliği olan askerî disiplin ve hukuksal sertlik; onu tamamlayan dinsel yanı olan gazilik ve sofuluk karışımı bir püritanizm, yerlerini Lady Montague'nün fark ettiği deizme, hatta ateizme, tasavvufa, hatta Bektaşiliğe, musikiye, edebiyata ve hedonizme bırakmıştır".¹⁸

Lale devrinin mahiyeti hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bir kısım tarihçiler bu dönemi, hayattan kân alma, maddî zevklerden faydalanma ve sefahat dönemi olarak kabul ederler.¹⁹ Dönemin meşhur simâlarından III. Ahmed, Damad İbrahim Paşa ve Nedim'in temsil ettiği hedeonizm, topluma da sirayet etmiştir. Bilhassa elit tabakada bu hayat tarzı kabul görmüştür. Bunun yanında tarihçiler ve edebiyatçılar arasında Lale Devrini, "Türk Rönesans"ının başlangıcı olarak kabul edenler de vardır.²⁰ Esasen bu dönemde müşahede edilen yenilikler ve yapılan ıslahatlar da yeni bir devrin başlangıcının işaretçileridir: Yirmisekiz Mehmed Çelebi Paris'e elçi olarak gönderilmiş, ilk Türk matbaası kurulmuş, geniş tercüme çalışmaları başlatılmış, ilk tiyatro oyunu bu devirde oynanmıştır.²¹ Meydana gelen gelişmeler, bir "otokritik" in yapıldığının ve devletin payidâr olması için nasıl bir seyir izleneceğinin ip uçlarını da vermektedir.

1720 yılında Paris'e elçi olarak gönderilen Yirmisekiz Çelebi Mehmed, batı medeniyetinin üstünlüğünü teslim eden duygular ile Fransa'yı müşahede etmiştir. "Cihangir ve mücahit gururu yaralı"²² bir medeniyetin ıstırabını hisseden ve bu gözle

¹⁶ Mümtaz Turhan, *a.g.e.*, s. 134.

¹⁷ Geniş bilgi için bk. Ahmet Refik, *Lale Devri*, İstanbul 1331.

¹⁸ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978, s. 43-44.

¹⁹ Ahmed Refik, *a.g.e.*; Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukû'ât*, c.3, İstanbul 1327, s. 27-28; Münir Aktepe, *Patrona İsyanı*, İstanbul 1958, s. 41-44; Sâmîha Ayverdi, *Türk Târihinde Osmanlı Asırları*, İstanbul 1999, s. 459-466

²⁰ Mümtaz Turhan, *a.g.e.*, s. 194; Ahmed Hamdi Tanpınar, *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1997, s. 43-49

²¹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul 1960, s. 21.

²² Ahmed Hamdi Tanpınar, *a.g.e.*, s. 44.

etrafına bakan Mehmed Efendi, Paris'te gördüğü hemen her şeye hayran olmuştur. Eseri dikkatle incelendiği takdirde, onun iyi bir gözlemci olduğu, ancak batı medeniyetini tahlilden yoksun bulunduğu ve batı zihniyetine nüfuz edemediği görülür.²³ Bir kısım araştırmacılar ise, bu esere, ilk olması itibarıyla fazla önem atfederler. Ahmet Hamdi Tanpınar'a göre, "hiçbir kitap garplılaşma tarihimizde bu küçük Sefâretnâme kadar mühim bir yer tutmaz. Okuyucu üzerinde "Binbir Gece'ye iklim ve mâhiyet değiştirmiş hissini bırakan bu kitabın hemen her satırında gizli bir mukayese fikrinin beraberce yürüdüğü görülür. Hakikatte bu sefâretnâmede bütün bir garplılaşma programı gizlidir."²⁴

Bu dönemde zikredilmesi gereken bir diğer isim, Türk matbaacılığının kurucusu İbrahim Müteferrika'dır. Macar kökenli Kalvinist bir ailenin çocuğu olan ve kilisede ilahiyat tahsili gören²⁵ İbrahim, H. 1104 senesinde Türklere esir düşmüş ve ihtidâ etmiştir. Batı kültür ve medeniyetine aşinalığını "Usûlü'l- Hikem fî Nizâmi'l- Ümem" isimli eserinde görmek mümkündür. Tanpınar, mezkûr eseri, "bizde Avrupalılaşma hareketinin beyânnâmesi addedilmesi lâzım geldiğini" ileri sürer.²⁶ Müteferrika'ya göre, milletlerin durumunun düzelmesi ve dengeli bir şekilde değişmesi, Tanrı'nın ezelf irâdesine dayalı ve bağlı idi. İslâm'ın siyasetle ilgili kaideleri devletin karakterini en iyiye ulaştırmada yeterli bir senettir. Ancak, talihsiz Müslüman halka nazaran karakteri zayıf, cibilliyeti bozuk ve aşağılık bir millet olan Hıristiyanlar, bir süreden beri dünyaya yayılmış ve nice memleketleri istilâ etmişler, hatta Osmanlı askerlerine dahi üstün gelmişlerdi.²⁷ Eserinde idare tarzlarını monarkiya (monarşi), aristokrasiya (aristokrasi) ve demokrasiya (demokrasi) başlığı altında sıralayan Müteferrika, idare tarzlarındaki bu çeşitliliğin toplumların farklı yapılarından kaynaklandığını yazar. Eser, memâlik-i mahrûsanın yanı başındaki Rus İmparatorluğu'ndaki gelişmeleri ve Büyük Petro'nun icraatlarını özetler ve bir bakıma Osmanlı Devleti'ndeki islahât hareketinde izlenmesi gereken yolu gösterir.

²³ Geniş bilgi için bk. *Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa Sefâretnâmesi* (haz. Beynun Akyavaş), Ankara 1993.

²⁴ Ahmed Hamdi Tanpınar, *a.g.e.*, s. 44.

²⁵ Erdel'de bulunan bu kilise, Kalvinist kilisesi matbaasını geliştiren M. Misztötfalusi Kis'in bulunduğu yer olarak meşhurdur. İbrahim Müteferrika'nın Kis'in anılan kilisede bulunduğu yıllarda burada tahsil gördüğü anlaşılmaktadır. bk. Dr. Karaçun, "İbrahim Müteferrika", *TOEM*, I (3), s. 179 ve Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s. 51-53.

²⁶ Ahmed Hamdi Tanpınar, *a.g.e.*, s. 46.

²⁷ İbrahim Müteferrika, *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem* (haz. Adil Şen), Ankara 1995, s. 124-125. Ayrıca bk. İbrahim Müteferrika, *Milletlerin Düzeninde İlmî Esaslar* (sad. Ömer Okutan), İstanbul 2000, s. 19-23.

İbrahim Müteferrika, eserini Damad İbrahim Paşa'ya sunmayı düşünürken, Patrona Halil ayaklanması meydana geldi ve bu tasavvuru sonuçsuz kaldı. Sefahate ve batılı değerlere yakın hayat tarzını üst kesimin imtiyazı ve geleneksel kültürün baltalanması olarak idrak eden alt ve orta tabaka, yeniçeri ve ulemâya dayanarak Lale Devri'ne son verdi (1730).²⁸

Müteferrika, kitabını 1732 yılında kendi matbaasında bastırıp, isyan sonrasında tahta geçen yeni hükümdar I. Mahmud (1730-1754)'a sunmayı başardı.²⁹ Onun, ordunun ıslâhı ile ilgili düşünceleri, I. Mahmud ve III. Mustafa (1757-1774) dönemindeki askerî yeniliklere damgasını vurdu. Topçu ve Humbaracı ocakları batı tarzında teşkilâtlandırıldı. Bu dönemdeki askerî yenilikler mühtedîler (Comte de Bonneval / Humbaracı Ahmed Paşa) ve Avrupalı uzmanlar (Baron de Tott) sayesinde gerçekleşebildi. Humbaracı ocağının ıslâhına paralel müsbet bilimlerin okutulduğu Hendeshâne açıldı. Bunun yanında, bir Fransız heyeti ile birlikte Türkiye'ye gelen Baron de Tott, topçu ocağının ıslâhı ile uğraştı. Ancak Ahmed Paşa ve Baron de Tott'un uğraşları hayatları ile sınırlı kaldı. Bu ikisinden sonra kurdukları ve ıslâh ettikleri müesseseler dağıtıldı (1781).³⁰

1768-1774 yıllarında devam eden Osmanlı-Rus savaşında Çeşme'de Türk donanmasının yakılması, Osmanlı ricâlini denizcilik konusunda ıslâhât yapmaya sevk etti. Gazi Hasan Paşanın çabaları ile Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn adlı okul kuruldu. Bu okul, Halil Hamid Paşanın sadâreti döneminde Fransa'dan gelen subaylar sayesinde geliştirildi.

Bu dönemde Kırım'ın Osmanlı Devleti'nden ayrılması ve çok geçmeden Rusya tarafından ilhakı (1783), kamuoyunda bir infiale sebep oldu. Bir kısım devlet ricâli, Kırım'ın geri alınması ve eski gaza geleneğine devam edilmesi fikrinde idi. Bir kısmı ise devletin eski gücüne kavuşması ve Rusya'ya karşı yapılacak muhtemel bir savaşta başarı kazanılması için reformun gerekliliğine inanıyorlardı. Ahmed Resmî Efendi'nin gaza yanlılarını tenkit etmesi ve onları kızıl elmayı Boğdan'dan gelen al

²⁸ Şerif Mardin, "Batıcılık", *Türk Modernleşmesi*, İstanbul 1995, s. 11.

²⁹ Adnan Adıvar, risalenin aslında ordu hakkında tafsilatlı bilgi olduğunu ve harita basmakla ilgili bir kısmın bulunduğunu ve bu risaleyi Paris Millî Kütüphanesi'nde gördüğünü yazar. Bk. A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1991, s. 170.

³⁰ Enver Ziya Karal, "Tanzimat'tan Evvel Garplılaşma Hareketleri (1718-1839)", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 20-24.

yanak elma gibi yenilir yutulur şey zannetmekle ithamı sebepsiz değildir.³¹ Dönemin ricâli arasında “mukabele-i bi'l-misl” fikri ağırlık kazanmıştır.³² Böylece, düşmana aynı silahla cevap vermek için ıslâhâtın lüzumu ortaya çıkmıştır.

B. III. Selîm ve Nizâm-ı Cedîd

Özi kalesinin Rusların eline geçtiğini ve büyük bir katliam yapıldığını duyan I. Abdülhamid, duyduğu derin acı karşısında felç geçirerek öldü (1789). Halk, yıllardır duymaya alışık olduğu felaketlerle dolu haberler karşısında bir kurtarıcı bekliyordu. Hazreti Ali'nin burcunda ve eşref saatinde doğduğuna inanılan 'âli-baht III. Selîm, böyle bir havada tahta çıktı (1789). Onun, cihângîr ve müceddid olduğuna ve Devlet-i Aliyye'yi çöküşten kurtaracağına inanılıyordu.³³

Sultan Selîm tahta çıktığında Osmanlı Devleti ile Avusturya ve Rusya arasındaki savaş devam ediyordu. Yeni padişah, bir Müslüman memleketi olan Kırım'ın Moskof elinde kalmasına râzı değildi. Kırım alınana kadar Rusya ve Avusturya ile savaşa kararlıydı. Bu amaçla bir çok tedbir aldıysa da başarı sağlayamadı. 1787-1792 yılları arasında devam eden savaş, Osmanlı ordusunun ne kadar zayıf ve Avrupalı kuvvetleri karşısında geri olduğunu ortaya koydu. Üstelik, III. Selîm'in müceddid ve cihangir olduğu yönündeki yaygın görüş de bu savaş sonrasında iflas etti. Artık Osmanlı Devleti'ne düzen vermek ve böylece “ebed-müddet” vasfını korumak gerekiyordu.

III. Selîm, babası III. Mustafa'nın ve amcası I. Abdülhamid'in mirasını devam ettirerek ıslâhât yapmanın lüzûmuna inanmıştı. Daha şehzadeligi ve veliahtlığı döneminde Avrupa'ya adamlar gönderen padişah, oradaki gelişmeleri

³¹ Ahmed Resmî, *Hülâsatü'l-İ'tibâr*, İstanbul 1286, s. 3.

³² 'Âsım Târihi, c.1, İstanbul (tarihsiz), s. 34; Mehmed Es'ad, *Üss-i Zafer*, İstanbul 1241, s. 37; Ahmed Cevdet, *Târih-i Cevdet* (Bundan sonra *Târih* diye zikredilecektir), VIII, İstanbul 1309, s. 141; Kemal Beydilli, “Küçük Kaynarca'dan Tanzimât'a Islâhât Düşünceleri”, *İlmi Araştırmalar*, Sayı: 8, İstanbul 1999, s. 57. “Mukabele-i bi'l-misl” kaynağını Kur'andan alan bir anlayıştır. Bk. Kuran, 8:60. Askerî sahada düşmana onun silâhı ile cevap verme diye kısaca tarif edilebilecek bu anlayış, başlangıçta modernleşmenin itici gücünü oluşturmuş ise de önü من تشبه بقوم فهو منهم (Her kim bir kavme benzemek isterse o ondandır) hadisi ile kesilmeye çalışılmıştır. Bi'l-misl anlayışı, Yeni Osmanlılardaki meşveret, hürriyet gibi Avrupa görülen mefhumları İslâm'ın özünde arama hareketinin başlangıcıdır.

³³ 'Âsım Târihi, c. 1, s. 343-344; Şirvanlı Fatih Efendi, *Gülzâr-ı Fütûhât* (haz. Mehmet Ali Beyhan), İstanbul 2001, s. 41.

yakından takip etmişti.³⁴ Hükümdâr olacağı zamân yapacaklarını daha o zaman belirlemişti. Veliahdlığı ve kafes arkasında yaşadığı dönemlerde yazdığı şiirlerde buna değiniyordu.³⁵

Yapmayı düşündüğü düzenlemelere karşı gelebilecek tepkilerden çekinen III. Selîm, icraatlarına devlet ricâlini de ortak etmek ve ıslâhâtın “ittifâk-ı ârâ” ile gerçekleştirilmesi amacıyla, zamanının ileri gelenlerini reform projeleri hazırlamakla görevlendirdi.³⁶ Tarihî kaynaklar, başta sadriazam olmak üzere 22 devlet adamının reform hakkında lâyiha sunduğunu kaydederler.³⁷ Hazırlanan lâyihalarda harpte elde edilen başarısızlıkların etkisi büyüktür. Hemen her lâyihada askerî sahada ıslâhât yapılması gerektiği fikri ağır basıyordu. Ancak bu konuda fikir ayrılıkları vardı. Bir kısım lâyiha yazarı, askeriyenin Kânûnî Sultan Süleyman devrinde câri olan kanunlara göre düzenlenmesinden, bir kısmı ise askeriyenin Kânûnî devrindeki gelenekler göz önünde bulundurularak Frenk usûlleri ile ta’lim ve terbiye görmesinden ve modern silâhların kabul edilmesinden yanaydı. Bu tekliflere karşı daha radikal çözümler önerenler de vardı. Devrine göre devrimci fikirlere sahip bazı lâyiha yazarları ise, ıslâhı mümkün olmayan askerî müesseselerin bir taraf bırakılarak, bu kadîm teşkilâtın yanı başında Batılı usûllere göre yeni bir ordunun kurulmasını teklif ediyorlardı.³⁸ III. Selîm, Fransa’daki yeni düzenlemeleri de göz önünde bulundurarak, üçüncü gruptakilerin fikrinden yana tavır sergiledi. Böylece gelenekçi ve şimdiye kadar yenileşmede etkili olan “bi’l-misl”ci anlayışlar yerini radikal görüşler içeren bir anlayışa terk ediyordu. Nizâm-ı Cedîd adı verilen yenileşme hareketleri, yeniçeriliği kaldırmak, ulemânın nüfuzunu kırmak ve Avrupalılaşmak amacını taşıyordu. Bu özellikleri ile üçüncü grubun görüşüne yakındı.

Padişah Nizâm-ı Cedîd programı çerçevesinde, mevcut askerî ocakları düzenlemeyi faydalı gördü. Yeniçeri ocağı için haftada birkaç gün talim yapmayı mecbur kıldı. Ocaklara iltimas yolu ile asker alınmasını ve erlerin evlenmesini yasakladı. Kadîm askerî teşkilâtın yanında Nizâm-ı Cedîd adı ile yeni bir ordu kuruldu. Baruthâne yeniden düzene konuldu. Donanma ve tersane işleri kanuna

³⁴ Enver Ziya Karal, *Selim III’ün Hatt-ı Hümayûnları. Nizam-ı Cedid 1789-1807*, Ankara 1988, s. 11-19.

³⁵ Necîb Âsım, “Vatanperverliğin Temâsil-i Şâhânesi”, *TOEM*, V/28, İstanbul 1330, s. 193-199.

³⁶ Ahmed Cevdet, *Târih*, c.VI, İstanbul 1309, s. 5-6.

³⁷ Bk. Ahmed Cevdet, *a.g.e.*, s. 8-10.

³⁸ Lâyihaların hülâsası için bk. Ahmed Cevdet, *a.g.e.*, s. 10-70.

bağlanarak, bahriyeliler için yeni eğitim ve öğretim usûlleri kabul edildi. Bu maksatla Fransa ve İsveç'ten mühendisler getirildi. 1773'te kurulmuş Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn yanında Kumbarahâne ve Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn kuruldu. Bu okulda bir kütüphâne açıldı. Askeriyenin işine yarayacak kitapların Türkçe'ye çevrilmesine önem verildi. Dikkate değer husûs, Türkçe'ye dönüş hareketinin ivme kazanması ve halkın anlayacağı dile yaklaşılmıştır. Bunda dönemin edebî faaliyetleri ve tercümelerin etkisi yanında idarede Türk asıllıların hâkim olması da etkili oldu. Bunun yanında bazı ekonomik ve idarî düzenlemelere de teşebbüs edildi. Nizâm-ı Cedîd adı verilen yenilik hareketinin başarılı bir şekilde sürdürülmesi amacıyla İrâd-ı Cedîd hazinesi oluşturuldu.³⁹ Mülki ıslâha gidilerek, Anadolu ve Rumeli yirmi sekiz vilayete bölündü. Adlî sahada, kadılar denetim altına alınarak haksız yere soymaları önlenmeye çalışıldı.⁴⁰

III. Selîm dönemindeki en önemli gelişmelerden biri, ikâmet elçiliklerinin kurulması idi. Avrupa'daki gelişmelerden ve yeniliklerden haberdâr olmak için Viyana, Berlin, Londra ve Paris gibi merkezlere elçiler gönderildi. Bu merkezlerde Osmanlı Devleti'ni temsil edecek olan elçiler çeşitli vazifeleri yerine getirmekle mükellefti. Cevdet Paşa, dâimî elçiliklerin Fransız İhtilâli sonrası değişen devletler politikası ve muvazene siyaseti ile ilişkilendirir. Buna göre, gittikleri devletin "sureti idaresini ve tedbir ve menviyatını ve nizamı mülke dair kâffe halâtı ve bittahsis donanmaya müteallik kavâidi mahsusasını ve umurı askeriyyenin veçhi tertip ve tanzimini velhasıl Devleti Aliyyenin işine yarayacak kâffe halâtı gereği gibi tahkik etmek hususunu iltizam ve bunların tafsilâtını peyapey tahrir ihtimam eyleye(ler) ve maiyet(ler)inde olan memurinin cümlesi ol tarafta izaai vakit etmeyüp hademei Devleti Aliyyeye yarıyacak elsinе ve ulûm ve maarif ve fûnunu tahsiline hakkiyle sâyi belîğ etmeleri matlûp olmakla leylû nehar iştigal ve muvazabetten hâli olmayalar."⁴¹ Elçilerin ve maiyetindekilerin gece gündüz meşgul olacakları vazifeler,

³⁹ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim. XVIII. yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih*, İstanbul 1986, s. 151-206.

⁴⁰ III. Selim dönemindeki siyasî ve sosyal gelişmeler hakkında bk. *Sultan Selîm Sâlis 'Asrı Vekâyi'ine ve Mûteferri'âtına Dâ'ir Asr-ı Mezkûr Ricâlinden ve Ashâb-ı Dikkatden Mustafa Necîb Efendinin Kaleme Almış Olduğu Târihidir*, İstanbul 1280. Bu eser, bilhassa devrin ricâli ve ordunun durumu hakkında verdiği bilgiler bakımından değerlidir.

⁴¹ Enver Ziya Karal, *a.g.m.*, s. 26.

Osmanlı Devleti'nin Hıristiyan devletleri küçük görme anlayışının yerini Batıyı yakından tanımaya ve üstünlüğünü kabul etmeye bıraktığının delilidir.⁴²

Bu devirde ecnebî lisanı ve hayat tarzını öğrenmek isteyenler çoğalır. III. Selim kendini Avrupalılığın mübeşşiri addederek bu yönelişleri destekler. Devlet görevlilerine yazdığı nâmelerde onlara garp muaşeretinin özelliklerini anlatır. Tanpınar, Melling'den alıntılarla, Selim'in İstanbul'da yeniliği kadınlar vasıtasıyla yaymaya çalıştığını ve Hatice Sultan'ın sarayının buna bir örnek olduğunu yazar.⁴³

III. Selim döneminin Nizâm-ı Cedîd programı, sonraki devirlerde de sürecek dilemmanın ilk örneklerindedir. Yeni müesseseler yanında eskileri de varlığını devam ettirdi. Nizâm-ı Cedîd askeri yanında Yeniçeri, teknik okullar yanında medreseler, İrâd-ı Cedîd yanında devlet hazinesi... Eskiler, yenileri varlığına karşı bir tehdit unsuru olarak görmüş ve ilk fırsatta yenileri yıkmaya çalışmıştır. Nitekim Anadolu ve Rumeli'nin muhtelif yerlerinde isyanlar çıkmış, ayânlar yer yer bağımsız devletçikler kurmuşlardı. Arzu edilen kuvvet ve satvet de sağlanamamıştı. Yeniçeriler, Moskof olmayı Nizâm-ı Cedîd olmaya tercih ediyor; ulemâ, bir zamanlar 'Âli-baht sıfatını yakıştırdıkları Sultan Selim'e Hâdimü'l-Haremeyn unvanına lâyık görmüyorlardı. Kamuoyunda, "eski köye yeni âdet getiren" sultana ve yeni âdetlere karşı nefret duyulmaya başlandı. "Nâdân-ı bî-iz'ânlar", şeriâtın unutulması şer'-i cedîd uydurulduğunu ve küffârın taklit edildiğini iddia ediyorlardı.⁴⁴ Nihayet, Osmanlı Devleti'ndeki bütün isyânlarda baş rol oynayan Yeniçeri tâifesi, ulemâ ve halk isyan ederek Selim'i tahttan indirdi ve Nizâm-ı Cedîd hareketine son verdi (1807). Tarihe Kabakçı Mustafa isyânı olarak geçen bu hareket asker, ulemâ ve halk üçgeninde gerçekleşen hanedana yönelik isyanların son halkasıdır. Tarık Zafer Tunaya bu üçgene Batılıları da dâhil eder.⁴⁵

III. Selim'in saltanatı ile sınırlı kalan Nizâm-ı Cedîd, yeni bir devrin başlangıcının işaretlerini verir. Modernleşmeyi "ihtiyâc-ı zamâna" göre yalnızca askerî sahada zarûrî gören eski zihniyet yerini bu dönemde, eski rejimin yerini alacak

⁴² Avrupa'da kurulan daimî elçilikler ve faaliyetleri için bk. Ercümen Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasî Faaliyetleri. 1793-1821*, Ankara 1988.

⁴³ A. Hamdi Tanpınar, *a.g.e.*, s. 61.

⁴⁴ Ahmed Cevdet, *Târih*, VIII, s. 141.

⁴⁵ T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s. 25.

bir başka rejimin temellerini aramaya sevk etti.⁴⁶ Gelenekçi / muhafazakar (Hilmi Ziya Ülken, Arnold Tyonbee'den etkilenerek buna zèlote diyor) anlayış ile yenilikçi / batıcı (Herodiate) ayrımı iyice netlik kazandı. Her iki kesim de, padişaha sundukları lâyhalarla siyasî hayatta yerini aldılar. Denilebilir ki, kânûn-ı kadîme dönme arayışları bu hareket ile sona erdi.

Kabakçı Mustafa isyanının Nizâm-ı Cedîd'e son verdiği ve tahta IV. Mustafa'nın geçtiği haberi, Tuna'da Ruslara karşı savaşıyan orduda büyük sevinç yarattı. Yeniçeri Ağası, ordudaki cedîdcileri öldürmek istedi. İstanbul'dan ve muharebe meydanından kaçan yenilik taraftarları çâreyi, Rusçuk ayanı Alemdâr Mustafa Paşanın yanına sığınmada buldular.

C. II. Mahmud Dönemi

Alemdâr Mustafa Paşa, Selîm döneminde reisülküttâblık, vezir kahyalığı gibi devlet görevlerinde bulunup, isyân neticesinde yanına sığınan (Gâlib, Refik, Râmiz, Behiç, Tahsin) kişilerle birlikte tarihte Rusçuk yârânı olarak bilinir. Bu altı kişilik yârân heyeti III. Selim'i yeniden tahta çıkarmaya karar verdiler. Mustafa Paşa, Selim'i tahta çıkarmak amacıyla, 1808 Temmuz'unda on beş bin askeri ile İstanbul'a geldi. Sâbık padişahın tahta çıkmasına ve Nizâm-ı Cedîd'in ihyâsına yönelik bu hareket karşısında IV. Mustafa, tahtını tehdit eden hanedan üyelerini ortadan kaldırmaya karar verdi. Alemdâr ve adamları, sarayın kapılarını zorlarken celladlar Selim'in mahbes olduğu odanın kapılarını kırarak onu katlettiler. Şehzade Mahmud ise haremdeki kadınlar tarafından kurtarılarak, sarayın damına çıkarıldı.⁴⁷ Mahmud, yenileşme tarihinde dama çıkan iki kişiden biridir. Lale devrinde bu işe ilk teşebbüs eden Nedim idi. Ancak onun akıbeti Lale devrinin de sonu oldu. Mahmud ise, damdan kurtarıldı ve biat edilerek saltanat tahtına oturtuldu. II. Mahmud, bütün bunlara vesile olan Alemdâr Mustafa Paşa'yı sadriazam tayin etti.

II. Mahmud'un Rusçuk ayânının tesirinde kalması dolayısıyla, saltanatının ilk yılları gölge sultanlık olarak vasıflandırılabilir. Bu döneme damgasını vuran Alemdâr Mustafa Paşadır. Sadâretinin ilk günlerinde isyancıları ve IV. Mustafa yanlılarını sindiren Alemdâr, İstanbul'da asayişini sağladı. Bundan sonra Rumeli ve

⁴⁶ Abdurrahman Şeref, *Târih-i Devlet-i Osmâniye*, c.2, İstanbul 1312, s. 283.

⁴⁷ Ahmed Cevdet, *a.g.è.*, s. 306-313.

Anadolu'daki duruma el atan sadriazam, merkezî otoritenin sağlanması amacıyla ayanlar ile anlaşmayı uygun gördü. Onları pâyitahtta yapılacak “meşveret-i amme”ye davet etti. Alemdâr Mustafa Paşanın taşra âyânını ve hanedanını temsil ettiğini yazan Halil İnalçık, onun bu teşebbüsünü ocak, ulemâ ve taşrada hâkim âyânın, devletin karar verme yetkilerini fiilen ele geçirme mücadelesi ve büyük âyânın devlet iktidarını kontrol altına alma hareketi kabul eder.⁴⁸

Bulgaristan ve Arnavutluk gibi Alemdâr'a muhalif olan ayanların katılmadığı bu meşverete diğer güçlü ayanlar yerel orduları ile geldiler. Yalnız Sirozî İsmail'in on iki bin süvari ile Davutpaşa'ya geldiği söylenir ki, İstanbul halkı bu dönemde rengarenk uniformalar ve kıyafetler içinde ayan orduları mensubu onbinlerce cüyüş-ı mütenevviyanın varlığına şahit olmuştur.⁴⁹ Ayanların, Alemdâr'ın sözüne emniyet-i tâmmeleri olmasına karşın ondan korktukları anlaşılıyor. Cevdet Paşa, “a'yân ve hânedânların içinde sahîhen te'dîbe müstehakk olanlar var ise de içlerinden câ-be-câ hükûmetin kucağına gelenlerin dahi hemân giriftâr-ı pençe-i gadr ve cefâ olmaları sâ'irlerinin tevahhuşunu mûcib ve cümlesinin vükelâ-yı Devlet-i 'Aliyye'den emniyetleri münselib olmağla çoğunun vâdi-i serkeşide dolaşmalarına sebep-i aslî emniyetsizlik kaziyesi idi” der.⁵⁰ II. Mahmud'un cülûsundan sonra sadarete getirilen Alemdâr'ın ayânı küçümsediği ve kendini onlardan üstün gördüğü de açıktır. Nitekim, bir konuda ayânlardan birine hitâben fermân yazılacağı sırada “A be pâdişâhın fermânı helvâcı kağıdımı ki bu kadar mübtezel ediyorsunuz bir küçük kağıdın üzerine şöyle yab deyü çizikdiriver” dediği bilinir.⁵¹

Ayânlar ile yapılan meşveret neticesinde Sened-i İttifak olarak bilinen meşhur vesika ortaya çıktı ve bu vesika hepsi tarafından imzalandı (Ekim 1808). İttifaknâme yedi maddeden oluşuyordu. Buna göre: “pâdişâhın otoritesinin garanti altına alınması gerektiği; devletin varlığının ayanların varlığına *mabihilbekâ* olduğu ve bu amaçla ayânların toplayacağı askerlerin *devlet askeri* olduğu ve ocakların buna karşı koymaları hâlinde ittifakla te'dib ve def' ve ref'ine çalışılacağı; beytûlmal-i Müslimîn'in ve varidat-ı Devlet-i 'Aliyye'nin tahsil ve tediyesine ve telef ve hasaratdan vikayesi ve evâmîr-i pâdişahiyyenin yerine getirileceği; her türlü emri ve

⁴⁸ Halil İnalçık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996, s. 343.

⁴⁹ Ahmed Cevdet, *Târih*, IX, s. 3.

⁵⁰ Ahmed Cevdet, *a.g.e.*, s. 4.

⁵¹ Ahmed Cevdet, *a.g.e.*, s. 4.

yasakların sadriazamdan çıkması kanun olduğu gibi bundan sonrada öyle olacağı ve herkesin büyüğünü bilüb vazifesinden haric umûra tasaddi eylemeyeceği, her iş için sadriazamdan izin alınacağı, karşı gelenlerden davacı olunacağı, aynı şekilde *makam-ı sadaret-i Uzmadan hilâf-ı kanun ve muhill-i ta'ahhüd-i irtikâb ve irtişâ ve gerek taşraya ve gerek umûr-ı dâhiliyeye müte'allik Devlet-i 'Aliyyeye muzır* hareketlere kalkışırca birlikte karşı çıkılacağı; padişah ve otoritesinin korunmasına kefil ve müteahhid olunacağı, devlet veya taşra vüzerâsından bir taarruz ve ihanet vukû' bulursa ittifakla bertaraf edilmeye çalışılacağı; pâyitahtta askerî ocaklardan veya başkaları tarafından bir güne fitne fesâd hâdis olursa izne hâcet olmaksızın bütün hanedanlar Asitane'ye vürûda şitâb idüb o ocağın kaldırılmasına, suçluların idamına kefil olması ve reâyanın korunarak hilâf-ı emr ü rıza ve muğâyir-i Şerî'at-ı Garra zulmü ta'addi edenlerin devlete ihbar edilerek zulmün ittifakla önlenmesine çalışılacağı" karara bağlandı.⁵² İlber Ortaylı, bu ittifaknâmeyi Osmanlı Devleti'nin Magna Charta'sı olarak niteleyenleri haklı olarak eleştirir. Padişahın bu senetten hoşnut olmadığına dikkat çeken Ortaylı, Sultan Mahmud'un güçlendiği an, bu menhus senedin aslını ortadan kaldırdığını yazar.⁵³ Bu belge devletin o gün içinde bulunduğu aczin ve zaafın bir sonucu ortaya çıkmıştır. Nitekim Cevdet Paşa, "Eğerçi Devlet-i 'Aliyye ile kendü teb'asından olan bir takım beğ ve ağalar beyninde öyle bir ittifâknâme tanzîm olunması kuvve-i icrâ'iyyenin bir takım şerâ'it altına alınması istiklâl-i saltanata münâfi görünür ise de bir müddetden berü vukû'a getirilen sû'-i isti'mâlât ile cism-i devletde açılan yârelere andan başka çâre bulunamamış idi."⁵⁴ sözleri ile bu gerçeğe dikkat çeker.

Meşveret-i ammenin en önemli etkisi Yeniçeri ocağının gözünü korkutması oldu. Alemdârın on beş bin Kırçalı fedaisinin yanında ayanların sayıları onbinleri bulan yerel kuvveti, zaten sert ve dehhâş olan sadriazamın korkusundan süt dökmüş kediye dönen yeniçerileri ve "umûr-ı devlete ta'riz edegelen ocak zorbalarını fare gibi birer deliğe sindirdi".⁵⁵ Bu sırada Yeniçeri ocağının kaldırılması düşünüldü.

⁵² Sened-i İttifak metni için bk. Ahmed Cevdet, *a.g.e.*, s. 278-283; Metnin tahlili için bk. Halil İnalçık, *a.g.m.*

⁵³ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 2000, s. 36.

⁵⁴ Ahmed Cevdet, *a.g.e.*, s. 6.

⁵⁵ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s. 311-312.

Ancak gelebilecek tepkilerden çekinilerek, Kapıkulu ocaklarının sekizincisi olmak ve Nizâm-ı Cedîd'in yerine geçmek üzere Sekban-ı Cedîd kuruldu.⁵⁶

İttifaknâmenin imzasının üzerinden çok geçmeden bu senedin ölü doğmuş bir belge olduğu anlaşıldı. Sened-i İttifak'ın kabulünde baş rolü oynayan Alemdâr Mustafa Paşa'ya karşı muhalefet odakları oluştu. Padişah ittifaknâmenin kabulü, ulemâ nüfuzu kırıldığı ve Yeniçeriler de Sekban-ı Cedîd'in teşekkülü ve talime mecbur tutulmaları dolayısıyla sadriazama dış biliyorlardı. Bâbîâlî duvarlarına "Rumeli'den geldi bir çıtak. Bayram ertesi ya kılıç oynayacak ya bıçak" gibi yaftalar yapıştırıyorlardı.⁵⁷

Bir plan hazırlayan yeniçeriler "Yangın var" nidaları ile ortalığı velveleye vermeyi ve dışarı çıktığı anda Mustafa Paşayı katletmeyi tasarlıyorlardı. Sadriazamın bu çığlıklara itibar etmemesi üzerine Bâbîâlî'ye saldırdılar. Artık güçlenmeye başlayan II. Mahmud da, Alemdârı ve kudretine ortak olmaya teşebbüs eden ayanları gözden çıkarmıştı. İsyanı sarayından seyretmekle yetindi. Alemdâr, âsilere karşı koydu ve "boş yere ölmek münâfi-i şî'âr-ı ashâb-ı şecâ'at olduğundan" mahzendeki barut deposunu ateşe vererek kendisiyle beraber yüzlerce yeniçeriye telef etti.

Yeniçeriler bu olayın akabinde sarayın kapısına dayandılar. II. Mahmud'u tahttan indirmek ve IV. Mustafa'yı hükümdar yapmak istiyorlardı. Bu gelişmeler karşısında Mahmud, kardeşini öldürttü. Böylece hanedandan kimse kalmadığını kendisine itaat edilmesini istiyordu. Bu vakıa, Osmanlı tarihinde tahta ikinci bir şerikin olmadığı dönemdir. Kanuni, saltanatına rakip olabilecek kimsenin olmadığı bir rahatlıkla tahta çıkmıştı. Mahmud'da bu hareketi ile isyanın önünü alacağını düşünüyordu. Ancak yeniçeriler, "padişah bir insan değil midir? Kim olursa olur. Esmâ Sultan olsun, ya ki Konya'daki şeyh olsun... Kırım Tatar hanzadelerinden biri padişah olsun" diye tepki gösteriyorlardı. Bu olay hanedanın kutsallığının ve meşruyetinin ilk defa tartışma edildiği bir gelişmeye sebep oldu. Bu hükümdar ve devlet ricâli için kesin kararlar almalarını gerektiren bir ihtardı.⁵⁸ II. Mahmud, yeniçerileri, Sekban Ocağını kaldırarak geçici olarak susturdu.

III. Selim'in hal'inden bu yana Osmanlı Rus harbi devam ediyordu. Bükreş antlaşması (1812) ile harbin sona ermesi II. Mahmud'a merkezî otoriteyi te'sis etme

⁵⁶ İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s. 35.

⁵⁷ Ahmed Cevdet, *a.g.e.*, s. 19.

⁵⁸ İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s. 37.

yolunda önemli bir fırsat verdi. Padişah, otoritesini sınırlayan ve yetkilerine ortak olan unsurları ortadan kaldırmadıkça modernleşme yolunda önemli adımların atılamayacağına inanıyordu.⁵⁹ Anadolu ve Rumeli'deki ayanları sindirmeye başlayan Mahmud, bu konuda başarı sağladı.

II. Mahmud, bundan sonra “maraz-ı cüzzam gibi iliklere işlemiş” Yeniçerileri, kamuoyunun ve ulemânın desteğini alarak lağv etmenin yollarını aradı. Önemli mevkilere kendi adamlarını yerleştirdi. Ulemânın desteğini sağlamak için dinî geleneklere aşırı özen gösteriyordu. Yeni camiler yaptırıyor, vakıflar kuruyor, Müslüman çocukların belirli belli bir yaşa kadar medreselere devamını mecbur tutuyor, bu maksatla imamlara yetki tanıyordu.⁶⁰ Kaldı ki, yeniçerilerin taleb-i ulûmu tahkir etmeleri onların aleyhinde kullanılmak üzere hazır silah idi. 1821'de çıkan Yunan isyanı, sultanın ocağı lağv etme teşebbüsünde etkili oldu. İsyanı bastırmada başarılı olamayan yeniçeriler halkın da gözünden düştü. Yeniçerilerin ve askeriyenin önde gelenlerini yanına çekmeyi başaran Sultan Mahmud, yeniçeri ortalarından topladığı yetenekli kimselerden müteşekkil 7500 kişilik Eşkinci Ocağını kurdu.⁶¹ 12 Haziran 1826'da bu yeni ocak talimlere başladı. Yeniçeriler, talimlerin başladığı gün ayaklanmayı düşündüler. O gün içlerinden bazıları “kazgan çıkmaksızın hurûc etmek münâfi-i kâ'ide-i Bektaşîye'dir” diye itiraz ettiler.⁶² Nihayet 15 Haziran günü ayaklandılar. Asırlardır her fırsatta kaldırdıkları mukaddes kazanlarını Et meydanına bir kez daha çıkardılar. Tüm tedbirleri alan Mahmud⁶³, arkasına aldığı desteğe de güvenerek Sancak-ı Şerîf'i saray kapısına çıkardı. Saray, halk, ulemâ, talebe-i ulum ve Eşkinci Ocağı isyana karşı koydu. Binlerce yeniçeri öldürüldü ve tevkif edildi. Yeniçerilerle ilgisi olanlar katl olundu. Yeniçerilerin asırlardır her fırsatta kaldırdıkları kazan nihayet devrilerek ocağı söndürdü. Bundan sonra yeniçeriler aleyhinde geniş bir propaganda hareketi başladı. Ortaylı, ölümlerinin bile vampirlikle itham edildiği bu devirde devletin ideolojisini anti-yeniçeri olarak kabul eder.⁶⁴

⁵⁹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (çev Metin Kıratlı), Ankara 1993, s. 79.

⁶⁰ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c.2, İstanbul 1983, s. 46.

⁶¹ Es'ad Efendi, *a.g.e.*, s. 38.

⁶² Es'ad Efendi, *a.g.e.*, s. 70.

⁶³ Cevdet Paşa, Mahmud yanlılarının yeniçerilerden tefrik edilebilmesi için kaş kenarına enlice puşî sardıklarını yazar. Cevdet Paşa, *Târih*, XII, s. 173.

⁶⁴ İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s. 38.

Vak'a-yi Hayriye adı verilen bu olay, II. Mahmud'un saltanatında ve icraatlarında bir dönüm noktasıdır. Mülga ocağın yerine Asâkir-i Mansure-i Muhammediye adı ile yeni bir teşkilât kuruldu. Tümen, tabur ve bölük sistemi kabul edildi. Asker yeni silahlar, ceket, pantolon ve fes ile donatıldı. Prusya'dan piyade, süvari ve topçu subayları getirildi. Sultan Mahmud, askerî sahada yaptığı yenilikleri desteklemek amacıyla harb ve tıp okulları kurdu. Avrupa'ya modern harp sanatını öğrenmek için öğrenciler gönderdi.

Bundan sonra, merkezî otoriteyi yeniden tesis etmek isteyen Mahmud, idarî ve mülkî alanda da düzenlemeler yaptı. Nazırlıkları ihdas ederek sadriazam ve şeyhülislâmda toplanan yetkileri nazırlar arasında paylaştırdı. Vilayetler ve valilikler yeniden düzenlenerek muhtarlıklar oluşturuldu. Vergi ve askerlik amacıyla nüfus sayımı yapıldı. Posta usûlü kabul edildi. Memleket dâhilinde yapılacak geziler için mürûr tezkeresi, yurtdışına yapılacak seyahatler için pasaport şartı getirildi. Karantina usûlü benimsendi. Sivil memurlar yetiştirmek maksadıyla Mekteb-i Maarif-i Adliye kuruldu. İlköğretim mecburî hâle getirildi. Rüşdiye mektebi tesis edildi. Avrupa'ya öğrenciler gönderildi. Kamuoyunu bilinçlendirmek ve reformları halka yaymak amacıyla Takvim-i Vekayi adıyla Türkçe ve Moniteur Ottoman adıyla Fransızca bir gazete çıkarıldı.⁶⁵ Sanayi alanında gelişmelere de imza atan sultan, yeni fabrikalar açtı.

II. Mahmud, asırlarca yeniçeriler ile ittifak kurarak yeniliklere karşı direnen ilmiye sınıfını da sindirdi. "Mebde'-i envâ'-ı münkirât ve mefsedet olan" Bektaşî tekkelerini kapattı; tarikatları kontrol altına aldı.⁶⁶ Vakıfları Evkâf Nezâreti'nin çatısı ve ulemâyı Şeyhülislâm ve müftünün idaresi altında topladı. II. Mahmud, bütün bu radikal faaliyetlerine rağmen, geleneksel ve yeni kurumlara bir arada yaşama hakkı tanıdı. Bu durum Cumhuriyete kadar sürecek bir "telifçilik"e ve "dilemma (ikilem)"ya sebep oldu.

⁶⁵ Nesimi Yazıcı, *Takvim-i Vekayi*, Ankara 1983, s. 17-23.

⁶⁶ Esad Efendi, *a.g.e.*, s. 199-223. Üss-i Zafer'in yazarının anlattıklarından koyu bir Müslüman ve muhtemelen Nakşibendi tarikatine mensup olduğu anlaşılıyor. Yazarın evliyaullahın sultan, baba ve abdâl lakabı ile Bektaşileştirildiği ve tekkelerde ramazan ayında şarab-ı hamr içildiği ve ekl-i savm yapıldığı tablosu ve Kur'an lafzını değiştirdiklerini iddia ederek, bu fisk ü fücûr içinde yüzen gürûhun katlini vâcib sayması o dönemde Bektaşiliğin ulema ve devlet ricâli nezdindeki konumu hakkında bilgi verir. Bunun yanında Es'ad Efendinin, Bektaşî koğuşurmasını savunmak maksadıyla oldukça keyifli hikayeler uydurduğu görülür. Benzer görüşler Şirvanlı'da da vardır. Şirvanlı Fatih Efendi, *a.g.e.*, s. 80-81.

Bütün bu hamlelere rağmen Sultan Mahmud dönemi içte ve dışta büyük siyasî çalkantıların yaşandığı bir devir oldu. Nizâm-ı Cedîd devrinde Osmanlı Devleti'nde yayılmaya başlamış milliyetçilik fikrinden tebaa-i şâhâne etkilendi ve imparatorluğun Hıristiyan halkı arasında yayılmaya başladı. Ayanların sindirilmesi ile yaşanan boşluk ve merkezî otoriteye direnen yerel hanedanlar, devletten kopmayı amaçlayan halklarla işbirliği yaptılar. 1804-1817 meydana gelen Sırp isyanı, bu halkın bazı imtiyazlar elde etmesine, 1829 yılında ise özerkliğini kazanmasına sebep oldu. Çok geçmeden devletin en müreffeh kesimini temsil eden Rumlar da ayaklandı (1815). Batılı devletlerce de desteklenen Rumlar, bağımsız Yunanistan'ı kurmayı başardı (1829). Aynı yıl Cezayir Fransızlar tarafından işgal edildi. Osmanlı Türkleri arasında milliyetçilik fikri uyanmamış ise de, bu işgal halk nezdinde Batı düşmanlığının uyanmasına, Müslüman ülkelerde yerel ulusaıcı hareketlerin yerini İslâmî ve Osmanlıcı bir atmosfere terk etmesine sebep oldu. Hilâfet kurumu bu yüzyılda farklı bir nitelik kazanmaya başladı.⁶⁷

II. Mahmud'u asıl yıldırın olay ise, Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa isyanı oldu.⁶⁸ Napolyon Bonaparte'ye mukavemeti ve Vahhabilere karşı yaptığı mücadelelerle adını duyuran Mehmed Ali, Mahmud'dan çok önce yenileşme faaliyetine başlamış ve önemli başarılar elde etmişti. Öyle ki, Mahmud askerî düzenlemeler için ondan yardım dahi istemişti. Yunan ihtilâlinde Osmanlı kuvvetlerine destek çıkan Mehmed Ali'ye, yardımı karşılığında Girit, Suriye ve Trablusşam valilikleri vaat edilmişti. Navarin faciasından sonra Osmanlı'ya yardım etmeyi kesen Mehmed Ali'ye vaat edilen valilikler verilmedi. Bunun üzerine oğlu İbrahim Paşayı adları geçen yerleri işgal etmekle görevlendirdi. İbrahim Paşa Suriye'yi aşarak Anadolu içlerine kadar ilerledi. Avrupalı devletlerin müdahalesi ile asi valisi ile müzakerâ masasına oturan Mahmud, Kütahya Antlaşması ile onun Hicaz, Sayda, Trablusşam, Suriye, Halep ve Adana valiliklerini tanımak zorunda kaldı (1833). Ancak çok geçmeden çark, Mehmed Ali'nin aleyhine dönmeye başladı. Onun idaresinden hoşnut olmayan yerlerde ayaklanmalar baş gösterdi. Bu fırsattan yararlanan Mahmud ile Mehmed Ali arasında 21 Nisan 1839 tarihinde ikinci bir savaş patlak verdi. Osmanlı ordusu ile İbrahim Paşa kumandasındaki Kavalalı ordusu

⁶⁷ İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s. 52.

⁶⁸ Hayatı ve isyanı için bk. Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı. Mısır Meselesi*, Ankara 1988.

arasında yapılan Nizip muharebesinde Osmanlı kuvvetleri yenilgiye uğradı (29 Haziran 1839). Böylece Mısır valisine payitaht yolu açıldı. Nizip felaketinin haberi İstanbul'a ulaştığı sırada Mahmud kahrından öldü (1 Temmuz 1839). Enver Ziya Karal, bir trajediye dönüştürdüğü Mısır meselesi karşısında sultanın tek çaresinin ölüm olduğunu yazar.

D. Tanzimat Dönemi

Mustafa Reşid Paşa, Devlet-i Aliyye'ye nizâm vermek konusunda hazırladığı taslakları II. Mahmud'a sunduğunda Mısır meselesi bütün şiddeti ile devam ediyordu.⁶⁹ Böyle bir ortamda sultanın ne radikal hükümler içeren metni uygulamaya ve ne de otoritesini sınırlamaya niyeti yoktu. Mustafa Reşid Paşa, Londra sefaretiyle İstanbul'dan uzaklaştırıldı.

II. Mahmud'un ölümü ile yerine geçen Abdülmecid devrinde (1839-1861), Osmanlı ufuklarında "kevkeb-i Utarid" gibi parlayan Mustafa Reşid Paşa⁷⁰, tarihin bu kadar malzemesi olacağına farkında mıydı bilinmez, ancak tasarladığı ve yapmayı düşündüğü işlerin bilincindeydi. II. Mahmud'a sunduğu taslakları gözden geçirip düzenlemiş ve yeni padişaha kabul ettirmişti.

Reşid Paşa, bu bilinçle Osmanlı tarihinde yeni bir dönem açacak Gülhâne Hatt-ı Hümayûnu'nu okumak üzere hâne halkıyla vedalaştı. Endişeliydi, akşama sağ çıkacağından ümidi yoktu.⁷¹ Nihayet, 3 Kasım 1839 tarihinde kalabalık bir topluluk karşısında ve sultanın huzurunda okuduğu Tanzimat Fermanı ile yeni bir dönemi başlattı.

Tanzimat Ferman nitelik bakımından, Osmanlı tahtına çıkan her Sultan'ın tebaasına âdil bir yönetim vaat eden klasik "adâletnâme" geleneğinin devamıdır.⁷² Üstelik "emniyet-i can ve mahfuziyet-i ırz ve namus ve mal" hükümleri de klasik

⁶⁹ Lütfi Efendi, *Tanzimât-ı Hayriye binâsının temellerinin "evâhir-i saltanat-ı hazret-i Mahmûd Han'de"* kurulduğunu yazar. Bk. *Ez-Târih-i Lütfi* c.6, İstanbul 1302, s. 35. (Eserin diğer baskılarında ve ikinci şahıslar tarafından yayımlanan ciltlerinde eserin künyesi Ahmed Lütfi Efendi, *Lütfi Tarihi*, ... şeklinde yazıldığından, bu tezde de aynı usul kullanıldı). Bu rivayet, ondan naklen Abdurrahman Şeref Efendi tarafından da tekrarlanır. Şeref, Tanzimat'ın ilânının bu dönemde Akif Paşa tarafından engellendiğini yazar. Abdurrahman Şeref, *Târih Musâhabeleri*, İstanbul 1340, s. 48.

⁷⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir. 1-12* (yay. Cavid Baysun), Ankara 1991, s. 7.

⁷¹ Ahmed Lütfi Efendi, *a.g.e.*, s. 64.

⁷² Adâletnâmeler için bk. Halil İncalcık, "Adâletnâmeler", *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet*, İstanbul 2000, s. 75-128.

dâ'ire-i adlî ile benzerlikler taşır. Bu yüzden bir yenilik olduğu ve yepyeni bir asrı başlattığı varsayılamaz. Ancak fermanın içeriği bir bütün olarak değerlendirildiğinde yeni bir devrin başlangıcına sebep olduğu görülür. Bunu fermanın kendisi de dillendirir. “Usûl-i ‘atikayı bütün bütün tağyir ve tecdîd” ettiğini iddia eden fermanın muhtevası, yeni bir devrin başlangıcına işaret eder. Onun muhtevasına bakıp değerlendirenler fermanı, ilk ıslahat programı, Doğu ve Batıyı birleştiren bir köprü veya “eski tarz-ı idareyi yeni tarza ifrağa pişüva” olarak kabul etmişlerdir.

Gülhane Hatt-ı Hümâyûn’u, devletin İslâmî hüviyetine göndermeler yapan bir giriş ile başlar.⁷³ “Devlet-i Aliyyenin bidâyet-i zuhûrundan berü ahkâm-ı celîle-i Kur’aniyye ve kavânîn-i şer’iyyeye kemâliyle ri’âyet olunduğundan saltanat-ı seniyyenin kuvvet-ü-miknet ve bilhassa teba’asının refâh u ma’mûriyeti rütbe-i gâyete vâsıl” olmuştu. Ancak, 150 seneden beridir “gavâil-i müte’âkibe ve esbâb-ı mütenevvi’aya mebnî ne şer’-i şerîfe ve ne kavânîn-i münîfe (bunun örfî kanunlar olduğu açıktır) inkıyâd ve imtisâl olunmaması” dolayısıyla devlet kuvveti ve kudretini kaybetmişti. Ferman, “kavânîn-i şer’iyye tahtında idâre olunmayan memleketlerin pâyidâr olamayacağı”nın aşîkar olduğunu yazıyordu. Osmanlı toprakları münbit ve hâlkı yetenekliydi. Bunların değerlendirilmesi ile beş on sene içerisinde arzu edilen ilerleme kaydedilebilirdi. Bunun için bazı “kavânîn-i cedîdenin vaz’ ve te’sîsi lâzım” geliyordu. Fermanın temel tutarsızlıklardan birini teşkil eden esaslar, devletin pâyidâr olması dinî kaidelere bağlanmasına rağmen, eski kaidelere geri dönmek istenmemiş ve yerine “kavânîn-i cedîde”nin vaz’ ve te’sîsi uygun görmüştür. Bu ifadeler, Tanzimât ricâlinin, günün siyasî ve sosyal gelişmelere göre hareket ettiğini gösterir. Zira 1826 yılından beri uygulana gelen yenilikler karşısında halk alışık olmadığı bir kültürel atmosfere sürüklenmiştir. Mahmud’un şeklî yönü ağır basan yenilikleri karşısında “Gavur Padişah” tesmiye edilmesi bir tepkinin ifadesidir. Nitekim Mahmud, bu ithamlardan kurtulmak için 1837’de çıkardığı bir fermanla Müslümanların namaz için camilere gelmelerini ve bu emre uymayanlara falaka cezası verilmesini ilan etmiştir.⁷⁴ Çeşitli yerlerde hayır kurumları yaptırarak camileri, Mevlevî tekkelerini ve hırka-i şerîf makamlarını tecdîd ile bu ithamın izlerini silmeye çalışmıştır. Şimdi fermanda dine gönderme yapılması, yenilikler

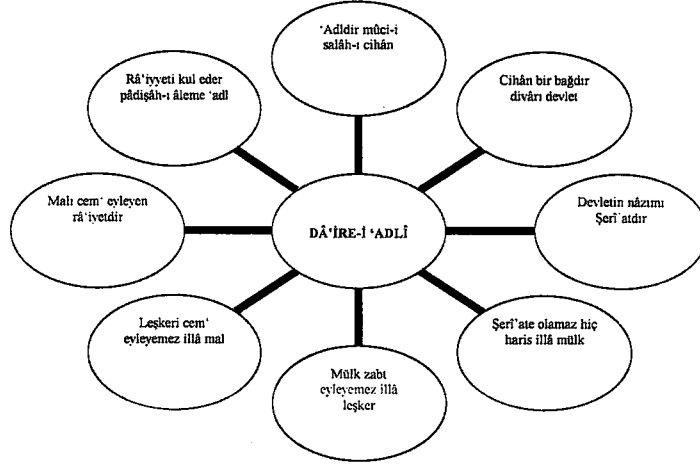
⁷³ Ferman metni için bk. *Düstûr* (Tertîb-i evvel), c.1, s. 4-7; Ahmed Lütî Efendi, *a.g.e.*, s. 60-63.

⁷⁴ 1842 yılında da buna benzer bir fermanla, namaz kılmayanlara falaka cezası verilmesi karara bağlanmıştır.

karşısında tepkisinden çekinilen ulemâyı ve ahâliyi teskin etmek için bir rüşvet-i kelâm olmalıdır. Fermanda yer alan dinî telmihler, uygulama sahasına konulması düşünülen esasları şeriat dairesine sokacak esnekliktedir. Bunun yanında çözülme devrinin başlangıcından itibaren görülen “kânûn-ı kadîm”e dönme arzusundan vazgeçildiği ve “zamanın değişmesi ile hükümler değişir” gerçeğinin farkına varıldığı yönünde bir tahlil fazla mübalağalı olmayacaktır.

Ferman, kavânîn-i cedîdenin esâslarını, “emniyyet-i cân ve mahfûziyet-i ırz u nâmûs ve mal ta’yîn-i vergi ‘asâkir-i mukteziyenin sûret-i celb ve müddet-i istihdâmı” olarak açıklar. Bu esâslar devletin ihtiyaçları ile açıklanır. Bu yüzden devlet faydacıdır. Canını, namus ve ırzını (namusla eşdeğer olmasına rağmen burada cinsel bir anlam içerdiği anlaşılıyor) tehlikede gören bir kimse yaratılıştan hiyanete meyilli olmasa bile, canını ve namusunu korumak için devlet ve memlekete muzır bazı faaliyetlerde bulunabilir. Mal emniyeti olmayan ise devlet ve millete ısınamayacağı gibi “imâl-i mülke” dahi bakmaz. Oysa bunlar sağlanırsa “devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti artub ana göre hüsn-i harekete çalışacağı şübheden âzâdedir.” Bu maksatla Müslim ve gayri Müslim bütün tebaasına “taraf-ı şâhânen emniyyet-i kâmile” veriliyor ve hakları “ihsan-ı şâhâne” ile garanti altına alıyordu. Buna göre can, mal, namus ve ırz gibi haklar garanti altına alınacak, kimseye kanuna aykırı muamele yapılmayacak, mahkemelerde aleniyet usûlüne uyulacak, bu esaslara aykırı davrananlar –velev ki devlet memuru olsun- mevki, rütbe ve hatırına bakılmadan tedib edilecek, askerlik dört beş sene ile sınırlanacaktı. Müsadere ve “pençe-i cebrü kahr” olan iltizam sistemine son verilecekti. Tabii haklar ve kanun önünde eşitlik noktasında atılan adımlar ticaret karma ve asliye mahkemelerinin kurulmasına yol açtı. Askerî alanda doğulu kisveden soyunarak, tamamen batılı usûller kabul edildi. Tanzimat’ın ruhuna uygun okullar, medreselerin yanı başında açıldı. Tanzimatçı sivil bürokratları yetiştirmek amacıyla batı tarzında okullar açıldı.

Ferdî haklarla ilgili esaslar dikkatle incelenirse bunun klasik Osmanlı toplumunda “dâ’ire-i adlî” adı verilen formatla benzerlikler taşıdığı görülür. Hükümdar, reaya ilişkisi, adalet, kanun, mülk, mal ve vergi klasik metinlerde de yer alır. Bunlar incelendiğinde söz konusu edilen mefhumların birbirleriyle ilişkili, dinamik bir özelliğe sahip olduğu ve durmadan deveran ettiği görülür.

Şekil 1. Dâire-i Adlî

Klasik Osmanlı siyâsî yapısı ve anlayışı göz önünde bulundurulduğunda fermanın en can alıcı ve devrine göre oldukça radikal sayılabilecek esasının, “diğer husûslara dahi ittifâk-ı ârâ ile karar verilmesi lâzım gelmiş olmağla Meclis-i Ahkâmü'l-Adliyyemiz daha lüzûmu mertebe teksîr olunarak ve vükelâ ve ricâl-i Devlet-i 'Aliyyemiz dahi bazı ta'yîn olunacak eyyâmında orada ictimâ' ederek ve cümlesi eskâr ve mütalâ'âtını hiç çekinmeyüb serbestce söyleyerek işbu emniyet-i cân ve mâl ve ta'yîn-i vergü husûslarına dâ'ir kavânîn-i mukteziyye bir taraftan kararlaştırılıb ve Tanzîmât-ı askeriye maddesi dahi Bâb-ı Seraskeriyeye dâr-ı şûrâsında söyleşilüb her bir kânûn karargîr oldukca ilâ mâşâllahu te'âlâ düstûrû'l-amel tutulmak üzere bâlâsı hatt-ı hümâyûnumuzla tasdîk ve tevşîh olunmak için taraf-ı hümâyûnumuza arz olsun” olduğu görülür. Padişahın da bu hükümlere uyacağına yemin etmesi otoritesini sınırlamış, bu radikal esasla birlikte Bâbıâlf asrı başlamıştı. Tanzimat Fermanını hazırlayanların müsaderenin kaldırılması, mal, can ve namusun muhafazası ile birlikte düşünülmesi gereken bu esas sayesinde, bilinçli olarak sarayın yetkilerini sınırlamaya çalıştıkları ve temel insanî haklarla devleti güçlendirmeye ve merkezîleştirmeye çalıştıkları görülür. Nitekim Tanzimat ricâlinin hattın ilanından altı ay gibi kısa bir süre sonra memur hukukunu içeren ceza kanununun ortaya konması, bürokrasinin meşruiyet arayışının bir göstergesidir. Kısmen Fransızca'dan tercüme edilen bu kanun, padişah tarafından tebaaya verilen hakların garantisi ve tebaanın kanun önünde eşit olduğunun bir sembolü olarak kabul edilir.

Ferman metninin tercüme edilerek Avrupa devletlerine gönderilmesi ve bu devletlerin memâlik-i mahrûsadaki elçilerinin ve ileri gelenlerinin şahid tutulmaları bir diplomatik manevra; hariciye nazırı tarafından okunması ise bundan böyle Bâbîâlî idaresinin dikkate alınması gerektiğine bir işarettir.⁷⁵

Tanzimat reformlarının en güçlü olduğu alan kanunlaştırma hareketlerinde görülür. Şark geleneğinde siyasi felsefenin temelini oluşturan “adalet” anlayışı ile batıdan nev-zuhur hukuk, can, mal ve namus emniyeti, ferdî haklar mezc edilir. Devlete düzen vermekten ve ıslahattan anlaşılan şarkın akl-ı pirânesi ile garbın bikr-i fikrini birleştirmektir. Ancak Tanzimat ricâli bu hususta seçici davranmıştır. Fransız ve İngiliz parlementer usûlleri yerine, demokratik katılıma yer vermeyen ama devleti bir hukuk devleti hâline getiren Almanı kanunluluğunun tercih edilmesi aydın despotizmine kaynak teşkil etme kaygılarından dolayıdır.

Mustafa Reşid Paşa ve yandaşlarının Ferman metnine sâdik kalma hususundaki ihtimamlarına karşın, Tanzimat’ın uygulanmasında istenilen başarının elde edildiğini söylemek güçtür. Siyasi, sosyal, kültürel hayatın hemen her safhasını kaplayan bu köklü değişikliklerin eski zihniyet ile yetişmiş devlet ricâli, ulemâ, Müslim ve gayrimüslim halk tarafından hazmedilebildiği iddia edilemez. Nitekim ricâl-i devlet yetkilerinin kısıtlanması, mültezimler malî kaynaklarının kesilmesi, Rumlar imtiyazlarının ellerinden alınması ve Müslümanlar, imparatorluğun aslı unsuru olmalarına karşın şimdi gayrimüslimlerle aynı kefeye konmaları gerekçesiyle fermana karşı çıkıyorlardı. Ricâlin kapı arkalarında kılıcını çekerek “ah Tanzimat ah Tanzimat” diye mindere vurarak hırslarını almaya çalıştıklarını kaynaklar kaydeder.⁷⁶ Nihayet 1856 Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı’nın tüm unsurlara eşitlik getirme gayretinin bir sonucudur. Islahat Fermanının ilânında Batılı devletlerin de müdahalesi olmuştur. Bu ferman Gülhâne Hatt-ı Hümayûnu’na nazaran daha radikal hükümler içermektedir. Bu yüzden Genç Osmanlıların itirazları ile karşılaşmıştır.⁷⁷

⁷⁵ Hatt-ı hümayûnu dinleyenler arasında Fransa kralının oğlu da vardı. Bk. Engelhard, *Türkiye ve Tanzimat. Devlet-i Osmaniye'nin Târih-i Islâhâtı* (mütercim Ali Reşâd), İstanbul 1328, s. 39.

⁷⁶ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s. 71.

⁷⁷ Recai G. Okandan, *Âmme Hukukumuzun Anahatları 1. Kitap: Osmanlı Devletinin Kuruluşundan İnkırazına Kadar*, İstanbul 1968, s. 72-75.

E. Tanzimat Adamı ve Aydınlar

Mehmet Kaplan, modernleşme döneminde “çeşitli varyantlarıyla ortaya çıkan aydın tipinin, manevî güce dayanması bakımından eski velî tipinin devamı” kabul eder. Ona göre, “velî tipinin his ve hayale dayanmasına karşılık, aydın tipi akıldan kuvvet alır. Bu bakımdan o, kendi atası olan velî tipine karşı koyar. Fakat velî tipi gibi aydın tipinin de özelliğini *maddî güce* karşı koyması teşkil eder. Gazinin kılıcına karşı velînin elinde asâ, aydının elinde ise kalem vardır.” Bunun yanında Kaplan, Şinasi'nin Mustafa Reşid Paşayı överken “kılıç ve kalem” tezadı üzerinde durduğuna dikkat çeker⁷⁸.

Mehmet Kaplan'ın, aydınlar hakkında ileri sürdüğü görüşleri, Yeni Türk Edebiyatı'nda tartışıla gelen meselelerden biridir. Esasen, “dövene elsiz, sövene dilsiz, gönülsüz” ve “pîrin elinde gassalın elindeki meyyit gibi olma” zihniyetiyle aydının bağdaştırılamayacağı ortadadır. Osmanlı aydını, şahsî kabiliyetleri ile sivrilmiş ve protest bir kimliğe sahip kimsedir. Bu yüzden tarihçiler aydın konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Kaplan'ın kalem ve kılıç tezadı diye açıkladığı olay, tarihçiler için bir tarihî olguya işaret eder: Klasik dönem Osmanlı idarî yapısını teşkil eden seyfiyye, ilmiye ve kalemiyyenin, değişen iç ve dış şartlara ayak uydurmaya çalışmaları ve buna paralel kalemiyyenin öneminin artması, aydın sınıfının temelini oluşturur. Tarihçiler, Osmanlı aydınının doğuşunu, tarihî süreci içinde değerlendirirler. Oysa Kaplan'da bu süreç, -savunduğu tarihî devamlılık fikrine rağmen- ani bir sıçrama hâlini alır. Anlaşılan İkinci Meşrutiyet devrinden itibaren Türkçülerde izlerine rastlanan ve Fuad Köprülü ile asıl manasını kazanan tarihî devamlılık fikri Kaplan'ı da etkilemiştir. Bu yüzden değerlendirmesi sathî kalmıştır. Oysa teoride, velîden ziyade ulemâ zümresi aydının temelini oluşturacak yegane güç olduğu görülür. Ancak bu da kendi içinde bir çok problemi barındırmaktadır. Zira modernleşme döneminde ulemâ, ürünlerinden ziyade birey olarak ön plandadır. Tekrarcı ve nakilci bir zihniyeti benimsemiştir. “Belli bir statünün adamı değildir. Şahsî öcünü ve çıkar hesaplarını daima başkalarının desteğinde, onları doldurup işleyip kavgaya sürmekle almaya ve karşılamaya çalışan

⁷⁸ Mehmet Kaplan, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 3. Tip Tahlilleri*, İstanbul 1996, s. 168.

sûreti hak nümâyîşçisi, fakat gerçek yüzüyle birer fesad ve tahrik mihrakıdır.”⁷⁹ Dayandığı ve topluma kabullendirmeye çalıştığı kaderci (fatalist) felsefe, düşünce alanını sınırlandırmış ve toplumun, bu bakış açısının dışına çıkmasını engellemiştir. Ancak, çizmiş olduğu manej alanı içinde serbest hareket edilebilir. Bu alanının dışına çıkmaya çalışanlar, yeniçeri ve ulemâ ittifakının oluşturduğu güçle karşılaşır. Bu yüzden, tarihçilerin işaret ettiği, aydının modernleşme sürecinin en rafine ürünü olduğu fikri, daha rasyoneldir. Aydın, Osmanlı tarihinde modernleşme sürecinde ortaya çıkan bürokrasinin ürünüdür. Bu bürokratik gelişme, kendi içinde tasnif edilerek incelenebilir.

Aydın (münevver) zümresinin doğuşu, Osmanlı Devleti’nde meydana gelen siyasî ve sosyal gelişmelerin bir sonucudur. Devlet, Karlofça ile ilk defa Hıristiyan devletlerle laik devletler hukuku sistemine göre biçimlenmiş bir antlaşma imzaladı. Bundan böyle devletlerarası antlaşma ve diplomasi kurallarına uymak ve ona göre hareket etmek zorundaydı. Batı ile ilişkilerin kazandığı farklı çehre, Batıyı tanımak ve Batı dillerini bilmek mecburiyetini hissettirdi. Bu yeni siyasî anlayış, diplomasi ve maliye konusunda uzman kişilerin yükselmesini sağladı. 18. yüzyıl Osmanlı siyasî hayatında askerî-idarî ve dinî teşkilatlar gerilerken, buna paralel saray hizmeti ve kalemiyye gelişmeye başladı. Bilhassa reisülküttâb’ı parlak bir gelecek ve kariyer bekliyordu. Bâbîâlfî’nin gelişmesi, eski rütbelerin tedricî bir şekilde gerilemesine sebep oldu. 18. yüzyılda nişancı, etkin gücünü önemli ölçüde yitirdi. Klasik dönemde nişancının riyaseti altında olan reisülküttâblık kurumu, bu dönemde farklı bir nitelik kazandı: bağımsız bir birim hâline geldi. Bâbîâlfî’nin ortaya çıkmasından sonra kalemiyye önem kazandı. Kalem ehli, reisülküttâb ile birlikte bu yeni idarî merkeze taşındı. Reisülküttâb, 18. yüzyılda Bâbîâlfî’deki kâtiblerin başı konumuna yükseldi.⁸⁰ 18. yüzyıldan itibaren modernleşme hareketlerinin destekçilerinin kalem ehli olması, bu tarihî süreç ile birlikte değerlendirilmelidir.

Osmanlı Devleti’nin Batı karşısındaki mağlubiyetleri, bir bakıma kalemiyye sınıfının idarî hayattaki muzafferiyetini hazırlamıştır. Osmanlı Devleti’nin Batı karşısındaki galibiyeti, kalemiyye sınıfının yükselmesine sebep oldu. Karlofça’da “mukâleme-i sulha murahas tayin olunan reisülküttâblığın ve ketebe-i dîvân-ı

⁷⁹ Sabri Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzmler*, İstanbul 1983, s. 72, 15. dipnot.

⁸⁰ Halil İnalçık, “Reisülküttâb”, *İA*, 9, Eskişehir 1997, s. 681-682; Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform. Bâbîâlfî (1789-1922)*, İstanbul 1994, s. 48-79; Receb Ahıskalı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 2001, s. 9-23.

hümâyûnun” eski üyelerinden Rami Mehmed Paşa, kısa süre sonra sadriazam oldu (1702).⁸¹ Mehmed Paşa, Osmanlı tarihinde kâtiblikten sadriazamlığa yükselen ilk kişidir. 18. yüzyılda kâtiblikten vezir-i azamlığa yükselen altı memur vardır. Bunlar arasında Râgıb Paşa ve Halil Hamid Paşa gibi isimler de yer alır.

Kalemiyyenin ve reisüлтüttâblığın öneminin artması, aynı zamanda yeni terfi biçimlerinin gelişimine yol açtı. Bir zamanlar askerî-ıdarî teşkilatın saray okulundan yükselen üyelerince doldurulan taşra valiliklerini kalemiyye memurları işgal etmeye başladı. 1683-1774 yılları arasında eyaletlerde valiliklere atanan sekiz reisüлтüttâb vardır. Bu gelişim birçok tarihçi tarafından “efendi dönmesi paşa modeli” olarak adlandırılır.⁸²

Osmanlı entelektüel hayatına etki eden bir kurum da elçiliklerdir. Lale Devri’nde Avrupa başkentlerine elçiler gönderilmesine teşebbüs edilmiş ve bunda kısmen başarı elde edilmişse de, bu elçilikler daimî olmadı. III. Selim döneminde ikamet elçilikleri kuruldu. Elçilikler, yukarıda zikredilen diğer kurumlar gibi, Osmanlı aydınının şekillenmesinde etkili oldular. Batıyı yakından tanıma ve oradaki siyasî, sosyal, kültürel ve felsefî gelişmeleri Osmanlı kamuoyuna tanıtmaları bakımından bu kurum ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Meselâ, Yusuf Agâh Efendinin Londra sefaretı sırasında sırkatibi olarak maiyetinde bulunan İngiliz Mahmud Raif Efendi, Osmanlı aydınının pro-tipini temsil eder. Daha sonra reisüлтüttâb da olan Raif Efendi, Fransızca eserler kaleme almıştır. Yusuf Agâh Efendinin Londra sefaretinde halefi olan İsmail Ferruh Efendi de aydın tipinin öncüsüdür. İstanbul’a dönüşünde Beşiktaş İlmiye Cemiyeti’ne katılan Ferruh Efendi, bu cemiyetin ileri gelen temsilcilerindendi. Kaleme aldığı Mevâkıb Tefsiriyle ün kazandı. Ortaköy’deki yalısı, cemiyet üyelerinin toplantı ve sohbet merkeziydi. Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra, Bektaşilikle itham edilerek Bursa’ya sürgüne gönderilmesine karar verildi. Ancak üzerinde çalıştığı tefsiri rahat bir ortamda tamamlayabilmesi için sürgün yeri Kadıköy’e çevrildi. Kethüdâ zâde Arif Efendi’nin “nâdire-i cihan” diye bahsettiği Ferruh Efendi, 1840 yılında vefat etti.

Önemi artan bir diğer kurum da Divan-ı Hümâyûn Tercümanlığı idi. 16. yüzyılın başlarından itibaren izlerine rastlanan bu müessesenin işlevi 17. yüzyılda

⁸¹ Osmanzâde Ta’ib Ahmed, *Hadiqat ül-vüzerâ (Der garten der Wesire)*, Freiburg 1969, s. 128-130.

⁸² Carter V. Findley, *a.g.e.*, s. 50.

arttı. Önceleri yabancı memleketlerde doğmuş mühtedilerin istihdam edildiği bu kurumda, 17. yüzyılın ortalarından sonra Rumlar görev almaya başladı. Bilhassa Karlofça Antlaşması'nın imzalanmasında önemli rol oynayan Alexander Mavrocordato ile beraber Rum tercümanlar, Osmanlı diplomasisinde etkili olmaya başladılar. "Mahrem-i esrâr-ı devlet" olarak vasıflandırılan tercümanlık, uzun süre gayrimüslimlerin tekelinde kaldı. Tercüman olan gayrimüslimler sakal bırakmak, ata binmek, kürk giymek ve cizye vermemek gibi bir takım imtiyazlara sahipti.

Başlangıçta saraydaki divanda görevli olan tercümanlar, reisülküttâbın maiyetinde değillerdi. Bâbîâlf'nin yıldızının parlamasıyla, diğer memurlar gibi tercümanlar da bu merkeze taşındılar. Reisülküttâbın dış işlerinden sorumlu memur statusünün güçlenmesiyle, tercümanlar da onun maiyetinin bir parçası sayılmaya başladılar.

II. Mahmud döneminde itibaren Tercüme Odası, Müslümanların eline geçti. 1821 Mora ayaklanması sırasında Konstantin Movrouzı Efendi ihanetle suçlandı ve idam edildi. Yerine Mühendishâne hocalarından Rum asıllı Bulgarzâde Yahya Efendi ve oğlu Ruhiddîn getirildi. Bunlar Rumca ve Fransızca çevirilerden sorumluydular. Ancak arzu edilen sonuç elde edilemedi. Nazarî bilimlerde derin bir bilgiye sahip olan Yahya Efendi, Avrupa dilleri hakkında yeterli bilgiye sahip değildi. Bunun yanında Türkçe bilgisi de sınırlıydı. Tercümanlığın onun uhdesine bırakılması, bir Müslümanın bulunmamasından kaynaklanıyordu. Tercümanlığın bu yeni çehresinden tatmin edici bir netice sağlanamayınca, divan kalemlerinden yetenekli kişilerin, Rumca ve Fransızca'yı öğrenecekleri zamana kadar, bu makama geçici olmak şartıyla tarafsız Rumların vekalet etmesi kararlaştırıldı. 1822 yılında Aristarchi Efendinin azli ve sürgünü ile Rumlar, Tercüme Odasından tamamen elini çekti. Böylece Tercüme Odası, Türklerin ve Müslümanların istihdam edildiği bir kurum oldu.⁸³ İlk dönem Tanzimat aydınlarının kaynağını bu müessese teşkil eder.

Tercüme Odası, dil öğrenilen bir yer olduğu kadar, aynı zamanda çok itibarlı çalışma yeri idi. Tanzimat ile birlikte kul düzeni içinde yetişerek yükselme yolu arka plana itilince; Tercüme Odası, devlet yönetiminde görev alacak memurların yetiştiği

⁸³ Cengiz Orhonlu, "Tercüman", *İA*, 12/1, Eskişehir 1997, s. 176-177.

kurum hâline geldi.⁸⁴ Osmanlı aydını bir devlet organı olan Tercüme Odası'nda doğarken, yabancı dil de öğrenmek zorunda kaldı⁸⁵.

Dikkat edilirse, aydının doğmasına sebep olan modernleşmeci kadronun Bâbîâlî'nin dışişleri bölümünden yetiştiği görülür. Mustafa Reşid Paşa, Sadık Rıfat Paşa, Mehmed Emin Âli Paşa, Safvet Paşa, Keçecizâde Fuad Paşa ve Ahmed Vefik Paşa gibi Tanzimat aydınları, dışişlerinde yetişen sivil bürokratlardı. Reşid Paşa, kalemiye sınıfının kabiliyeti ile sivrilmiş bir üyesiydi. Pertev Paşanın himayesinde yetişti. II. Mahmud, bu yetenekli gencin Fransızca öğrenmesini istedi.⁸⁶ Bunun yanında Tanzimat Fermanı'nın ilanında etkili olan Sadık Rıfat Paşa da ilk dönem aydınlar arasında zikredilmesi gereken isimlerdendir. Reşid Paşa gibi Pertev Paşanın himayesinde yetişen Rıfat Paşa, Avrupa Ahvâline Dâir Risâle ve Müntehebât : Âscar adlı eserleri ile modernleşme taraftarlarını etkiledi. O, Tanzimat döneminde saltanat kurumunun meşruiyetini sorgular ve hükümdarın da, hukuk-ı millete tâbi olmasından bahseder.⁸⁷

Tanzimat Fermanı'nın ilânı ile can, mal ve namusun garanti altına alınması ile devlet adamları arasında kritik söyleme katılanlar artmaya başladı. Can ve mal güvencesi, kapıkulluğunun kültürel-siyasal kalıntılarını da temizliyordu. Bu gelişmeler, kısa süre sonra ortaya çıkacak ve çoğunluğu bürokratlardan oluşan muhalefet grubunun doğmasına zemin hazırladı. Ancak bu garanti tek yönlü değildi. Bürokratlardan önce Osmanlı hanedanının haklarını teminat altına alıyordu. Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına ve Cumhuriyet'in ilânına kadar tartışılan konular hanedanın varlığı ve kutsallığı değil, siyasî otoritenin kapsamı olmuştur.

1826 yılında Kapıkulu ordusunun kaldırılması ile doğan boşluğu, bürokratlar doldurdular. Tanzimat Fermanı'nın ilânı, sivil bürokrasinin zaferiydi. Tanzimat ricâli ve bilhassa Sadık Rıfat Paşa, batıda revaçta olan kameralizmin Osmanlı Devleti'ne aktarılmasında etkili oldular. Tanzimat aydınları, iktidar sorunuyla yakından ilgilieniyorlardı. Bu dönemin aydınları, sultanın devre dışı bırakılmasından sonra iktidarda kalmayı hedefliyorlardı. Tartıştıkları padişahlık kurumu değil, sultanın yetkileriydi. Tanzimat müdahaleleri Osmanlı devlet yapısını değiştirmekten çok

⁸⁴ Yalçın Küçük, *Aydın Üzerine Tezler I*, İstanbul 1985, s. 472.

⁸⁵ Geniş bilgi için bk. Carter Findley, *a.g.e.*

⁸⁶ Abdurrahman Şeref, *Tarih Musâhabeleri*, İstanbul 1340, s. 75-87.

⁸⁷ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul 1996, s. 209-214.

kişiler üzerinde yoğunlaşmıştı. Aydın despotizminin kuram hâline getirilmiş şekli olan kameralizm, merkezileşmenin ve bürokrat aydınların güçlenmesine yol açtı. Bu gelişmeler, sultanın otoritesinin sınırlanmasına, buna mukabil Bâbîâlî diktatörleri adı verilen sadriazam ve maiyetinin gücünün artmasına yol açtı.⁸⁸

Tanzimatçılar, modernleşmenin zaruretine iman etmiş bir gruptur. Sosyal, siyasî ve kültürel alanda yeniliklerin gerektiği düşüncesindeydiler. Yapılması düşünülen bütün yenilikler, “halka rağmen” olmalıydı. Bu durum, Tanzimat aydınları ile halkı karşı karşıya getirdi. Halk için modernleşme devlet katından ve “devletlü” sınıfından yapılan bir çağrıydı. Buna karşın devlet, halkı cahil bir kitle olarak görüyordu. Halkın ve aydınların birbirlerine bakışları, ikisi arasında derin uçurumların açılmasına sebep oldu. Halk, aydınları “farmasonluk, dinsizlik, züppelik”, aydın ise halkı, “cahillik, akılsızlık ve gericilik” ile suçluyordu.

Tanzimat aydınları, toplumsal dönüşümün ancak yukarıdan aşağıya doğru olacağına inanıyorlardı. Reşit Paşa'nın “terbiye-i nas ve icrâ-yı nizâmat” adını verdiği bu hareket modernleşmenin halka yayılmasında temel mefhumlardandır⁸⁹. Bu amaçla, bürokratlarını çoğaltmaya çalıştı. Avrupa'ya öğrenciler gönderdi. Memâlik-i mahrûsada, batı tarzında eğitim veren modern okullar açtı. Böylece, aydının karakterini belirledi. Osmanlı Devleti'nde aydın, devlet ile uzlaşan, bürokrasiye mensup kimselerdi.

Tanzimat'ın ikinci kuşak nesli, iktidarın babalarının elinde olduğu bir dönemde doğdu.⁹⁰ Bu manada Bâbîâlî, onlara mektep işlevi gördü. Bürokrat aydınlar devlet adamıydılar. Çoğuda paşazâdeydiler. Osmanlı Devleti'ne bağlıydılar. Amaçları Osmanlı Devleti'nin eski ihtişamına kavuşmasıydı. Varlıklarını borçlu oldukları devlet, onlar için temel meseleydi. Devletin kurtarılması gerekliliği, son döneme kadar Osmanlı aydınlarının zihinlerini meşgul eden yegâne problem olmuştur. Devlet ile aydınlar arasında anlaşmalıklar ortaya çıkmış ise de onlar, devletin siyasî ve idarî anlayışının dışına çıkamadılar. Onlar için iktidar, sultanı dışlamayan, ancak yetkilerini kısıtlayan devlet yönetimi idi.

⁸⁸ Şerif Mardin, “19. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti”, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul 1995, s. 83-84.

⁸⁹ Yahya Kemal Taştan, “Batılılaşma Serüvenimiz İçinde Medeniyet Mefhumu”, *Alsancak*, Sayı 6, Isparta 1998, s.11-13.

⁹⁰ Babalar tabiri, Jale Parla'dan alıntılandı. Jale Parla, *Babalar ve Oğullar. Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri*, İstanbul 1993.

Tanzimat'ın birinci neslinin savunduğu aydın diktatörlüğü (kameralizm), Yeni Osmanlılar hareketinin doğmasında etkili oldu. Onlar için asıl sorun, padişah değil, devletin üst kuruluşlarını elinde tutan yönetimdi. Önceleri padişaha başvuran Yeni Osmanlılar, meşrutiyeti kabul ettirmeye çalıştılar. Çabaları sonucu 1860 yılında Danıştayın kurulmasını sağladılar. Ancak bunu yeterli görmediler. 1867 yılında bir darbe düzenleyerek iktidarı ele geçirmeye çalıştılar. Âli Paşaya suikast girişimleri ortaya çıkınca Avrupa'ya kaçtılar.⁹¹ Mısırlı Mustafa Fazıl Paşanın himayesi ve maddî yardımı ile ayakta durmayı başardılar. Bu açıdan Yeni Osmanlı hareketi, burjuva bir nitelik taşıyordu.

Başlangıçta Yeni Osmanlı hareketi edebî bir hareket olarak ortaya çıkmıştı. Ancak mevcut sosyal ve siyasî şartlar onları siyasallaşma sürecine dahil etti. Şinasi dışındaki Yeni Osmanlıların ileri gelenleri paşazâde idiler. Namık Kemal, Ziya Paşa gibi hareketin ileri gelenleri en müfrit muhalif oldukları dönemde bile devlet memuruydular. İhtilal planlarını konaklarda tartışıyor ve sürgünde oldukları dönemlerde devletten maddî yardım almakta beis görmüyorlardı. Bunda iktidarda olmaları kadar, Tanzimat dönemindeki "kaht-ı ricâl"ın de etkili olduğu ileri sürülebilir.

Yeni Osmanlı hareketi, Midhat Paşanın sürgününe ve ölümüne kadar iktidarda kalmayı başardı. Bu vakiadan sonra Osmanlı aydını iktidardan tamamen uzaklaşmak zorunda kaldı. İleri gelen aydınların Midhat Paşanın ölümünden gözü korktu. Bundan sonra yenilik arayışlarına son verdi. Yeni Osmanlıların kucağında bir öğrenci hareketi olarak doğan Jön Türk ve nihayet İttihat ve Terakki ile gelişen hareket, II. Abdülhamid'in rafa kaldırdığı meşrutiyeti istemekten başka bir fikir üretilmedi. Bunda Abdülhamid'in yarattığı baskı ortamının rolü büyüktür. İstibdat rejimi, düşünce alanını sınırlayan, teorik gelişmeyi engelleyen bir ortam yarattı. Bu yüzden teoriden çok eylemler ağırlık kazandı. Eylem ile her şeyin halledilebileceği fikri yaygınlaştı. Aydınlar, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasını eylemlerle durduracaklarına inanıyorlardı. Ancak bütün icraatları, 1908 yılında meşrutiyetin yeniden yürürlüğe konmasından öteye gidemedi.

⁹¹ Yeni Osmanlılar hareketi hakkında en geniş bilgi, bu hareketin taraftarlarından Ebuziyya Tevfik'in eserinde bulunmaktadır. Bk. Ebuziyya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi* (sad. Şemsettin Kutlu), İstanbul 1973.

F. Modernleşme Dönemi Osmanlı Sosyal Hayatında Değişmeler

Modernleşmenin bir alt birimi olan batılılaşma, batılı gibi olma, batıya benzeme anlamı taşır. Önceleri orduda, eğitimde ve teknikte “batıya batı gibi cevap verme” (mukâbele-i bi'l-misl) gibi bir anlam içeren batılılaşma mefhumu, Lale devrinden itibaren bir tarz-ı hayat (life style / alafranga) hâlini alır. Modernleşmenin şekle dönük yüzünü ihtiva eden bu hareket, modernleşmeye bağlı olarak Lale devrinden itibaren Osmanlı toplumunu meşgul eder.

Lale devrinde sosyal hayatta meydana gelen değişmelerde acz ve zarûret gibi mimarlar yanında, o sıralarda Avrupa'ya gönderilmiş gururları yaralı sefirlerin de etkisi vardır. Bunlar arasında Yirmisekiz Mehmed Çelebi özel bir öneme sahiptir. Batının üstünlüklerine kafa yormayan Devlet-i Aliyye'nin Fransa sefiri, Paris'te gördüğü her şeye hayran kalmış ve ancak bu kültür ve medeniyet dairesinin şekli özelliklerini resmetmekle yetinmiştir. Osmanlı toplumunda modernleşmeden ayrı olarak değerlendirilmesi gereken Batılılaşmanın kaynağı onun eseridir. Mehmed Çelebi, İstanbul'a yazdığı mektuplarda, Paris'te gördüğü saray ve bahçelerden bahseder. Osmanlı saray ve çevresinde onun çizdiği resimlerin, planların hayata geçirilmesi gerektiği inancı doğar. Denilebilir ki, *life style*'in mimarı sefirler, müteahhiti ise saray ve çevresidir. Bunun yanında pâyitahttaki Avrupa sefirleri ile ilişkiler de, kibâr ve ricâl takımının hayat tarzındaki değişikliklerde etkili olmuştur. Osmanlı'nın üst tabakasında yaşanan bu hayat tarzı, ancak kaybedilen savaşların yarattığı güvensizlik ortamı ile açıklanabilir. Saray ve çevresi, Avrupaî bir hayat tarzının iktibas ve uygulanmasıyla gelişmede pay sahibi olmayı ve imparatorluğun kurtarmayı ümit ediyorlardı.⁹² Bunun yanında uzun süren savaşlardan usanmış, yenilgilerden bıkmış halk artık barışın ve hayatın güzelliklerini tatmak istiyordu.

Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Avrupa tablosu, Osmanlı memleketinde hayat bulmaya başladı. Bu dönemde barok usûlü köşkler ve kasırlar çoğaldığı ve bu mekanların salonlarında klasik sedirlerin ve yer sofralarının yerini koltuklar, sandalyeler ve masalar almaya başladı. Osmanlı tarihinde ilk defa dinî mimarî, dünyevî zevkleri içeren mimarinin gerisinde kaldı. Bunda Damad İbrahim Paşa'nın etkisi büyüktür. Paşa, Fransız sefiri Marquis de Bonnac'ın da telkinleriyle Fransız usûlü bahçe tezyinatını benimsedi. Fransa'dan bahçe mütehassılları getirilerek köşk

⁹² Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam. Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, İstanbul 1997, s. 270.

ve kasırların bahçelerdeki ağaçları düzenledi. Her taraf “âbâd” oldu. Öyle ki, “evâ’i Devlet-i ‘Aliyye-i Ebediyyü’ d-devâmından berü böyle bir dürr-i girân mâye-i bî-bedelin vücûd-ı cûd-ı endûd-ı ‘âlem sûdî ziynet sâz-ı sade fçe-i eyyâm olmuş” değildi.⁹³ Nitekim, Nedim o dönem İstanbul’unu “Bu şehri Stanbûl ki bî-misl ü behâdır” diye resmeder.

Ricâl ve kibâr takımının yaşadığı bu *life style*’in kadınlar arasında da rağbet gördüğü anlaşılıyor. Bu devirde Osmanlı ülkesine gelen Lady Montagu, kapalı kapılar arkasındaki değişimler hakkında bilgi verir. Devlet görevlilerinin hanımları ile çabuk kaynaşan ve onlarla dost olan Lady Montagu, haremlere yaptığı ziyaretlerini, hamam sefalarını bütün canlılığı ile anlatır. Montagnu, harem kadınlarının takılarına ve takı düşkünlüğüne dikkat çeker.⁹⁴

18. yüzyılda Osmanlı toplumunun hayat tarzının değişmesinde mesirlerin, büyük yeri vardır. Bu dönemde kadının kafes dışında arzı endam ettiği görülür. Buralar, Berkesin hedeonizm adını verdiği hayat anlayışının doruğa çıktığı yerlerdir. Binaların, bahçelerin değişen dış çehreleri ile birlikte insanların giyim kuşamlarında da değişimler başlamıştır. Erkeklerin Cezayir kesimi frapan elbiseleri ve sarıklarının kenarına iliştirdikleri çiçekle başlattıkları bu moda çok geçmeden kadınlar tarafından da tutuldu. Onlar da renk renk feraceler giymeye başladılar.

Osmanlı tarihinde muâşaka hiçbir zaman modernleşme devrindeki kadar rağbet görmemiştir. Klasik edebiyatımızda âşıkın mâşukuna kavuşması ender rastlanan bir vakıadır. Âşıkla mâşuk arasında çoğu kez, “rakîb” vardır. Klasik dönemde bu rakîbler din, kanun, toplum ve kafestir. Âşık, sevdiğine kavuşmak için rakîbleri ortadan kaldırmak bin bir çeşit eziyete katlanmak, bu uğurda canını vermek zorundadır. Ancak çoğu kez mâşuk da rakîblerden yanadır ve âşık bu yüzden çoğu kez muradına eremez. Âşıklar, sevdiğine kavuşmanın mümkün olmadığını farkındadır ve bu gerçeği kabullenmiştir. Klasik dönemin ünlü platonik şâiri Fuzulî şiirlerinde bu dönemin izlerini sürmek mümkündür.

Lale Devri’nde değişmeye başlayan tarz-ı hayat aradan bir çok rakîbi kaldırır. Artık âşık ve mâşuk yan yana ve birbirine eşit mesafededir. Muâşaka bu devirde

⁹³ Osmanzâde Ta’ib Ahmed, *Hadiqat ül-vüzerâ (Der garten der Wesire)*, Freiburg 1969, s. 33 (Dilaver Ağazâde Zeyli).

⁹⁴ Ahmed Refik, “Ahmed-i Sâlis Devrine Dâir Madam Montegu’nun Mektupları”, *TOEM*, Sayı-21-32 (tefrika halinde yayımlanmıştır).

platonik olmaktan çıkar ve bir çeşit flört özelliği kazanır. Devlet yasaknâmeler, tembihnâmeler çıkarıp kadınların giysilerine sınırlamak getirmek, kadınların gezinti yerlerinde erkelerle birlikte oturmalarını yasaklamak istemiştir. Ama bu yasaklara pek kulak asan olmamıştır. Mâşuk kafes arkasında değildir ve âşık ondan muradını alabilmektedir. Nedim'in taçlandırdığı bu dönemde, onun şiirleri değişimi en iyi yansıtan edebî metinlerdir. Klasik dönem edebî metinlerin aşk anlayışında pek rastlanmayan yenilikler onda kolayca göze çarpar.

Lale devri, Patrona Halil ayaklanması ile son bulduğunda, bu devrin sembolleri olan saraylar, isyancılar tarafından yıkıldı. Yeni devir ile birlikte ricâl ve kibâr takımında bir süre bu life style'den uzak kaldı. Ancak, çabucak benimsediği bu tarza olan hasreti hiçbir zaman bitmedi.

Lale Devri Patrona isyanı ile son bulmuş, ve köşkler ve kasrlar yerle yeksân edilmiş olmasına rağmen, 1730-1754 arası dönem de Lale devrinin bir parçası olarak değerlendirilebilir. Bu sırada pâyitahta gelen Comte de Bonneval, ihtidâ ederek Humbaracı Ahmed Paşa adını aldı ve Osmanlı ordusunun ıslâhı için görevlendirildi. 1735 yılında açılan Humbaracı Ocağı ile Osmanlı'da ilk olarak Avrupa usûlü eğitim başladı. Bu okulda modern harp sanatının incelikleri öğretiliyor ve matematik, trigonometri, geometri gibi dersler veriliyordu.

III. Osman (1754-1757) döneminde bu yeni hayat tarzı ve eğitim bir süreliğine sekteye uğradı. Ancak bu uzun sürmedi. Osmanlı tahtına oturan III. Mustafa döneminde yenileşme hareketine kalındığı yerden devam etti. Bu dönemde Türkiye'ye gelen Baron de Tott, topçu ocağının ıslâhı ile uğraştı. Onun faaliyetleri arasında Topçu Mektebinin ve Hendese Odasının kurulu vardır. Bu okulda okutulan askerî eserler yanında arasında tıbbî ve Avrupa tarihi ile ilgili eserler de bulunur. D'ohsson'un eserinde, devlet ileri gelenlerinden birinin İstanbul'un güzelliklerini resmetmek için Avrupalı ressam getirtmek ister. Bunun için D'ohsson'u aracı kılar. Adı bilinmeyen bu Paşa kendi resmini de yaptırır. Ancak korkar ve aleyhinde kullanacağı endişesiyle bunlar D'ohsson'a hediye eder.⁹⁵

Nizâm-ı Cedîd ve II. Mahmud dönemlerinde life style'de konusunda önemli gelişmeleri görülür. Lale devrinin nimetlerini unutmayan ricâl ve kibârın bu

⁹⁵ M. D'ohsson, *18. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Âdetler* (çev. Zerhan Yüksel), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul (?), s. 256.

dönemde de Fransız bahçe usûllerine ve hayat tarzına rağbet etmiştir. III. Selim döneminde tezyin edilen bir çok bahçe ve bina ünlü Fransız mimar ve ressam Ignace Melling'in imzasını taşır. Danimarka maslahatgüzarının köşkündeki bahçeye hayran kalan III. Selim'in kız kardeşi Hatice Sultan, bu bahçeye benzer bahçe yaptırmak arzusu ile maslahatgüzar Hubsh'dan yardım istedi. Ona bu konuda uzman Melling tavsiye edilir. Hatice Sultan'ın Melling ile yazışabilmek için Latin alfabesini öğrendi⁹⁶ ve onu Boğaz'daki sahil sarayında bir köşkün yapımında görevlendirdi. Bazı oryantalistler sultan ile mimar arasında bir muaşakanın yaşandığını iddia ederler. Sultan Selim'in Melling'in yaptığı köşkü ve süslemeleri yakından takip etti ve onu Beşiktaş'ta yeni bir köşk yapımıyla görevlendirdi. Ancak Napolyon'un Mısır'ı işgali üzerine bu teşebbüs yarım kaldı.

III. Selim dönemindeki önemli gelişmelerden biri de ikâmet elçiliklerinin kuruluşudur. Avrupa'nın belli başlı büyük şehirlerine (Londra, Viyana, Berlin, Paris) sefirler gönderildi. Sefirler, buldukları ülkede Osmanlı Devleti'ni temsil etmenin yanında, çeşitli görevleri yerine getirmekle mükellefti: "gittikleri yerlerin sûret-i idâresini, nizâm-ı mülke dâir kâffe-i hâlâtını, askerlik sahasındaki vaziyetlerini" araştırarak; mâiyetlerinde bulunanlar ise, orada ecnebî lisânı öğrenecek ve devletin işine yarayan bilgiler tahsil edeceklerdi. Bu teşebbüs, Avrupa ile doğrudan doğruya temas etmek anlamına geliyordu. Böylece garba dâir bilgiler ilme'l-yakîn olmaktan çıkıyor ve hakke'l-yakîn bir hâl alıyordu. Sefirlerin maiyetinde bulunanların, bir ecnebî lisânı tahsil ettikleri ve Batı adâb-ı muâşeretini öğrendikleri anlaşılıyor. Bunun yanında pâyitahtta kendi kişisel çabaları ile ecnebî lisânı öğrenenlerin sayısı da artmaya başladı.⁹⁷ Osmanlı'da Batılı hayat tipini temsil edenler bunlar oldu. Nitekim, bu tipler genellikle İngiliz lakabıyla anıldılar.⁹⁸

Avrupa'ya gönderilen sefirlerin Nizâm-ı Cedîd'in teşekkülünde etkileri büyüktür. 1791 senesinde Viyana'ya gönderilen Ebûbekir Râtib Efendi, buranın ahvâl-i siyâsiyesi, askeriyesi ve medeniyesi hakkında bilgiler verir. Zabit ve talimli asker yetiştirme usûllerine, cephe gerisi hizmetlere, harp malzemelerine, askerî hastanelere, dil akademisine, poliçeye, baloya, gazeteye dikkat çeker ve bunların lüzûmundan bahseder. Râtib Efendi'nin o gün için henüz Osmanlı toplumunun

⁹⁶ Şerafettin Turan, *Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1994, s. 77.

⁹⁷ İngiliz el-Hâc Mustafa Efendi buna bir örnektir. bk. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye*, c.4, İstanbul ty., s. 480.

⁹⁸ Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, s. 329-330 ve 480.

yabancı olduğu “trajedi”, “komedi” gibi edebî türlere ve opera hakkında bilgiler verdiği görülür.⁹⁹ Selim dönemindeki modernleşme hareketlerine bu sefâretnâmenin yön verdiğini söylemek fazla mübalağa olmayacaktır.

Bu dönemde yeni bir misyonu üstlenen III. Selim ve devlet ricâli kendilerini, Avrupalılığın mübeşşiri addediyorlardı. Sultan Selim, yazdığı hatlarda garp muaşeretinden bahsediyor, onların farklı özelliklerini anlatmaktan zevk alıyordu.¹⁰⁰ Atabekân-ı saltanat ve nev-hevcsân-ı me'mûrîn-i devlet nazarında yeniliğin mübeşşiri olan III. Selim, “müceddid-i devlet” idi.¹⁰¹ Padişahın davranışlarından ve fikirlerinden de destek alan yenilik taraftarları aşırı şımarmışlardı. Cevdet Paşa, yenilik taraftarlarının bu tutumlarına dikkat çeker. Ona göre bu yeni life style’i benimseyenler, “hadd-i ma’rûfu tecâvüz ederek bütün bütün bir alafraanga yola döküldüler ve lüzûmlu lüzûmsuz her hususda Avrupa usûlüne tevfiik-i hareket eder oldular”. Devletin ileri gelenlerinin öncülüğünü yaptığı alafraanga hayat tarzı, eski adetleri ve usûlleri değiştireceği yerde mutaassıp bir gürûhun doğmasına yol açtı. Yenilikçilerin ifrât derecesine varan davranışları karşısında halk, onları tefsîk ve tekfir ederek tefrit yolunu seçti.¹⁰² Kabakçı isyanının (1807) çıkmasında Nizâm-ı Cedîd kadar bu alafraanga hayat da birinci dereceden etkenler arasında yer alır.

Kabakçı isyanı ile Vak‘a-yı Hayriye (1826) arasındaki yaklaşık yirmi yıllık dönem modernleşme yanlıları için bir suskunluk, aynı zamanda bir hazırlık devresidir. Devleti uzun süre meşgul eden Vehhâbi hareketi, Sırp, Eflâk, Boğdan ve Rum isyanları, Tepedelenli olayı, yeniçerilerin zorbalıkları, yenililikler için uygun ortamı hazırladı.¹⁰³ II. Mahmud, gerçekleştirmeyi düşündüğü reformlarda yenilikçilere sırtını dayadı. III. Selim’in akıbeti onu derinden etkilemiş olacak ki, icraatlarına dinî bir dayanak bulmaya ve onları şer’i boya ile boyamaya teşebbüs etti. Hükümdarın tartışılmaz otorite olduğunu ve kararlarının mutlak olduğunu ispatlamak için Şeyhülislâm’a bir kitap yazmasını emretti. Yasincizâde es-Seyyyid Abdülvehhab¹⁰⁴, *Hûlâsatü’l- Bürhan fi İtaatü’s-Sultan* isimli eserine, padişaha mutlak itaatin gerekliliğini anlatan yirmibeş hadis topladı ve bunları Arapçaları ile

⁹⁹ bk. *Ebûbekir Râtib Efendi’nin Nemçe Sefâretnâmesi* (yay. haz. Abdullah Uçman), İstanbul 1999.

¹⁰⁰ A. Hamdi Tanpınar, *a.g.e.*, s. 61.

¹⁰¹ Ahmed Cevdet, *Târih*, VIII, s. 148.

¹⁰² Ahmed Cevdet, *Târih*, VIII, s. 147.

¹⁰³ A. Hamdi Tanpınar, *a.g.e.*, s. 65.

¹⁰⁴ Hayatı hakkında bk. Müstakimzâde Süleyman Saadeddin, *Devhat ül-Meşayih*, İstanbul (1978), s. 126-127.

beraber neşretti. Buna göre, emiriü'l-mü'minîn bir Habeş köle bile olsa ona itaat etmek gerekirdi. İslâm'ın önderi hakkında cebr u cefâ ederse, buna sabretmeliydi. Ancak, din-i mübin-i İslâm'ı tahrîf ve tağyîr etmeye kalkarsa katledilmesi icâb ederdi.¹⁰⁵ Padişah böylece kamuoyunun ve mutaassıp kimselerin desteğini kazanmayı hedefliyordu. Sultan Mahmud'un hadislere gönderme yaparak meşruiyetini ve otoritesini temin etmeye çalışması, Osmanlı siyasî felsefesine yeni bir suret kazandırdı.

Vak'a-yı Hayriye olayı ile birlikte modernleşme hareketleri hız kazandı. II. Mahmud'un ilk icraatı değişik milletler¹⁰⁶ arasından farkı simgeleyen kıyafetleri kaldırmak oldu. Bundan sonra Müslümanlar ile gayrimüslimler aynı renkte ve biçimde elbise giyebileceklerdi. Bunun, Osmanlı milleti yaratma konusunda önemli bir basamak teşkil ettiği söylenebilir.

Bunun yanında II. Mahmud, idarî mekanizmada bir takım yeniliklere imza attı. Memuriyetleri yeniden düzenleyerek yeni rütbeler benimsedi.¹⁰⁷ Meclisler kurdu. Sadriazamlığı başvekâlete çevirdi. Nazırlıklar oluşturuldu.¹⁰⁸ Taşrada halk ile hükümet arasında aracılık rolü oynayacak muhtarlıkları ihdas etti. Nüfus sayımı yaptırdı. Posta, karantina ve pasaport sistemini kurdu. Memurlar için de Mısır'dan alınmış üniforma, fes gibi şeklî düzenlemeleri kabul etti.¹⁰⁹ Devlet dairelerine kendi resmini astırdı. 1830 yılında, Takvim-i Vekayî adı verilen resmî nitelikte bir gazetenin çıkmasına ön ayak oldu. Bütün bunlar cemiyetin alışık olduğu havayı değiştirmeye başladı. Tanpınar bu dönemde, alaturka mûsikinin bile hoş görülmediği şehirde, birdenbire İtalya, İskoç gibi ecnebî havaları çalarak geçit yapan askerî bandoya rastlandığından söz eder.¹¹⁰

Mahmud, bu faaliyetlerine karşın, ulemâya fazla ilişemedi. Bütün görevlerde rütbe usûlü ve düzenlemeler yapılmış ise de bu yenilikler ulemâ sınıfı için söz konusu olmadı. Anlaşılan padişah, onlara doğrudan ilişmekten çekiniyordu. Ancak ulemânın nüfuzunu çeşitli yollardan kırmayı başardı. Bektaşî tekkelerinin kapatılmasından sonra, tekke ve zaviyeler de kontrol altına alınmış, ulemâ

¹⁰⁵ Engelhard, *a.g.e.*, s. 20.

¹⁰⁶ Osmanlı Devleti'nde millet kelimesi din farklılıklarına göre anlam kazanmıştır.

¹⁰⁷ Ahmed Lütü Efendi, *a.g.e.*, c.4, s. 114; c.5, s. 126 ve 154

¹⁰⁸ Ahmed Lütü Efendi, *a.g.e.*, c.5, s. 112-114.

¹⁰⁹ Ahmed Lütü Efendi, c.2, s. 148.

¹¹⁰ A. Hamdi Tanpınar, *a.g.e.*, s. 69.

şeyhülislâmın çatısı altında toplanmıştı. Vakıflar, Evkâf nezaretinin çatısı altında toplanarak, buralara çöreklenmiş ulemânın maddî kaynağı kesilmeye çalışıldı. Padişah, idarî mekanizmada, Bâbîâlî memurlarına daha fazla yer vermeye başladı. Buna karşın ulemânın işgal ettiği makamlar sabit kaldı. Böylece ilmiye teşkilatı tabii bir süreç içinde yavaş yavaş gerilemeye başladı.

II. Mahmud dönemi, her bakımdan Tanzimat devrinin öncüsü olmuştur. Eski kurumların tedricî olarak gerilemesine karşın yeni kurumlar gelişmeye başladı. Tanzimat döneminde ağırlığını hissettiren bürokrasi bu dönemde palazlanmaya başladı. Bilhassa Tercüme Odası, genç bürokratların yetiştiği bir kurum olarak sivrildi. Burada yetişen genç kadro, batı dilleri öğrenme yanında batılılaşmanın misyonunu da üstlenmiş kimselerdi.

Tanzimat, batılılaşmanın gerekliliğine dair hükümleri içerdiği kadar bu yolda yapılacak reformların programını da çizen bir fermandır. Devlet, siyasi sahada Osmanlılığı benimsemesine karşın, sosyal hayatta batılılığı teşvik ediyordu. Yeniliğin fikrî tarafını Mustafa Reşid Paşa, şekli tarafını ise padişah Abdülmecid temsil ediyordu. Genç padişah, piyano çalıyor, tiyatro ve alafranga müziği seviyor, Fransızca resimli gazeteleri karıştırmaktan zevk alıyordu. Gündelik hayatında alafranga yaşayış tarzını benimseyen Abdülmecid, Dolmabahçe sarayının yanına küçük bir tiyatro yaptırdı. Bir saray orkestrası kurdurdu. Saray kadınlarına alafranga müziğin öğretilmesini, küçük bir balet ve dans heyeti teşkil edilmesini teşvik etti.

Devlet ricâli arasında da life style modası hız kazanmıştı. İstanbul'un elbiseleri ile arz-ı endâm eden bürokratlar arasında araba modası başlamıştı. Köşkler ve yalılar gibi yeni mekanlarda odaklanan sohbetler yanında, mesireler de rağbet edilen yerler arasındaydı. Cevdet Paşa kendisinin de katıldığı ve methiyeler yazdığı "Gümüş Serviler" adı verilen eğlenceleri bütün canlılığı ile yazar¹¹¹. Bu gibi sohbet ortamları, devlet işlerinin aksamaması için kontrol altına alınmak istendi. Çünkü herkes aklının estiği gün ve saatte, vakitli vakitsiz devlet ricâlinden ve ileri derecede memurlardan istediği zatın evini ziyaret edebiliyordu. Bu ise birçok rahatsızlıklara sebep oluyordu. Ziyaret kabul edenler her gece geç vakitlere kadar misafir ağırlamak ve onlarla oturmak zorunda kalıyor, dinlenmek fırsatını bulamıyordu. Misafir kabul edecek kimselere hangi gecelerde ve ne zaman gidileceği devlet eliyle tespit ilân olundu. Bu

¹¹¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât* (yay. Haz. Yusuf Halaçoğlu), İstanbul 1980, s.9.

bir bakıma devletin özel hayata müdahalesi idi. Buna göre Cuma günleri Sadriazam ve Şeyhülislâmlar cumartesi geceleri Seraskerle Tophane müşiri, Pazar geceleri Derya kaptanı ve deniz ümerâsı, pazartesi geceleri Hariciye, Maliye, Darphâne nazırları, Salı geceleri Reisü'r-Rüesa ve Hassa müşiri, Çarşamba geceleri Zaptiye müşiri, Ticaret nazırı, sadaret müsteşarı, Perşembe geceleri Deâvi ve masraf nazırları misafir ve ziyaretçi kabul edeceklerdi. Buna adı Fransızcadan alınarak Suvare usûlü dendiye de uzun müddet tatbik edilmedi. Zamanla da unutuldu.

Payitahtın çehresini değiştiren bir diğer gelişme de Abbas Paşanın valiliği sırasında Mısırlı paşa, bey ve hanımların İstanbul'u mesken tutmaları idi. Alafranga hayatın başlamasında bunların büyük rolü oldu. Sultanlar, saray kadınları, devlet ricâli Avrupalı muâşeretî, mobilyayı ve debdebeyi İstanbul'dan önce almış olan Mısır hânedanının kadınlarını taklide başladılar. Kırım savaşı ile de life style doruğa ulaştı. Bu dönemde Cevdet Paşanın "servet-i kâzibe" adını verdiği sun'î bir refah dönemi başladı. Kırım Savaşı'nda İstanbul'a gelen ve halkın didon dediği Fransız askerler ve ecnebîler sosyal hayatın değişmesinde birinci dereceden rol oynadılar.¹¹²

Kibâr ve ricâl takımı arasında başlayan life style, kısa zamanda halk arasına da sokuldu. Batı hayatının şeklî unsurları taklit ve moda sayesinde gündelik hayata girmeye başladı. Bu dönemde Beyoğlu, Müslüman halkın uğrak yerlerinden biri olmaya başladı. Batıya ait şeklî unsurların payitahta yayılma noktasını "tatlısu frenglerinin" yaşadığı Beyoğlu teşkil etti. Bilhassa Avrupakârî müesseseler, terziler, manifatura tüccarları, tuvalet eşyası ve mobilya satan dükkanlar Müslüman halkın rağbet gösterdiği yerler arasındaydı. Tanzimat dönemi romanları bu bakımdan zengin bilgiler ihtivâ etmektedir. Bu eserlerde sosyal değişme, evlere giren mobilya, piyano (cariyeye öğretilecek kadar meşgul olunmaya başlanmış bir meta), arabalar, alafranga elbiseler bütün çıplaklığı ile ortaya konulur.

Tanzimat ile uzun süreden beri devam edip gelmekte olan bir takım kötü âdetlerin önü kesilmek istendi. Bazı müevidelerle rüşvetin, iltimasın önü alınmak istendi. Rüşvet aldığı iddia edilen başta sadriazam Hüsrev Paşa olmak üzere Akif, Nafiz, Tahir ve Hüseyin Paşalar gibi yüksek mevkileri işgal eden bürokratlar yargılandılar. Buna rağmen rüşvet ve irtikâbın tamamen kalktığı iddia edilemez.

¹¹² Yahya Kemal Taştan, "İstanbul'un Yerlisi Olmak", *Türk Edebiyatı*, İstanbul Ekim 2001, S. 336, s. 36-40.

Üstelik saray ve bürokrat kesimin öncülüğünü yaptığı yeni hayat tarzı, lüks ve sefahat hazinenin boşalmasına sebep oldu. Beyoğlundaki sarraflardan borç alma ile başlayan bir faaliyet Kırım harbinden sonra batılı devletlerden borçlanmaya kadar vardı. Bu da imparatorluğun sonuna ve Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar devam edecek Düyûn-ı Umûmiye adı verilen bir yapılanmaya sebep oldu.

Sarayın ve ricâl taifesinin öncülüğünü yaptığı yeni hayat tarzı bazı kesimler tarafından tenkit edildi. Bu tenkitlerin, Tanzimat'ın mübeşşiri Mustafa Reşid Paşaya yönelik olduğu görülür. Yenilik karşıtları Reşid Paşayı “milleti firengi illetine düşürmekle” itham ediyor ve bu minvalde tarzında hicviyeler yazıyorlardı. Buna karşın Reşid Paşa taraftarları onu “Eyâ ehâli-i fazlın reisi cumhuru” diye tesmiye ediyorlardı. Şinasi'nin bu ve buna benzer kasideleri, yenilik karşıtları tarafından Mustafa Reşid Paşanın cumhuriyeti ilân edeceği şeklinde lanse edilmiştir. Bu olay sadaret mührünün elinden alınmasına sebep olmuşsa da, yenilikçiler bundan sonra iktidara hâkim olmuşlar; gazete, dergi gibi modern iletişim araçları ile bunu topluma yaymaya çalışmışlardır.

Yenilikçiler ve gelenekçiler arasındaki mücadele imparatorluğun sonuna kadar sürmüş ise de, yeniçerilerin ve ulemânın nefesinin kesilmesi ile iktidara mutlak olarak yerleşen yenilik taraftarları olmuştur.¹¹³

Aşağıda Ali Nizamî Beyin Alafrangalığı ve Şeyhliği ile Abdurrahman Şeref Efendi karşılaştırması bu sosyal değişmelere bir örnektir. Abdurrahman Şeref'in hayatı ile ilgili başka kaynaklarda olmayan ayrıntılar veren Abdülhak Şinasi Hisar'ın “Ali Nizamî Beyin Alafrangalığı ve Şeyhliği” isimli eseri arasında büyük benzerlikler vardır. Her iki yazıda da anlatılan olaylar II. Abdülhamid döneminin portresini sunar.

G. “Ali Nizamî Beyin Alafrangalığı ve Şeyhliği” Adlı Eser ve Abdurrahman Şeref

Modernleşme dönemi ile ilgili tiplerden biri de, uzun süre Mülkiye Mektebi ve Galatasaray Sultânî'sinin müdürlüğünü yapan Ali Nizamî Paşa'dır. Abdülhak Şinasi Hisar'ın kaleme aldığı “Ali Nizamî Beyin Alafrangalığı ve

¹¹³ Refik Halid Karay'ın *Üç Nesil*, *Üç Hayat* isimli eseri bu konuda zengin bilgiler ihtiva etmektedir. Bk. Refik Halid Karay, *Üç Nesil*, *Üç Hayat*, İstanbul 1996.

Şeyhliği”¹¹⁴ adlı eser dikkatlice incelendiğinde Ali Nizamî Beyin hayalî bir kişilik olmadığı ve Ali Nizamî Paşa ile örtüşen yönleri olduğu görülür.¹¹⁵ Herhalde Abdülhak Şinasi, Ali Nizamî Beyi yakından tanıyan biriydi veya bir müddet devam ettiği Mekteb-i Sultânî’nin müdürü Ali Nizamî Paşadan etkilenmişti.

Dikkate değer bir husus, Abdülhak Şinasi Hisar’ın proustvari bir üslupla betimlediği Ali Nizamî Bey isimli eseri ile Türk Yurdu dergisinde tefrika olarak yayımlanan Abdurrahman Şeref Efendi isimli yazısındaki benzerliktir. Şeref Efendi’nin hayatı ile ilgili diğer kaynaklarda rastlanmayan birkaç teferruat, Nizamî Beyin hayatı ile örtüşmektedir.

Hisar’ın eseri, Nizamî Beyin hayatındaki ani değişimleri yansıtacak şekilde iki bölüme oluşur. Birinci bölümde alafranga bir kişilik ve hayat tarzı betimlenir. Ali Nizamî, kumardan hoşlanan; Batılı ressamın resimlerine merak duyan; genç, güzel ve sağlıklı olan her şeyden haz alan biridir. Ölümü ve marazî şeyleri çağrıştıran şeylerden hoşlanmaz: Marmara Denizi’nin Asya yakasındaki Karacaahmet kabristanını görmek dahi istemez. Öyle ki, kayıkla İstanbul ve Büyükdada arasında gelip giderken önünden geçmek zorunda kaldığı bu mezarlığa hep sırtını döner. Nizamî Beyin, takdir edilme arzusu öylesine büyüktür ki, hiçbir yeni toplumsal başarı onu tatmin etmez. Edebî metinlerdeki alafranga tiplerin en büyük tutkularından olan kıyafet merakı onda da görülür. Nizamî Beyin, bir müze oluşturacak kadar baston koleksiyonu, çeşit çeşit ve her renkte bir ayakkabı ordusu vardır.

Hikayenin birinci kısmında göze çarpan özelliklerden biri de Nizamî Beyin büyük bir kadın ve serüven meraklısı oluşudur. Kimi romanlardaki alafranga tiplerin muradını alamadıkları aşk hikayeleri, onda “macera-yı aşk”a dönüşür. Abdülhamid

¹¹⁴ Abdülhak Şinasi Hisar, *Ali Nizamî Beyin Alafrangalığı ve Şeyhliği*, İstanbul 1952.

¹¹⁵ 1237 (1821/1822) yılında Niğde’de (Kâmûsu’l-A’lâm’a göre Bolu Gerede’de) doğdu. İstanbul’da Mekteb-i Harbiye’de okumuş ve üstün başarılarından dolayı Viyana’ya gönderilmiş ve 1255 (1839/1840) yılında Viyana Harp Akademisi’nde tahsilini tamamlamıştır. Livâ ve ferik rütbeleri ile muhtelif yerlerde komiserlik ve şehbenderlik yapan Ali Nizamî Paşa, bir ara Paris’te Mekteb-i Osmanî’nin müdürlüğünü de yapmıştır. 1294 (1877/1878) tarihinde Mülkiye Mektebi’nde ve müteakiben Mekteb-i Sultânî müdürü olmuştur. Kısa süre sonra bu görevinden azledilen Ali Nizamî Paşa, vezirlik rütbesi ile teftiş-i askerî komisyonunda görev almıştır. 23 Temmuz 1893 (Mülkiye tarihinde 21 Temmuz olarak kayıtlıdır) yılında ölmüştür. Bk. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, c.3, İstanbul 1311, s. 578 ve *Mülkiyeliler Tarihi*, c.2, s. 816-817. Şemsettin Sâmî, onun “fünûn-ı askeriye ve ulûm-ı tabî’iyyeye vâkıf efkâr-ı cedîde ve münevvere ashâbından bir zat olduğunu, Alman ve Fransız lisânına bi-hakk âşinâ ve daima mütâlâa-i kütüb-i fenniyye ile meşgûl, nükte-gû ve zarîf ve ancak zayıf ve hasta mizâc olduğunu” zikretmektedir. Şemsettin Sâmî, *Kâmûsu’l-A’lâm*, c.4, İstanbul 1311, s. 3198.

istibdadının hükümfermâ olduğu ve her tarafta hafiyelerin dolaştığı bir devirde Büyükada'da evli bir kadınla muaşakası, serüvenin de ötesinde bir çılgınlık olarak değerlendirilebilir. Gece yarısı alaturka saatin bitip alafranga saatin başladığı zamanlarda, kayıkçılara Marmara Denizi'ne açılmalarını ve sevdiği kadının evine yönelmelerini emrederdi. Belli bir noktada iç çamaşırlarına varıncaya kadar soyunur ve sessizce yüzerek, köşkün kayıkhanesine varır, orada sevgilisinin güvenilir kalfası onu bir bornozla kurularyp arka merdivenlerden hareme götürürdü. Daha sonra, aynı yoldan geri dönerek, kendi evine bir hırsız gibi süzülürdü. Nizamî Bey, sevgilisi uğruna Abdülhamid'in gazabına uğrama tehlikesini ve daha bir çok tehlikeler koleksiyonunu göze alır.

Eserin ikinci kısmında ani bir sıçrama ile Ali Nizamî Beyin alafranga hayatı terk ettiği ve aşırı bir şarklı portresi ile karşımıza çıktığı görülür. Müsrif bir hayatın ve birdenbire ortaya çıkan bir kardeşinin yüzünden babasından kalan miras bölünmüş; Nizamî Bey beş parasız kalmış; dost ve akrabalarının evlerinden eşya çalmaya başlamıştır. Bu kötü huyundan dolayı tanıdıkları onu yalnızlığa terk etmiştir. Bundan sonra Çamlıca'da Karacaahmet kabristanına nâzır tepede virâne bir evde yaşamaya başlamış ve kendini Bektaşî şeyhi ilân etmiştir. Bektaşî postnişinine oturan bu eski alafranga züppenin tek müridi de, eski hayat tarzına muhalif olan ve o dönemde Nizamî Beyi küfr ve delilikle ithâm eden Hüseyin Ağa olmuştur.

Hisar, ondaki bu ani değişimin bir hastalığın başlangıcı olduğu görüşündedir. Nitekim kısa bir süre sonra aklını yitiren Nizamî Bey, akıl hastanesine kaldırılır. Abdülhamid'den duyduğu korkuyu açıkça dillendirmeye başlar. Öyle ki, jurnallenmekten korkan doktorlar yanına sokulmaktan çekinirler. Kısa bir süre sonra Ali Nizamî Bey ölür ve bu olay bir süre gizli tutulur.

Eserin bölümleri arasında bir mukayese yapılırsa, Nizamî Beyin servet ve mansıb sahibi olduğu dönemlerde Abdülhamid istibdâdından ve hafiyelerden çekinmediği, buna mukabil gücünü kaybettiğinde ondaki Abdülhamid korkusunun kronik bir hâl aldığı görülür. Burada güç ile cesaret arasında bir doğru orantı olduğu görülür. Maddî gücünü kaybettiğinde, rindâne bir tavırdan Bektaşî postnişinine oturması, protest kimliğinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Osmanlı Devleti'nin son döneminde bir kısım aydınların tasavvufi cereyanlara dâhil olması (bilhassa Bektaşîlik ve Mevlevîlik) bu protest kimlikleri dolayısıyladır. Yakup Kadri

Karaosmanoğlu'nun Nur Baba isimli eserinde canlı bir şekilde betimlediği Bektaşî tekkesi de bu minvalde değerlendirilebilir.

Abdurrahman Şeref, Abdülhamid rejiminin gizli muhaliflerindendi. Mekteplerde müdürlük yaptığı sıralarda, istibdâdın bu okullara sirayet etmesini önlemeye çalıştı. Bunun için iki cepheli bir siyaset izledi. Hem “delice vehhâm olan idareyi kuşkulandırmamaya”, hem de öğrencileri özgür bir fikir ortamında yetiştirmeye gayret etti. Abdülhamid ile ilgili fikirlerini de ancak onun hal'inden sonra yazabildi. Onun bu iki farklı cephede uğraşı Nizamînin hayatının iki cephesini hatırlatır. Anlaşılan Abdurrahman Şeref, “takiyye” usûlünü benimsemiştir.

Abdurrahman Şeref de, Nizamî Bey gibi zevk ehliendir. Beyoğlu onun uğrak yerlerinden biridir. Bilhassa Luxembourg Pastâhanesinin bilardo salonunun müdavimleri arasındaydı. Bilardo ve briç oynamaktan, saz ve muaşaka maceralarından zevk alırdı. Çalgılı eğlence âlemlerinden hoşlanırdı. Ancak Nizamî Bey kadar tedbirli olmadığından Aksaray'da bir gece baskınında yakalandı ve gecelik entarisiyle karakola götürüldü. Kendisinin rütbe-i bâlâ sahibi hatırı sayılır bir kişi olduğunu söylemesi üzerine serbest bırakıldı. Hisar, ondaki kadın iptilâsının uzun süre devam ettiğini yazar.

Life style adını verdiğimiz bu hayat tarzı Abdurrahman Şeref'e uzak değildir. O, imparatorluğun batı tarzında eğitim veren ilk okulları arasında yer alan Mekteb-i Sultanî'de okudu. Beyoğlu'na, batı hayat tarzının standartlarına aşına idi. Mekteb-i Sultanî öğrencilerinin bohem tarzı bir hayata alışık olduklarına ve hafiyelere rağmen eğlence yerlerine gitmekten çekinmediklerine dair arşivlerde onlarca belge vardır.¹¹⁶ Abdülhamid dönemi politikasına uygun olarak bunlar engellenmek istenmiş ve öğrencilerin dinî akidelerini kuvvetlendirmek için mekteplerde reformlar yapılmıştır.

Nizamî Beyin de Paris'teki Mekteb-i Osmanî müdürlüğü ve Mekteb-i Sultanî idareciliği göz önünde bulundurulursa her ikisinin hayatında gözle görülür benzerliklerin kaynağı anlaşılacaktır.

¹¹⁶ Örnek olarak bk. BOA, Y.Mtv, 149/97

II. BÖLÜM ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ'NİN HAYATI

A. HAYATININ İLK DEVRESİ (1853-1908)

I. Doğumu, Çocukluğu ve Eğitim Hayatının İlk Yılları (1853-1869)

Abdurrahman Şeref¹¹⁷, 15 Zilkade 1269 (20 Ağustos 1853) tarihinde İstanbul'un Tophane semtinin Otakçılar mevkiinde İlyas Çelebi Mahallesi'nde doğdu. Ailesinin menşei Safranbolu'ya dayanır. Büyük babası Mustafa¹¹⁸, babası Tophâne-i Âmire muhasebe mümeyyizlerinden Hasan Efendi'dir. Annesi Şevket-fezâ Hanım, anne tarafından büyük babası ise Abdurrahman Ağa'dır. Abdurrahman Ağa, Şeref'in doğduğu yıl vefat etti.¹¹⁹ Şeref'e Abdurrahman isminin verilmesi, dedesinin vefatı dolayısıyladır.

Şeref'in ailesinde askerî sınıfa mensup bir çok kimse vardı. Nitekim Abdurrahman Şeref, büyük babasının, babasının ve kardeşinin asker olduğundan bahseder.¹²⁰ Lütü Tarihi'ne eklediği kısımlarda babasının, Mısır vak'ası ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa isyanı sırasında Konya'ya kadar ilerleyen İbrahim Paşa kuvvetlerine karşı koyan Osmanlı kuvvetleri içerisinde yer aldığı kayıtlıdır.¹²¹

Hayatının ilk devresi ve ailesi hakkında fazla bir bilgi bulunmayan Abdurrahman Şeref'in askerî bir aileye mensubiyeti, hayatının bu ilk dönemi ile ilgili bilgilerimize ışık tutacak yöndedir. Eldeki mevcut bilgiler göz önünde bulundurulursa, onun büyük babasının Mustafa Nuri Paşa olduğu ileri sürülebilir. Safranbolulu olan Nuri Paşa 1814 yılında doğdu. 1828'de çocuk denecek yaşta topçu askeri oldu. Uzun süren hizmetleri sonucunda 1862'de "miralay"lığa ve 1872'de "livâ"lığa yükseldi. Anadolu ve Rumeli'nin muhtelif yerlerinde görev yapan ve bir çok harpte bulundu. 1889 yılında ikinci ordu topçu mirlivası olan Mustafa Nuri Paşa,

¹¹⁷ Asıl adının Abdurrahman Şerefeddîn olduğu ve ailesinin onu Şerefeddîn adı ile çağırdığı kaynaklarda yazılıdır. Nitekim Sicill-i Ahvâl Defterleri'nde de adı Abdurrahman Şerefeddîn olarak kayıtlıdır. BOA. *Sicill-i Ahvâl Defterleri*, nr.72, s. 87. ve Efdaleddîn, *Abdurrahman Şeref Efendi. Terceme-i Hâli, Hayât-ı Resmîyye ve Hususîyyesi*, İstanbul 1345, s. 10.

¹¹⁸ Refet Avni Aras, "Abdurrahman Şeref", *Galatasaray*, S. 1 İstanbul 1940, s. 6

¹¹⁹ Abdurrahman Efendi, eski top ustalarından olup, Vak'a-yı Hayriyye'de büyük yararlılıkları görülmüştür. Hayatı hakkında bk. Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, c.3, s. 327.

¹²⁰ "Benim büyük babam da, babam da, kardeşim de askerdi. Bir asker ailesine mensubum. Benim de kısmetimde olsaydı bir asker mektebine girer şimdi bir asker olurum" MAZC, Devre 3, İçtima 1, 2. Cilt, Ankara 1990, 8 Şubat 1331 tarihli Meclis-i Âyân'ın 31. İçtimasındaki konuşması.

¹²¹ *Târih-i Lütüfi* (naş. Abdurrahman Şeref), c.8, Dersâdet 1328, s. 386.

aynı yılın Muharrem ayında İstanbul'da öldü ve Eyüp'te defn edildi.¹²² Bir iddianın ötesinde, bu tezimizi doğrular bazı kanıtlar ve benzerlikler vardır. Nuri Paşa'nın Safranbolulu olması, askeriyenin topçu sınıfına mensubiyeti ve nihayet Abdurrahman Şeref'in ailesinin de bulunduğu Eyüp'te defni bu iddiaları destekler mahiyettedir. Eğer öyleyse, Mustafa Nuri Paşa'nın oğlu ve Şeref'in kardeşi¹²³, Osmanlı geleneksel ve modernleşme devri idari mekanizmasının hemen her alanında görülen *nepotizm* (akraba kayırmacılık) veya *intisâb* sayesinde askerî sınıfa dâhil olmalıdırlar. Bunun yanında Şeref'in ailesinin modernleşmenin getirdiği değişimlerden etkilendiği ve bir Osmanlı "çekirdek ailesi" teşkil ettiği söylenebilir.¹²⁴

Abdurrahman Şeref doğduğu sıralarda babası, Zeytinburnu Tophâne-i Âmire'ye bağlı fabrikalardan birinde görevli bir memuru.¹²⁵ Hasan Efendi, işe gittiği bir gün attan düştü. Düşmenin tesiriyle kürek kemiği çıkan Hasan Efendi¹²⁶, Ermeni bir kırık-çıkıkçı tarafından tedavi edildi. Bu tehlikeli iş yolculuklarının da tesiriyle olacak ki, Abdurrahman Mekteb-i Sultanî'ye başladığı sırada, babasının işi de Tophane'ye nakledildi. Bundan sonra Otakçılar'daki evleri de Tophane'ye taşındı (1869).

¹²² Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, s. 486.

¹²³ Adını öğrenemediğimiz Abdurrahman Şeref'in bu kardeşinin intihar ettiğini Efdaleddin zikretmektedir. Bu intiharın hangi sâiklerle gerçekleştiğinin, Şeref'in hayatına da ışık tutacak mahiyette olduğu fikrindeyiz. Ancak bu konuda herhangi bir bilgi yoktur. Bk. Efdaleddin, *a.g.e.*, s. 30. Ancak bu dönemdeki diğer intihar vakıaları ile karşılaştırıldığında bunun, diğer vak'alar gibi devrin içtimaî krizinden ve Avrupa'ya yönelme gayretleri içinde tutulan hatalı yolun bir cephesinin nesiller üzerindeki yıkıcı tesirinden kaynaklandığı ileri sürülebilir. Nitekim o dönemde bu tür vak'alar toplumda sıkça görülmektedir. Mekteb-i Tıbbiye hocalarından Doktor Kaymakam Ömer Beyin intihar teşebbüsü, 19. Asır şâiri Sadullah Paşa'nın ve bilhassa Beşir Fuad'ın akıllara durgunluk veren intiharı tarihten ziyade Sosyal Psikolojinin metodları ile inceleyebilir. Beşir Fuad üzerine yapılmış oldukça kapsamlı bir monografi için bk. M. Orhan Okay, *İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti Beşir Fuad*, İstanbul 1969, Sadullah Paşa için bk. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1938, s. 1560.

¹²⁴ Efdaleddin, onun Otakçılar'daki evlerinde babası, annesi, küçük kardeşi, bir akrabası ve hizmetçileriyle birlikte yaşadıklarını yazmaktadır. Efdaleddin, *a.g.e.*, s. 9. Osmanlı modernleşmesinin aile hayatına etkileri hakkında oldukça kapsamlı bir çalışma için bk. İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul 2001.

¹²⁵ Kaynaklarda babasının hangi fabrikada çalıştığı kayıtlı değildir. Ancak, Zeytinburnu'nda bulunan fabrikalar ve babasının Tophâne-i Âmire muhasebecilerinden biri olduğu göz önünde bulundurulursa, burasının zikredilen birime bağlı Mermi Fabrikası, Fişek Fabrikası veya İmalat-ı Mütenevvia Fabrikasından birisi olacağı ihtimal dahilindedir. Zeytinburnu'nda bulunan fabrikalar için bk. BOA. *İMM*, 1261.S/612, 613, 620 ve 621; Abdurreşid İbrahim, "Zeytinburnu Fabrikası", *Taarifü'l-Müslimîn*, 2/27, 16 Kanun-i Evvel 1326, s. 36-38. ayrıca Ömer Celal Sarc, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 423-440.; Zafer Toprak, "Tanzimat'ta Osmanlı Sanayii", *TCTA*, c.5, İstanbul 1985, s. 1345-1347.

¹²⁶ Bu sırada Abdurrahman Şeref, Rüştüye'nin üçüncü sınıfında olduğuna göre, olay muhtemelen 1864-65 yıllarında vukua gelmiştir.

İlk tahsilini ikâmet ettikleri Edirnekapı dışındaki evlerinin yakınında bulunan Otakçılar Câmii müezzin mahfilinde, mahalle imamı Hâfız Mehmed Efendi'den alan Abdurrahman Şeref, bilâhere sıbyan mektebinde eğitimine devam etti. Osmanlı Devleti'nin klasik döneminden beri Türk ve Müslüman unsurlar için idarî mekanizmaya dahil olmanın ilk basamağını bu tarz okullar teşkil ediyordu. Buralarda çocuklara Kur'an okuma, temel dinî bilgiler ve uygulamalar öğretilirdi. Başlıca amacı çocuklara Kur'an sevgisi aşılacak olan bu mektepler¹²⁷, devlet örgütü içinde yer alacaklara, âdeta bir ön koşul olan "âdâb-ı Osmânî"yi öğretmekle mükellefti. Âdâb-ı Osmânî'yi bilmek için, İslâm kültür geleneğini hakkıyla öğrenmek, özümsemek ve Osmanlılığın töre ve geleneklerine uygun bir hayat sürdürürebilmek gerekliydi. Osmanlı bürokratik sistemine bu kanal ile dâhil olunurdu.¹²⁸ Batılılaşma döneminde modern eğitim kurumları ortaya çıkmış ve bu okullarda batı modeli eğitim verilmiş ise de, sıbyan mektepleri, Osmanlılığın aşılandığı kurumlar olarak uzun süre varlığını devam ettirdi. Tanzimat ve Islahat Fermanları ile "*bilâ tefrik-i cins ü mezheb*" kaidesi benimsendiği ve yüksek derecedeki okullarda müslim ve gayrimüslim unsurlar birlikte okudukları halde sıbyan mektepleri yalnızca Türk ve Müslümanların eğitimini sürdürdüğü bir kurum olarak kaldı.¹²⁹ Buna rağmen Tanzimat Devrinde sıbyan okulları da ıslah edildi ve dinî bilgilerin yanında müfredatına tarih, coğrafya, aritmetik, hayat bilgisi ve dilbilgisi eklenmek suretiyle genişletildi.¹³⁰ Önceleri yalnızca Kur'an öğretmeye yönelik olan okullarda Türkçe derslerine de önem verilmesi ile, eğitimde millileşmeye doğru önemli bir adım atıldı. Şeref, bu gelişmeler sırasında sıbyan mektebinde tahsilini tamamladı. Daha sonra Eyüp'te Hazret-i Hâlid Mekteb-i Rüştîye'sine girerek, buradan mezun oldu.¹³¹ Abdurrahman Şeref'in bu yıllardan

¹²⁷ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1997'ye)*, İstanbul 1997, s. 72-78.

¹²⁸ *Adâb* teriminin içerdiği "siyasal kültür" ve "ketebe" kökeni için bk. Bernard Lewis, *İslâm'ın Siyasal Söylemi*, çev. Ünsal Oskay, İstanbul 1993. Ayrıca *Âdâb-ı Osmânî* hususunda bk. Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform (1789-1922)*, İstanbul 1994; aynı yazar, *Kalemîyeden Mülkiyeye. Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, İstanbul 1996 ve Engin Akarlı, "Osmanlılarda Devlet, Toplum ve Hukuk Anlayışı", *Osmanlılarda ve Avrupa'da Çağdaş Kültürün Oluşumu. 16-18. Yüzyıllar*, İstanbul 1986, s. 21-22.

¹²⁹ "... muhtelit olan karye ve mahallelerde İslâm mektebi başka ve etfâl-ı gayr-müslime mektebi başka olacaktır" Maârif-i Umûmiyye Nizâmnamesi, *Düstûr*, 2. Cüz, İstanbul 1289, s. 184.

¹³⁰ "*Usûl-i cedîde vechle elifbâ, Kur'ân-ı Kerîm, tecvid, ahlâka muteallik resâ'il, ilm-i hâl, yazı ta'lîmi, muhtasar fenn-i hesâb, muhtasar târîh-i Osmânî, muhtasar coğrafya, ma'lûmât-ı nâfi'ayı câmi' risâle*" okutuluyordu. Bunun yanında hâfız olmak isteyenler, bir müddet daha mektebe devam ederlerdi. Maârif-i Umûmiyye Nizâmnamesi, *Düstûr*, 2. Cüz, s. 185.

¹³¹ Cemâleddîn, *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri. Âyine-i Zürefâ* (naş. Ahmed Cevdet), İstanbul 1314, s. 153.

itibaren devlet kademelerinde ve memuriyette gözü olduğu anlaşılıyor. Rüştiye mektebinin yeterli olmadığına kanaat getiren Tanzimat ricâli, okur-yazar, bilgili ve uzman memurlar yetiştirmek amacıyla Mahrec-i Aklâm adı verilen bir (kâtip mektebi) okul kurmuştu (1862).¹³² Rüştiye'den sonra üç yıl süren bu eğitim dönemi, devlet kademelerinde yer almak için önemli basamaklardan birini teşkil ediyordu.¹³³ Talebeleri askerî konularda tıpkı rüşdiye talebeleri gibi muamele görüyordu.¹³⁴ Bir aralık medreseye de giden Şeref¹³⁵, 1867-68 yıllarında Mahrec-i Aklâm'a devam etti.¹³⁶

Abdurrahman Şeref'in memuriyet isteği, Mahrec-i Aklâm'dan sonra Mekteb-i Sultânî'ye devam etmesinden de anlaşılıyor. Okulu bitirdiği sıralarda batı tarzında eğitim veren Mekteb-i-Sultânî yeni açılmış ve bu okulun rağbet görmesi için devlet adamları çeşitli teşviklerde bulunmuşlardı. Öyle anlaşılıyor ki, Şeref'in Mekteb-i Sultânî'ye devam etmesinde Osmanlı devlet adamlarının, bu mektepten mezun her çocuğun yüksek okullara ve devlet memurluklarına kabul edileceği sözünü vermiş olması önemli etkidir.¹³⁷

II. Mekteb-i Sultânî'nin Kuruluşu ve Abdurrahman Şeref'in Öğrencilik Yılları (1869-1873)

a. Mekteb-i Sultânî'nin Kuruluşu

Tanzimat, klâsik Osmanlı idarî yapısının yerini, Avrupa'da örneklerine rastlanan modern hükümet sistemine bıraktığı bir devri ifade eder. Bu gelişmelere paralel olarak, yeni idarî yapılanmanın ihtiyaçlarına cevap verecek sivil bürokrasi ortaya çıktı. Ancak devlet, ilk zamanlarda, bu bürokratik dönüşümünü karşılayacak nitelikli eleman ve yeterli alt yapıdan yoksundu. Tanzimat döneminin ilk memurları, geleneksel yapılarda rastlanılan usta-çırak ilişkisi içinde yetiştiler. Merkezî yapının

¹³² Okul hakkında geniş bilgi için bk. Gülden Sarıyıldız, "Osmanlı Bürokrasisine Kâtip Yetiştirmek İçin Açılan Modern Bir Eğitim Kurumu: Mekteb-i Maarif-i Aklâm (Mahrec-i Aklâm)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 6, İstanbul 2002, s. 17-30.

¹³³ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 2, İstanbul 1977, s. 476-479.

¹³⁴ BOA, ŞD, 207/5-1

¹³⁵ "Benim de medreseye devamım vardır. Hocam Çırpanlı Sâlim Efendi'dir." Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Asr-ı Hâzir*, c.1, İstanbul 1329, s. 432.

¹³⁶ "Ahmed Hoca'dan abd-i âciz Mahrec-i Aklâm'da 1283-84 tarihlerinde cebir okudum." Abdurrahman Şeref, "Ahmed Hoca", *Vakit*, 18 Haziran 1921.

¹³⁷ "Müddet-i tahsiliyelerini ikmâl iderek mektebden çıkan şâkirdâna bi'l-ımtihân şehâdetnâmeler virilüb istedikleri hâlde her dürlü hidmât-ı saltanat-ı seniyyede istihdâm olunacaklardır" Mekteb-i Sultânî Nizâmâtını Hâvi İ'lânnâme, *Düstür*, 2. Cüz, İstanbul 1289, s. 245.

güçlendirilmesi, idarî fonksiyonun canlanması ve Tanzimat'ın getirdiği yeni ideolojiyi geniş halk kitlelerine yayacak *mütefennin, münevverü'l-fıkr ve mütehasıs*¹³⁸ aydın bürokratlar için batı tarzında eğitim veren okullara ihtiyaç duyuldu. Tanzimat zihniyetine göre, modernleşme döneminin insan tipini karakterize eden Osmanlı aydını, Batı'daki sosyal ve kültürel gelişmeleri yakından izleyen, bunlara ulaşabilmek için de Batı dillerinden birini tercihen de Fransızca'yı bilen kişilerdir. Geleneksel usta- çırak ilişkisinde böyle bir "model" in oluşması imkansızdı. Üstelik, diplomasi çağında geleneksel sistem, bürokrasinin ihtiyaçlarına cevap veremeyecek bir hâl aldı. Tanzimat ricâli, bir taraftan Batı'ya öğrenciler göndermek ve Paris'te Mekteb-i Osmânî adlı bir eğitim kurumu açmak suretiyle tedbirler aldılar¹³⁹. Bu okulda Fransız hocalar ders vermiş ve müfredatta da Paris Harbiye İdadisi'nin programı izlendi. Ancak beklenen sonuç alınamadığından öğrenci gönderilmesinden vazgeçildi ve 1864 yılında bu okul kapatıldı.¹⁴⁰ Diğer taraftan, ülke içinde de bir çeşit memurluğa hazırlık işlevi gören ortaöğretime ihtiyaç duyuldu. 1838 yılından itibaren rüştiyeler açılmak suretiyle bürokrasideki eksiklikler telafi edilmek istendi. Ancak, bir süre sonra rüştiyelerin yeterli olmadığına kanaat getirildi. Rüştiye mektebine göre bir üst kademe okul olan Mahrec-i Aklâm kuruldu ve bunu 1867 yılından sonra yeni eğitim kurumlarının açılması izledi.

Avrupa ülkeleri, Girit İsyanı'ndan sonra (1862), Osmanlı Devleti'nde reform sorununu gündeme getirdiler. Tanzimat ve Islahat Fermanı'nda vaat edilen reformların uygulanması için yabancı ülkeler Osmanlı Devleti'ne baskı uyguladılar ve alternatif reform projeleri sundular. Osmanlı Devleti, sunulan reform programları içinde Fransa'nın teklifini çıkarlarına uygun bulmuştu. Fransa'nın 22 Şubat 1867'de Osmanlı Devleti'ne sunduğu geniş ıslahat planında eğitime de özel bir yer ayrılır. Fransa'nın yenilikçi maarif bakanı Victor Duruy'nin kaleninden çıkan programda, imparatorluğun büyük merkezlerinde liselerin açılarak buralara Tanzimat ve Islahat Fermanlarında vaat edildiği gibi herkeşe eşit haklar tanınması doğrultusunda, gayrimüslim çocukların da kabul edilmesi şart koşulmuştur. Ancak, kurulacak olan bu yeni eğitim kurumlarının, yalnızca dış etkilerle ortaya çıktığını iddia etmek

¹³⁸ Engelhard, *Türkiye ve Tanzimat. Devlet-i Osmâniyye'nin Târih-i Islâhâtı 1826-1882*, mtrc. Ali Reşâd, İstanbul 1328, s. 225.

¹³⁹ BOA, *İ.HR*, 7068 ve 7830; Ergin, *a.g.e.*, s. 454-456.

¹⁴⁰ Mekteb-i Osmânî hakkında geniş bilgi için bk. Adnan Şişman, "Mekteb-i Osmânî (1857-1864)", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, c.5, İstanbul 1986, s. 83-160.

yanlıştır. Mekteb-i Sultanî'nin kuruluşunda Fransa etkili olduğu kadar, batı kültür ve fikirlerine açık devlet adamları, bilhassa Sadrazâm Âli Paşa ve Hariciye Nâzırı Fuad Paşa da etkili oldular. Devlet içindeki bütün unsurlara eşit haklar tanıyan ve onları “Osmanlılık” fikri etrafında toplamak isteyen Tanzimat ricâli, bunun ancak eğitim ile sağlanacağını bilincindedir. Burada, batı tarzında yeni eğitim kurumlarının kurulmasının bir araç ve Tanzimat'ın getirdiği “Osmanlılık” ideolojinin üretildiği merkezler olduğunu ileri sürmek mümkündür. Böylece, Osmanlı tebaasındaki Müslim ve gayrimüslim unsurları eşit haklar ve çıkarlar çerçevesinde Osmanlı kimliği altında birleştirerek, ayaklanmalara, imparatorluğun çöküşüne ve dış müdahalelere karşı konulabileceği düşünülmüştür.¹⁴¹ Irkları ve dinleri muhtelit olan öğrencileri aynı şekilde terbiye ederek, aralarında “dâ'imî bir râbıta-i ittihâd ve uhuvvet vücûda getirmeye” çalışıldı.¹⁴² Her vilayet merkezinde “Osmanlılık” bilincini yerleştirecek Mekteb-i Sultanî'ler açılmasına teşebbüs edildi.¹⁴³

Yeni eğitim kurumlarının açılmasında bir diğer etken de Abdülaziz'in Avrupa seyahatidir. 1867 yılında Fransa'yı gezen Abdülaziz, orada gördüğü eğitim kurumlarından etkilenmiş ve batılı tarzda okulların açılmasını istemiştir. Fransa hükümeti, okulun idaresine karışılmaması şartıyla Osmanlı Devleti'nin bu isteğini kabul etti. Ancak, alınacak öğrencilerin yapısıyla ilgili anlaşmazlık nedeniyle bu teşebbüs bir süre için fiiliyata geçemedi. Bunun yanında Bâbîâlf derslerin Türkçe olmasını istedi. Fransızlar, böyle bir uygulamada istenilen amaca ulaşamayacağını, “lisân-ı Türkî'nin bir çok nevâkısı, bâhusûs imlâdaki su'ûbeti” dolayısıyla Fransızca tedrisâtta ısrar ettiler.¹⁴⁴ Fransa ile bu konuda uzun süre yazışmalar devam etti. Âli Paşa, okulda gayrimüslim ve Müslüman çocukların bir arada eğitilmesini savunmuştur. Fransa ise böyle bir yapılanma karşısında Katolik cemaatlerden gelecek tepkilerden çekinmiştir.¹⁴⁵

Mekteb-i Sultanî'ye Müslüman ve gayrimüslim unsurlar sıcak bakmadılar. Papa, Katoliklerin çocuklarını bu okula göndermelerini yayımladığı iki emir ile yasakladı.¹⁴⁶ Okul, devletler arası siyasî arenada da sorun oldu. Ruslar, Fransız

¹⁴¹ İlhan Tekeli, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler”, *TCTA*, c.2, s. 456.

¹⁴² Engelhard, *a.g.e.*, s. 226.

¹⁴³ Maârif-i Umûmiyye Nizâmnamesi, *Düstûr*, 2. Cüz, s. 191.

¹⁴⁴ Engelhard, *a.g.e.*, s. 228.

¹⁴⁵ Bu tepkiler için bk. Adnan Şişman, “Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi”, *DİA*, c. 13, s. 324-325.

¹⁴⁶ Engelhard, *a.g.e.*, s. 229.

nüfuzunun artacağından endişe ederek Mekteb-i Sultanî'ye karşı çıktılar.¹⁴⁷ İngilizler, Osmanlı Devleti'ndeki "anâsır-ı muhtelif ve hatta cemaât-i gayr-i müslime arasındaki nefret ve husûmetten dolayı mekâtib-i muhtelite te'sîsinin adem-i imkânı" olmadığını ileri sürdüler.¹⁴⁸ Batılılaşma karşıtları ve Âli Paşanın muhalifleri okulun açılmaması için çalıştılar. Namık Kemal, Ali Suavi ve Ziya Paşa eğitimin modernleşmesi taraftarı olmalarına rağmen, okulun Fransa'nın himayesinde kurulmasına karşı çıktılar. Bunun yanında Müslüman halk nezdinde Galatasaray ve Beyoğlu gibi yerlerin tatlı su Frenklerinin ve Rumların yaşadıkları "Frengistan"¹⁴⁹ olarak adlandırılması, okula tepki duymalarına sebep oldu.

Bütün tepkilere rağmen, Galatasaray Mekteb-i Sultanîsi (*Le lycée impérial de Galata Serai*) 1 Eylül 1868 yılında açıldı.¹⁵⁰ Bir yıl içinde de öğrenci sayısı 622'ye ulaştı. Engelhard, binanın müsait olması durumunda daha fazla öğrencinin okula alınacağını kaydeder.¹⁵¹ Başlangıçta Mekteb-i Sultanî'ye yarısı Müslüman olmak kaydıyla her milletten çocuk kabul edilecekti. Ancak yeterli sayıda Müslüman öğrenci bulunamadı. Önemli devlet adamlarının çocuklarını bu okula yazdırması Müslüman öğrenci sayısında artış sağladı. Fuad Paşa da torunlarını okula kaydettirmek suretiyle bu girişimi teşvik etti. Osmanlı eğitim sisteminin aksine, bu okulun paralı ve eğitim masraflarının pahalı olması yüzünden, "Türklerden zengin ve kibar çocukları" okula rağbet gösterdiler.¹⁵² Bunun yanında, masrafları efendileri tarafından karşılanan kölelerin de, bu okulda okumaları mümkün olmuştur.¹⁵³

Okulda dahilî (yatılı), nısf dahilî (yarı gündüzlü) ve haricî (gündüzlü) olmak üzere üç türlü eğitim veriliyordu. Öğrencilerin büyük çoğunluğu (%70) yatılı idi. Buna karşılık % 12 yarı gündüzlü ve % 18 oranında gündüzlü öğrenci vardı. Yarı gündüzlülerin yatılılardan farkı akşam yemeğinden önce gitmesi, elbise ve çamaşır almamasıydı. Eğitimin türüne göre öğrencilerden farklı ücretler talep ediliyordu. Dahilî öğrenciler senelik 40, nısf dahilîler 20 ve gündüzlüler 10 Osmanlı lirası

¹⁴⁷ Fuad Paşa bu olaydan bahsederken "yolumu kaybettiğimden korktuğum zaman Rusların düşmanlığı doğru yolda olduğumu gösteriyor" diyerek nasıl bir siyaset izlediğini ortaya koymaktadır. Engelhard, *a.g.e.*, s. 229.

¹⁴⁸ bk. Engelhard, *a.g.e.*, s. 151 ve 231.

¹⁴⁹ Ahmet İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım*, haz. Alpay Kabacalı, İstanbul 1993, s. 28.

¹⁵⁰ Mahmud Cevad, *Maarif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, İstanbul 1338, s. 95.

¹⁵¹ Engelhard, *a.g.e.*, s. 230.

¹⁵² Ergin, *a.g.e.*, c.1, s. 483.

¹⁵³ Engelhard, *a.g.e.*, s. 230, 2. dipnot.

ödemek zorundaydı.¹⁵⁴ Ücretin ağır olmasından dolayı dâhilîlerin ödemekle yükümlü oldukları 40 lirada indirim yapıldı. Buna mukabil yarı gündüzlü ve gündüzlülerin ücretlerinde indirim yapılmadı.¹⁵⁵ Okuldaki eğitimin pahalı olmasından dolayı Osmanlı Devleti, yarısı Müslüman olmak şartıyla, babası ölmüş *bendezadegân*'dan 150 öğrenciye burs bağlayacağını vaat etmiştir. Hükümet memuru olup da 2.000 kuruş ve üzerinde maaş alanların bundan hariç tutularak, maaşlarının derecelerine göre çocuklarından tam, nisf ve rübu derecede ücret alınması talep edildi.¹⁵⁶ Ancak ücretli veya ücretsiz tüm öğrencilerden bir defalık olmak üzere 15 lira elbise ve çamaşır parası alınması karara bağlandı.¹⁵⁷

b. Abdurrahman Şeref'in Mekteb-i Sultânî'deki Öğrencilik Yılları

Abdurrahman Şeref 11 Eylül 1868 tarihinde "224 numara" ile Mekteb-i Sultânî'ye kaydoldu.¹⁵⁸ Onun Mekteb-i Sultânî'de okumasında, Fuad Paşa'nın torunu Hikmet'i, adı geçen okula kaydettirmesi önemli role sahiptir.¹⁵⁹ Fuad Paşa'ya karşı derin bir sevgi besleyen babası, bu olay karşısında oğlu Abdurrahman'ı Galatasaray Mekteb-i Sultânî'sine yazdırmayı uygun gördü. Böylece Abdurrahman Şeref, açılışından on gün sonra mektebe dâhil oldu.¹⁶⁰

¹⁵⁴ Değişik yerlerde açılması kararlaştırılan "Mekâtib-i Sultâniyye"nin buldukları yerlerin coğrafi, iktisadî ve sosyal şartlara göre değişen ücretler talep edilmiştir. Yatılı talebe için 20-30 lira için düşünülen ücret, yarı gündüzlü talebeden bunun yarısı, gündüzlüden ise çeyreği talep edilmiştir. Maârif-i Umûmiyye Nizâmnamesi, *Düstûr*, 2. Cüz, s. 192. Ancak istenilen okullar açılmamış ve Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi bir süre teklifini korumuştur. Bunun yanında Mekteb-i Sultânî Nizâmnamesinde yatılıdan 45, yarı gündüzlüden 25 ve gündüzlüden 6 lira alınması kararlaştırılmıştır. Tespit edilen bu ücret de, altı aylık (Eylül ve Şubat) iki taksite bölünmüştür. *Düstûr*, 2. Cüz, s. 237-237.

¹⁵⁵ Gülsün Düzenli- Zafer Toprak, "Mekteb-i Sultani'den Bugüne Galatasaray Lisesi", *Toplumsal Tarih*, V/ 26 (Şubat 1996), s. 30.

¹⁵⁶ Ergin, *a.g.e.*, c.1, s. 484.

¹⁵⁷ BOA, *Y.E.E.KP*, 86-37/3649. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan Nizâmname-i Mekteb-i Sultânî isimli ilânnâmenin hangi tarihte kaleme alındığı belli değildir. Ancak üzerindeki tuğradan Abdülaziz dönemine ait olduğu anlaşılıyor.

¹⁵⁸ Efdaleddîn'in eserinde 324 numara olarak gösterilmektedir.

¹⁵⁹ Hikmet Beyin izini sürdüğümüzde onun hangi tarihte Mekteb-i Sultânî'den mezun olduğunu tespit edemedik. Ancak, arşivde rastladığımız bir belge onun, hayatının belli bir döneminde işsiz kaldığını, şeyhülislâm Ömer Lütfi Efendinin tavassutu ile kardeşi Reşad Bey gibi Şûrâ-yı Devlet dairelerinden birine çırağ olarak girmek istediğini görüyoruz. BOA, *Y.Mtv*, 39/44.

¹⁶⁰ "Sultan Aziz, Avrupa seyahati sırasında Paris'teki liseleri gezip, beğenmiş oradaki (Fransa) bizim talebelerin Mekteb-i Osmanî'de yaptıkları tahsili iyi bulmamış. Sonra yanında bulunan Hariciye Nazırı Fuad Paşa, Türkiye'de de Fransa'da olduğu gibi liseler açmamızı padişaha anlatıp, kandırmış. Fuad Paşa'yı bilirsiniz, büyük adamdı o. Keçecizâde İzzet Molla'nın oğlu... İşte, Fuad Paşa'nın gayretiyle 1868'de Mekteb-i Sultânî adıyla Galatasaray'da bir lise açıldı. Merhûm Fuad Paşa, mektep rağbet bulsun diye torunu Hikmet'i buraya yazdırmıştı. Babam Fuad Paşa'yı çok severdi. Ona bakarak beni de buraya kaydettirmişti... Ben ikiyüz yirmi dördüncü şakirddim. Mektebin küşâdından on gün

Mekteb-i Sultânî'ye başlayacak öğrenciler, okula imtihanla alınıyordu. Sınavı başaramayan öğrencilerin ise üç yıl hazırlık sınıfında okuması uygun görülmüştü. Böylece imtihanı başaramayanlar için eğitim süresi sekiz yıla çıkıyordu. Şeref'in, Mekteb-i Sultânî'de dört/ beş yıl okuduğu göz önünde bulundurulursa yapılan imtihanı başardığı ve Mekteb-i Sultânî'den önceki eğitim hayatında yeterli derecede tahsil aldığı iddia edilebilir.¹⁶¹ Bunun yanında yeni başladığı okulda eğitimin paralı olduğu göz önünde bulundurulursa, ailesinin zengin ve kibar takımından olduğu veya Şeref Efendinin başarısından dolayı, Sultânî mektebinde devlet bursu ile okuduğu anlaşılıyor.¹⁶²

Şeref, bu müessesede dahilî (yatılı) olarak okudu. Fransızlar, Mekteb-i Sultânî'de Fransız yatılı okullarındaki disiplin anlayışını uygulamış, kuralları belirleyen nizamnâmeler hazırlamışlardı. Osmanlı eğitim kurumlarının alışık olmadığı bu yeni sistem, denilebilir ki, Tanzimat ruhunun ve Tanzimatın getirdiği Osmanlılık ideolojisinin işlenmesinde birinci dereceden etkili olmuştur. Avrupa'da Aydınlanma devrinde yaygınlık kazanan yatılı eğitim sistemi, yarı askerî bir disiplin anlayışı sayesinde, eğitimin yeni bir çehre kazanmasında etkili oldu. Bu devrin eğitimcileri, bütün kötülüklerin kaynağının toplumdan ileri geldiğini ileri sürüyorlardı. Onlara göre en iyi eğitim, öğrencileri dış dünyadan ve ailelerinden uzakta eğiterek verilebilirdi. Bu yüzden çocukların dış dünya ile ilişkileri sınırlandırılmış ve belli bir disiplin içinde yetiştirilmelerine özen gösterilmiştir. Bu anlayış sayesinde okul, yalnız bilginin aktarıldığı bir merkez olmaktan çıkmış; aynı zamanda ahlakî değerleri de aktaran yeni bir görünüm kazanmıştır.

Mekteb-i Sultânî'de yatılı öğrencilere özel bir önem verildiği ortadadır. Yatılı öğrencilerin ders saatleri dışında gündüzlü öğrenciler ile ilişkisi engellenmiştir. Gündüzlü öğrenciler, dış dünyanın kötülüklerini okula taşıyan ve her an düzeni bozabilecek bir tehdit unsuru olarak düşünülmüştür. Gündüzlülerin, dersler dışında, teneffüs ve yemek zamanlarında yatılılarla beraber bulunmaları ve okula kitap, gazete, mektup sokmaları, yatılıların alışverişini yapmaları yasaktır. Bunun yanında,

sonra dâhil olmuştum". Refet Avni Uras, "Abdurrahman Şeref", *Galatasaray*, S. 1, İstanbul 1940.; *Mekteb-i Sultânî, Ellinci Yıl Kitabı*, İstanbul 1334, s. 6.

¹⁶¹ "Alınacak talebeden derece-i kifâyede ders görmüş olanlar bi'l-ımtihân dâhil-i sınıf edilecek ve bunların müddet-i tahsiliyyeleri dahi mütemâdiyen beş sene olacaktr." *Düstür*, 2. Cüz, s. 245.

¹⁶² Kaynaklarda bu konuda herhangi bir bilgi bulunmaması, onun hayatı hakkındaki değerlendirmemizin eksik kalmasına sebep olmuştur. Esasen, ailesinin zengin ve kibar taifesinden olduğuna delil sayılabilecek birçok işaret vardır (bk. Efdaleddîn, *a.g.e.*, s. 31.).

öğrenciler yaşlarına göre tasnif edilmiş ve diğer yaşlardaki öğrencilerden etkilenmemesi için görüştürülmeleri engellenmiştir. Etüt odaları, yemekhaneleri, yatakhaneleri ve bahçeleri ayrıydı.

Disipline büyük önem verilen okulda, doğu toplumlarında sıkça rastlanılan bedensel cezalar ve dayak yasaktı.¹⁶³ Yatılılar için en büyük ceza hafta sonu izninin iptaliydi. Gündüzlülere ise 50 satırı geçmeyen yazı cezası veriliyordu. Bu cezaî usûllere karşılık disiplinin bir diğer yönünü de mükafatlar oluşturur. Öğrencilere iyi davranışları ve çalışmaları karşılığı, küçük kağıtlara değişik renklerde basılı mükafatlar dağıtılmıştır. Bunlar “aferin”, “tahsin” (dört aferine bedel), “imtiyaz” (8 aferin veya 2 tahsine eşdeğer) ve “zıkr-i cemil” olmak üzere dört çeşittir.¹⁶⁴ Zıkr-i cemil özel intihandan en çok notu alana verilir. Bir de 50 aferine eşdeğer “mükafat” vardır. Öğrencinin kötü bir davranışı görüldüğü veya tespit edildiği takdirde, suçunun derecesine göre mükafatları geri alınır.¹⁶⁵ Genele hitap eden bu uygulamalara karşılık, sınıflardaki disiplinde öğretmen önemli bir mevkie sahipti. Böylece öğretmen, yalnız bilgi aktaran bir unsur olmaktan çıkarılmış; ahlakî normları teorik ve pratik olarak öğreten bir fonksiyon üstlenmiştir.

Dikkate değer bir husus da, okulda farklı din ve ırktan öğrencilerin ve öğretmenlerin bulunmasına rağmen ortak bir değerler manzumesinin yaratılmak istenmesidir. Ahlâkî normlarda dinin etkili olduğu düşünülürse, Tanzimat’ın yüksek dereceli okullarında kaynağını dinden alan ahlâkî değerler yerine evrensel ve dinler üstü bir değerler manzumesi tercih edilmiştir.¹⁶⁶ Dönemin “Osmanlılık” ideolojisinin kaynağını da bu ortak değerler oluşturur.

Bütün bu müspet özelliklerine ve ortak değerler etrafında bir Osmanlı milleti “*modeli*” yaratma endişelerine rağmen, her dinden, ırktan ve kültürden

¹⁶³ Nizâmnâmelerde dayak ve falakanın yasak olduğuna dair maddeler var ise de, fiiliyatta böyle olmadığı Ahmet Rasim, Hüseyin Rahmi gibi edebiyatçıların eserlerinden öğrenmekteyiz.

¹⁶⁴ Mekteb-i Sultânî Tevzî’-i Mükâfât Cedvelidir, İstanbul (?) 1291, 1292. Aynı usûl Mülkiye Mektebi’nde de uygulanmıştır. BOA, *Y.E.E.d.* 303. (1317 yılına ait). Mekteb-i Sultânî’nin Abdurrahman Şeref Efendi’nin okuduğu döneme ait mükafat cetvelleri, muhtemelen 1904 yılındaki yangında yanmıştır. Ancak sıraladığımız cetvellerdeki mükafat şekilleri, onun okuduğu dönemde de var olduğunu var olduğunu gösteriyor.

¹⁶⁵ Düzenli- Toprak, “a.g.m.”, s. 32-33.

¹⁶⁶ Sıbyân mekteplerinde “ahlâka müteallik tedrisâtın” her dinin kendi ruhânî liderlerinin tayin edeceği kimseler tarafından verilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak Mülkiye Nizâmnâmesi’nde ibadet dışında ahlâka muteallik bir kayıt yoktur. Bk. Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi, *Düstûr*, 2. Cüz, s. 185. Engelhard bu duruma dikkati çekmiş ve “aynı usûle, aynı kâ’ide-i musâvâta tâbi’ bulunmaları” sayesinde yetiştiklerini kaydetmiştir. Engelhard, *a.g.e.*, s. 230.

çocukların bir arada yatılı okuması birçok zorluğu da bünyesinde barındırıyordu. İbadetleri, ayinleri, bayramları ve kutsal günleri farklı olan öğrenciler, ibadetlerini serbestçe yapıyorlardı. Ancak, bu durum, pratikte oldukça karışık bir hâle sebep olmuştu. Müslüman öğrencilerin günlük ibadetleri yerine getirmelerine imkan tanınıyordu. Asıl sorun, dini günlerin farklılığıydı. Müslümanların dinî günü Cuma, Musevilerin Cumartesi, Hıristiyanların pazardı. Dinî tatil günleri birbirine uymazken, Müslümanların bayram tatillerinin tarihi her yıl değişmekteydi. Her üç dinin yemek alışkanlıkları ayırdı. Bu şartlar içinde ortak bir kural koymak imkansızdı. Fransız idareciler, bu durumun getirdiği mahzurları ortadan kaldırmak için bazı düzenlemeler yapmak zorunda kaldılar. Devlet de bu yönde tedbirler aldı.¹⁶⁷ Müslüman öğrenciler için din dersi kondu¹⁶⁸, mescit yapılırdı, gayrimuslimlerin ibadetlerini yerine getirebilmeleri için de uygun ortam sağlandı. Ders programı Müslüman öğrencilerin Cuma namazına gidebilmeleri için ayarlandı. Ramazan ayında, İstanbul'da ikamet eden Müslüman öğrencilere izin verildi, okulda kalan öğrencilere ise değişik saatlerde yemek çıkarıldı. Hıristiyanların Musevilere nazaran daha az sorun teşkil ettikleri anlaşılmaktadır. Pazar günlerinin tatil olması nedeniyle Hıristiyanların dinî vecibelerini yerine getirmeleri mümkündü. Yahudilerin sebt gününün (Cumaertesi) nasıl çözüleceği ise zihinleri meşgul ediyordu.

Şeref'in bu okulda, Tanzimat'ı ve onun ruhunu içine sindirdiğini söylemek fazla mübalağa olmayacaktır. Öyle ki, okuldaki her varlığın, her hareketin bu yeni ruha uygun ve ona hizmet eder bir rolde olmasına özen gösterilmiştir. Bunu ders araç gereç ve müfredatında, öğretmenlerinde ve öğrencilerinde görmek mümkündür. Ders programı, eğitim ve öğretim için gerekli araçlar, yatılı öğrenciler için gerekli olan malzemeler ve Fransa'dan gelen öğretmenlerle okul, Fransız liseleri modeline göre düzenlenmişti.¹⁶⁹ Mektep binası alınca Fransa'dan getirilen büyük saat konulmuştu. Türkiye'de ilk alafranga saat uygulaması Galatasaray'da başlamıştı. Bunun yanında öğretim kadrosunda Türk, Ermeni, Rum gibi unsurların da varlığı ile karma bir yapı

¹⁶⁷ “Her sınıf şâkirdân mensûb olduğu millet ve mezhebin âyîn ve âdâtını icrâyâ mecbûr olacağından millet-i müslime şâkirdânı mektebe mahsûs olan câmi’-i şerife devâm itdirilüb vezâ’if-i diniyelerini ta’lîm itmek üzere mahsûs bir imâm bulunacaktır kezâlik millet-i gayr-i müslime şâkirdânı dahi mensûb oldukları ma’bedlere gönderilüb usûl-ı mezhebiyyeleri matlûbları vechle ta’lîm itdirilecektir. *Düstûr*, 2. Cüz, s. 246.

¹⁶⁸ Din dersi yalnızca Müslüman öğrenciler için konulmuştur. Anlaşılan devlet, Fransız kültür ve eğitim sistemini yerleştirmeye çalışan Galatasaray Mekteb-i Sultânisi'nin Müslüman öğrencileri manevî açıdan etkileyeceğinden çekinmiştir.

¹⁶⁹ “...câhil câhili terbiye edemeyeceğinden teşkilât-ı cedîde-i ma’ârifin mevki’-i icrâyâ vaz’î vazîfesini ecnebî mu’allimlere vermek...” Engelhard, *a.g.e.*, s. 227.

sergiliyordu. Öğretmenlerin sorun çıkarmasına ve propaganda yapmasına fırsat verilmiyordu. Buna paralel olarak, derslerin içeriği de her türlü dinî konulardan arındırılmıştı. Temel bilimler, edebiyat, felsefe, tarih, coğrafya, jimnastik, resim dersleri Fransa'dan gelen öğretmenlerce okutuluyordu. Bunların yanında Türkçe, Arapça, Farsça ve seçmeli olarak da Rumca, Ermenice, Bulgarca, İngilizce, İtalyanca, Almanca ve müzik dersleri de müfredatta yer alıyordu. Tıp, eczacılık ve hukuk alanlarında okuyanlara yeterli derecede Latince de öğretiliyordu.¹⁷⁰ Son sınıflarda ise derslerin üç bölüme ayrılması planlanmıştı. Edebiyat bölümünde sivil kamu memuriyetlerine gireceklere, fen bölümünde mühendislik, tıp yüksek okullarına gideceklere yönelik dersler verilecekti. Üçüncü bölümde ise, ticaret ve sanayi dallarında çalışacak öğrenciler için geçerli olacak muhasebe, teknoloji, ticarî coğrafya gibi dersleri işleyeceklerdi.¹⁷¹ Bu uygulamada pek başarı elde edilememişse de, Mekteb-i Sultanî öğrencileri modern sosyal hayatın gereklerini yerine getirecek donanıma sahip olacak şekilde çok yönlü yetiştirilmişlerdir. Bütün bu altyapı, teknik donanım ve dersler, Tanzimat'ın çizdiği insan tipinin ve hayatının oluşmasına hizmet etmiştir.

Dikkate değer bir diğer husus da okulun, pozitivist Osmanlı aydınları arasında yayılmasında önemli bir konuma sahip olduğudur. Mekteb-i Sultanî'nin derslere başlamasından birkaç ay sonra, her Pazar, lisede pozitif bilimleri içeren konferanslar dizisi başladı. "Tecrübe-dîde" iki Fransız tarafından verilen konferanslara katılım beklenenin üstündeydi. İzleyici sayısının 150'lere varması üzerine Âli Paşa 250-300 kişi alacak bir amfiteatrın kurdurdu. Böylece batıdaki ilmî, felsefî, kültürel ve ideolojik gelişmeler okul sayesinde yakından takip etmek mümkün olmuştur.

Başlangıçta, Türk öğrencilerin bu yeni eğitim usûlüne intibak edemedikleri anlaşılıyor. Okuldaki eğitim ve idare konusunda sadarete müracaat etmişler ve uzun bir şikayetnâme yazmışlardır. Osman Ergin, okulun ilk açılış senelerine rastlayan ve o zamanki zihniyeti ve telakkîyi gösteren bu metni eserinde neşreder.¹⁷² Öyle zannediyoruz ki, şikayete konu olan meseleler bütün Türk öğrencilerin ortak sorunudur. Bunların bir kısmı ısınma ve yemeklerin kalitesi gibi tâli sebeplere işaret

¹⁷⁰ "Kavânın ve tıp ve eczacılık fenlerinin tahsiline lâzım olacak kadar Latin ve Yunan lisânlarının mebâdîsi fakat tahsîl-i lisân-ı Yunanî taht-ı icbârda değildir." *Düstur*, 2. Cüz, s. 245.

¹⁷¹ Düzenli- Toprak, "a.g.m.", s. 26.

¹⁷² O. Nuri Ergin, *a.g.e.*, s.484-485.

ederken, temizlik gibi kültürel farklılıklara dayanan şikayetler de vardır. Ancak dikkati çeken en mühim şikayetler ve istekler, Türkçeye ehemmiyet verilmesi, resmî dil olan Türkçenin mükemmel surette okutturulması gereği ve Latincenin kaldırılması yönündeki maddeleridir. Türk öğrenciler, “fünunı lâzimeyi tahsile mâni olduğundan Latince için beyhude yere vakit sarfettirilmemesi ve buna sarfedilecek vaktin Türkçe, usuli hesap ve hendese gibi ziyade muhtaç oldukları derslere tahsisini” isterler. Ancak ilk üç madde (ısınma, yemeklerin kalitesi ve temizlik) bir girizgah olarak değerlendirilirse, asıl konuların dördüncü ve beşinci maddede toplandığı görülür. Bu husus Türk öğrenciler ile diğer dinlere mensup öğrenciler arasındaki zihniyet ve yetişme farklarını ortaya koyması bakımından ilginçtir. Katoliklerin, Ortodoksların ve bir nebze de olsa Protestanların dinî literatür dolayısıyla Latin diline aşinalığı sebebiyle, bu derslerde daha başarılı oldukları ileri sürülebilir. Türk öğrencilerin bu derslerde zorlanmaları ve kaldırılmasını istemeleri bu sebeple açıklanabilir. Yemek ve temizlik gibi kültürel farklılıklardan kaynaklanan tali sebeplerden sonra Latincenin kaldırılması ve Türkçe tedrisâtın yaygınlaştırılması yolundaki istekler bu hükmü doğrular niteliktedir.

Kısa bir süre sonra okul cazibesini kaybetti. 1871 Beyoğlu yangını aileleri sarstı ve birçoğu çocuklarını okuldan aldı. Diğer taraftan okulun hâimleri Âli ve Fuad Paşalar öldü. Bu dönemde devlet adamları ve Abdülaziz, siyasî gelişmeler dolayısıyla Rusya yanlısı bir siyaset gütmeye başladılar. Fransa'nın devletler arası arenada Osmanlı Devleti aleyhine bir siyaset izlemeye başlaması, Fransa karşıtı politikada etkili oldu. Bu arada Tıbbiye Mektebi ve diğer bazı okullarda Fransızca dersleri kaldırıldı.¹⁷³ Mekteb'in ilk müdürü Fransız Monsieur Ernest de Salve'in üç yıl süren idareciliğinden sonra “düçâr olduğu müşkilâta tahammül edemeyerek” istifa etti. Yerine önemli devlet memurları getirildi. Şerefî okuduğu yıllarda Salve'den başka Osmanlı tebaasından Ermeni Vahan Efendi ve Rum Fotyadi Beyin müdürlük yaptığı bilinmektedir. Böylece lise idaresinde Fransız etkisini Osmanlılar lehine dengelenme süreci başladı. Bu sırada okul, Gülhane'deki Tıbbiye Mektebi ile yer değiştirdi. Meydana gelen bu gelişmeler sonucunda, Galatasaray Mektebi Sultânîsi'nin, öğrenci sayısında büyük bir düşüş yaşandı. 1871 yılında öğrenci sayısı 471'e düştü, Vahan zamanında okuldan 190 öğrenci ayrıldı.¹⁷⁴ Bir müddet sonra

¹⁷³ Engelhard, *a.g.e.*, s. 306.

¹⁷⁴ Engelhard, *a.g.e.*, s. 306.

okul, Maarif Nazırı Safvet Paşa ve lise müdürü Sava Paşanın çabalarıyla eski gücüne kavuşmayı başardı.

Bu siyasi ve kültürel gelişmeler içerisinde Abdurrahman Şeref, Mekteb-i Mülkiye'nin Edebiyat ve Fünûn bölümünün Türkçe ve Fransızca derslerini "aliyyü'l-âlâ" (pek iyi) derecede "Başöliye Şahadetnâmesi" olarak tamamladı (15 Temmuz 1873).¹⁷⁵ Lise diploması alabilmek, Fransızca ve Türkçe bölümlerinin ikisini de bitirme şartına bağlı olduğundan, kimi öğrenciler Fransızcadan veya Türkçeden mezun olsalar bile diğerini bitiremediklerinden ya birkaç yıl beklemek, ya da diploma almadan okulu bırakmak zorunda kalıyorlardı.¹⁷⁶ Bu durumdaki öğrencilerin bir kısmı yalnızca bitirdikleri bölümden *ehliyetnâme* alabiliyorlardı. Şeref'in her iki sınavı da başararak mezun olması ve *şahadetnâme* (diploma) alması tahsil hayatında başarılı olduğuna işaret eder. Nitekim, mektepte lisân (lengüistik), tarih ve coğrafya konularında da eğitim gören ve başarılarıyla sivrilmiş, Latinceyi konuşacak kadar öğrenen Şeref, okulu birincilikle bitirdi.¹⁷⁷ Diploması, aynı tarihte Maarif Nezâreti tarafından "Mülâzemet Rü'usu'na" çevrildi.

Resmî kayıtlara göre Abdurrahman Şeref, Mekteb-i Sultanî'nin ilk Müslüman ve Türk mezunudur.¹⁷⁸ Bu özelliğinin, onun kısa zamanda sivrilmesinde etkili olduğu şüphe götürmez. Nitekim, onun bu tarihten sonra, "*meriü'l-hâtır, pür-vekâr bir efendi*" olduğu, hayatını anlatan kaynaklarda yer almaktadır.¹⁷⁹

III. Abdülhamid Devrinde Devlet Memuru ve Eğitimci Abdurrahman Şeref

Mezuniyetinden sonra ailesinin yanına dönen Şeref, "meriü'l-hâtır"lığını sayesinde olacak ki, bir ay gibi kısa bir sürede (22 Ağustos 1873) memuriyet hayatına başladı. 500 kuruş maaşla Mahrec-i Aklâm-ı Şahane'de Tarih-i Umûmî muallimi oldu. 13 Mayıs 1875'te bu vazifesine ilaveten, maaşına 300 kuruş eklenerek Mekteb-

¹⁷⁵ Mücellidoğlu Ali Çankaya eserinde mezuniyet tarihini 17 Temmuz 1873 olarak zikretmektedir. bk. Mücellidoğlu Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler* (Bundan sonra *Mülkiye Tarihi* olarak zikredilecektir.), c. 2, Ankara 1968-69, s. 818.

¹⁷⁶ Eklerde verilen tablo, Sultanî öğrencilerinin ve bilhassa Müslüman öğrencilerin durumunu göstermektedir.

¹⁷⁷ Latince dersleri daha sonra Mekteb-i Sultanî müfredatından çıkarılmıştır. Osman Ergin, *a.g.e.*, c. 3-4, s. 917.

¹⁷⁸ *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye*, 1318, s. 708.

¹⁷⁹ Efdaleddin, *a.g.e.*, s. 11.

i Sultanî Kavâid ve İmlâ muallimliği yaptı. Bu yıl, Naciye Hanım ile evlendi. 1876 yılında Hikmet Züleyha isimli kızı doğdu.¹⁸⁰

13 Şubat 1878'de 575 guruş maaşla Darülmualimîn Tarih-i Umûmî muallimi olan Şeref, 13 Nisan 1878'de, 2.500 kuruş maaşla Mekteb-i Mülkiye-i Şahane müdürlüğüne tayin edildi. Bu makama atanması ile Mekteb-i Sultânî'deki görevini bırakan Şeref, Mülkiye'de Coğrafya-yı Umûmî dersi de vermek zorunda kaldığından Mahrec-i Aklâm ve Dârülmualimîn'deki görevlerini terk etmek zorunda kaldı.¹⁸¹

1. Mekteb-i Mülkiye'deki İdarecilik Yılları

Tanzimat'ın getirdiği yeniliklerin uygulanmasında ve geniş kitlelere yayılmasında yaşanan en büyük sıkıntı, bu yenilikleri benimsemiş aydın-bürokrat kitlenin eksikliğidir. Öte yandan yeni idarî düzenlemeler ve “ticaret ve sanayiinin ilerlemekte olmasından dolayı düvel-i ecnebiye ile çoğalmakta olan münasebât ve muamelâtın mihver-i layıkında icrâsı için umûr-ı mülkiyeye ve uşûl-ı düveliyeye fi'l-cümle vâkıf” kadrolara ihtiyaç vardı.¹⁸² Bu yüzden, modern eğitim kurumları açılarak yeni bir insan tipi yaratılmak isteniyordu.

Abdülmeccid devrinde, Tanzimat'ın getirdiği yeni nizâmı yürütecek “müsbet fikirli realist idareciler” yetiştirmek amacıyla, 18 Cemaziyelâhir 1275 (28 Ocak 1859)'te Mekteb-i Mülkiye açıldı. Bu okul, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da kurduğu Dersane-i Mülkiye'den mülhem kurulmuştu. Mektebin küşâdı münasebetiyle Takvim-i Vekâyi'de yayımlanan resmî bildiri, okulda uygulanacak nizâmât ve eğitim hakkında ip uçları verir. Buna göre, kaymakamlık ve müdürlük gibi makamlarda görev alacak kimseleri yetiştirmek amacıyla Mekteb-i Mülkiye adında bir okul açılıyor ve burada Tarih, Coğrafya, Muhasebe, Ekonomi Politik, Hukuk ve Diplomasi derslerinin okutulması karara bağlanıyordu. Yayımlanan bu resmî bildiride dikkate değer hususlardan biri, ilk defa *Ekonomi Politik* ibaresine rastlanmasıdır. Böylece, Türkiye'de ilk defa iktisat ilmi ve disiplini 1856'da girdiği

¹⁸⁰ Abdurrahman Şeref'in Hikmet Züleyha'dan başka Emine İsmet adlı bir kızı ve Hüseyin Fikret isimli bir oğlu daha vardır. Avrupa'da elektrik mühendisliği okuyan Hüseyin Fikret, genç yaşta veremden ölmüştür. Mehmet Demiryürek, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bir Osmanlı Aydını Abdurrahman Şeref Efendi (1853-1925)*, Ankara 2003, s. 66.

¹⁸¹ Cemâleddîn, *a.g.e.*, s. 154.

¹⁸² Osman Ergin, *a.g.e.*, c. 1-2, s. 596.

ve 1859'da da Mülkiye Mektebi'nde okutulduğu söylenebilir. Bu okulun açılmasından önce Bâbîâlf'de, Dâhiliye Nezâreti'nin çatısı altında "intihâb-ı me'mûrîn komisyonu" kurulmuştu. Ancak bu komisyonun, atamalarında pek çok suistimaller görülmüştü.¹⁸³ İdarî mekanizmada görev alacakların konularında eğitim almış kimseler olmasını isteyen yeni zihniyet, şunun bunun gelişigüzel kaymakam, mal ve kaza müdürü nasbolunmamasını, Mülkiye mezunlarının "devâ'ir-i merkeziye-i hükûmet ile vilâyât merkezleri aklâmının riyâsetleri ve kalem riyâsetine mu'âdil me'mûriyetler ve Şûrâ-yı Devlet mülâzımlıkları, sefâretler ve şebenderliklere" getirilmesini istiyordu.¹⁸⁴ 21 Şevval 1277 tarihinde yayımlanan bir irâde ile açılacak kaza müdürlüklerine ve livâ kaymakamlıklarına Mekteb-i Mülkiye mezunu olmayan kişilerin alınmayacağı kararlaştırıldı.

Mülkiye Mektebi'nin kuruluş tarihi ile ilgili iki farklı görüş vardır. Bir kısmı okulun kuruluş tarihi olarak 1859'u, diğer bir kısmı da 1877 yılını kabul eder. Öyle anlaşılıyor ki, 1859'da açılan okul, siyasî ve sosyal gelişmelere paralel olarak, bir süre sonra gözden düşmüş ve II. Abdülhamid devrinde yeniden canlılık kazanmıştır.¹⁸⁵ Nitekim, "intihâb-ı memurîn maddesinin ehemmiyetini takdir eden" Abdülhamid, ilk Meclis-i Meb'usân'ının açılışı sırasında irâd ettiği nutukta "mevcut Mülkiye Mektebi'ni Hazine-i Hassâ'sından tahsisât ayırarak ve daha faydalı şekilde ifrağı için tevsî edeceğini ve burasını âlf bir mektep hâline getireceğini" söyler. I. Meşrutiyet'in ilanından kırk gün sonra Bâbîâlf'ye tebliğ ettirdiği irade, onun Mülkiye mektebini ihyâ etmek istediğini gösteriyor.¹⁸⁶ Saltanatı yıllarında bir çok eğitim kurumunun açılmasında etkili olan Abdülhamid, Mülkiye mektebine ayrı bir önem verdi¹⁸⁷, bu okuldan olanlara nişanlar vererek, mezunların açıkta bırakılmayıp, uygun yerlere istihdamını irade buyurdu.¹⁸⁸ İdarî makamlara yalnızca Mülkiye mezunlarının getirilmesini, eski görevlilerin ise tadrîcen bu görevlerinden uzaklaştırılmasını

¹⁸³ Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, c. 2, İstanbul 1295, s. 35-36.

¹⁸⁴ *Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Târihçesi*, İstanbul 1337, s. 2,

¹⁸⁵ Devlet nezdinde eski okul kadim Mekteb-i Mülkiye olarak adlandırılmıştır. BOA, ŞD, 208/2

¹⁸⁶ "Mekteb-i Mülkiye'nin hâli, umûr-ı idâre-i Mülkiye'ye kâfi memur yetiştirmeğe sâlih olmamasına mebnî, maarif ve mekâtib-i umûmiyenin tamami-i tanzimâtı fiiliyesine kadar ihtiyacât-ı memlekete muktazî memurînün yetişmesine bir mahrec-i mahsus olmağla beraber Mekteb-i Sultanî'nin mâfevkinde açılacak Mekâtib-i Âliye'nin bir kısmı için esas dahi konulmuş olmak maksad-ı âlisile Mekteb-i mezbûrun tanzim ve teshili..". *Mülkiye Tarihi*, c.1, s. 33.

¹⁸⁷ "Mekteb-i Mülkiye mekâtib-i âliyeden olup Zât-ı Şevket Simât-ı Hazret-i Pâdişâhî'nin bilhassa himâye-i şâhâneleri tahtındadır..." *Mülkiye Tarihi*, c.1, Ankara 1954, s. 54.

¹⁸⁸ BOA, *Y.Mtv*, 4/69; BOA, *Y.Mtv*, 41/96.

düşündü.¹⁸⁹ Mülkiyenin şimdiye kadar yetiştirdiği talebelerin isimlerini ve bulduklarını memuriyetleri öğrenmek istedi.¹⁹⁰ Devrin en tanınmış mütefekkirlerinin okula muallim olarak tayinini emretti. Mekteb-i Osmanî müdürü yapmış ve çeşitli ülkelerde sefir olarak bulunmuş Ali Nizami Paşa'yı okulun müdüriyetine getirdi.¹⁹¹

Mektebin yeniden açılış ve ıslahı hakkında yapılan müzakereler sonucunda bir kanun tasarısı hazırlandı. Buna göre okulda Târih-i Umûmî, Coğrafya-yı Umûmî, İlm-i Hukuk-ı Milel, Riyaziyât, Fenn-i Tedbir-i Memleket, İlm-i Âsâr-ı Atfâ, Mebâdî-i Ulûm-ı Tabiiye gibi derslerin Fransızca ve diğer derslerin de lisân-ı Osmanî üzere okutulması kararlaştırıldı. Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'ya gelen bu teklif ve kanun-tasarısı, öğrencilerin Fransızca derslerde başarı sağlayamayacağı ve bu derslerle ilgili kitapların çoğunun tercüme edildiği göz önünde bulundurularak kabul edilmedi. Buna rağmen, 1877 yılında okulun ıslâhen açılışında Paris Serbest Siyasî İlimler Mektebi (*Ecole libre des Sciences politiques*) etkili olduğu yadsınamaz. Bu iki okul arasındaki ilişki, Mülkiyeden mezun olanların bir kısmının, eğitimlerini tamamlamak için Paris'e Ulûm-ı Siyasiye Mektebi (*Ecole libre des Sciences politiques*)ne gönderilmelerinden anlaşılıyor.¹⁹²

Mektebin bu ikinci açılış döneminin ilk yılında eğitime, hiçbir değişiklik yapılmadan devam etti. Bunun yanında okulun idaresinde değişiklik yapılarak Nâzır Ali Nizamî Paşa Mekteb-i Sultanî müdürlüğüne, Abdurrahman Şeref ise Mekteb-i Mülkiye nâzırlığına getirildi. 1 Haziran 1294 (13 Haziran 1878)'de ise Mektep Nazırlığı unvanı müdürlüğe çevrildi.

Abdurrahman Şeref, bu okulda uzun süre idarecilik ve öğretmenlik vazifelerini birlikte yürüttü. İlm-i Ahlâk, Tarih-i Osmânî, Coğrafya-yı Umûmî, Coğrafya-yı Umranî, İstatistik ve Usûl-i tercüme gibi dersler okutan Şeref, "Mülkiye Mektebi'nin pîr"i olarak nitelendirilir. İdareciliği zarfında Mülkiye'nin batı sistemine göre yönetilmesinde ve Mülkiye talebelerinin batı zihniyeti ve Türk ruhu ile yetişmesinde etkili oldu. Okulda hem müdür ve hem de muallim olarak çok sevilen Abdurrahman Şeref hakkında Hasan Ali Koçer, onun dinî dogmatik telakkîlerden

¹⁸⁹ BOA, *İ.DH*, Ra.1317/12.

¹⁹⁰ BOA, *Y.Mtv*, 96/53.

¹⁹¹ BOA, *Cevdet Maarif*, 4861.

¹⁹² BOA, *MV*, 125/20.

ayrılmadığını ve bu suretle Tanzimat'ın getirdiği ruhun Mülkiye'de devam etmediğini ileri sürer.¹⁹³ Ancak, Şeref'in uygulamaları bu iddiaları geçersiz kılmaktadır. Talebelerin eğitimi için "Hazine-i Hassa Nâzırlarından Portakal Mihail Paşa, Ticaret Nâzırlarından Sakızlı Ohannes Paşa, Recâizâde Ekrem¹⁹⁴, Tarihçi Murad Bey¹⁹⁵, Şûrâ-yı Devlet reislerinden Sayıt Bey, Tabiiyyundan Sait Bey ve Salih Efendi gibi"¹⁹⁶ devrin en güzîde muallimlerini mektebin çatısı altında topladı. Yüksek sınıflarda okutulan İlm-i Hukuk, Usûl-i Mâliye, İktisad, Usûl-ı İdâre-i Mülkiye dersleri için Avrupa'dan profesörler getirmek istedi. Mülkiye'de müsbet ilim ve düşünüşün, faziletin yerleşmesine çalıştı. II. Abdülhamid'in meşrutî rejimi rafa kaldırmasından sonra yoğunlaşan jurnalcılık yüzünden bir çok müessese içten içe kaynarken, onun sayesinde okulun düzeninin bozulmaması için uğraştı ve bunda da muvaffak oldu. Efdaleddîn, onun bu başarısını "tecrübeye müstenid bir vukuf ile hareket" etmesini ile açıklar.

Abdurrahman Şeref'in Mekteb-i Mülkiye'deki kayda değer başarılarından biri de, onun zamanında Mektebin yatılıya çevrilmesidir.¹⁹⁷ Öyle anlaşılıyor ki, Mekteb-i Sultânî'nin başarılı eğitim sistemi Abdurrahman Şeref'i etkilemiştir. 1880 yılında, padişahın, mektebin yatılıya çevrilmesi hususunda yayımladığı irâde üzerine gerekli hazırlıklara başlar. 1 Zilkade 1300 (3 Eylül 1883) yılında, okulun açılışı dolayısıyla düzenlenen merasimde Abdurrahman Şeref, "iki seneden beri yapılan hazırlıkların ikmâl edilip müessesenin vereceği emr-i tedris ve terbiyenin bir kat daha intizam ve inzibatı maksadıyla yatılı kısmın fiilen ihdas edildiğini, inşaat ikmal edildiğinden leylî talebe kabulüne başlanacağını" bildirir. Mektebin leylîye tahvili,

¹⁹³ Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi. 1773-1923*, İstanbul 1991, s. 136.

¹⁹⁴ Arşiv kayıtlarında, Mekteb-i Sultânî'de İsmail Beyin müdürü olduğu sırada (1886) Abdurrahman Şeref Tarih-i İslâm muallimi, Ekrem Bey ise Edebiyât-ı Türkiye muallimi olarak zikredilmektedir. BOA, *Y.Mtv*, 18/78. Abdurrahman Şeref Efendi, Sultânî'den tanıdığı Recâizâde Ekrem Beyi, Mülkiye Mektebi'nde ders vermesi konusunda ikna ediyor. "Ekrem Bey Merhumun Mekteb-i Mülkiye Muallimliği", *Talebe Defteri*, nr. 19, 30 Kanunisanı 1329/11 Şubat 1914, s. 312.

¹⁹⁵ Mücellidoğlu, Mizancı Murad Bey'in Abdurrahman Şeref Efendi'nin müdürlüğü sırasında Mülkiye hocası olduğunu ileri sürmektedir. Ancak Birol Emil'in eserinde Mizancı'nın Şeref'in idareciliğinden daha önce okulda görevli olduğu kayıtlıdır. Bk. Birol Emil, *Mizancı Murad Bey, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1979, s. 76. Mülkiye Tarihi ile ilgili tarihçede Murad Beyin, Mizan'daki yazılarından dolayı öğrenciler arasında şöhret bulduğu ve sevildiği yazılıdır. Murad Bey, Ağustos 1886 tarihinde Mizan'ı yayımlanamaya başlamıştır. 1891 tarihinde ise Düyûn-ı Umûmîye komiserliğine getirilmiştir. Ali Nizamî Paşa'nın müdüriyetinden itibaren okul ve muallimler hakkında ayrıntılı bilgi veren tarihçede Murad Beyin adının Mizanla özdeşleşmesi gösteriyor ki o, bu okulda 1886-1891 tarihleri arasında Tarih-i Umûmî hocalığı yapmıştır. Bu tarihten sonra Paris'e firar eden Murad Bey burada Jön Türklere katılmıştır.

¹⁹⁶ *Mülkiye Tarihi*, c.1, Ankara 1954, s. 42.

¹⁹⁷ Mekteb, sonraki dönemde yeniden gündüzlüye çevrilmiştir. BOA, *ŞD*, 218/16.

Mülkiye ailesinin aralarındaki manevî bağı güçlenmesine hizmet etti. Yatılı ve gündüzlü sistem birbirinden ayrılarak belirli kurallara oluşturuldu.¹⁹⁸ “Bu târihten itibâren Mekteb-i Mülkiye daha esâslı ve feyyâz bir sûretde semerâtını idrâk etmeğe başladı.”¹⁹⁹ Talebelerin eğitimlerini tamamlamalarına itina gösterdi. Bir kısım öğrencilerin askerlik vazifesi dolayısıyla okuldan koparılmasına mani oldu. Talebelerin askerlik dolayısıyla kendilerine çürük tezkereleri verilmesi yolundaki arzuhallerinin altında onun da imzasına rastlanır.²⁰⁰ Yine aynı yıl, mektep dahilinde, yalnızca Fransızca öğreten bir dil okulu açıldı.²⁰¹ Bu okul, Osmanlı Devleti’nde yabancı dil öğretmek amacıyla kurulan ilk okuldur.

Mülkiye Mektebi’ndeki kayda değer bu gelişmeler, yerli ve yabancı bir çok kimsenin dikkatini çekti. Rıza Tevfik (Bölükbaşı), mektebin bu devrini “pek pariak ve uyanıklık devri” sayar. Mülkiye hocalarını Türkiye’nin en büyük ulemâsından müteşekkil bir heyet-i mümtaze olarak nitelendiren Rıza Tevfik, okuldaki tâlimi pek serbest ve talebenin seviye-i irfânını çok yüksek bulur. Fransa’da yayınlanan Deba Gazetesi’nin İstanbul muhabiri de, 2 Nisan 1885 yılında gazetesinde “Osmanlı Maarifi” başlıklı bir makale yayımlayarak Mülkiye mektebindeki gelişmelere dikkat çeker: “*Mekâtib-i mezkûreyi ziyaret –Tıbbiye, Mülkiye- arzusunda bulunduk. Memâlik-i Osmaniye’de edebiyat ve sanayiî yenileşmesine henüz başlanmış ise de maarifin ıslah veyahut tâmimine cidden gayret sarfedildiği teslim edilebilir... Bu mekteplerin manevi ciheti memnuniyet vericidir. Mezkur müesseselerde ikdam ve gayret eserleri gördüm. Talebe, derslerini fevkalâfe dikkatle dinliyorlar; muallimler, vicdânen vazife ifâ etmektedirler. Ezcümle Mülkiye Mektebi’nde yatak ve yemek salonları Fransa’da dahi (lise) denilen mekteplere örnek ve şeref verecek derecededir... Elhâsıl bu muhtasar malûmat ile Osmanlı memleketlerinde Türkler maarifin yayılmasına cidden gayret sarfettikleri fikrindeyim.*”²⁰²

Şeref’in Mekteb-i Mülkiye’deki başarılı idareciliği, II. Abdülhamid’in de dikkatini çekti ve sultan onu mükafatlandırdı. 24 Ağustos 1894’te maaşı, padişah emriyle 6.000 kuruşa çıkarıldı. 3 Safer 1298 (5 Ocak 1881)’de 4. rütbeden Mecidî Nişânı, 11 Şevval 1301 (4 Ağustos 1881)’de 3. rütbeden Mecidî Nişânı, 26

¹⁹⁸ BOA, ŞD, 214/25.

¹⁹⁹ *Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Târihçesi*, s. 4.

²⁰⁰ BOA, Y.Mtv, 13/95.

²⁰¹ BOA, ŞD, 214/28..

²⁰² Gazeteden aktaran Mücellitoğlu. bk. *Mülkiye Tarihi*, c.1, s. 51.

Cemâziyelulâ 1303 (2 Mart 1886)'te 3. rütbeden Nişân-ı Âl-i Osmânî, 14 Zilkade 1304 (4 Ağustos 1887)'te 2. Rütbeden Mecidî Nişânı, 21 Ramazan 1307 (11 Mayıs 1890)'de 2. rütbeden Nişân-ı Âl-i Osmânî, 5 Cemâziyelâhir 1310 (25 Aralık 1892)'da Altın Liyâkat Madalyası ile ödüllendirildi ve böylece rütbesi Rütbe-i Bâlâ'ya terfi etti²⁰³ ve nihayet Mekteb-i Mülkiye'deki "*hizmet-i memdûha-i reviiyyetmendânesine mebnî*"²⁰⁴, sahip olduğu 2. rütbeden Mecidî Nişânı, 25 Ekim 1894'te 1. rütbeden Mecidî Nişânı'na yükseltildi.²⁰⁵

1892'den itibaren okuldaki eğitim sisteminde köklü değişmelere sebep olacak gelişmeler yaşandı. Bu yılda ders programına ani bir değişiklikle bazı dersler müfredattan kaldırılarak yerlerine dinî içerikli dersler konuldu.²⁰⁶ Müccelitoğlu Ali Çankaya, ders programında yapılan bu ani değişikliği, "devrin güzide hocaları tarafından aşılana müsbet fikir ve hürriyet aşkı belirtilerinin, verilen jurnaller vasıtasıyla, padişahca sezilmesine" bağlar.²⁰⁷ Nitekim, Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Tarihçesi isimli diğer bir eserde de bu gelişmelere yer verilir. Buna Mekteb-i Mülkiye çatısı altında beslediği ailesinden her sene çıkardığı mezûnlarla memleketin muhtelif taraflarında münevver birer ordu teşkiline muvaffak oluyordu. Bir taraftan mezunların neşriyatı, diğer taraftan "mu'allimîn-ı muktedirinin" Mülkiye kürsüsünde verdikleri derslerin intişârı mektebin dört duvarını aştı. Mektep dışında da de akisler buldu ve yeni cereyânlar meydana getirmeğe başladı. Bunlardan biri Recâizâde Mahmud Ekrem ve Muallim Naci arasında geçen Edebiyat-ı Cedîde ve Edebiyat-ı Atfika tartışması idi. Bir diğer vakıa ise, okulda Târih-i Umûmî dersi veren Murad Beyin çıkardığı Mizan gazetesi idi.²⁰⁸ Öğrencilerin pek rağbet ettiği Mizan gazetesi, o dönem hürriyet, adalet, meşrutiyet gibi mefhumlar üzerinde duruyordu. "Mülkiye ailesi bâriz bir sûretde esâslı darbeye 24 Kanunıevvel 307 tarihli nizâm-nâmesinin 308 tarihinde mevki'-i tatbîke konulmasıyla marûz kalmışdır. Artık bu zamândan itibaren Mekteb-i Mülkiye devre-i feyyâzını kayb ederek 316 senesine kadar bâriz bir tevakkuf devresine dâhil olur."²⁰⁹

²⁰³ BOA, Y.Mtv, 66/18.

²⁰⁴ *Mülkiye Tarihi*, c.2, s. 820.

²⁰⁵ BOA, Y.Mtv, 108/109.

²⁰⁶ Hıfzî's-sihha gibi bazı dersler ihtiyaca binâen yeniden programa dâhil edilmiştir. BOA, Y.Mtv, 67/27.

²⁰⁷ bk. *Mülkiye Tarihi*, c.1, s. 53.

²⁰⁸ *Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Târihçesi*, s. 5.

²⁰⁹ *Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Târihçesi*, s. 6.

1307 (M. 1889) tarihli kararname, muallimleri ve talebeleri istibdat idaresinin sadık bir bendesi yapmayı arzular.²¹⁰ Bilhassa 4., 5., 6. ve 7. maddeler bunun açık bir örneğidir. Bu maddelerde “her memurun devlet ve memleketine karşı mükellef olduğu sadakat ve istikametın mez’iyyatına” dikkat çekilir ve bu konuda “talebeye makaleler ve bahisler irâdına itinâ edilmesi” istenir. Talebelerin okullara kabûlünde kendilerinin ve ailelerinin araştırılarak, talebeden devlete sadâkat edeceklerin ve tarîk-i istikâmetten ayrılmayacakların okullara alınması lüzumu üzerinde durulur.²¹¹ Muallimlere, derslerinin ve bu konuların dışında konuşmaması önerilir.²¹² Öte yandan idareciler, mektepteki Müslüman öğrencilerin akaidinde zaaf görüldüğünü iddia etmişlerdir.²¹³ Bunun üzerine, Şeyhülislâm’ın başkanlığında Mülkiye mektebi müdür muavini Recâi Efendi’nin de bulunduğu bir komisyon toplanarak, bazı derslerin kaldırılmasına ve yerine din derslerinin konulmasına karar vermiştir. Arşivde bulunan bir belgeden anlaşıldığına göre bu komisyonun en faal üyesi Recâi Efendidir.²¹⁴ Recâi Efendi, bu sırada Mülkiye Mektebindeki kadrosu ve

²¹⁰ Mülkiye Mektebin de beşinci sınıf talebesinden Yusuf Ziya Efendi’nin “hakk-ı ehakk-ı hazret-i hilâfetpenâhide lisân-ı ubûdiyet ve sadâkate yakışmayacak sûrette konuştuğu” ihbar olunca hakkında soruşturma açılır. Soruşturma sonunda bu sözleri Ziya Efendi’nin değil, okuldan mezun olarak memleketi Kazan’a giden Mehmed Efendinin söylediği anlaşılır. Bu gelişmelerden sonra Yusuf Ziya’ya verilen ceza ve cezanın sebebi manidârdır”...merkûmun o sözü Mehmed Efendi’den işitmiş olsa bile bir muktezâ-yı sadâkat-ı keyfiyeti merci’â veyahud doğruca hükûmete haber vermesi lâzımeden iken sükût ederek Mehmed Efendi Kazan’a gitdikden sonra velev te’essüf sûretinde olsun söylemesi kendisinin hüsn-i hâl ve niyet erbabından olmadığına delâlet eder.” Bundan sonra, Ziya Efendinin Zabtiye nezâreti altında bulundurulmak üzere memleketine veya uygun bir mahalle sürülmesi kararlaştırılmıştır. BOA, *Y.Mtv*, 150/54.

²¹¹ BOA, *Y.Mtv*, 150/54 ayrıca BOA, *ŞD*, 223/55.

²¹² *Mülkiye Tarihi*, c.1, s. 62. Ohannes Paşa’nın Abdülhamid idaresinden çekinerek “İlm-i Servet-i Milel” isimli eserindeki “murad” kelimesini el yazısı ile “merâm”â çevirdiğini muasırı olan kaynaklar zikrediyorlar. bk. *Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Târihçesi*, s. 5-6.

²¹³ 17 Kanunısâni 1302 (1886)’de sadrazamlığa tebliğ edilen bir irade’de şu ihtar ve emir görülmektedir: “*Mekteb-i Mülkiye ile sair mekâtib-i İslâmiye’den neş’et eden şâkirdanın akaidinde asâr-ı zaaf görülmekte olup milel-i gayrı müslime mekteplerinde ise bu nokta herşeye tercihan piş-i nazar-ı ehemmiyette tutularak programları ona göre tanzim edilmesiyle şâkirdanın akaidce mükemmelliyetlerine gayret edilmekte ve asârı dahi görülmekte olduğu halde bizde, bu halin aksi görülmesi nezd-i âli’de mucibi teessüf olunmasına ve şu hâle nazaran İslâm şâkirdânının bu yoldaki mubâlatıslığı mekâtib-i İslâmiye programlarının yolsuzluğundan neş’et etmekte olduğu kaviyyen melhuz bulunmasına mebni Zât-ı Sâmiî Meşihatpenâhi’nin taht-ı riyâsetinde olarak iktizâ eden eşhâsdan mürekkep olmak ve Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Müdür muavini Recâi Efendi dahi bulunmak üzere bir Komisyon-ı Mahsus teşkiliyle Mekteb-i Mülkiye ve mekâtib-i İslâmiye’de tedris olunmakta bulunan ders programlarının şâkirdanın akaid-i diniyelerine hizmet edecek yolda tanzim ve tashihiyle keyfiyetin atabe-i ulya-yı mülûkaneye arz-ı şeref sâdır olan emr-i fermân-ı isâbet unvan-ı....” bk. *Mülkiye Tarihi*, c.1, s. 52.*

²¹⁴ BOA, *Y.Mtv*, 25/52. Mektebin idâfî kısmında herhangi bir ders kaldırılmazken “Hüsn-i Hat, Arabî, Hüsn-i Hatt-ı Fransevî, Ulûm-ı Diniye” dersleri eklenmiş; yüksek sınıflarda ise “Hikmet-i Tabiiye” dersi kaldırılmış ve “Usûl-ı Fıkıh, Hıfzıssıha, Tersimât-ı Riyaziye, Jeoloji, Ulûm-ı Diniye” dersleri ilave olunmuştur. *Mülkiye Tarihi*, c.1, s. 52.

görevi uhdesinde kalmak şartı ile Aşiret Mektebi müdürlüğüne atanmıştır.²¹⁵ Onun yerine müdür muavinliği görevini Ali Rıza efendi yürütür.²¹⁶ Komisyona müdür Abdurrahman Şeref'in yerine, müdür muavini Recâi Efendi'nin alınması saraya yakınlığı dolayısıyla'dır.

Öğrenciler arasında yerleşmeye başlayan hürriyet fikirlerinin ve bazılarının idareye karşı tavırlarının Abdülhamid idaresini rahatsız ettiği anlaşılıyor. Bu dönemde ülkenin çeşitli yerlerindeki okullarda okuyan öğrenciler arasında kavgalar baş gösterdi.²¹⁷ Talebeler arasında Abdülhamid rejimine karşı hoşnutsuzlar başgösterdi. Bunlar artık açıkça dillendirilmeye başlandı.²¹⁸ Yönetimi ve sultanı eleştiren hicviyeler yazıyorlardı.²¹⁹ Padişah aleyhine alenen söylenen bazı öğrenciler sürgüne gönderildi.²²⁰ jurnalciler ve yayımlanan nizâm-nâmeler ile bu durumun onune geçilmeye çalışıldı. Bu minvalde Abdülhamid, Mülkiye Mektebi'ndeki ceza alan öğrencileri kontrol etmeyi, derslerde okutulan kitapları incelettirmeyi ve idareyi değiştirmeyi düşündü.²²¹ Mekteb-i Mülkiye nizâm-nâmesinin bazı maddelerinde tadilât yapıldı ve atanacak bir memur bu nizâm-nâmenin "mevk'-i icrâya" konulması istendi.²²² "Elsine-i Erbaa" adı verilen Arapça, Rumca, Ermenice, Bulgarca dersleri programa eklenerek talebenin bu derslerden birine devam etmesi mecburî kılındı.²²³

Mekteb-i Mülkiye'deki bu dönüşüme, öğrencilerin sermubassır* Agop Kırbaççıyan'ı protesto etmeleri ve bir kısım öğrencilerin de Ali Kemal'in evinde toplanarak "okudukları ilimlerde müsamere hasil etmek için aralarında müzakere etmeleri" tuz biber ekti. İlki (asılsız) bir ihtilal olarak değerlendirilen olaydan sonra Ali Kemal'in evindeki toplanmalar, istidat rejimince tehlikeli görüldü. Ali Kemal'in evinde Jean-Jacques Rousseau ile ilgili yazıların bulunması, istibdat rejimi tarafından tehlikeli addedildi ve zanlılar "mürted" olarak nitelendirildi.²²⁴ Bu iki olay, "Mekteb-

²¹⁵ BOA, İ.MF., Ra.1310/3; BOA, İ.MF, R.1310/7.

²¹⁶ BOA, İ.MF, B.1311/2.

²¹⁷ BOA, Y.Mtv, 78/219.

²¹⁸ BOA, Y.Mtv, 150/54.

²¹⁹ BOA, BEO.VGG 3, 47.

²²⁰ BOA, Y.EE.KP, 86/6-551.

²²¹ BOA, Y.Mtv, 110/140; BOA, Y.Mtv, 114/19.

²²² BOA, Y.EE, 79/45.

²²³ BOA, ŞD.Maarif, 212/46; Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Târihçesi, s. 6.

* Başgözetmen

²²⁴ Ali Kemal, *Ömrüm* (haz. Zeki Kunalalp), İstanbul 1985, s. 97-99.

i Mülkiye'nin nekbetine sebep değil, fakat mebde' olmuşdu.”²²⁵ “Habbeyi kubbe yapan” jurnalciler Padişahın Mekteb-i Mülkiye'ye olan itimadını sarsmayı başardılar.

Abdurrahman Şeref, Mekteb-i Mülkiye'deki başarılı idareciliğine rağmen jurnalciler ve bilhassa müdür muavini Hacı Recâî Efendi'nin entrikaları yüzünden müdürlük vazifesinden alındı. Oysa okuldan uzaklaştırılmasından beş ay önce, üstür başarılarından dolayı Şeref'in maaşına zam yapılmıştı. Mektebin tevzi-i mükafat töreninde bir nutuk irad eden Abdurrahman Şeref'in sahip olduğu ikinci dereceden Mecidi Nişanı “mesâ'î-i vâkı'a”sına binâen birinci rütbeye yükseltilmişti.²²⁶ Ondan sonra okul, yeni müdür Recâî Efendi aracılığı ile mabeynin kontrolüne girdi. Abdurrahman Şeref de, Mülkiye Mektebi'ndeki dersleri üzerinde kalmak üzere 17 Şaban 1312 (13 Şubat 1895)'de 6.000 kuruş maaşla, “li-maslahatin”, Mekteb-i Sultânî müdürlüğüne atandı.²²⁷ Recâî'nin müdürlüğü sırasında okulun müdür muavinliğine, aşiret mekteplerinde görev almış Ali Nazmi'nin getirilmesi dikkate değer bir husustur.²²⁸ Abdülhamid'in Osmanlı ve İslâmci politikalarının bir eseri olan Aşiret mektebinin yöneticilerinin Mülkiye mektebine atanması, onun Mülkiye mektebinde de bu fikri yerleştirmeye çalıştığını gösterir.²²⁹ Bu doğrultuda okula Arapların ileri gelenlerinin ve din adamlarının çocukları alındı. Bunların Türkçe bilmedikleri anlaşılan aşiret mekteplerine verilmesi uygun görüldü. Türkçeye biraz âşinâ olanlar ise Mekteb-i Sultânî'ye kaydedildi.²³⁰ Okulun niteliği bozulmaya başladı. Bundan sonra muktedir hocalar da yavaş yavaş okuldan uzaklaştırıldı ve yerlerine kifayetsiz kimseler getirildi.²³¹

Mülkiye Tarihi ile ilgili Osmanlıca eserde Abdurrahman Şeref'in okuldan uzaklaştırılması ile ilgili şu bilgiler yer alır: “310 senesinde Mülkiye ailesinin bu sıralardaki en büyük bir kaybı da müdürleri ve manevî pederleri Abdurrahman Şeref Beyin li-maslahatin Galatasaray Sultânî müdüriyetine tahvîl edilerek mektebden

²²⁵ bk. Ahmet Reşit Rey, *Canlı Tarihler. Gördüklerim-Yaptıklarım 1890-1922*, İstanbul 1946, s. 40-46.

²²⁶ BOA, Y.Mtv, 108/109 (Bu belgede Recâî Beyin de aynı rütbeye terfi ettiği görülür); BOA, *İ.MF*, S. 1312/3 (Arşivdeki çalışmalarımız sırasında istifade etmek istediğimiz bu belgenin maalessef çürümüş olduğunu gördük).

²²⁷ BOA, *İ.MF*, Ş.1312/1.

²²⁸ BOA, *İ.MF*, Ş.1312/4

²²⁹ Aşiret Mektebinin ders programı, okulun tesisi ile neyin amaçlandığını ortaya koyar. Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 338-341. ayrıca bk. Osman Ergin, *a.g.e.*, c.3, s. 1180-1188; Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji. II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, İstanbul 2002, s. 108-111.

²³⁰ BOA, Y.Mtv, 84/66.

²³¹ *Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Târihçesi*, s. 5-7. Ahmet Reşit Rey, *a.g.e.*, s. 46.

uzaklaştırılmasıydı. İtidâli ve nüssâh-ı müdebbirâne ve pederânesiyle akıp gelen seyl-i istibdâd ve tahakküme karşı tedbirsizce durmak isteyen bir çok gencin istikbâlini kurtaran müdir-i mekteb Abdurrahman Şeref Beyin talebe üzerindeki nüfûz ve tesiri pek büyükdü. Mektebden ayrılması mekteb için esâslı ve pek mühim bir darbe oldu.

Abdurrahman Şeref o zamana kadar tadrîs ettiği Tarih-i Osmânî dersine kemâkân devam etti. İnfikâkından pek ziyâde müte'ellim olan talebesine 'Gönlüm gene sizinle beraberdir. Hem sizden büsbütün ayrılmadım. Haftada birkaç saat görüşebiliriz' diyerek onların tesellisine çalışmıştır.²³²

2. Galatasaray Mekteb-i Sultanîsi'nin Genel Durumu Ve Abdurrahman Şeref'in İdarecilik Yılları (1895-1908)

Abdurrahman Şeref'in öğrencilik yıllarından sonrasına rastlayan dönemde Galatasaray Mekteb-i Sultanîsi büyük değişiklikler geçirmişti. Önceleri Fransızlar tarafından idare edilen okul, uzun süre beri Osmanlı teb'ası gayrimüslimlerce yönetildi. De Salve'den sonra müdür olan Ermeni Vahan Efendi ve Rum Fotyadi Efendi zamanında kayda değer bir gelişme gösteremeyen okul, Rum Sava Paşa'nın²³³ idareciliği zamanında gerek eğitimin ve gerekse derslerin niteliği bakımından önemli gelişmelere imza attı.

Sava Paşa, 1874 yılında Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi bünyesinde Hukuk, Fen ve Edebiyat yüksek okulları açmak suretiyle Dârülfünûn-ı Sultânî'yi kurdu. Sultânî'nin ders müfredatından Akaid derslerini çıkararak yerine Esâtîr-i Evvelîn (mitoloji), Yunan ve Roma tarihleri, İlm-i Âsâr-ı Atfika gibi yeni derslere yer verdi. Böylece laik bir eğitim sistemini benimsetmeye çalışmıştı..

Bütün bu gelişmeler ile birlikte Müslüman öğrencilerin "pek çok ateist ve misyoner olan Fransız hocalarından etkilenmesini önlemek" ve Osmanlı Devleti aleyhine çalışanların sığındığı bir *dârü'l-bugât* görünümündeki okulu kontrol altına

²³² *Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Târihçesi*, s. 7.

²³³ 1832 yılında Yanya'da doğmuştur. Girit'te İsfakiye mutasarrıflığında bulunduktan sonra Galatasaray Mekteb-i Sultanîsi'ne müdür olarak atandı. Daha sonra Cezayir-i Bahr-i Sefid valiliğine, ardından da Hariciye Nezareti'ne getirildi. Emekli olduktan sonra Paris'e gitti ve orada öldü.

almak için 1877 yılından itibaren Mekteb-i Sultânî'nin idareciliğine Türkler getirilmeye başlandı. Mektebe tayin edilen ilk Türk müdür Ali Suavi'dir.²³⁴

Ali Suavi'nin müdürlüğe tayinindeki etkenler, Fransızca bilmesi, Avrupa'daki eğitim sisteminden haberdar olması,²³⁵ "usûl-ı cedîd" ciliği ve padişahı, okulun ıslâhı konusunda ikna etmiş olmasıdır. Bunun yanında onun Mekteb-i Sultânî'ye müdür olarak tayin edilmesini Midhat Paşa aleyhine yazdığı yazılara bağlayanlar da vardır. Dönemin kaynaklarında Suavi, "ulûm-ı şarkıyye ve Garbiyye ve Fünûn-ı İslâmiyye vü hikemiyyeyi câmi' bir kütüphane-i âlem denmeğe şâyan bir zât-ı âli-kadr" biri olarak tanıtılır.²³⁶ O, Okulda eğitim dilinin Fransızca olmasına, Fransız nüfuzunun artacağı endişesiyle karşıydı. Sava Paşa'nın ders müfredatına dahil ettiği Esâtîr-i Evvelîn, Yunan ve Roma tarihleri gibi dersler yanında İngilizce, Rusça, Ermenice ve Bulgarca gibi seçmeli dersleri kaldırdı. Akaid derslerini mecburî hâle getirdi; okulun kozmopolit yapısını değiştirmeye çalıştı. Ders müfredatını Arapça, Farsça, Arap Edebiyatı ve Türkçeyi ön plana çıkaracak şekilde yeniden yapılandırdı. Okulu Türkleştirmeye ve Müslümanlaştırmaya çalışan Ali Suavi, "içinde fen ilimlerinin de okutulduğu İslâmî temeller üzerine oturmuş modern bir medrese hâline getirmeye" gayret etti."²³⁷

Suavi'nin okulu ıslâh etmek istemesindeki temel sebepleri, II. Abdülhamid'e sunduğu raporda görmek mümkündür. Padişaha sunduğu 24 Ağustos 1877 tarihli bu raporda, okulda Müslüman öğrencilerin sayıca az olduğunu, bunlardan ücret ödeyenlerin azınlıklara nispeten daha fazla olduğunu ve Osmanlı tebaası olmadığı halde yabancıların da ücretsiz okuduklarını kaydeder. Bunun yanında ecnebi ve gayrimüslim öğrencilerin okuldan mezun olduktan sonra Osmanlı Devleti'nin aleyhine çalıştıklarını ve bunlardan tespit ettiklerini okuldan uzaklaştırdığını yazan Ali Suavi, muallimler içinde de devlet aleyhine çalışanların olduğunu belirtir. Bu faaliyetler karşısında çeşitli tedbirler alır. Müdürlüğü zamanında okula 60 Müslüman öğrenci alarak, Müslüman öğrencilerin sayısını 220'ye çıkartır. Bulgar ve diğer gayrimüslim talebeler, ücret talep ederek, okulu terke zorlar. Fakat isyan etmemiş bölgelerden olup, çalışkan ve uslu talebelere

²³⁴ Hayatı Hakkında bk. Hüseyin Çelik, *Ali Suavi ve Dönemi*, İstanbul 1994 ve Falih Rıfkı Atay, *Başveren Bir İnkılapçı*, Ankara 1954.

²³⁵ Hüseyin Çelik, *a.g.e.*, s. 312.

²³⁶ Hüseyin Çelik, *a.g.e.*, s. 311.

²³⁷ Adnan Şişman, "Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi", *DVİA*, c.13, s. 326.

dokunmaz. Rus tebaasından olanları tamamiyle okuldan çıkardığı gibi öbür ecnebilerden de ücret alma yoluna gider. Yalnız Osmanlı devletine hizmeti dokunmuş ve sadakatı olanları bu kaidenin dışında bırakır. Bölücü faaliyetlerde bulunan öğretmenlerin ya sözleşmelerini fesh ederek ya da okuttuğu dersleri kaldırarak, okuldan uzaklaştırır. Öğretmenlerin diplomalı olması şartını getirir ve öğretmenlikte yetersiz olanların kovulmasına karar verir.²³⁸

Gerçekleştirdiği bütün işleri II. Abdülhamid'in tasvip ve desteğiyle yapan Ali Suavi, o sırada Maarif Nazırı olan Münif Paşa'nın, Mekteb-i Sultânî'de yapılan değişiklikleri tasvip etmediğini kaydeder. Ancak tek tasvip etmeyen Münif Paşa değildir. Okulda yaptığı bu köklü değişiklikler tepkilere sebep oldu; Fransız ve İngiliz sefirlerinin baskıları sonucu Suavi, Mülkiye'deki görevinden alındı (3 Kasım 1877). II. Abdülhamid, Ali Suavi'nin azil kararını otuz altı gün sonra onaylayarak, bir bakıma onun icraatlerini desteklemiştir.

Bundan sonra boşta kalan Ali Suavi, padişaha karşı düzenlenen ve meşrutiyetçilerin ideal padişahı olarak bilinen V. Murad'ı tahta geçirmek için tertiplenen Çırağan hadisesinde yer aldı ve bu isyanda öldürüldü.²³⁹ İşin ilginç yönlerinden biri masonların ve Mekteb-i Sultânî talebelerinin bu isyandan haberdâr olmasıdır.²⁴⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde iki satırlık bir jurnal olarak yer alan bu bilgi, Çırağan Hadisesi'nden sonra, tekrar V. Murad'ı tahta oturtmak isteyen Cleanty Scaliéri ve Aziz Bey Komitesi arasında bir ilişki olduğunu gösterir.²⁴¹

Ali Suavi'den sonra, okulun müdürlüğüne Türk ve Müslüman yöneticiler atandı. Suavi'den sonra, Mekteb-i Mülkiye Nazırı Ali Nizâmî Paşa Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi müdürü olmuş; daha sonra birer yıl ara ile Halil Efendi, Karaca Paşa, ve eski Hariciye müsteşarı İsmail Bey bu makama atanmışlardır. Böylece 1876 yılında Ali Suavi'nin tayiniyle başlatılan Mekteb-i Sultânîyi Türkleştirme hareketi devam etmiştir. 1880 yılında sadrazam Said Paşa'nın teklifiyle ders müfredatındaki, bir saat okutulan Türkçe dersinin iki saate çıkarılmasıyla da bu hareket desteklenmiştir.

²³⁸ BOA, YEE, 10/5.

²³⁹ BOA, YEE, 23/26.; bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Ali Suavi ve Çırağan Vak'ası", *Bellekten*, C. VIII, Sayı: 29, Ankara 1944, s.71-118.

²⁴⁰ BOA, YEE, 23/27.

²⁴¹ Bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, "V. Murad'ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi", *Bellekten*, C. VIII, Sayı: 30, Ankara 1944, s.245-340.

Ali Suavi dönemi Galatasaray Mekteb-i Sultanîsi hakkında bu kadar teferruata girilmesinin sebebi, Abdurrahman Şeref'in onun hakkında çizdiği kötü tablodan kaynaklanmaktadır. Ancak, Şeref onu icraatlarından dolayı değil, İngiliz bir kadınla evli olmasından ve sefilâne giyinişinden dolayı eleştirir. Dikkate değer bir diğer nokta, Suavi'nin ölümünden sonra İngiliz hanımına maaş tahsis edilmesi için kurulan komisyonda yer almış olmasıdır.²⁴² Mekteb-i Sultanî'de bulunduğu yıllarda bir çok önemli gelişmeye imza atmış olmasına rağmen, Ali Suavi ile ilgili eleştiriler, Şeref'in ideolojik yapısı ile yakından ilgilidir. Abdurrahman Şeref'in Abdülhamid dönemi devlet adamı olması ve Çırağan Vak'ası dolayısıyla Ali Suavi'yi suçlaması, onu böyle eleştirel bir söylem kullanmasında etkilidir.²⁴³ Bunun yanında Münif Paşa ile aynı görüşü paylaştığı görülen ve Fransız tesirinde kalan Abdurrahman Şeref'in, İngiliz sempaticanı Ali Suavi'yi değerlendirmesinde, Fransız-İngiliz karşılaşmasının göz önünde bulundurulması gerekir.

Abdurrahman Şeref, okulun nispeten Türk iradesinin kontrolüne geçtiği bir devirde, 13 Şubat 1895 tarihinde Mekteb-i Sultanî müdürlüğüne tayin edildi. Sava Paşa ve Ali Suavi gibi birbirinden farklı iki idare dönemini yaşayan Abdurrahman Şeref'in okuldaki ilk görevi 13 Mayıs 1875 tarihinde 300 kuruş maaşla tayin olunduğu Kavaid ve İmlâ muallimliğidir. Bu dersin yanında Coğrafya, Tarih-i Osmanî ve Tarih-i İslâm gibi dersler de okuttu. 13 Ekim'de Kavaid ve İmlâ dersinden aldığı maaş 500 kuruşa yükseltilen Şeref,²⁴⁴ 13 Nisan 1878'de Mekteb-i Mülkiye müdürlüğüne tayin edilince bu dersi bırakmak zorunda kaldı.

Abdurrahman Şeref, Mekteb-i Sultanî'ye müdür olarak tayin edildiğinde aldığı bir takım tedbirler ile, okula dışarıdan gelebilecek herhangi bir müdahalenin önünü kesmeye çalıştı. Anlaşılan o, Mülkiye Mektebi'nde yaşadığı ve uzaklaştırılmasına sebep olan olayların bu okulda yaşanmasını istemiyordu. Efdaleddin [Tekiner] onun bu dönemdeki idareciliğinden "Üstâd-ı muhterem dekâyıkı bildiği için nisbeten bir ta'dilât yaparak hâricin mektebe vâki' olacak herhangi bir müdâhelesine imkân kapılarını kapamak çârelerini te'mîn ile uğraşdı. Kendi menşe'-i feyzi olan bu dârü'l-ilmî sıyânet ve her surette mahzar-ı terakkî etmek çârelerini aradı... Hülâsa mektebin ve bilhassa talebenin muhafazasına

²⁴² BOA, MV, 175/100.

²⁴³ Hüseyin Çelik, a.g.e., s. 362.

²⁴⁴ BOA., Sicill-i Ahval Defterleri, nr. 72, s. 87-88.

fedakârâne sa'y eyledi"²⁴⁵ diye bahseder. Abdurrahman Şeref, talebelerin başarısını arttırmak maksadıyla bu okuldan mezunlarının akşamları öğrencilere ders vermesi için muallim sıfatıyla istihdâmını sağladı.²⁴⁶

Meşrutiyet yıllarına yaklaşıldığında okulda Abdülhamid idaresine karşı hoşnutsuzlukların baş gösterdiği görülür. Öğrencileri sıkı kontrol altına alan yönetim onların "gayr-i ahlâkî tutum ve davranışları"ndan ve uygunsuz mahallerde görünmelerinden şikayet ediyordu.²⁴⁷ Yönetim talebeleleri, mubassırlar sayesinde kontrol altına almaya düşündü. Talebelerin bu durumdan şikayetçi olmuş ve mubassırları tehdit etmişlerdir.²⁴⁸

Okulun Fransız nüfuzu altında bulunması, Şeref'in nispeten bağımsız bir idareci gibi davranmasını sağlamıştır. Bu yüzden ki, okul istibdat devrinin sıkı takibinden büyük oranda korunmuştur. İstibdat rejimi bir çok kitabın ülkeye girmesini ve okunmasını yasakladığı halde Galatasaray Mekteb-i Sultanî'de el altından bu yasak kitaplar bulunabiliyordu. O dönemde okulda öğrenci olarak bulunan Abdülhak Şinasi Hisar, Türk öğrencilerin kapitülasyonlardan istifade ediyorlarmış gibi, özgür düşüncelere sahip olduklarını yazar.²⁴⁹ Yasak mecmuaların, Batı'dan gelen gazetelerin ve dergilerin postahaneler, konsolosluklar, rüşvet verilerek susturulan gümrük memurları ve polisler vasıtasıyla yayılıyordu.²⁵⁰ II. Abdülhamid devrinin sonlarına doğru saray tazyikatı arttığı halde "Galatasaray Sultanîsi gibi bir menba-ı hürriyet ve irfanı, hüsn-i idaresi ve devr-i endişeliği ile kâbus-ı istibdada karşı sıyanet ve muhafaza" edebildi.²⁵¹

Okulda, tedrisatın yanında batılı eğitim sisteminin temel niteliklerinden olan beden terbiyesine de önem veriliyordu. Galatasaray takımı onun idareciliği zamanında kuruldu (1903). Hükûmetin futbol takımı kurulmasından haberi yoktu. Öğrencilerin maç ve idman dolayısıyla toplanması hafiyeler tarafından saraya jurnal edildi ve bu yüzden futbolcu öğrenciler tutuklandı. Şeref Efendi, saraya giderek öğrencileri kurtarmayı başardı. Bunun yanında Mabeyne jurnal edilen diğer

²⁴⁵ Efdaleddin, *a.g.e.*, s. 16.

²⁴⁶ BOA, *ŞD*, 214/34.

²⁴⁷ BOA, *Y.Mtv*, 149/97; BOA, *İ.MF*, B.1311/5

²⁴⁸ BOA, *Y.Mtv*, 43/59; BOA, *Y.Mtv*, 149/97.

²⁴⁹ Abdülhak Şinasi Hisar, "Abdurrahman Şeref", *Türk Yurdu*, Nisan 1957, s. 763.

²⁵⁰ BOA, *Y.Mtv*, 35/93; BOA, *Y.Mtv*, 41/34; BOA, *Y.Mtv*, 163/3; BOA, *Y.Mtv*, 164/102; BOA, *Y.EE.KP*, 86/15, BOA, *Y.EE.KP*, 86/16- 1568; BOA, *Y.EE.KP*, 86/19- 1857; BOA, *ŞD*, 214/38.

²⁵¹ *Tevhid-i Efkâr*, 20 Şubat 1341, s. 1.

öğrencileri de hem tevkif edilmekten ve hem de okuldan uzaklaştırmaktan koruyabilmiştir. Siyasî bir cürmün tahkiki için bizzat okula gelen Fehim Paşa'ya karşı öğrencileri koruması ve Mabeynde tanıdığı nüfuzlu kimseleri araya sokması bu faaliyetlerine bir örnektir.²⁵²

Abdurrahman Şeref, Mekteb-i Sultanî müdürlüğü sırasında üstün başarılarından dolayı çeşitli nişan ve madalyalar aldı. Tanzimat ideolojisinin okula tekrar hâkim olmasından memnun olan yabancı ülkeler de onun bu başarılarından memnun olmuşlardı. Bir çok Avrupa ülkesi tarafından Şeref'e madalyalar ve nişanlar verildi. 3 Ağustos 1898'de Fransa Maarif ve Sanayii Nezareti tarafından Afelya rütbesinden maarif nişanı, 4 Ocak 1903'te Karadağ prensi tarafından birinci rütbeden Danilo nişanı ve 13 Mart 1905'te Romanya hükümeti tarafından verilen ikinci rütbeden Kuron dö Romani nişanı bunlardandır.²⁵³ Bunun yanında 28 Cemaziyelevvel 1315 (25 Ekim 1897)'te birinci rütbeden Mecidî Nişanı, 14 Muharrem 1324 (10 Mart 1906)'te de altın ve gümüş imtiyaz madalyaları ve 23 Muharrem 1326 (26 Şubat 1908)'da birinci rütbeden Nişan-ı Âl-i Osmânî aldı.

Abdurrahman Şeref, Mekteb-i Sultanî'de müdür olduğu sırada okul büyük bir yangın geçirdi (1904). Yangın, onu hem maddî ve hem de manevî açıdan etkiledi. Abdurrahman Şeref'in bu olayda ailesine ait eşyadan hemen hiçbirini kurtaramadı. Şahsî kütüphanesi yandığı gibi, kaleme aldığı tarih çalışmalarının bu esnada yandığı rivayet edilir.²⁵⁴ Yangının olduğu gece çok çaba göstermiş, öğrencileri kurtarmaya çalışmıştır.

Yangından sonra okul kullanılamaz duruma geldi. Pangaltı'da bir apartman dairesine taşınmak zorunda kaldı. Tedrisata bir süre burada devam edildi.²⁵⁵ Yatılı talebeler için bir apartman kiralandı.²⁵⁶ Abdurrahman Şeref, harabeye dönmüş binanın ellerinden alınmasından endişe duyuyordu. 1871 yılında, okulun Tıbbiye mektebi ile yer değiştirmesi gibi bir tecrübe, her ne olursa olsun okulu terk etmeme gibi bir kararlı bir davranışta bulunmasında etkilidir. Çabaları sonucu okulun yangından masun kalan yerlerinde tedrisata devam edilmesini ve harap olan yerlerin

²⁵² Efdaleddin, *a.g.e.*, s. 16-17.

²⁵³ BOA., *Sicill-i Ahval Defterleri*, nr. 72, s. 88.

²⁵⁴ M. Zekâi Konrapa, "Büyük Hocamız Abdurrahman Şeref (Beyefendi)", *Tedrisat Mecmuası*, 2 (13), İstanbul 1952, s. 85.

²⁵⁵ BOA., *İ.MF*, S. 1325/1; C.1325/5; L. 1325/1

²⁵⁶ BOA., *ŞD*, 222/52.

tamir edilmesini sağladı. Denilebilir ki, okul bu dönemde yeniden inşâ edildi. Maarif Nezâreti'nin Mekteb-i Sultânînin ikmâl-i inşaatı için ayırdığı ödenek, yeni bir bina inşâ edecek miktardadır.²⁵⁷ Kendisi bu sırada Beylerbeyi'ne taşınmış ve tamir bitene kadar orada kalmıştır. Efdaleddin, eserinde bu vakıayı şöyle anlatır: “Merhumun mektep muhterik olduğu gece gösterdiği itidal-i dem ve basiret şayan-ı hayret idi. Yalnız etraf ve bölme duvarları kargır ve döşeme ve tavanları ahşap olan o cesim binanın aksam-ı ahşabiyyesi yarım saat zarfında çıra gibi müstaid-i iştiâl bir hâl almış idi.

Ateş dahilen hayli tevessü ettükden sonra haber alınmış idi. Müdür-i muhterem gecelik entarisinin üzerine pantolon giymek suretiyle ortaya çıkmış ve tekmil yatakhaneleri bizzat devir ederek dahilde talebe kalmamasına nezaret etmiş idi. Zaten kav hâlinde olan o koca binânın yanmasına bir buçuk saat kifâyet eylemiş olduğundan dâhilden hiçbir şey kurtarılamamış idi. Ve bilhassa kıymetli bir kütüphane teşkil eden tekmil kitapları mübeddel-i remad olmuş idi. Ertesi günü merhûm Memdûh Bey şitâyen mağazasından bir kat elbise alarak merhûm iksâ edilmiş idi...

Harikden sonra mektep Pangaltı'da bir apartmana nakledilmek suretiyle tedrisata teşebbüs edilmiş idi. Bunun akabinde bir gün yanan mektebin bahçıvan odasında oturmakta olan merhumun yanında idim. Kimse yok idi.

- Beyefendi... dedi. Mektebi nasıl açacağız?

- Efendim, apartmanda tedrisata başladık ya. Yavaş yavaş himmet-i âlinizle yoluna girer, dedim.

Gözlüklerinin üzerinden bakarak biraz sükûtdan sonra, “ya bu harabeyi elimizde bırakırlar mı?” dedi.

Derhal intikal ederek endişesini haklı buldum. Ve o gün konuşarak mektebin harikden masun kalmış olan çamaşırhane ve cimnastik mahalli ile bahçıvan odalarına sınıfları neharî olarak yerleştirmeyi ve tedrisata bu mahalde devam etmeyi kararlaştırdı. Bu karar üzerine eshabına tevessül ederek inzibat mahzurunun ve saire ileri sürmek ve Pangaltı'da apartmanda devamda talebe için mehazir-i azime göstermek suretiyle yazdığı bir tezkireyi bana tevdi ile Maarif Nazırı Haşim Paşa'ya

²⁵⁷ BOA, ŞD, 224/4; BOA, ŞD, 224/10; BOA, İ.MF, M.1325/4; BOA, İ.MF, Ra.1325/5.

gönderdi... Paşa'yı konağında bulup, tezkireyi verdim. Diğer taraftan da merhum işin menbaından hall-i mesele için teşebbüs eylediğinden birkaç gün sonra muhterik mektebin harikden masun kalan mahallerinde tedrisat başladı.

Abdurrahman Şeref Efendi artık müsterih idi. Bundan sonra mektebin tamiren ve tecdiden ihyâsı esbâbını istikmâl ederek kendisince itmi'nân hâsil olmadan oradan çıkmadı. İnşâât başlamak üzere iken Beylerbeyi'ne nakl edilerek inşâât hitâm buluncaya kadar orada kaldı.

Galatasaray mekteb-i bina-yı muazzamı bugünkü liseye işte bu surette temin olundu. »²⁵⁸

Abdurrahman Şeref, II. Meşrutiyet'in ilânından hemen sonra Mekteb-i Sultanî müdürlüğünden ayrıldı ve aktif olarak siyasetin içinde yer almaya başladı. Bununla birlikte Dârülfünûn'da Osmanlı Tarihi ve Umûmî Tarih dersleri vermeye devam etti. Ondan sonra mektebin müdüriyetine Emrullah Efendi getirildi.²⁵⁹ Ancak o da siyasî hayata dâhil oldu. Okulun müdüriyetine, bu okuldan mezun olmuş, Robert Koleji'nde uzun süre hizmette bulunmuş Tevfik Fikret tayin edildi.²⁶⁰

İstibdat devrinde, Osmanlı Devleti'nin en önemli eğitim kurumlarının başında bulunan Abdurrahman Şeref'in idarecilik dönemi kimi sıkıntılara rağmen başarılı geçmiştir. İstibdat devrinin başlangıcı ile aynı yıllara tesadüf eden Mülkiye ve nihayet Mekteb-i Sultanî müdürlüğü, bu devrin sonuna kadar devam etti. Onun idarecilik yılları, istibdat devri ile aynı dönemde başlar ve sona erer. Bu müddet zarfında okulları kontrol altına almak isteyen II. Abdülhamid'in bu isteğinde başarılı olduğu görülmektedir. Mülkiye Müdürlüğü'nden alınmasını müteakip Mekteb-i Sultanî'ye atanmasını namus ve faziletine yoranlar varsa da²⁶¹ bunda etkili olan âmil'in "kaht-ı ricâl" olduğu muhakkaktır.

IV. Abdurrahman Şeref'in Eğitim Anlayışı

Osmanlı Devleti'nin en mühim iki eğitim kurumunu uzun yıllar başarı ile idare eden Abdurrahman Şeref, Tanzimat'ın ortaya çıkardığı yeni insan tipini temsil

²⁵⁸ Efdaleddin, *a.g.e.*, s. 18-19.

²⁵⁹ BOA, *İ.MF*, B.1326/8.

²⁶⁰ BOA, *İ.MF*, Z.1326/1.

²⁶¹ *Vatan*, 19 Şubat 1341, s. 3.

ediyordu. Bu minval üzere eğitim ve öğretimde eski usûlleri reddediyor ve usûl-i cedîd'den yana tavır sergiliyordu. Nitekim, Mülkiye ve Sultanî mekteplerine muallim seçiminde bu hususa dikkat etmiştir.²⁶² Usûl-i Cedîd kısaca, “ders araç ve gereçlerinin yenileşmesi ve öğretmenlerin geleneksel öğretim yöntemlerini bırakıp yeni ve etkili öğretim yöntemlerin” ve pozitif metotların uygulaması idi.²⁶³ Gaspıralı İsmail sayesinde bu usûl, Rusya'daki Türkler arasında da yayılmayı başarmıştı.

Mülkiye ve Sultanî mekteplerinde müdürlük yanında, Tarih ve Coğrafya öğretmenliği de yapan Abdurrahman Şeref bir ara İlm-i Ahlâk dersini de okuttu. Bu dersde, Gazali gibi Şark bilginleri yanında Batılı düşünürlerden de verdiği örnekler onun düşünceleri hakkında ipuçları verir. Abdurrahman Şeref, terbiyeyi tanımlarken Eflatun, Stuart Mill, Kant gibi Batılı düşünürlerin eğitim hakkındaki görüşlerini de aktarır. Pedagojinin önemine dikkat çeker. Kendisinin de bu tanımlardaki esasları benimsediği görülür.²⁶⁴ O eğitim ve terbiyeyi, beden eğitimi, fikrî eğitim, kalb eğitimi yani din ve ahlâk eğitimi olmak üzere üçe ayırır. Ona göre eğitim ve öğretim aynı şeyler değildir. “Tedris, muhafaza-i fikri bir takım mübâhis ve mesâ'il ile doldurmaktır; terbiye ise o mübâhisin tatbîkât kuvvetini ve istifâde esbâbını fikre hâzırlamaktır.”²⁶⁵

Dikkate değer bir husus onun eğitim anlayışında patrimoniyal sistemin ve vesâyetçi devlet zihniyetinin hâkim olmasıdır. Terbiye hakkı kime aittir sorusuna şu cevabı verir: “Hakk-ı terbiye doğrudan doğruya evlâdının menfaatine sa'y ve hizmet etmek vazifesiyle mükellef olan pedere â'iddir. Lakin hükûmet peder-i umûmî sıfatiyle hakk-ı terbiyeye mâlik ve müştemeldir.”²⁶⁶ Ferdin ve devletin birbirlerine karşı yükümlülükleri olduğuna dikkat çeker. Ona göre, ehl-i memleketin birinci vazifesi emr-i ulu'l-emre itâ'atdır. Bu dinin de gereklerindendir. Hükümdarın, devlet görevlilerinin sayesinde “ırz ve mal gibi bilcümle hukûk-ı medeniye”nin muhafazası mümkün olmaktadır. Abdurrahman Şeref'in klasik dâ'ire-i adlî ile Tanzimat'ın getirdiği yeniliklerin bir sentezini yaptığı görülür.²⁶⁷

²⁶² Abdurrahman Şeref, “Ekrem Bey Merhûmun Mekteb-i Mülkiye Muallimliği”, *Talebe Defteri*, Sayı: 19, 30 Kanunısâni 1329, s.312.

²⁶³ Yahya Akyüz, *a.g.e.*, s.180.

²⁶⁴ Abdurrahman Şeref, *İlm-i Ahlâk*, İstanbul 1321, s.5-8.

²⁶⁵ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s.10-12.

²⁶⁶ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s.9

²⁶⁷ bk. Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s.80-87.

Abdurrahman Şeref derslerinde, dönemin ideolojisini aktarmaya ve devlete sadık bürokratlar yetiştirmeye gayret etti. Memurların vazifelerine dair verdiği bilgiler, II. Abdülhamid dönemi ışığında değerlendirilmelidir. Ona göre memurlar, “hidmet-i devlete girmekle nefsinin ve ma‘lûmât ve istitâ‘atını îcâr etmiş demektir. Lakin bu îcâr amelenin veya hademenin efendisiyle olan akd icrâsı kabîlinden değildir. Bir hâdim hizmet ettiği efendiyi terk ile başka bir kapuya mürâca‘at edebilir. Halbuki me‘mûrun bir ikinci kapısı olmadığından bâb-ı hükûmetin hassaten hâdimidir. Kâffe-i evâmîrini icrâya ve rızâsını celbe ve lede‘l-iktizâ meşakkatlerini çekmeğe mecbûrdur. Anın için me‘mûr bızâ‘a-i nefsiyesini nev-‘ummâ hükûmete satmış ve büsbütün anın mülkü olmuş demektir. Hükûmetin me‘mûrîn üzerine hakk-ı hâkimiyeti mutlakdır.

Evsâf-ı me‘mûrîn “sadâkat, istikâmet, devâm, ikdâm”dır. Sadâkat akdem-i sıfât-ı me‘mûriyettir. Manâsı mülk-i devletin ve anların sâhibi ve hâmîsi olan zât-ı akdes hazret-i pâdişâhînin sa‘âdet ve selâmeti uğruna ma‘nen ve cismen vakf-ı vücûd idüb mâ-bihü‘l-hayât anları bilmektir. Sadâkat kalbin en büyük zînetidir. Kalbi hissiyât-ı sâdikâne ile mütehalli olan dünyâ ve âhiretde mes‘ûd ve bahtiyârdır.”²⁶⁸ Ona göre en makbul me‘mûriyetler hâkimlik ve mürebbilik idi.

Mülkiye ve Sultanî mekteplerindeki idarecilik ve öğretmenlik görevlerinde yukarıda yazılı düstûra bağlı kaldığı görülüyor. Mekteb-i Mülkiye’nin 11. tevzi‘-i mükâfât töreninde “mektebizde terbiye-i fikre müstaid olduğu mertebede hüsn ve meziyet vererek, insanı, kendine ve mülk-i devletine bir alet-i felah ve mes‘adat kılmak tarifiyle kabul olunmuş ve terbiye-i ilmiye ne kadar müterakki olsa terbiye-i ahlâkiye ile müzeyyen olmadıkça kal‘a-i itibari dun ve solmak ve yıpranmak gibi tesirat ve avarızdan gayr-i masun olacağını” söylüyor²⁶⁹; iki sene sonraki törenlerde de buna benzer bir konuşma ile eğitim ve öğretimin amaçlarını açıklıyordu.²⁷⁰

Eğitim sisteminin bozulduğu ve azınlık okullarında bölücülük yapıldığına dikkat çeken Abdurrahman Şeref, devletin bunları çözmede etkili olamadığını söylüyordu. Ona göre, devletin “teba‘ısı etfâlini hükûmet siyasetine muvafık ve yeknesak bir surette kendisi ta‘lîm ve terbiye etmek umûr-ı mütehattimedden olduğu hâlde hükûmet-i seniyye mühimmeye asla i‘tinâ etmedi. Etfâl-i gayr-i müslime şöyle

²⁶⁸ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s.84-85.

²⁶⁹ Mücellitoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.*, c.1, s.206-207.

²⁷⁰ Bk. Mücellitoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.*, c.2, s.821.

dursun etfâl-i müslimenin ciddî terbiyesine lâzım olan müessesât-ı ilmiyeyi vücûda getirmek husûsunda büyük terâcu' gösterdi. Cemâ'at-i gayr-ı müslime mektepleri kendi hâllerine bırakılıp muallimlerin intihâbı ve ders-hânelerdeki telkinât hükûmetçe teftiş ve murâkabeye tâbi' tutulmadığından Layipçek (Leibinz)'in 'terbiye-i etfâli bana tevdi' ediniz rûy-ı âlemi değiştireyim' kavlı meşhûrunca genç zihinlere saçılan tohumlar pek kolay neşv ü nemâ bularak merâret-alûd semerât vermeye başladı. Başka başka muhitlerde başka başka havalardan dem vuran muallim ve mürebbiler huzûrunda yetişen Müslim ve gayrimüslim teba'nın biri birine ısınması ve hakîkî imtizâc ve ihtilât ve ittihâd husûl-pezîr olamadı. Mefâsid ve ağrâz-ı siyâsiyye-i ecnebiye dahi munzamm olunca işin ne renk kesb edeceği tezâhür eder."²⁷¹

İttihâd ve Terakkî'nin eğitimde birlikteliği sağlamak gayesiyle azınlık okullarını kontrol altına almaya çalıştığı bir dönemde, Abdurrahman Şeref'in devlet politikasına müvazi görüşler kaleme aldığı görülür. Ona göre, devletin görevleri arasında en başta geleni "teba'aya bilâ-tefrîk-i cins ü mezheb yeknesak bir terbiye-i medeniye vererek aralarında beynûneti izâle ve muhâdenet-i samîmiye tevli'd ve te'yîd ve cümlelerin âmâlini ve hedefe im'ale, bir merkezde cem' yani vatan-ı umûmî muhabbetine kalb etmek ve ırkî dimâğların her biri kendi hevâsına tabi'yetle her kafadan bir başka sadâ çıktığı hâlde âhenk-i umûmînin bozulması muhakkak olduğundan muhassala-i efkâr ve hissiyatı dağıtmadan bir nokta-i istinâda muhkem bağlarla kaviiyyen bağlamağa cidden ve mütemâdiyen ihtimâm-ı tâm göstermek idi. Nokta-i istinâd pek sağlam olarak mevcûd idi. Bütün hüner iplerin ucunu getirüb sütun-ı muhkem-i ittihâda bağlamakda idi."²⁷² Ancak onların bu amaçla azınlık okullarını kapamalarını eleştirir. Ona göre bu hareket ifrat ve tefritten başka bir şey değildir. İttihatçılar takip edilecek siyaseti dengeleyenmişlerdir. "Bir kere üssü'l-esâs-ı siyâset olmak üzere ilerü sürdüğümüz terbiye-i mütecânise-i teba'a keyfiyeti kat'iiyyen nazar-ı i'tibâra alınmamışdır. Hükûmet teba'a-i müslime için usûl-i metin terbiyeyi hâlâ bu küne kadar lâyıkiyla te'sis edemedikden başka teba'a-i gayr-i müslimenin ta'lîm ve terbiyeleriyle hiç meşgûl olmamış ve devr-i sâbıkda mahzûrunu anlayarak irâ'e-i tarîk edeceği yerde zecriyat ve mani'yât ile önüne geçirim sanmışdır. Rum ve Ermeni mekteplerinde fenâ şeyler okunuyor şübhesi artub hükûmet okunacak şeyleri kendüsü tertîb ve tanzîm ve okudacak muallimleri

²⁷¹ Abdurrahman Şeref, "İmtiyazât-ı Mezhebiye", *Sabah*, 9 Teşrinievvel 1918, s.1.

²⁷² Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, İstanbul 1339, s.321-322.

kendüsü ta'yîn etmek cümle-i vezâ'if-i hükümrânîden iken bu vazîfeyi ifâya fi'ilen gayr-i muktedir olduğundan mesâ'îsi gayr-i ma'kûl tefîşât ile ta'lîm ve tahsîli tas'îbe munhasır kalmış ve tervîc-i cehâlete münce olacak olan işbu gayret ma'kûsesinde hiçbir semere elde edememiştir. Meselâ Bulgaristan iftirâkına sebep mektebler olduğu câ-yı iştibâh olmayub Rusya'da ve Avrupa'nın bilâd-ı sâ'iresinde tahsîl görmüş hocaların Bulgar mekteblerinde bî-muhâbâ telkînât-ı milliyetperverânelerine karşı hükümetce hiçbir çâre aranmayub hâtıra gelen tedbîr 'mektebleri kapamalı'dan ileri gidememiştir. Halbuki vazîfe-i asliye-i devlet mekteb açmaktır."²⁷³

²⁷³ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, 322-323.

B. ABDURRAHMAN ŞEREF'İN SİYASÎ HAYATI (1908-1925)

Reval Görüşmelerinin arefesinde, Selanik'te Abdülhamid idaresine karşı kıpırdanmalar baş gösterdi. Yıllarca memâlik-i mahrûsanın dışında ve çoğunlukla Avrupa başkentlerinde yerleşmiş bulunan Genç Türklerin yaktığı hürriyet ateşi tutuşmaya başlamıştı. II. Abdülhamid'e karşı muhalefeti temsil eden İttihat ve Terakî'nin özellikle orduya nüfuzu, meşrutî rejime dönülmesi için başlıca etken oldu. Resneli Niyazi ve Enver Beylerin Abdülhamid rejimine başkaldırarak, askerleriyle beraber dağa çıkmaları ve istibdat rejimine açıktan isyan etmeleri semeresini verdi.²⁷⁴ “Ya Kanûn-ı Esâsî Ya Ölüm” isyanın sloganı oldu. Bu isyan her tarafta yankı buldu.

Rumeli'den sadâret makamındaki Said Paşa'ya 8, 9 ve 10 Temmuz günlerinde toplam yetmiş telgraf çekilerek, meşrutiyetin yeniden yürürlüğe konulması teklifinde bulunuldu.²⁷⁵ Gelen telgraflar Meclis'te okunduğunda durumun vehâmeti anlaşıldı. Artık Kânûn-ı Esâsî'nin yürürlüğe konulması “mutlakü'l-lüzûm” bir hâl almıştı. Ancak mecliste bu hakikati Abdülhamid'e teklif edecek “bir yiğit” düşünüleliyordu. Durumun “ta'bîr-i münâsib” ile arz edilmesi düşünüldüğü sırada, kurenâdan Ali Rıza Bey saraydan meclise geldi. Abdülhamid'den getirmiş olduğu telgraflarla birlikte meclistekilere hitâben, “Şevketlü efendimiz bu telgrafların da mütâlaasını fermân buyurdular. Anlaşılan ahâli Kânûn-ı Esâsî'nin ilânını arzu ediyorlarmış. Ben Kânûn-ı Esâsî'nin ilânı aleyhinde değilim buyurdular”²⁷⁶ demesi üzerine meclistekiler rahat bir nefes aldı. Böylece meşrutiyetin ilânı yolunda önemli bir adım atıldı.

Abdülhamid'i meşrutiyeti yeniden ilân etmeye sevk eden etkenler yalnız bu gelişmelerle sınırlı değildi. Rumeli'deki ihtilâlciler, ilân-ı meşrutiyet kabul edilmediği takdirde, Abdülhamid'i tahttan indireceklerini; Kânûn-ı Esâsî'nin te'ehhür-i kabulü hâlinde yüz bin askerle İstanbul üzerine yürüyeceklerini hakkında Siroz'dan Yıldız'a telgraflar çekmekteydiler.²⁷⁷ Abdülhamid, neticede rafa kaldırdığı meşrutî yönetimi yürürlüğe koymayı, tatil ettiği meclisi yeniden açmayı saltanatının selameti için uygun gördü. Meşrutiyet ve Kânûn-ı Esâsî'nin ilânını bir ihsân-ı şâhâne

²⁷⁴ Geniş bilgi için bk. Ahmed Niyâzî, *Hatırât-ı Niyâzî yahud Târihçe-i İnkılâb-ı Kebîr-i Osmâniyye'den Bir Sahife*, İstanbul 1326.

²⁷⁵ Kâmil Paşa, *Kâmil Paşa'nın Ayân Re'isi Said Paşa'ya Cevâbları*, İstanbul 1327, s. 49.

²⁷⁶ Kâmil Paşa, *a.g.e.*, s. 50.

²⁷⁷ Kâmil Paşa, *a.g.e.*, s. 51.

olarak sundu. Üstelik, II. Abdülhamid, İttihat ve Terakkî Cemiyeti azâlarını kabulleri sırasında “Bütün efrâd-ı millet Terakkî ve İttihat Cemiyeti azâsındandır. Ben de reisleriyim”²⁷⁸ sözleri ile bir dönemi unutturmaya ve İttihatçılar nezdinde itibar kazanmaya çalıştı.

Selanik’ten başlayan isyan neticesinde, “Hürriyet-i ilân edilmiş ve heykel-i istibdatı yıkıldı.” 10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908), aydınlar ve halk nazarında “mebde-i saadet-i Osmanıyan, mebde-i feyz ü felâh-ı Osmanıyan, iyd-i ekber-i Osmanıyan, saadet-i sermedi-i mülk ü millet, mebde-i tarih-i saadet-i mülk ü millet, iyd-i mübeccel-i millî” gibi isimlerle değerlendirilir. Tarık Zafer Tunaya’nın göre, Sultan Hamit’i deviren bu hareket, özü bakımından yerli, üslûbu bakımından Balkanlı, kılıfı bakımından ise Osmanlı idi.

Abdülhamit rejimi otuz yıllık bir dönemde, uygulamalarıyla kendi kendisini yıkma olanağını vermiş; ancak, onu yıkmak isteyenlere, yerine koyacakları rejimi kurma gücünü vermemişti. İstibdat devrinde öğretim sistemlerinin sadık bürokratlar yetiştirme amacına yönelik olması, ferdî gelişmeleri ve insanların kendilerini anlatmalarını kısıtlaması kişilerin kendilerini ifade etmesini engellemişti. Bu yüzden, İttihat ve Terakkî mensupları, “az bilgi, çok kinle istibdat rejimini yıktıkları zaman, kendilerini anarşik bir çoğulculuk içinde bulmuşlardı.”

İttihatçılar arasında muayyen bir akide ve fikir birliği yoktu. “İttihadcı ittifâkının içinde en dinsiz masonlar yanında en şedîd İslâm ittihadcıları; en geniş insâniyetçi ve medeniyetçiler yanında en dar kafalı milliyetçiler bulunduğu gibi, en seciyeli tanınmış adamlarla seciyesizlikleri herkesce mâlûm adamlar, maddî menfaatlerden uzak, temiz vatanperverlerle vurguncular ve harb zenginleri yan yana ve birbirini çok sever olarak görülüyordu.”²⁷⁹ Onların tek ortak tarafları siyasal iktidara âşık olmaları idi.²⁸⁰

Bu siyasî kaosa rağmen İttihat ve Terakki’nin gerçek kimliği, yürütme alanında kendini gösterdi. İttihatçılar için kendisini muhalefetté hissetmek kadar

²⁷⁸ Ali Cevad Bey, *İkinci Meşrutiyet’in İlânı ve Otuzbir Mart Hadisesi. II. Abdülhamid’in Son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey’in Fezlekesi* (yay. haz. Faik Reşit Unat), Ankara 1991, s. 163

²⁷⁹ Yahya Kemal Beyatlı, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyâsî ve Edebî Hatıralarım*, İstanbul 1986, s. 171-172.

²⁸⁰ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, İstanbul 2001, s. 123.

kahreden bir şey yoktu. Karizması gereği İttihatçılar, muhalefete alternatif gözüyle bakmıyorlardı. Onlar, kendilerini iktidarın doğal kullanıcısı olarak kabul etmişlerdi.

İkinci Meşrutiyet'in beş yıl kadar süren ilk yarısında (1908-1913) siyasal çizgi ve istek değişmezlik gösterir. Hangi parti iktidara geçerse, Meclis'e hâkim olmak için padişahın ve Ayân'ın yetkilerini artırmak ister. Böylece İttihatçıların birinci isteğinin Meclis'e yürütme (padişah+kabine) yolu ile hakim olmak olduğu anlaşılır. Bu istek tabiatıyla iki sorunun çözülmesi ile yakından ilgilidir. Buna göre, kabine güçlü olmalıdır ve dahası kendinden, yani partililerden olmalıdır. Ancak İttihat ve Terakki, iktidar partisi olduğu ve başlangıçta kalabalık bir çoğunluğa sahip bulunduğu halde, kabinelerini ve Sadrazamları kendi içinden kuramadı. Fiilen tek parti rejimini kurduğu tarihe değin (1913) hiçbir şekilde güçlü bir kabine meydana getiremedi. Ağır eleştiriler yönelttikleri eski rejim paşalarına bile muhtaç oldular. Örneğin 1908'de istifasını istedikleri Said Paşa yerine Kâmil Paşa'yı²⁸¹ tercih ettiler. İttihat ve Terakki açıklarını kapatmak amacıyla eski ekol nâzırların yanına genç siyasi müsteşarlar atadılar.

İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin istibdat rejimini yıkması ona büyük prestij kazandırdı. Cemiyetin en ilginç özelliği, mukaddes sayılmasıydı: o, devletin ruhu (ruh-ı devlet) idi ve ondan yana olmamak vatanperver olmamak anlamındaydı. Bu yüzden bir çok bürokrat, asker ve aydın İttihat ve Terakkî'nin içinde yer aldılar. Ali Kemal bu gerçeği "Türk milleti İttihadçıdır"²⁸² sözleri ile dile getirir. Aydın sayılan kişiler de siyasallaşma olayı içine girdiler. Abdülhamid rejimine karşı en sıkı muhalefet odakları sayılan Mülkiye ve Mekteb-i Sultanî gibi iki büyük kurumda yöneticilik yapmış olan Abdurrahman Şeref de bu dönemde siyasî gelişmelere kayıtsız kalmadı ve II. Meşrutiyet'in ilk kabinesi, Kamil Paşa Hükûmetinde yer aldı.

I. İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Abdurrahman Şeref'in Yer Aldığı Hükûmetler

Makedonya'da, hürriyetin ilanı maksadıyla ayaklanmalar baş gösterdiği sırada II. Abdülhamid, yeni kabineyi kurma görevini, kendisi ile aynı zihniyette olan Said Paşaya verdi. Said Paşa, bu göreve halkın meşrutiyet için gerekli seviyeye

²⁸¹ Abdurrahman Şeref, Said ve Kâmil Paşaların hayatlarının, şahsiyetlerinin ve sadaretlerinin mukayeseleri ile ilgili oldukça keyifli bir yazı yazmıştır. Bk. Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, İstanbul 1340, s. 368.

²⁸² Yahya Kemal Beyatlı, *Siyasî ve Edebî Portreler*, İstanbul 1986, s. 87.

erişmiş olduğuna inanmaması dolayısıyla getirildi.²⁸³ Ancak, meşrutiyet ilânı sırasında en sıkı hürriyet taraftarı kesildi. Kânûn-ı Esâsî teklifinin kabul ve ilânının sırf kendi himmetiyle vukua geldiğini iddia ediyordu.²⁸⁴ Sıkı bir meşrutiyet taraftarı kesilen Said Paşa, Abdülhamid'in Kânûn-ı Esâsî'nin yirmi birinci maddesine aykırı davranarak şeyhülislâm, harbiye ve bahriye nâzırlarını kendisinin atayacağını söylemesi, siyasî ortamının yarattığı otorite bunalımı, Şeyhülislâm Cemalettin Efendi ile anlaşmazlığı ve İttihat ve Terakkî'nin güvenini kaybetmesi gibi nedenlerden dolayı kısa süre sonra istifa etmek zorunda kaldı. Abdülhamid, "tebriye-i nefsi" için aleyhine dönen Said Paşanın²⁸⁵ bu istifasından dolayı memnundu. Yerine, Tanzimat döneminin son büyük vezirlerinden Kamil Paşa sadriazam olarak atadı.²⁸⁶

Aslında bu bir bakıma iktidara el altından müdahale eden İttihat ve Terakkî'nin siyasî hayatının ilk devresinde, Abdülhamid dönemi idarecilerine muhtaç olduklarının bir kanıtıdır. Kâmil Paşa ve Mehmed Said Paşa istibdat döneminin meşhur simâlarıdır. Abdülhamid'in gazabından korunmak için Kâmil Paşa'nın İzmir İngiltere konsoloshanesine, Said Paşa'nın İstanbul'da İngiltere sefarethanesine kaçıp sığınmışlarsa da, Yıldız onlardan vazgeçemedi. Padişahın sürekli olarak el altında tuttuğu ve dama taşı gibi birbirine karşı kullandığı bu iki siyasetçi, II. Meşrutiyet döneminin ilk döneminde de vazgeçilmez insanlar oldular.

6 Ağustos 1908'de Kâmil Paşa kabinesi kuruldu. İşin garibi Kâmil Paşa da meşrutiyet taraftarı değildi. Onun sadâreti zamanında, Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi makâmını korudu. Kabinenin öteki üyeleri, Bahriye ve Harbiye Nazırları da dahil olmak üzere Kâmil Paşa tarafından atandı. Bu atamalar sırasında Abdülhamid'e karşı Anayasa'ya direnerek yapıldı.²⁸⁷ Bu tavrı, kamuoyunda şöhret kazanmasına sebep oldu.

Kâmil Paşa bir bakıma ilklerin adamıdır. İkinci Meşrutiyet'in ilk seçimi onun hükûmeti zamanında yapıldı. Meclis-i Umûmî de onun zamanında açıldı. Meclis tarafından güvensizlik oyu ile düşürülen ilk ve son Kamil Paşa oldu. Osmanlı toplumunun her kesimindeki ve etnik bölümlerindeki çatışmalar, kavgalar keşmekeşi

²⁸³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi. İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, c. IX, Ankara 1996, s. 44.

²⁸⁴ Kâmil Paşa, *a.g.e.*, s. 52.

²⁸⁵ Kâmil Paşa, *a.g.e.*, s. 59.

²⁸⁶ BOA, *DÜİT*: 4-2.

²⁸⁷ E. Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 46.

ortasında, anarşik bir çoğulculuk içinde ilk kez o kaldı. Bu anarşik çoğulculuk kabinesine de yansıdı. Kamil Paşa ilk kabinesinde çok yakın bir geleceğin –tümü de eski ekolden- Hüseyin Hilmi Paşa, İbrahim Hakkı Paşa, Ali Rıza Paşa gibi sadriazam adayları ile Manyasizade Refik Bey ve Abdurrahman Şeref Bey gibi iki de İttihatçı nâzırı yer aldı.²⁸⁸ Kamil Paşa kabinesi, Mebusan Meclisi karşısına anarşik bir çoğulculuk içinde bocalayarak ve şaşırılmış bir halde çıktı. Üstelik bu iki İttihatçı nâzırın kabinede bulunmasına karşın, Kamil Paşa'nın İttihatçılarla arası açıldı.

Abdurrahman Şeref Efendi'nin bakan olduğu ilk kabine 4 Ağustos 1908 tarihinde kurulan Kâmil Paşa kabinesidir.²⁸⁹ Bu, aynı zamanda onun siyasî hayatının başlangıcını teşkil eder.²⁹⁰ Kabinede Defter-i Hakanî Nezaretini vekâleten üstlendi. Yeni vazifesinden dolayı Mekteb-i Sultânî müdürlüğünden istifa etti.²⁹¹ Defter-i Hakanî makâmında iken önemli bir Topçu nizamnâmesinin hazırlanmasına ön ayak oldu.²⁹² Kabinenin Maârif Nazırı İbrahim Hakkı Beyin istifası üzerine Sadriazam Kâmil Paşa, nezaret vekaletini Ali Fuat (Türkgeldi) aracılığı ile Abdurrahman Şeref Efendi'ye teklif etti. Abdurrahman Şeref Efendi, vekâleten Maârif Nezaretine getirildi. Ancak Maârif Nezâreti'ndeki işlerinin yoğunluğu nedeniyle Defter-i Hakanî Nâzırlığından zorunda kaldı. Yerine Roma sefiri Ziya Paşa getirildi.²⁹³

Abdurrahman Şeref Efendi'nin Maarif Nazırı vekilliği 16 Aralık 1908'den Yusuf Ziyâ Paşanın atandığı 4 Şubat 1909 tarihine kadar sürdü. İttihatçı olmasının da etkisi ile olacak ki, asaleten tayini bir türlü gerçekleşmedi. Bunun üzerine Abdurrahman Şeref Efendi, Maârif Nazırı olmasında aracı rolü oynayan Ali Fuat Bey'e gelerek, "*sadriazam hazretlerinin emirleri veçhile Maarif Nezareti vekaletini deruhte ettim, muamelatı bir dereceye kadar yoluna koydum. Eğer arz-ı mesaimden memnun iseler asaletimi icra buyursunlar, değil iseler yerime asaleten diğer birisini getirsinler, ben de Ayân'a çekileyim*" diye teklifte bulundu. Sadriazam, bu teklife "*biz onu iş görsün diye Maarif'e getirdik. Bir müddet tecrübe ederiz, muvaffak olursa asaletini icra ederiz*" diye cevap verdi. Abdurrahman Şeref Efendi, bu

²⁸⁸ Karal, Kâmil Paşa kabinesinin İttihat ve Terakkî Cemiyeti üyelerinden ve diğer cemiyetlerden kimsenin yer almadığı tarafsız bir kabine olarak sunmaktadır. Ancak ne Tarık Zafer Tunaya ne de Sina Akşin bu görüştedir.

²⁸⁹ BOA, *DÜİT*: 4-2.

²⁹⁰ *TV*, 3 Kanunievvel 1324, s. 1.; Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Ankara 1951, s. 15; Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricâli (1839-1922)*. Prosopografik Rehber, İstanbul 1999.

²⁹¹ BOA, *İ.MF*, B.1326/8.

²⁹² Efdaleddin, *a.g.e.*, s: 20.

²⁹³ Ali Fuat Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 15 ve 19.

gelişmeler karşısında 4 Şubat 1909 tarihinde Maarif Nezareti vekaletliğinden istifa etti.²⁹⁴

İttihatçılar, hükûmet işlerine cemiyetlerinin karışmayacağına söz verdikleri hâlde bu sözlerini tutamadılar. Merkezde ve vilayetlerde İttihatçılar, idareye açıktan karışıyordu. Beğenmedikleri idarecileri yerlerinden attırıyorlar; beğendikleri kimseleri de önemli görevlere getirtmeye çalışıyorlardı. Kamil Paşa, bu toy, acemi ve görgüsüz kimselerle bir yere varamayacağını farkına varmıştı. Paşanın meşrutiyet düşmanlığı, bu gelişmeler karşısında İttihat ve Terakkî düşmanlığına dönüştü. Ona göre tek çıkar yol kabinesinin bağımsızca hareket etmesi idi. Nihayet, Bosna Hersek'in Avusturyalılar tarafından işgali ve Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilânı gibi gelişmeler Paşayı ve cemiyeti karşı karşıya getirdi. Meşrutiyetin ilânından sonra mebus seçimi ile ilgili hazırlıklarda Kâmil Paşa, Prens Sabahattin'in başkanı sayıldığı Ahrar fırkasını destekledi. İttihatçıların baskıları yüzünden Ahrar Fırkası'nın mebus çıkarmaması Paşayı hayal kırıklığına uğrattı. Kamil Paşa hakkında İttihatçılar tarafından bir gensoru (istizah) verilmiştir. Meclisin açılmasının akabinde güvenoyu yoklaması yapıldı. 8 oya karşı 218 oy ile güvensizlik oyu aldı ve hükûmetten çekilmek zorunda bırakıldı.

14 Şubat 1909 tarihinde yeni kabineyi kurma görevi Hüseyin Hilmi Paşaya verildi. Bunun yanında Rumeli Kadıaskeri pâyeli Mehmed Ziyâeddin Efendi de Şeyhülislâmlığa getirildi.²⁹⁵ Böylece istibdat devrinin unutulmaz simâlarından olan ve uzun yıllar Şeyhülislâmlık yapan (1891-1909) Mehmed Cemâleddin Efendi makâmını bırakmak zorunda kalıyordu. İstibdat bakiyesi sayılan ve tasfiye edilen bürokratlar yanında ilmiye sınıfından da tasfiyelerin olduğunu göstermesi bakımından bu olay dikkat çekicidir.²⁹⁶

Hilmi Paşa, istibdat rejiminin dengeli sayılabilecek yüksek bürokratlarındandı. Şahsen Abdülhamid'e sadıktı. Bunun yanında uzun yıllar Midilli'de Namık Kemal'in yanında kâtip olarak çalışmış, ilk fikrî terbiyesini ondan almıştı. İttihat ve Terakkî'nin uğruna mücadele ettiği hürriyet ve meşrutiyet taraftarı

²⁹⁴ Ali Fuat Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 15.

²⁹⁵ E. Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 72.

²⁹⁶ Mehmed Cemâleddin Efendi Temmuz 1912-Ocak 1913 tarihleri arasında tekrar Şeyhülislâmlık makâmına gelmiştir.

idi. İki tarafı da idare etmeyi başarabilmişti.²⁹⁷ Bu özelliği ona bir şöhret kazandırmıştı. Kâmil Paşa kabinesinde Dâhiliye Nazırı olarak görev almıştı. Ancak, kendisini sadriazamlık makâmı için hazır ve yeterli görmüyordu. En azından iki üç yıl Said ve Kâmil Paşalar gibi bürokratların yanında bulunduktan sonra bu göreve gelmek istediğini, saray görevlilerinden birine anlatmıştı.²⁹⁸

Hüseyin Hilmi Paşa'nın kabinesi, parlamenter bir usulle kuruldu. Kabinede istifaları anlaşmazlık yaratmış olan Harbiye ve Bahriye Nazırlarıyla, iki İttihat ve Terakki mensubu eski Nâzırlar da muhafaza edildi. Hilmi Paşa, Dâhiliye Nezâretini uhdesine alarak, İttihatçıların da yardımıyla yeni bir kabine kurdu. Harbiye Nazırlığına Ali Rıza Paşayı, Bahriye Nazırlığına Rıza Paşayı, Maârif Nazırlığına Abdurrahman Şeref Beyi, Hariciye Nazırlığına Londra Elçisi Rıfat Paşayı getirdi.²⁹⁹ Ali Fuat Türkgeldi, Abdurrahman Şereff'in, Kâmil Paşa kabinesinde Maârif Nazırlığına asaleten getirilmemesini, yeni kabinde Maârif Nezaretine tayini için bir vesile-i istihkak sayar.³⁰⁰ Maarif Nezaretine asaleten tayini eğitim camiasında sevinçle karşılandı. Muallim Şair Fevzi, Abdurrahman Beyin Maârif Nezaretine tayinini "Şeref'in buldu Maarif İmruz"³⁰¹ dizesiyle tarih düşürerek anlatır.

Hilmi Paşa kabinesi kuruluşundan kısa bir süre sonra kendini yıllardan beridir içten içe kaynayıp gelen ve II. Meşrutiyet döneminde patlak veren isyanların içinde buldu. Yeme'nde, Arnavutluk'ta ve Makedonya'ka kıpırdanmalar başlamıştı. Osmanlı Devleti'nden ayrılmayı ve bağımsız bir devlet hâline gelmeyi amaçlayan bu isyanlar, batılı devletler tarafından da destekleniyordu. Hükûmet, bu ayaklanmalara karşı alınacak tedbirleri reformlarda görmekteydi. Bu amaçla ıslahat komisyonları oluşturdu. Abdurrahman Şeref, Yemen'de yapılması düşünülen ıslahatlarla ilgi çalışmalarını sürdüren komisyonda yer aldı (28 Şubat 1909).³⁰²

Ancak asıl tehlike payitahtta idi. Çiçeği burnunda yeni hükûmet iktidara gelişinden bir ay sonra kendini 31 Mart olaylarının içinde buldu. Volkan Gazetesinin sahibi Derviş Vahdetî, İttihatçıları devirmek ve şeriata dayalı bir sistem getirmek

²⁹⁷ *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c.6, İstanbul 1963, s. 3440.

²⁹⁸ Ali Fuat Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 23.

²⁹⁹ BOA, *DUİT*, 4/3.

³⁰⁰ Ali Fuat Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 22-23.

³⁰¹ *Mülkiye Tarihi*, c.2, s. 822. Osmanlı Türkçesi'nde bu beytin * شرفك بولدى معارف امروز * şeklinde yazılması gerekir. Ancak, burada yazılı harflerin ebced hesabı ile toplamı, Hicrî 1297 (M. 1879) tarihine tekâbütlü etmektedir. Oysa Abdurrahman Şereff'in Maârif Nezaretine atandığı tarih Hicrî 1327'dir. Bu ebced hesabına nazaran beytin شرفين بولدى معارف امروز şeklinde yazıldığı görülmüştür.

³⁰² BOA, *MV*, 125/18.

istiyordu. Bugün hâlâ karanlık olan ve kim tarafından desteklendiği bilinmeyen İttihad-ı Muhammedî isimli bir cemiyet kurdu.³⁰³ Volkan Mecmuasının 48. sayısında cemiyet, nizâmnâmesini yayımladı. Müslümanların Muhammed ümmetinden olmaları dolayısıyla kendiliğinden bu cemiyete bağlı olduğu kabul ediliyordu. Vahdetî ve Said Nursi, yayınladıkları bildirimler ile Müslümanları cemiyete katılmaya çağırıyorlardı. Nihayet askerler arasında da kendine yer edinmek isteyen bu “fırka-i irticâ’iyye”³⁰⁴, çavuşlara ve nâfizü’l-keîâm olanlara paralar ve hediyeler dağıttılar. Böylece ihtilâlin zeminini hazırladılar. 13 Nisan 1909 (31 Mart) günü Taşkışla’daki 4. Avcı Taburu ayaklandı. Askerler, subaylarını hapsederek çavuşlarının ve onbaşlarının komutasında Ayasofya’ya yürüdüler. Diğer askeri birlikler de bunlara katıldı. İsyancılar hükûmetten çeşitli isteklerde bulunuyordu. Hükûmet, güzellikle, nasihat yolu ile olayları yatıştırmayı ve toplanan kalabalığı asker kullanmadan ve kan dökmeden dağıtmayı tercih etti. Abdurrahman Şeref Efendi’ye göre hükûmet olayı zamanında öğrenemediği gibi gerekli tedbirleri almakta da gecikmişti.³⁰⁵ Olayların devam ettiği sırada Meclis-i Mebusan’dan gelen Arif adlı bir polis, “Ayasofya meydanının mahşer hâlinde olduğunu ve her ne kadar bir vukuat olmamış ise de heyecan ve galeyanın pek ziyade arttığını ve erbab-ı kıyamın Sadriazam ve Harbiye Nazırı ve Meclis-i Mebusan Reisi ve Hassa Kumandanını (Miralay Esat Bey) istemediklerini haber vermişti. Bu haber üzerine hükûmet istifaya karar verince Abdurrahman Şeref Efendi, “Biz bu işin üstesinden gelemeyeceğiz. Aczimiz zahiridir. Bizi de istemiyorlar. Bu halin temadisi vehameti artırıyor. Padişah müdahale etmedikçe önü alınamayacaktır. Vazifemiz başında ölmekten çekinmeyiz, fakat kendimizi feda etmekle de derda deva olamayacağız. Anın için hükûmeti sahibine teslim edelim, o meydana çıksın, mesele derhal hal olunur ve vekayi-i feciaya meydan verilmemiş olur” teklifinde bulundu.³⁰⁶ Abdurrahman Beyin bu teklifi uygun görülmüş olacak ki, sadriazam, hemen bakanları toplantıya çağırdı ve Meclis-i Vükelâ’yı toplayarak alınacak tedbirleri görüştü. Sonunda Hilmi Paşa kabinesi çekilmeye zorlandı. Hilmi Paşa, Harbiye Nazırı Rıza Paşa ve Maârif Nazırı Abdurrahman Şeref Efendi mâbeyn-i hümâyûna giderek ve istifalarını sundular. II.

³⁰³ Cemiyet hakkında geniş bilgi için bk. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler. İkinci Meşrutiyet Dönemi*, c.1, İstanbul 1988, s. 182-205.

³⁰⁴ Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal, *Son Vak’anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, Ankara 1996, s. 18.

³⁰⁵ Kodaman-Ünal, *a.g.e.*, s. 152.

³⁰⁶ Kodaman-Ünal, *a.g.e.*, s. 154.

Abdülhamid, istifanın “esbab-ı mucibesini havi bir mazbata” istedi. Hilmi Paşa, Abdurrahman Şeref Efendi tarafından hazırlanan müsveddeyi temize çektirerek takdim etti.³⁰⁷ Tezkerede “selâmet-i memleket için istifâ-yı ubeydâne”lerini sundukları yazılıydı.³⁰⁸ 14 Nisan 1909 tarihinde Ahmed Tevfik Paşa’ya bir ara kabine kurduruldu. Olaylar bastırıldıktan sonra Hüseyin Hilmi Paşa, yeniden kabine kurmaya memur edildi (23 Nisan 1325).

31 Mart isyanı bugün hala aydınlatılamamış tarihî olaylardan biridir. Kimi bu isyanda II. Abdülhamid’in, kimi muhaliflerin, kimi İttihatçıların, kimi Prens Sabahattin’in, kimi Mizancı Murad’ın parmağı olduğunu ileri sürdü. Bu zanlılar içinde tek karlı çıkan İttihatçılardır. Abdülhamid hal’ edildi, Prens Sabahattin firar etti. Mizancı Murad ise Midilli’ye sürgüne gönderildi³⁰⁹. Bu kadar çok baş aktörü olan bir olayda, genellikle figüranlar değerlendirme konusu yapılır. Oysa Volkan gazetesi dikkatlice incelendiğinde Derviş Vahdetî ve Said Nursî’nin önceleri İttihatçılara yakın olduğu, daha sonra onun aleyhine dönerek muhalifleri desteklediği görülür.³¹⁰

İttihat ve Terakki, Said ve Kamil Paşaların kurmuş oldukları kabinelere nazaran bu kabineye daha fazla ağırlık koymuştu. Hüseyin Hilmi Paşa, İttihat ve Terakki’ye sempati beslediğini gösterecek hiçbir telmih ve işaret yoktu. Hatta düzenlediği ilk programında Mecliste bulunan herkesin yardımına ihtiyaç duyduğunu açıklamıştı. Fırka ileri gelenleri de “Hilmi Paşa kabinesinin Fırkaca seçilmiş bir kabine” olmadığını belirtmişlerdir.

Ahmed Tevfik Paşa kabinesini 31 Mart hadisesinin bütün şiddetiyle devam ettiği 14 Nisan 1909 tarihinde kurdu. Bu kabinede, Hilmi Paşa kabinesinin Şeyhülislâm ve dört nazırından başka, diğerleri makâmlarını korudular. Yeni nâzırlar Harbiye Nazırı Ethem Paşa, Bahriye Nâzırı Emin Paşa, Dâhiliye Nâzırı Rauf Paşa ve Maliye Nâzırı Nuri Bey idi. Abdurrahman Şeref Efendi, bu kabinde yerini muhafaza etti ve Maârif Nâzırı olarak kaldı.³¹¹

³⁰⁷ Kodaman-Ünal, *a.g.e.*, s. 155; Ali Cevat, *a.g.e.*, s. 48.

³⁰⁸ Ali Cevad Bey, *a.g.e.*, s. 92.

³⁰⁹ BOA, *MV*, 156/49.

³¹⁰ Bk. *Volkan Gazetesi. 11 Aralık 1908- 20 Nisan 1909 (Tam ve Aynen Metin Neşri)* haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul 1992.

³¹¹ BOA, *DUIT*: 4/4; Yeni kabinenin üyelerini gösteren cetvel için bk. *TV*, 1 Nisan 1325.

Kabinenin kurulduğu gün, mabeyn başkâtibi Ali Cevad Bey, isyan dolayısıyla bir halka ve askerlere nasihat edecek bir heyetinin kurulmasını teklif etmişti. Bu teklif padişah tarafından da kabul görünce, Ali Cevad Bey, Abdurrahman Şeref Efendi ve Şeyhülislâm ile birlikte nasihatnâme türünde bir bildiri hazırladılar. Bu bildirin mûsveddesi sadriazama okunarak onayına sunulduktan sonra padişaha arzedildi. Ancak bu teşebbüsten bir sonuç alınamadı.³¹²

Bunun yanında ortalıkta yeni kabinenin tanınmadığı ve asayiş sağlamayacağı tarzında söylentiler çıkmıştı. Üstelik bu minvalde çeşitli yerlerden telgraflar da gönderiliyor, yayılan şayianın doğru olup olmadığı soruluyordu. Bu telgraflarda “Kanûn-ı Esâsî’ye mugayir olarak cebr ü kahr ile kabine sükût ettirilerek yerine gayr-ı meşru bir kabinenin teşkil edildiği...”, ve “on maha kaif nail olduğumuz devr-i dil-âra-yı hürriyet ve meşrutiyet üzerine darbe vurulmak fekr-i melânetinde bulunan kabineyi kat’iyyen kabul etmeyecekleri” anlatılıyordu.³¹³ Gelişmeler karşısında Abdurrahman Şeref Efendi, Meclis-i Mebusan’ın 2 Nisan 1325 (15 Nisan 1909) tarihli toplantısında hükûmet adına söz alarak meclise, “Efendim, heyet-i cedîde-i vükelâ meşrutiyet dairesinde teşekkül etmiştir. Eser-i nezaket olarak bu gün Bâbîâlî’de fevkalade olarak içtima ettik. Mühim işlerimizi müzakere etmek için Pazartesi günü gelip beyannâmemizi huzurunuzda okuyacağız ve itimadınızı âle’l-usûl isteyeceğiz. Yalnız heyecanlı vakitler olduğu için bir takım havadisler çıkmış, usûl-i meşrutiyete darbe vuruluyormuş. Bunların kat’iyyen aslı ve esası yoktur. Zaten meşrutiyetin muhafazasına ahd ü kasem etmişiz. Ömrümüzün son gününe kadar bunu muhafaza edeceğiz. Onun için hükûmetimizden korkunuz olmasın.”³¹⁴ diye teminat verdi. Ancak bu sözleri, “Millet sayesinde korkumuz yoktur” diye tepkiyle karşılandı. Bazı vekiller, korku sözünün geri alınması için Abdurrahman Beye itiraz ettiler. O da sözlerini geri almak zorunda kaldı.³¹⁵

İsyancılar, Tevfik Paşa kabinesinin kurulmasından sonra da taşkınlıklarına devam ettiler. Bunun yanında beğenmedikleri subayların ve bürokratların değiştirilmesi için hükûmete dilekçeler vermekten de çekinmediler. İstanbul’daki bu

³¹² Ali Cevad Bey, *a.g.e.*, s. 58-59.

³¹³ Kodaman-Ünal, *a.g.e.*, s. 37.

³¹⁴ *TV*, 7 Nisan 1327, s. 1.

³¹⁵ *TV*, 7 Nisan 1325, Sayı.187.

taşkınlıklar kısa zamanda Anadolu'ya da sıçradı; Bursa, Erzincan, Erzurum, Adana gibi muhtelif illerde ayaklanmalar baş gösterdi.³¹⁶

Bu gelişmeler “Mehdi-i Hürriyet” kabul edilen Selanik'te geniş yankı buldu. Ayaklanmanın mahiyeti hakkında etrafta türlü söylentiler dolaşıyordu. Anayasa'nın kaldırılması için asker isyana teşvik edilmiş, Mebuslar meclisi basılarak mebusların bir kısmı öldürülmüş, Galata Köprüsü havaya uçurulmuş gibi rivayetler, kendilerini Meşrutiyetin kurucusu ve muhafızı sayan Makedonya halkını ve İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ni harekete geçirdi. Cemiyetin Selanik'teki Genel Merkezi, askeriyenin yüksek dereceli komutanlarıyla durumu müzakere etti. III. Kolordu Komutanı Mahmud Şevket Paşa, meşrutiyetin muhafazası için ant içmiş ordunun ayaklanmayı basıracak güçte olduğunu bildirdi. İttihatçı örgütler tarafından padişaha, sadriazama ve Meclis-i Mebusan başkanına protesto içerikli telgraflar gönderildi. 31 Mart hadisesinden bir gün sonra (14 Nisan), Selanik'ten İstanbul üzerine kuvvet gönderilmesi karara bağlanmıştı. Hareket Ordusu adı verilen bu kuvvetin yüksek komutanlığını Mahmud Şevket Paşa, komutanlığını Hüseyin Hüsnü Paşa, kurmay başkanlığını ise Kolağası Mustafa Kemal üstlenmişlerdi. Mahmud Şevket Paşa, komutanlık vazifesini üzerine almadan önce hükûmet ile görüşmek istedi. Hükûmet tarafından bu müzakere görevi Raif Paşa ile Abdurrahman Şeref Efendi'ye havale edildi. Görüşmeler sırasında Mahmud Şevket Paşa, “Hükümet tarafından İstanbul'da emniyetin bir kat daha arttırılmasını, idâre-i örfiyyenin ilân edilmesini, İstanbul'da bulunan askerlerin zabıtnâme gereğince mu'âmele-i tahlîfelerinin icrâsına mübâderet olunması, Hareket Ordusu'nun vazifesini teshil için hükûmet tarafından İstanbul'daki asi askerlerin hemen silahlarının alınarak idare-i örfiyye ilânı lâzım geldiğini...” bildirdi.³¹⁷ Abdurrahman Şeref Efendiye göre Paşanın bu görüş ve direktifleri havanda su dövmeye benziyordu. Hükûmetin, asi askerlerin silahlarını toplayacak ve sıkıyönetimi ilân edecek gücü yoktu. Mahmud Şevket Paşa bu gerçeğin farkında değildi.³¹⁸

Hareket Ordusu'nun henüz İstanbul'a girmediği sırada yapılan bir kabine toplantısına sadriazam ve Harbiye Nazırı sarayda bulduklarından dolayı katılamamışlardı. Böyle nazik bir durumda ortada bulunmamaları, nazırları

³¹⁶ E. Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 92-96.

³¹⁷ BOA, *MV*: 127/4.; ayrıca bk. Kodaman-Ünal, *a.g.e.*, s. 48.

³¹⁸ Kodaman-Ünal, *a.g.e.*, s. 48.

telaşlandırdı. Nerede oldukları araştırılmaya başlandı. Sarayda olduklarının haber alınması üzerine derhal Bâbîâlî'ye gelmeleri istendi. Bâbîâlî'ye gelişlerinde Abdurrahman Şeref Efendi, diğer nazırlar adına nerede olduklarını sordu. Sadriazam da, "gizli bir şey konuşulmadığını ve hareket ordusunun takarrübü münasebetiyle zat-ı şahane bazı şeyler sorduğundan onlar da cevap ve teminat" verdiklerini ve bu yüzden toplantıya katılmadıklarını söyledi.³¹⁹

14-19 Nisan 1909 tarihlerinde Hareket ordusu, İstanbul'u çember içine almıştı. İsyancıların, direnecekleri haberleri karşısında, Hüseyin Hüsnü Paşa, İstanbul halkına hitâben bir bildiri yayımladı. Bildiride, Hareket Ordusu'nun amacının Kânûn-ı Esâsî'nin fevkinde hiçbir kanun ve kuvvet olmadığını ve olamayacağını isbat etmek ve isyanın muharriklerinin, müfsidlerin ve müşariklerin lâyük oldukları tedibât-ı kanûniye çaptırılmak olduğu" yazılı idi. Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayân üyeleri de toplu hâlde bu bildiriye kabul etti. 10 Nisan 1325 (23 Nisan 1909)'te Hareket Ordusu İstanbul'a girdi. İsyancılar mukavemet etmek istedilerse de başarılı olamadılar. Hareket ordusu İstanbul'a tamamen hâkim oldu. Mahmud Şevket Paşa, sıkıyönetim ilân etti.

İsyânın bastırılmasından sonra, İttihatçıları meşgul eden tek bir soru kalmıştı: II. Abdülhamid'in akıbeti ne olacaktı? Yıllarca ülkeyi istibdat ile yönetmiş, cemiyetin baskıları sonucu Meşrutiyeti ilân etmiş, ancak rejime ve Kânûn-ı Esâsiye uygun davranmamıştı. Üstelik isyancıları ateşlediği yolunda şayialar dolaşıyordu. Ülkenin muhtelif yerlerinden gelen telgraflar, artık onu halife ve sultan makâmlarında görmek istemediklerini belirtiyorlardı.

Hareket Ordusu İstanbul'a girdiği gün Yıldız'daki görevlilerden çoğu kaçmış bulunuyordu. Mahmud Şevket Paşa, sarayı teslim alması maksadıyla Şevket Turgut Paşayı görevlendirmişti. Sarayın etrafını saran askerler, 26 Nisan günü elektrikleri keserek Yıldız'ı karanlığa mahkum ettiler. 27 Nisan günü saraya giren Hareket Ordusu, Harem dairesi dışındaki her yeri işgal etti. Bu sırada Ayân ve Mebusan Meclisi Said Paşa'nın başkanlığında Ayastefanos'ta toplanmış, gözüaltındaki padişahın durumunu konuşuyordu. Abdülhamid, 31 Mart ayaklanmasından sorumlu tutuluyordu. Yapılan görüşmelerden Gazi Ahmed Muhtar Paşa, millet ve memleketin selâmeti için, Abdülhamid'in tahttan indirilmesi

³¹⁹ Kodaman-Ünal, *a.g'e.*, s. 47.

gerektiğini söyledi. Meclis, hal' fetvasının hazırlanarak, padişahın düşürülmesini uygun gördü. Sarayın işgal edildiği gün, Abdülhamid'in hal' fetvası hazırlandı ve kendisine bildirildi. Abdülhamid, İstanbul'dan uzaklaştırılıp Selanik'e gönderilirken "Yaşasın Sultan Mehmed Han Hamis" nidâları ile tahta Mehmed Reşad oturdu.

Yeni padişah Mehmed Reşad, II. Abdülhamid devrinde sıkı gözetim altında tutulmuştu. Abdurrahman Şeref'e göre o, "iffet, necabet, asalet, edep, terbiye ve savfet hamiyet her bir tavr u kavillerinde nümâyân idi. Eazz ü akdem sıfât-ı mülûk olan mehâfetullah ve hubb-ı ra'yyet kalb-ı münîr-i tâcdârîlerinde esâs-gîr idi. Lafîf, nazîf, mültefit, hayr-hâh olmakla beraber bir sabır ve dervîşâne ile otuz sene çile-i istibdâda göğüs germiş cefâkâr, mütevekkil muttaki bir pâdişah-ı melek-nihâd idi."³²⁰ Abdülhamid ile Reşad'ın bir mukayesesini yapan Abdurrahman Efendi, Abdülhamid'i iki yüzlü politika izlemekle suçlar. Ona göre, "yegâne ve mütemâdi düşüncesi muhâfaza-i câh ve hayatdan ibâret olan ve devletin kuvâ-yi umûmiyyesin ve milletin muhassıl-ı himmet ve istitâ'atını kendi vâhimesine hâdim kılarak başka bir şeye ehemmiyet verdirmeyen Sultan Abdülhamid'in iki yüzlü ve müvezzir politikasına bedel artık Devlet-i Osmaniye kânûn-ı esâsiye ve usûl-i meşrûtiyete cidden tarafdâr, özü sözü doğru, haysiyet-i devleti, refah ve saâdeti milleti her şeye tercih eder bir padişahın hükûm-i şer'î ve kânun ve hakimiyet-i milliyeye esâsına müstenid olan hükûmeti başlamış idi."³²¹

Hükûmet, bu çalkantılı ortamda henüz güvenoyu alamadığından, istifaya karar verdi. Ancak Ayân ve Mebusan meclisleri başkanlarının biraz beklenilmesi ricası sonucu bu kararı erteledi. Yeni padişah, tanımadığı ancak namus ve faziletini duyduğu Tevfik Paşaya güveniyordu. Bu yüzden mevcut kabineyi yerinde bıraktı. Abdurrahman Şeref Efendi de Maarif Nazırlığı görevine devam etti. Ancak hükûmetin, İttihat ve Terakkî nezdinde itibarı kalmamıştı. Yeni padişah hiç olmazsa kılıç alayına kadar hükûmetin görevine devamını ve hükûmet programı meselesinin de ertelenmesini ricâ etti. Bu nedenle hükûmetin istifa isteği gerçekleşmedi. Sadece bazı bakanlar yerlerini yenilerine terk etti.³²² Ancak iktidarı kontrolü altına almak isteyen İttihat ve Terakkî, Tevfik Paşa kabinesini 31 Mart Olayının bakıyyesi

³²⁰ Kodaman-Ünal, *a.g.e.*, s. 32.

³²¹ KodamaÜnal, *a.g.e.*, s. 32-33.

³²² BOA, *DUİT*: 4/5.

sayıyordu. Meclis-i Mebusan'daki İttihatçı çoğunluğu, Tevfik Paşa'nın kendiliğinden çekilmesini, aksi takdirde güvensizlik oyu ile düşürülmesini düşünüyordu.

3 Mayıs 1909'da Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza Bey, Talat Bey ile Aristidi Paşa'yı Tevfik Paşaya göndererek, hükûmetin durumunu netliğe kavuşturmasını istedi. Kabine konuyu görüşmek için toplanmıştı. Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref Efendi, hükûmetin istifa etmesine taraftardı. Toplantı sırasında "Bu adamlar genç ve heveskâr adamlardır, mevki-i iktidara gelmek istiyorlar; biz çekilelim onlar gelsinler de heveslerini alsınlar." diye teklifte bulundu. Nazırların bir kısmı onun fikrini desteklerken, bir kısmı da Abdurrahman Şeref'in içinden geçenleri söylemediği iddia etmişlerdir. Bunun üzerine Abdurrahman Şeref, "Mebusan'ın ekseriyetini teşkil eden İttihat ve Terakkî Cemiyeti mensûbîni mesâlih-i idâreyi genç ve kavi ellere tevdi' etmek istiyorlar ve iltizâm-ı sür'at eyliyorlar. Cümlemiz devr-i sâbıkda teenni ile hareket etmeğe ve sağlam fakat yavaş iş görmeğe alışmışız, i'tiyâdâtımızdan vazgeçemeyeceğiz. Gençler buna râzı olmuyor, koşmak istiyor. Onun için biz çekilerek zimâm-ı idâreyi onlara tevdi' etmek icâb eder ise tecrübelerimizle onları îkâz etmek muktezidir. Bir müddet tecrübe edelim. Hülûs-ı niyetlerine şüphemiz yokdur. Tereddüt ettiğimiz bir cihet varsa o da gençlerin tecrübesizliğidir. Bilemedikleri, kestiremedikleri işlerde bize mürâcaat ederler ve sorarlarsa bildiğimizi hâlisâne söyleriz. Maksud devlet ve vatana hizmet olacağından ma'rûzâtım pek samîmidir" diye onlara cevap verdi.³²³ Dâhiliye Nazırı Ferid Paşa, zamanın tecrübe zamanı olmadığını, durumun pek nazik ve "zimâmdârân-ı umûrda vukûf-nâme tecrübe-i medîdeye eşedd-i ihtiyâc" olduğunu söyleyerek Abdurrahman Şeref'e itiraz etti.³²⁴ Bazı bakanlar ise "mademki Meclis-i Mebusan'ın esas matlabı programdır, mufassal programımızı tanzîm ve kıra'atiyle taleb-i itimad edelim" dediler. Abdurrahman Şeref Efendi, "program yazmak güç bir şey değildir. İyi bir program ile Meclis-i Mebusan huzuruna çıktığımızda revîş-i halime nazaran yine itimad beyan etmeyecekler"³²⁵ demiş ise de, istifa teklifine bazı itirazlar olmuştur. Abdurrahman Şeref Efendi'nin açıklama ve ısrarı üzerine kabine, istifaya karar verdi. İstifa metninin yazılması görevi Abdurrahman Şeref Efendi'ye verildi. İstifanâmeyi Abdurrahman Bey ile Amed-i Divan-ı Hümayun Asaf Bey hazırladılar. Metin,

³²³ Kodaman-Ünal, *a.g.e.*, s. 44.

³²⁴ Kodaman-Ünal, *a.g.e.*, s. 45.

³²⁵ Kodaman-Ünal, *a.g.e.*, s. 45-46.

bakanlarca imzalandı ve padişaha sunuldu. Mehmed Reşad istifayı kabul etti. Yeni sadriazamın kim olacağı konusunda farklı görüşler vardı. Ortalıkta Hüseyin Hilmi Paşa ile birlikte Gâzi Ahmed Muhtâr Paşa, Mahmûd Şevket Paşa ve Ahmed Rızâ Beyin adı geçiyordu.³²⁶ Nihayet 5 Mayıs 1909'da yeni hükûmeti Hilmi Paşa kurdu.

Hilmi Paşa Kabinesi kendisini problemlerle dolu bir siyasî ve sosyal hayat içinde buldu. Hükûmet, 31 Mart Vakıasının bakıyyelerini temizlemek ve isyana katılanları yargılamakla yükümlülüklerini yerine getirmeye çalıştı. Muhaliflerin çoğu firar etmişti. Kaçamayanlar ise tutuklandı veya sürgüne gönderildi. İsyanın elebaşları ise kurulan Divan-ı Harb ile asılmışlardı. Cemiyet Abdülhamid'i de bu Divan'da mahkum etmek istemiş ise de başarılı olamamıştır. Kabine kuruluşundan kısa bir süre sonra İttihat ve Terakkî Cemiyeti ile ters düştü. Kabine ile cemiyet arasında anlaşmazlıklar baş gösterdi. Dahiliye Nazırı Ferid Paşa, Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriel ve Maliye Nazırı Rifat Bey, İttihat ve Terakkî'nin baskısı sonucu görevlerinden alındılar. Çok geçmeden de Meclis Ağustos ayında tatile girdi.

Bu sırada Arnavutluk'ta kıpırdanmalar başlamıştı. Bölge halkı, meşrutiyetin ilânından sonra, imtiyazlarını kaybetmişlerdi. Yeni konumları kendilerine ağır geldiğinden Kuzey Arnavutluk'ta isyan emâreleri görüldü. Hükûmet, Cavid Paşa'yı isyanı bastırmakla görevlendirdi. Rumeli'de Çeteler Kanunu uygulamaya konuldu.

Meclis'in toplanma zamanı geldiğinde, hükûmete karşı da itirazlar yükselmeye başladı. Meclis'te bütçe görüşmeleri sırasında memur maaşları için yapılan tahsisata itiraz ettiler. Gerçekte Dicle ve Fırat nehirlerinde İngilizlere nehir işletmeciliği hakkını veren Lynch Meselesi ve ispirotolar kanunu Hüseyin Hilmi Paşa ile İttihat ve Terakki yakınlığının sonu oldu ve u olay kabineyi yıkmaya yetti. Mecliste yapılan güven oylamasında Hilmi Paşa büyük çoğunluğun oyunu almasına rağmen "pencereden atlamaktansa kapıdan çıkmağı yeğlerim" sözleri ile istifa etti.

Hilmi Paşa'nın istifası sonucu meydana gelen gelişmeler karşısında yeni kabineyi kurma görevi Roma elçisi İbrahim Hakkı Beye verildi. İbrahim Paşa, Said Paşa kabinesinde Maârif, Kâmil Paşa kabinesinde ise Maârif ve Dâhiliye nazırlıklarında bulunmuştu. Bâbıâlf Hukuk Müşavirliği görevinde başarılı olamaması yüzünden Roma elçiliğine gönderilmişti. Onun sadriazam olacağını kimse

³²⁶ Kodaman-Ünal, *a.g.e.*, s. 51.

ummuyordu. İstanbul'a çağrıldığında kendisine vezirlikle paşalık unvanı tevcih edildi. İbrahim Paşanın sadriazam olmasında “enkaz-ı istibdattan sayılmaması, jurnalci ve hafiye olarak suçlanmaması” gibi şahsî mezizetleri etkili olmuştur.³²⁷ Bunun yanında bir diğere önemli husus, İttihat ve Terakki'nin kendisini hâlâ tek başına siyasal iktidarı oluşturacak güçte görmemesi idi. İbrahim Paşa kamuoyunda fırkacı biri olarak tanınmıyordu..

İbrahim Paşa, “adl ü ihsan getirdiğini” iddia ederek ve çok iyi niyetlerle görevine başladı. Hilmi Paşa kabinesinin bir kısım bakanları makâmlarını korudular. Bunlar arasında Dahiliye nazırı Talât Bey, Maliye nazırı Cavid Bey ve Hariciye nazırı Rifat Paşa dikkati çekmektedir. Bunun yanında Harbiye nazırlığına Mahmud Şevket Paşa getirildi.³²⁸ Şeyhülislâm da Hüseyin Hüsnü Efendi oldu.

Bu dönemde meşrutiyet rejimi de yerleşmeye, Mebusan'da ve Ayân'da parlamenter usuller gelişmeye başlamıştı. Artık iktidar ve muhalefet acemilik dönemlerini atlattı. Herkes cephesini ve cephe içindeki yerini tespit etmişti. İkinci Meşrutiyet döneminin ilk olarak ayrıntılı ve kapsamlı program tartışmaları Hakkı Paşa kabinesiyle başladı. Paşa, 24 Ocak 1910'da Meclis-i Mebusan karşısında okuduğu programında Osmanlılık ideolojisini izleyeceğini ve devletin bünyesinde yer alan farklı topluluklar arasında birliği sağlayacağını taahhüt ediyordu. Yapılan güven oylamasında yeni hükümet 187 olumlu oya karşı 34 olumsuz oy aldı. Bu “adem-i itimad” oyları, kuvvetlenmekte olan muhalefetin işaretleri idi.

Hakkı Paşa, donanmaya büyük önem veriyordu. Donanmayı kuvvetlendirmek maksadıyla Donanma-yı Osmânî Muavenet-i Milliye Cemiyeti ismi ile bir cemiyetin kurulmasına ön ayak oldu. Her yerde şubesinin açılması düşünülen bu cemiyet, bağışlar kabul edecek, yarışlar düzenleyecek, tiyatro oyunları sergileyecek, donanma ile ilgili yazılar yayımlayacak ve bir mecmua çıkaracaktı.³²⁹ Teberru toplama konusunda umduğunu elde edemeyen Donanma Cemiyeti, birkaç yerde şube açmış ve devrine göre oldukça kaliteli sayılabilecek bir dergi yayımlamıştır.

³²⁷ Tarık Zafer Tunaya, *Siyasal Gelişmeler*, s. 149.

³²⁸ BOA, *DUİT*: 4/7; *TV*, 30 Kanunievvel 1325.

³²⁹ Donanma Cemiyeti'nin kuruluşu hakkında bk. *Donanma-yı Osmânî Muavenet-i Milliye Cemiyeti Nizâmname-i Esâsisi ve Usûl-i Cibâyet Talimâtname-i*, Edeb Matbaası, İstanbul 1327.

Görevine henüz başlamış olan yeni kabine, kendini bir çok problemin ortasında buldu. İttihat ve Terakkî'nin müdahalesi ile bir çok kimse memur olmuştu. Tensikat kanunu ile de bir çok memur yerinden atılmıştı. İttihatçılar, kendilerinden olmayanlara hayat hakkı tanımak istemiyorlardı. Memur olmak isteyenler ile görevlerinden alınanlar daire daire dolaşıyorlardı. Bürokratik hayat kaos içindeydi. Bunun yanında hazine de iflas etmiş durumda idi. Mecliste bütçe konusunda yapılan müzakerelerde malî durum bütün çıplaklığı ile ortaya çıkmıştı. Devletin yirmi altı milyonluk gelirine mukabil, gideri otuz beş milyona yakındı. Osmanlı Bankası borç vermeye yanaşmıyordu. Hazineye yeni kaynaklar bulmak üzere Cavid Bey Paris'e gönderildi. Burada istikraz yollarını arayan Cavid Bey, muvaffak olamadı. Fransa, istikraz için Osmanlı maliyesinin bütünüyle kendi kontrolü altına verilmesini, borç alınan para ile verilecek siparişlerin Fransa'dan istenmesini, Tunus ve Cezayir'in ilhakının resmen tanınmasını istiyordu. II. Wilhelm'in ifadesi ile "Galyalılar Türklere bir zenci devleti gibi muamele ediyorlardı."³³⁰ Bu durumda Osmanlı Devleti, Almanya'ya yaklaşmak zorunda kaldı.³³¹ Bütçeyi düzenlemek yolu ile memur maaşlarında da düzenleme yapıldı. Dikkate değer bir gelişme de, yine ekonomik meselelerden dolayı ılımlı devletçilik politikasının uygulanması teşebbüsleridir. Bu teşebbüs, millî burjuvazinin oluşturulması yolunda atılmış önemli adımlardandır.

Hakkı Paşa hükûmeti döneminde İttihatçılar, Türkçeleştirme politikası izleyerek eğitim dilinin Türkçe olması yönünde önemli adımlar attılar. Özel okulların açılmasına izin verdiler. Buna mukabil eğitim ve öğretimi devlet denetimi almak istediler. Osmanlıcılık ideolojisi uğruna uygulanmak istenen bu politika aynı zamanda modern bir devletin meydana gelmesine de zemin hazırladı.³³² Onların bu isteklerine gayrimüslimler ve Araplar tepki gösterdiler. Türkçeleştirme politikası, milliyet fikrinin uyandırdığı yerlerde kıpırdanmalara yol açtı. 1909'da Elbasan'da toplanan Arnavut milliyetçileri, Latin harflerinin kabulü ve Arnavutça'nın resmî dil olmasını ileri sürmüşlerdi. Türkçeleştirme politikası, buna engel teşkil ediyordu. Buna idareden hoşnut olmayanların da tepkisi eklendi. Böylece Arnavutlar bir kez daha ayaklandılar (1 Nisan 1910). Ardından Piriştine, Vulçitrin ve Firezovi'de de

³³⁰ Hacı Bayram Soy, *Almanya'nın İngiltere İle Osmanlı Devleti Üzerindeki Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, Ankara 2002, s. 143 (yayımlanmamış doktora tezi).

³³¹ bk. İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İstanbul 1998, s. 162-163.

³³² E. Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 129-132.

isyan baş gösterdi. Arnavutluk seferine çıkan Mahmud Şevket Paşa, isyanları şiddetle bastırdı.

İttihat ve Terakkî Cemiyeti, hükûmeti el altından idare etmesinden dolayı büyük tepki topluyordu. Cemiyetin bünyesinde de kıpırdanmalar başlamıştı. İttihat ve Terakkî'den ayrılan bir grup "Hizb-i Cedîd" adında bir cemiyet kurmaya muvaffak oldu. Bu cemiyet, sonraki yıllara damgasını vuracak İttihat ve Terakkî Cemiyeti ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası arasındaki hizipleşme ve mücadelenin temelini teşkil etti.³³³ Hakkı Paşa döneminde cemiyet ve muhalefet mücadelesi Sada-yı Millet gazetesi yazarı Ahmed Samim'in vurulması ile doruğa çıktı.

Abdurrahman Şeref Efendi, bu gelişmeler arasında Maârif Nezareti makâmına atandı. İbrahim Hakkı Paşa kabinesinin kuruluşunda Abdurrahman Şeref, bu kabinenin dışında kalmıştı. Maârif nazırı İsmail Hakkı Beyin istifası üzerine, bu nezarete asaleten atanması uygun görüldü. Halit Ziya (Uşaklıgil) Bey, Hakkı Paşanın bir gün saraya gelerek, kendisi ile görüştüğünü ve Maarif Nazırlığını teklif ettiğini söylemektedir. Hakkı Paşa Halit Beye hitâben "Sizin saraydan ayrılmanızı tecviz etmem. Bunu hünkar da istemez. Lâkin burada görülecek işlerin en büyük kısmı yoluna girmiştir. Bundan sonra çizilen yolda yürümek kâfidir. Öyle zannediyorum ki hem nezareti, hem kitabeti idare etmek mümkündür. Buradan ayrılmaksızın Maarif Nezaretini kabul etmek yalnız bir saat meselesinden ibaret kalır" demiştir.

Durumun nezaketinin farkında olan Halit Ziya Bey, Paşayı rencide etmeden bu meseleyi çözenin yollarını aradı:

"Maarif işi memleketin en zor meselelerinden biridir. Tahsil çağına girmiş çocukları ilk yıllarından alarak merhale merhale son tahsil derecesine kadar götürmek ve bu uzun yolun muhtelif merhalelerini aşarken nerede tamire muhtaç sakat noktalar varsa onları tesbit ettikten sonra ıslâhî çaresini bulmak lâzımdır. Bu esasın etrafında deveran eden türlü düşünülecek cihetler var. Bunları kavramak, ıslahata kalkmak yahut herşeyi bulunduğu yerde bırakmak da var. Bu ikinci şekilde karar verilecek olursa onu herkes yapabilir. Birinci surette ise Nâzır olacak adamın bütün faaliyet ve dirayet kaabiliyetlerini ancak bu işe hasr etmesi lâzımdır. Bu takdirde sarayla nezareti te'lif bana mümkün görünmüyor. Sarayı feda etmeye

³³³ Geniş bilgi için bk. Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası. II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakkî'ye Karşı Çıkanlar*, İstanbul 1990 ve Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Muhalefetin İflosu. İtilaf ve Hürriyet Fırkası* (sad. Ahmet Eryüksel), İstanbul 1991.

gelince, bunu kendi nefsimde ait olan rü'yet tarafından caiz görmek mümkün olsa bile, hünkâra karşı onun hizmetini terk ederek başka bir vazifeyi tercih etmeyi münasib ve en basit zarâfet kaidelerine muvafik nazarıyla bakmıyorum...

Hakkı Paşa bu sözler karşısında Halit Beyden Maârif nazırlığı makamına uygun ve ehliyetli bir kimse tavsiye etmesini istemiştir:

- "Öyle ise bir fikir veriniz. Ben nezarete getirilecek zatı bulmakta güçlük çekiyorum. Mütalaalarınızı doğru buluyorum. Ama bunlar müşkilatı ortadan kaldırmış olmuyor..."

Bu muhavere başlar başlamaz ben, Sadriazamın arzusuna tevafuk edecek adamı zihnimde arıyordum ve bulduğum kanaatiyle derhal cevap verdim:

- 'Sizin istediğiniz adam hazır. Ve elbette işleri benden daha çok muvafik bir tarzda ve en büyük mikyasta muvaffakiyetle idare eder.'

- 'Kimdir?' diye sorunca derhal söyledim: 'Abdurrahman Şeref Bey.' Birden bu isim onu tatmin etmiş göründü.

- 'Kabul eder mi?' diye sordu.

- 'O ciheti bana bırakınız' dedim ve bu suretle her iki taraf memnun birbirimizden ayrıldık.

Bu tekliften kimseye bahsetmedim. Hususiyle hünkârın haber almasına meydan bırakmadım. Hemen Abdurrahman Şeref Bey'i davet ederek Sadriazam namına kendisine Maarif Nezaretini teklif ettim. Bu zât pek ihtiyatkâr idi. Hayatını hırstan, tûl-i emelden âzâde geçirmeğe o kadar alışkın idi ki, Ayân azalığına inzimam etmek suretiyle bir nezaret sandalyesini işgal etmek, herhangi bir adam için pek cazibeli bir iş olmakla beraber teklifi kabul etmek için çok düşündü. Bin dereden su getirerek iknaya çalıştım ve oldukça uzun süren bir mübaheseden sonra nihayet muvafakatini temin ettim, fakat ne olur ne olmaz, belki aksine bir cereyan takip edecek bir muhakeme rücu' eder mülâhazasıyla onu bir emrivaki karşısında buldurmak istedim. Hemen telefonla Hakkı Paşa'yı buldum ve:

- Abdurrahman Şeref Bey yoldadır. Hakkında gösterdiğiniz itimada teşekkür ediyor ve teklif sizin tarafınızdan vuku bulduğu için kabul ediyor' dedim."³³⁴

³³⁴ Halit Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, İstanbul 1981, s. 284-286.

Böylece Abdurrahman Şeref Bey 28 Nisan 1327 (11 Mayıs 1910) tarihinde Maârif nazırı oldu.³³⁵ Bu görevi yaklaşık 5,5 ay sürdü. Bu, onun maârif nazırlığında en uzun süre kaldığı dönemdir. Maârif nazırlığı yanında vak'anüvislik görevine de devam etti.

Abdurrahman Şeref Efendi, bu makâmda iken bazı önemli işlere imza attı. Bu dönemde Hıfzısıhha-i Mekâtîp Komisyonu kurulmuş ve komisyonun görevlerine ilişkin bir nizamname hazırlandı. Komisyon, "Dersaadet'te mevcut resmî ve gayr-ı resmî ve husûsî bilcümle mektebler umûr-ı sıhhiyesinin tanzim ve ıslâhı ve müdavimin ve muallimin ve müstahdeminin ahvâl-i sıhhiyelerinin temini hakkında talimat ve mukarrerat-ı sıhhiye ittihaz eylemekle" yükümlüydü. Hıfzısıhha Komisyonu İstanbul'daki bütün okulların genel sağlık durumlarını düzenleyecek, ıslâh edecek ve eğitim-öğretimle ilgili herkesin sağlık sorunları ile ilgilenecekti. Bu komisyonun bütün ülkeye teşmil edilmesi, yetki ve vazifelerinin merkez komisyonu tarafından belirlenmesi kararlaştırıldı.³³⁶

Bu dönemde, Rüşdiye ve İdadî mekteplerinin inşâsına önem verildi. Abdurrahman Şeref Efendi, Arnavutluk, Arabistan ve Doğu Anadolu'da yapılacak okullar için 1327-28 seneleri Maarif bütçesine ödenek koydurtmayı başardı. Zikredilen yıllar için Maarif bütçesine toplam 20 milyon kuruş ilave edildi. 1327 senesinde harcanmayan Maârif bütçesinin 1328 yılına aktarılması sağlandı. Yeni okulların inşâsı yanında mevcut okulların tamirine de önem verildi.³³⁷

Abdurrahman Şeref Efendi Ayân Meclisi'nde görüşülen 1327 yılı Maarif bütçesini savunmuş ve bütçenin yetersizliğinden yakınmıştı. Bunun yanında, bütçedeki tekliflerin istisnasız kabulünü sağlamıştı. Ayrıca halktan da yardım isteme yoluna gitti. Ona göre, "Ahali yardım edecektir. Meselâ köylüler mektep binalarının taşlarını arabalarıyla taşırlar, orman yakın ise kereste getirirler, biz tahsisat veririz, mekteplerin inşaatını kolay yaparız. Fakat asıl mesele bu mekteplerde ders verecek hocaları bulmaktır". Abdurrahman Şeref Efendi zaruret içindeki okullar ile haberleşerek, onların problemlerini çözeceklerini vaad eder.³³⁸

³³⁵ BOA, *Sicill-i Ahvâl*, nr. 72, s. 88.

³³⁶ TV, 24 Mayıs 1327.

³³⁷ TV, 16 Haziran 1327; TV, 18 Haziran 1327; TV, 14-17 Temmuz 1327.

³³⁸ MAZC, III. Cilt, s. 397-409.

Bilimsel araştırmaların yapılmasına ve yaygınlaşmasına önem veren Abdurrahman Şeref Efendi, arkeolojik araştırmaları da destekledi. 19. yüzyılda başlayan ve 20. asrın başlarında yaygınlaşan arkeolojik araştırmalara Osmanlı Devleti'nde de önem kazanmıştı. Abdurrahman Şeref, Osmanlı Devleti sınırları içinde kazı yapan Batılı araştırmacıların kimine izin verdi, kiminin de izin sürelerini uzattı. Bergama kasabasında araştırma yapan Alman Arkeoloji Cemiyeti üyesi Mösyö Dorifalde'ye verilen izini üç aylığına uzattı. Aydın vilayeti dahilinde Marmaris'de Burgaz adlı yerde araştırma yapabilmesi için ise bir İngiliz'e izin verdi.³³⁹

Maârif nazırlığı yanında vak'anüvislik vazifesini de sürdüren Abdurrahman Şeref Efendi'nin bu dönemde hayatına tesir eden iki olay vardır. Bunlardan birincisi 5 Ocak 1911 tarihinde meydana gelen Bâbîâlî yangınıdır. Bu yangında bir çok devlet dairesi ile birlikte vak'anüvis odası da yanmıştır. Abdurrahman Efendi, bu odada mevcut bir çok tarihî evrak ile Divan-ı Harbî Örfî bünyesindeki komisyon tarafından kontrol edilen ve kendisine gönderilen Yıldız evrakı arasında tarihe ait bir hayli vesikanın yandığını yazmaktadır. Bunun yanında, "Tarih-i Lütfî'nin derdest-i intişâr olan sekizinci cildine dercolumak üzere elde edilen küberâ-yı zamânenin tasvirlerinden, matbaaya gönderilen sekiz kıt'asından gayrisi bu yangında yok olmuştur."³⁴⁰

Diğer olay ise, Mehmed Reşad ile birlikte yaptığı Rumeli seyahatidir. Arnavutluk'ta başlayan isyanın şiddet kullanarak bastırılmasından dolayı, yöre halkının Osmanlı Devleti'nden tamamen soğuyacağı düşünülüyordu. Ayaklanmanın bastırılmasından da cesaret alan İttihat ve Terakkî, Rumeli'deki muhtelif unsurların devlete daha sıkı bağlanması için bir takım çalışmalar yapmak istiyordu. Cemiyet, padişahın bu bölgelere seyahat etmesini uygun görüyordu. Böylece tebaa-i şâhâne ile temas edilecek, dertleri dinlenecek ve böylece devlete ısındırılacaktı. Mehmed Reşad, bu maksatla 7 Cemaziyelevvel 1329 (5 Haziran 1911) tarihinde Barbaros zırhlısı ile İstanbul'dan Selanik'e doğru yola çıktı. Maiyetinde, şehzadelerden Ziyaeddin ve Ömer Hilmi Efendi ile sadrıazam Hakkı Paşa, Bahriye nazırı Mahmud Muhtar Paşa, Dahiliye Nazırı Halil Mentefe³⁴¹, Maliye sabık nazırı Cavid Bey,

³³⁹ *TY*, 4 Temmuz 1327; *TY*, 4 Eylül 1327.

³⁴⁰ Abdurrahman Şeref, "Bâb-ı Âli Harikleri", *TOEM*, II/7, s. 450.

³⁴¹ Talat Beyin yerine nazır olmuştur.

Maârif Nazırı Abdurrahman Şeref Bey, Başyaver Hurşid Paşa, başmâbeynci ve mâbeyn başkâtibi bulunuyordu.³⁴² Padişah'ın Rumeli seyahati, burada meydana gelebilecek ayaklanmaların önüne geçmek ve halkı Osmanlı Devleti'ne ısındırmak gayesi ile yapıldı. Ancak gittiği yerlerde İttihatçılar, Sultan Reşad'ı yalnız bırakmıyor, "ileri ileri arş ileri / Alalım düşmandan eski yerleri" diye nümâyişler yapıyorlardı. Bu geziden beklenen sonuç elde edilemedi. Efdaleddin, Şeref Beyin bu vakıa ile ilgili risale tarzında küçük bir seyahatnâme yazdığını ve bunun vak'anüvis kayıtları arasında olduğunu kaydeder.³⁴³ Ancak bu risale onun yazıları arasında yoktur.

1911 yılının sonlarına doğru pâyitaht, İtalya'nın Trablusgarb'a saldırması ile sarsıldı. İtalya'nın Osmanlı Devleti'ne verdiği ultiatom İbrahim Hakkı Paşayı şaşkına çevirdi. Paşa, içinde bulunulan durumun önceki dönemlerde olsa idi, kellesini binek taşında bırakacağını itiraf ediyor ve istifa etmek istiyordu.³⁴⁴ Sonunda, Hakkı Paşa kabinesi, "bu güne kadar cereyân eden ahvâl-i muâmelâtın ve hâl-i hâzır mes'elesinin mes'ûliyyeti"nden kendisini sorumlu tutarak 29 Eylül 1911 tarihinde hükûmetten çekildi. Yeni hükûmeti kurma görevi Said Paşaya verildi (30 Eylül 1911).

Trablusgarb'ın işgali gibi nazik bir durumda, tecrübeli bir siyasetçiye ihtiyaç vardı. Bu yüzden istibdat döneminin ünlü bürokratlarından Said Paşa'ya başvuruldu. Böylece Paşa, sekizinci defa sadrıazamlığa getirildi. Halk Said Paşa'dan pek ümitli idi. Yeni sadrıazam, siyasî kaosun hâkim olduğu bir ortamda, kabineyi kurmakta zorlandı.³⁴⁵ Nihayet, ruhsuz bir "İş Kabinesi" kurmaya muvaffak oldu.³⁴⁶ Said Paşa, İttihatçı olmamasına rağmen, Meclis'teki İttihatçı çoğunluğu arkasına almak Kabinedekilerin çoğu, İttihatçıların taşkınlıklarından hoşlanmayan mutedil kimselerdi. Kamuoyunda mutedil bir İttihatçı sempatizanı olarak tanınan Abdurrahman Şeref Efendi³⁴⁷, bu hükûmetin birinci döneminde yerini korudu.³⁴⁸ Hakkı Paşa döneminde atandığı Maarif Nazırlığı görevini bu dönemde de sürdürdü.

³⁴² *Mufassal Osmanlı Tarihi*, s. 3467.

³⁴³ Efdaleddin Efendi, *a.g.e.*, s. 21.

³⁴⁴ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c.5, İstanbul 1971, s. 99.

³⁴⁵ Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, İstanbul 1340, s. 368.

³⁴⁶ Feroz Ahmed, *İttihat ve Terakki. 1908-1914*, İstanbul 1995, s. 122.

³⁴⁷ Sina Akşin, onun, adı bazen sadrıazamlığa da geçen bir İttihat ve Terakî mensubu olduğunu yazar.

³⁴⁸ BOA, DÜİT: 4/8 ve BOA, DH.MTV, 51/23.

Fakat hükûmetin birinci döneminin kısa ömürlü olmasından dolayı fazla etkili olamadı.

Abdurrahman Şeref Efendi, bu dönemde hükûmetin karşılaştığı sorunları, Tarih Musahabeleri isimli eserinde özetler. Ona göre, “hey’et-i cedîde Trablusgarb harbiyle iştigâl eyliyor ve bir avuc gönüllü asker, İtalya ordusunun dâhil-i kıt’aya nüfûzuna karşı duruyor ve şu muvaffakiyet hissiyât-ı milliyemizi takviye ile matbû’ât tarafından sonuna kadar sebât edilmek lüzûmu tavsiye kılınıyor idi ama bu’ d-ı mesâfe ve mevâni’-i tabî’iyye zafer-i nihâ’iye vüsûlü meşkûk kıldığı gibi dâhilî dırılıtların teksîri diğêr gavâ’il-i nâ’ime-i hâriciyenin serzede-i sâha-i bîdârı olmasına vesîle vermesinden endişe olunuyor idi. Vükelâ meyânında Trablusgarb mes’elesini ‘acâleten bir sûret-i tesviye bularak tatlıya bağlayalım, zirâ anı hall edelim derken pek ağır mesâ’il-i sâ’ire karşısında bulunmamız muhtemeldir diyenler var idi.”³⁴⁹

Said Paşa, sadriazamlığının bu döneminde adeta İttihat ve Terakki ile bütünleşti. Bu yüzden objektifliğini koruyamadı. Said Paşa kabinesini, bu dönemde asıl yoran sorun Kanun-ı Esasi “tâdilâtı” olmuştur. Meclis-i Mebusan’da çoğunluğu kaybeden İttihat ve Terakki, “daha uslu ve sadık bir çoğunluk sağlama yöntemi sayılan Mebusan Meclisi’ni daha kolay feshetme yoluna başvurmaları”, Said Paşa’yı ikinci bir kabine kurmak zorunda bıraktı.³⁵⁰ Bu vakıa, Osmanlı parlamentosunu uzun süre parti kavgaları ile uğraştırdı. İstibdat rejiminin yönetiminde, birinci derecede rol almış olan Paşanın, Jakoben ve ihtilalci bir karakter taşıyan İttihat ve Terakkî’ye katılması kamuoyunda eleştirilmesine sebep oluyordu.

Bütün bu gelişmeler yanında, İttihatçıların baskıları ile, mecliste cemiyetin hakimiyetini sağlamak isteyen Said Paşa, Meclisi-i Mebusan’ı dağıtmak için Anayasanın 35. maddesinde değişiklik yapmaya kalkıştı. Paşa, hükümdara, Ayân Meclisi’ne başvurmaksızın Meclis-i Mebusan’ı dağıtma yetkisinin geri verilmesinden yanaydı. Bu önergeyi 15 Aralık’ta Meclis’e taşıdı. Ona göre, İtalya ile yapılacak savaş veya barış şartlarında güçlü bir hükûmete ihtiyaç vardı. Muhalefetin karşı çıkmasına karşısında Said Paşa istifa etti.

³⁴⁹ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s. 368-369.

³⁵⁰ BOA, *DÜİT*: 4/9.

İttihat ve Terakkî'nin desteği ile Said Paşa yeniden sadarete atandı.³⁵¹ Kânûn-ı Esâsî gereği Mehmed Reşad Meclis-i Mebusan'ı kapattı. Yapılan seçimler sonrası 11 Nisan'da Meclis yeniden açıldı. Paşa, kısa süren bu sadriazamlığından Arnavutluk'ta meydana gelen isyanlar yüzünden istifa etti (21 Temmuz 1912). İstifasından kısa bir süre önce mecliste yapılan güven oylamasında 194 itimad oyuna karşı 4 "adem-i itimad" almıştı. Onun aniden istifa etmeye sürükleyen etkenler arasında, Balkanlarda ve Arnavutluk'ta meydana gelen isyanlar yanında Halaskâr Zabitan'ın kurulması, Mahmud Şevket Paşanın Harbiye Nezaretinden çekilmesi ve yerine atanacak kimsenin bulunamaması da vardır.³⁵²

Abdurrahman Şeref Efendi'nin çeşitli kabinelerde nazır olarak yer aldığı siyasî hayatının birinci dönemi, Said Paşa hükûmetinin hükûmetten çekilmesi ile sona erdi. Ayân Meclisi azası olarak siyasî hayattan tamamen kopmadı ise de mütareke dönemine kadar bir daha nazır olamadı. Ancak bir kısım siyasî gelişmelerin içinde doğrudan yer aldığı ve etkili olduğu anlaşılıyor. Abdurrahman Şeref Efendi'nin, mütareke dönemi iledir ki, siyasî hayatının ikinci dönemi başlayacak ve çeşitli kabinelerde nazır olarak görev alacaktır.

Said Paşa'nın istifası, İttihat ve Terakkî'nin zayıfladığının, buna karşı muhalefetin güçlendiğinin bir işareti idi. Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın³⁵³ kurduğu büyük kabine, tarafsız olduğunu iddia ediyor ve Said Paşayı partizanlık yapmakla suçluyordu. Muhtar Paşanın ülkenin her yerinde teşkilatlanmış İttihatçılardan çekiniyordu. Kurduğu kabinenin kozmopolit yapısı ve bu kabinede yer alan üç sâbık sadriazam, İttihatçı nüfuzunu kırmaya yönelik bir siyasî manevra olarak görülüyordu.³⁵⁴ Meclisteki İttihatçı çoğunluğu bir tehdit unsuru olarak gören kabine Meclisi kapatmayı, selâmeti açısından uygun gördü. Nitekim, muhalefete ve Halaskâr Zabitan'a sırtını dayayan Muhtar Paşa, Mehmed Reşad'ın iradesiyle meclisi feshetti.

Gazi Ahmed Muhtar Paşa hükûmeti döneminde meydana gelen olaylardan en önemlisi I. Balkan savaşının çıkması idi. Osmanlı ordularının ard arda mağlup olması Sarayda ve hükûmette şaşkınlık yarattı. Sultan Reşad, bir umûmî Meşveret

³⁵¹ BOA, *DÜİT*: 4/10.

³⁵² Bk. Ercüment Kuran, "Sa'îd Paşa", *İA*, c.10, Eskişehir 1997, s. 85.

³⁵³ Hayatı hakkında bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya Dair", *Resimli Tarih Mecmuası*, Sayı. 56, İstanbul 1954, s. 3273-3275.

³⁵⁴ BOA, *DÜİT*: 4/11.

Meclisi'nin toplanmasını uygun gördü. Toplanan meclis, savaşa devam edilmesi veya muhtemel bir barış müzakeresinde görüşülecek konularda nelere uyulması gerektiğine karar verdi. Bu toplantı, kuvvet kullanılarak bir şey yapılamayacağı kanaatinde idi. En uygun çözüm siyasî adımlarla atılabilirdi. Sonunda, Ahmed Muhtar Paşa Kabinesinin çekilmesi ve yerine siyasî bir dehâ addedilen Kâmil Paşanın sadarete atanması uygun görüldü (29 Ekim 1912). Abdurrahman Şeref de, toplanan bu Meşveret Meclisi'nde yer aldı. Onun, bu meclisteki rolü hakkında fazla bir ayrıntı yoktur. Ali Fuad Türkgeldi'nin eserinde yer alan bilgiye göre Ferid Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa ve Abdurrahman Şeref'in baş başa görüştükları yazılıdır. Bütün ayrıntı, bundan ibarettir.³⁵⁵ Ancak Meşveret Meclisi sonrası gelişmeler ve bu üçlünün faaliyetleri, konuşmaları hakkında ip ucu veriyor. Meclisin toplandığı günün ertesinde Ferid ve Hüseyin Hilmi Paşalar, padişahın huzuruna çıkarak içinde bulunulan durumu ve Meşveret Meclisi'ndeki gelişmeleri arz ettiler. Ertesi gün de Muhtar Paşaya istifa etmesi teklifini sunmaları kendilerine havale edildi. Abdurrahman Şeref de gece yarısı padişah tarafından Kâmil Paşaya gönderildi. Abdurrahman Şeref, Kâmil Paşaya kabinesini hazırlamasını, ancak bu kabinede partizan kimselere yer vermemesini söyledi.

Abdurrahman Şeref, ertesi gün Ali Fuad ile birlikte Ahmed Muhtar Paşadan sadaret mührünü almak üzere Bâbıâlîye geldi. Paşa, mührün konulduğu kutunun yanında olmadığını bahane ederek işi yavaştan almaya çalıştı. Fuad Bey, mührün yeni sadriazama verileceğini beyan ederek, kutuya ihtiyaç olmadığını söyledi. Mührü almaya muvaffak oldu. Bu görüşme, kamuoyunda Ali Fuad ve Abdurrahman Şeref'in, Muhtar Paşa'dan mührü almak için yalvardıkları şeklinde bir şayanın çıkmasına sebep oldu.³⁵⁶

Kâmil Paşa, kamuoyunda İttihatçı düşmanı olarak biliniyordu.³⁵⁷ Ne var ki, Balkan Savaşının yarattığı siyasî ve sosyal sıkıntılar sırasında bu pîr-i siyasete ihtiyaç vardı. Filibeli Ahmed, Arnavutların ve muhaliflerin, Kâmil Paşa'yı taleplerini,

³⁵⁵ Ali Fuad Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 63.

³⁵⁶ Ali Fuad Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 66.

³⁵⁷ Kâmil Paşaya göre, "millet, mahfaza-i Kur'ân'da haç saklar gibi Meşrutiyet perdesi altında menfûr, müfteris bir istibdâd gizleyen birkaç şahsın bâzîçe-i ihtirası olmakdan usanmış, bıkmış, her köşesinden bir mazlûm âhı, her noktasından bir mağdûr feryâdı yükselmiş nâ-kâm, bedbaht, ... elim bir istikbâlin muvâcehe-i edbarında nâfiz nazarlara karşı muzlim bir sâhâ-i mâtem hâli göstermeğe başlamış idi." Buna sebep, İttihatçılar idi. BOA, *Y.EE.KP*, 86/35-3473.

yenîçerilerin “isterük” tarzındaki ne için istediğini bilmez hareketine benziyordu.³⁵⁸ Onun, sadaret makamını, İttihatçıları ortadan kaldırmak için kullanacağından endişe ediliyor ve sırtını, İttihat ve Terakkî'nin hasm-ı cânı olan İtilafçılarla dayamasında korkuluyordu. Bu yüzden, kuracağı kabinede partizanlara yer vermemesi şartı ile sadriazamlığa getirildi (30 Ekim 1912). Bu teklifi, kamuoyunda İttihatçı olarak bilinen Abdurrahman Şeref'in yapması manidârdır.

Kâmil Paşa, İtilafçıların ve Halaskâranların iktidara geçtikleri yönündeki sevinç gösterilerine rağmen, korkulanın aksine bu şarta sâdık kaldı. Yeni kabinede en önemli değişiklik, Dahiliye Nezaretine İtilafçı olarak bilinen Ahmed Reşid Beyin getirilmesi idi..³⁵⁹

Bütün bunlara rağmen İttihatçılar, Kâmil Paşa'nın sadarete getirilmesinden endişe duyuyorlardı. Siyasî meseleler hallolduktan sonra, Paşa'nın cemiyeti dağıtmasından korkuyorlardı. Bunun için bir takım tedbirlere ve siyasî oyunlara başvurdular. İtilafçıların, rakiplerini “behemehal ve nasıl olursa olsun düşürmek maksadını takip etmeye başlamaları, İttihatçıların da behemehal düşmemek maksadına bir meşru zemin oluşturuyordu.³⁶⁰ Onlara göre, en mantıklı çözüm hükûmeti içinden yıkmaktı. Bu maksatla İttihatçılar, Harbiye Nazırı Nâzım Paşa ile ilişkiye geçtiler. Paşaya, kaybedilmesi muhtemel Balkan savaşının bütün sorumluluğunun üzerine yıkılacağını, Kâmil Paşa ve arkadaşlarının bu işten kendilerini sıyracaklarını telkin ettiler. Ona, İttihatçı çoğunluğu ile kurulacak bir hükûmette sadriazamlığı önerdiler. Paşayı kandırmayı başardılar. Kâmil Paşa ve Ahmed Reşid Beyin, İttihatçı kulüpleri kapatmak yolundaki çabalarına engel olmasından, Nâzım Paşanın itttihatçılara kandığı anlaşılıyor. Nitekim bu minvalde, Trablusgarb'dan dönen Enver Beyi Kolordu Kurmay Başkanlığı Müfettişliğine, Cemal Beyi de Menzil Genel Müfettişliğine atadı. İttihatçılar, Şûrâ-yı Devlet Reisi Said Halim Paşayı da sadaret vaadiyle yanlarına çekmeyi başardılar.

³⁵⁸ Filibeli Ahmed Hilmi, *a.g.e.*, s. 56.

³⁵⁹ BOA, *DUIT*: 4-12. Ali Fuad Türkgeldi'nin Görüp İşittiklerim adlı eserini yayına hazırlayanlar, Abdurrahman Şeref Efendi'nin bu kabinede Maliye Nezareti'ne atandığı şeklinde yanlış bir telakkîye kapılmışlardır. Oysa bu makama atanan Abdurrahman Şeref Efendi değil, Muhtar Paşa döneminde de Maliye Nazırı olan ve Kâmil Paşa hükûmetinde de görevine devam eden Abdurrahman Vefik (Sayın) Bey'dir. Bâbîâlî Baskınından sonra, Ahmed Vefik Bey ülke dışına çıkmak zorunda kalmıştır. Ali Fuad Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 68., Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, c. 4, Ankara 1977, s. 271-338; Sinan Kunalalp, *a.g.e.*, s. 7., Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar. Türkiye (1074-1990)*, c.2, Ankara 1996 (?), s. 1069 (Bu eserde, yazarın 1997 tarihinde önsözü yazdığı görülüyor. Ancak, Kültür Bakanlığı kitabın basım tarihi olarak 1996 tarihini vermektedir.).

³⁶⁰ Filibeli Ahmed Hilmi, *a.g.e.*, s. 18-19.

Balkan savaşının bütün şiddetiyle devam ettiği bir sırada, Selanik'in işgal edilmesinden endişe duyan ricâl, Alâtini köşkünde göz altında tutulan II. Abdülhamid'i İstanbul'a nakletti. Sâbık padişah, Beylerbeyi Sarayında zorunlu ikâmete tâbi tutuldu (1 Kasım 1912). Abdülhamid, bütün siyasî gelişmelerden tecrit edilmiş, gazete okuması bile men edilmişti. Bu yüzden Osmanlı Devleti'ndeki ve dünyadaki gelişmelerden haberdâr değildi.³⁶¹

Pâyitaht'ta bu gelişmeler yaşanırken, Balkan devletlerinin başarılarından güç alan Arnavut milliyetçileri, bu fırsatı değerlendirmek istediler. Sâbık Berat mebusu İsmail Kemal Vlora öncülüğünde bağımsızlıklarını ilân ettiler (29 Kasım 1912).

Bu sırada Bulgarlar da Lüleburgaz'da Osmanlı ordularını yenmiş ve Çatalca önlerine gelmişti. Saray ve Bâbiâli, sıranın İstanbul'un işgaline gelmesinden endişe ediyorlardı. Bulgarlar ile mütareke şartlarını müzakere etmek isteyen Bâbiâli, büyük devletlerin tavassutuna ihtiyaç duydu. Ancak bu teşebbüsünde başarılı olmadı. Avrupalı devletlerin yapılması muhtemel barış için çeşitli düşünceler öne sürmeleri, onların aracılığını imkansız kılıyordu. Bâbiâli, Balkan devletleri ile doğrudan mütareke masasına oturmayı daha uygun gördü (3 Aralık 1912).

Barış görüşmeleri ise, 16 Aralık 1912 tarihinde Londra'da başladı. Balkan devletleri, Edirne ve Doğu Trakya dahil, bütün Balkanları ve bu arada Ege adalarını istiyorlardı. Osmanlı Devleti'nin şartları ağır bulması üzerine Londra Konferansı yarıda kesildi (6 Ocak 1913).

Barış görüşmelerinin yarıda kesilmesi üzerine, büyük devletler 17 Ocak 1913 tarihinde Osmanlı Devleti'ne bir nota verdiler. Bu notada Edirne'nin Bulgarlara terki, adalarının kendilerine bırakılması ve Midye-Enez hattının sınır kabul edilerek barış yapılması bildiriliyordu. Kâmil Paşa da barış taraftarı idi. Ancak kendini, batılı devletlerin bu tekliflerinin sorumluluğunu tek başına yüklenecek güçte görmüyordu. Üstelik Meclis de 17 Ağustos 1912 tarihinden beri toplanmamıştı. Bu durumda, şeyhülislâm Cemaleddin Efendinin de önerisiyle Meclis-i Umûmî'nin toplanmasına karar verildi. Kâmil Paşa, hükûmet üyelerinden, eski ve hâl-i hâzırdaki yüksek dereceli bürokratlardan ve ilmiye sınıfının ileri gelenlerinden müteşekkil bir meclisin

³⁶¹ Stefan Lozan, "Abdülhamid'in Selanikten Getirilişi", *Resimli Tarih Mecmuası*, Sayı. 1, Ocak 1950, s. 1-3.

kurulmasını istedi. 21 Ocak 1913 tarihinde Dolmabahçe sarayında toplanan Meclis, barıştan yana tavır koydu. Bu Kâmil Paşa için büyük bir başarı idi.

Kâmil Paşa'yı oldu olası cân düşmanları kabul eden İttihatçılar, Balkan hezimetinden hükûmeti sorumlu tutuyorlardı. Bu, kabinenin düşürülmesi için meşru bir zemin hazırlıyordu. Kâmil Paşa kabinesinin kuruluşundan beri gizli faaliyetlerde bulunan İttihatçılar, Paşanın memleketin her tarafına yayılmış kulüplerini kapatmasına öfke duyuyorlardı. Hükûmeti devirmek için uygun bir zaman bekliyorlardı. Meclis-i Umûmîde alınan bu karar onlara beklenmedik bir fırsat verdi.

Dikkate değer bir husus, İtilafçıların da, Kâmil Paşadan rahatsız olmaya başlamalarıdır. Kurduğu kabinede İtilafçılara yer vermemesi ve tarafsız tavırları onları rahatsız ediyordu. 25 Ocak 1913 Cumartesi günü bir darbe düzenleyerek, Kâmil Paşayı devirmeyi ve yerine, seçme İtilafçılardan bir hükûmet kurmayı düşünüyorlardı. Ancak 23 Ocak Perşembe günü meydana gelen gelişmeler, onların bu teşebbüslerini neticesiz bıraktı. Enver Bey, İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin Nuruosmaniye'deki merkez binasından, yanında Yakup Cemil, Mümtaz, Mustafa Necib ve Ömer Naci gibi birkaç fedai ile Bâbîâlî'yi bastı. O sırada Meclis-i Vükelâ, büyük devletlere verilecek olan nota metnini hazırlıyordu. Bâbîâlî'yi korumakla görevli muhafız bölüğünün satın alınması dolayısıyla, Enver Bey ve yanındakiler kolayca içeri girdiler. Baskın sırasında sadaret yaveri Nâfiz Bey, Harbiye Nazırının yaveri Kıbrıslızâde Tevfik Bey ve Harbiye Nazırı Nâzım Paşa öldürüldü. Tarihe Bâbîâlî baskını olarak geçen bu hareket ile Kâmil Paşa, sadrazamlıktan düşürüldü. Böylece İttihatçılar iktidara hâkim oldular.

Mehmed Reşad, darbecilerin teklif ettiği Mahmud Şevket Paşanın sadarete tayinini kabul etmek zorunda kaldı. Ancak, hemen her kabine değişmesinde yaşanan Şeyhülislâmın tebdiline razı değildi. Cemaleddin Efendi'nin makamında kalmasında ısrar ediyordu. İttihatçılar ise, Kâmil Paşa hükûmetinde yer almış ve kulüplerinin kapatılmasında rol oynamış bu kişinin Şeyhülislâm olarak kalmasına taraftar değildi. Şerif Ali Haydar Beyi bu makama getirmek istiyorlardı. Bu isteklerinden öyle anlaşılıyor ki İttihatçılar, bürokratik teamülden haberdar değildi. Şerif Bey ilmiye değil mülkiye kökenli idi. Dolayısıyla bu makama gelmesi imkânsızdı. Ancak Kâmil Paşa hükûmetinin bakıyyelerini ortadan kaldırmak isteyen İttihatçıların baskısı ile bu

makama Mehmed Esad Efendi atandı. Cemaleddin Efendi de, İstanbul'da oturmasının uygun olmadığını düşünerek Mısır'a gitti.³⁶²

Mahmud Paşanın sadriazam olması üzerine, başkomutanlık vekâleti İzzet Paşaya verildi. Kabindekilerin bir çoğu da İttihatçı kimlikleri ile tanınıyordu. Adliye nezaretine İstanbul sâbık valisi İbrahim Bey, Şûrâ-yı Devlet reisliğine Said Halim Paşa, Dâhiliye nezaretine Hacı Âdil Bey, Hariciye nezaretine Muhtar Bey, Maarif nezaretine Şükrü Bey atandı.³⁶³ Abdurrahman Şeref İttihatçı olarak tanınmasına rağmen, bu hükûmette yer alamadı. Ancak, meclis azâlığı görevine devam etti. Öyle anlaşılıyor ki, Kâmil Paşa kabinesinin kurulmasına aracı olduğu için gözden düşmüştü.

Yeni kabinenin ilk icraatı, İtilafçıların tevkif edilmesi ve sürülmesi oldu. Ali Kemâl, Rıza Nur göz altına alındı. Kâmil Paşa, Cemaleddin Efendi, Abdurrahman Vefik Bey ve Reşid Bey ülkeyi terke zorlandı.

Payitaht'ta bu olaylar meydana gelirken Balkan devletleri ile yapılan barış müzakereleri yarıda kesilmişti. Bulgar ordusu başkumandanı general Savof, 29 Ocak 1913 tarihinde, Osmanlı Devleti'ne ultimatom vererek askeri harekâta başlayacağını bildirdi. 3 Şubat'ta da Edirne'yi bombardımana başladı. Çetin geçen mücadelelerde başarılı olamayan Osmanlı ordusu 26 Mart'ta Edirne'yi düşmana teslim etmek zorunda kaldı. Yunan donanması da İtalyanların elinde bulunan adalardan arta kalan Ege adalarını işgal etti.³⁶⁴ Yeni hükûmet barış istemek zorunda kaldı. 30 Mayıs 1913 tarihinde imzalanan Londra barış anlaşması ile de Edirne Bulgarlara bırakıldı. Arnavutluk meselesinin çözülmesi, büyük devletlere havale edildi. Böylece Kâmil Paşanın siyasî başarısızlıklarını bahane eden, Edirne'nin ve adaların İtilafçılarca düşmana teslim edileceğini siyasî malzeme yaparak iktidara gelen İttihatçılar, buraları düşmana terk ettiler.

Kâmil Paşanın İstanbul'dan uzaklaştırılması ile sıranın kendilerine geldiğini düşünen İtilafçılar, siyasî gelişmeleri de kullanarak Mahmud Şevket Paşayı ortadan kaldırmaya çalıştılar. Düzenlenen suikastta Paşayı ağır şekilde yaraladılar. Çok geçmeden de Mahmud Paşa öldü.

³⁶² Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 313.

³⁶³ BOA, *DÜİT*: 4/13.

³⁶⁴ Abidin Dav'er, "Balkan Harbinde Türk Donanması", *Resimli Tarih Mecmuası*, c.3, İstanbul 1952, s. 1934-1941.

Bu olaydan sonra muhalefeti tamamen sindiren İttihatçılar, siyasî hayata mutlak anlamda hâkim oldular. Said Halim Paşayı kukla bir sadriazam olarak kabineyi kurmakla görevlendirdiler.³⁶⁵ Çok geçmeden de İttihatçıların gerçek lideri Mehmed Talat Paşa sadriazamlık makamına oturdu.³⁶⁶

İttihatçıların iktidara hâkim olmaları siyasî hayatın çehresini değiştirdi. İkinci Balkan savaşı ile Edirne'yi almaya muvaffak oldular. Ancak Osmanlı Devleti'ni I. Dünya Savaşının içine sürükleyerek, felaketlerin başlamasına sebep oldular. I. Dünya savaşı boyunca devleti yöneten İttihatçılar, savaşın kaybedilmesinin anlaşılması üzerine ülkeyi terk etmek zorunda kaldılar. Talat Paşa hükûmeti istifa etti. Yerine Ahmed İzzet Paşa, bir artçı kabine kurarak, bir bakıma İttihatçı misyonu devam ettirdi. Bu dönemde herhangi bir kabinede yer almayan Abdurrahman Şeref, Meclis-i Ayan ikinci reis vekilliğine tayin edildi.³⁶⁷

II. Mütareke Döneminde Abdurrahman Şeref'in Faaliyetleri ve Yer Aldığı Hükûmetler

Birinci Dünya savaşının sorumluluğunun omuzlarına yüklenmesinden korkan Talat Paşa kabinesi istifa etti. İttihatçılar, hükûmetin muhaliflerin eline geçmesini tehlikeli görüyorlardı. Talat Paşa bu yüzden, İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne mensup iki kişinin, özellikle Maliye Nazırı Cavid Beyin, kurulacak yeni kabinede görev almasını istiyordu. Öte yandan Abdurrahman Şeref de, Cavid Beyin kabinede yer alması hususunda Ahmed İzzet Paşaya telkinlerde bulunuyordu.³⁶⁸ Talat Paşanın ısrarla istifasını isteyen padişah da Cavid Beyin yeni kurulacak kabinede yer almasını uygun gördü.

Talat Paşa 8 Ekim 1918 tarihinde gayri resmî olarak istifasını verdi. Sadarete önceleri Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa getirilmek istendi. Tevfik Paşa, Talat Paşanın teklifini kabul etmediğinden, yeni kabineyi kurma görevi Ahmed İzzet Paşaya verildi (14 Ekim 1918).³⁶⁹ Paşa, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesine karşı

³⁶⁵ BOA, *DÜİT*, 4/14.

³⁶⁶ BOA, *DÜİT*, 4/15 ve 4/16.

³⁶⁷ BOA, *MV*, 241/152 ve BOA, *MV*, 241/188.

³⁶⁸ Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, c.2, İstanbul 1992, s. 16.

³⁶⁹ İzzet Paşa'nın eserinde Vahdettin'e gönderdiği istifa mektubunda Tevfik Paşa'nın bir hafta zarfında kabine kuramamasından dolayı bu vazifenin kendisine verildiği kayıtlıdır. Bk. A. İzzet Paşa, *a.g.e.*, s. 293 (Ekler kısmı, 17. ek).

idi. Ancak kamuoyunda İttihatçılara yakın bir isim olarak biliniyordu. Cavid Bey Maliye nazırlığı görevine devam etti. Cemiyetin eski genel sekreteri ve Sofya elçisi Fethi Bey Dâhiliye nazırı, Nabi Bey Hâriciye nazırı, Adliye nazırı eski şeyhülislâm Ürgüplü Hayri Efendi, Bahriye nazırı Rauf Bey, Nafia nazırı Ziya Paşa, Maarif nazırı Sait Bey, Evkâf nazırı ise Âyandan Abdurrahman Şeref oldu. Abdurrahman Şeref, bu görevine ilaveten Telgraf ve Posta nazırlığına da vekaleten atandı.³⁷⁰ Kabinede yer alanlar, İttihat ve Terakkî'ye muhalif olmayan kimselerdi.

Yeni kabinenin ilk icraatı, Mondros Mütarekesini imzalamak oldu. Padişah, görüşmeleri yapacak heyetin başına Damad Ferid Paşa'yı getirmek istiyordu. Hükûmet buna itiraz etti. Sonunda Bahriye Nazırı Rauf Bey başkanlığında bir heyetin gönderilmesi uygun bulundu. Hükûmet, Meclis'te okuduğu beyannâmede, "Wilson'un, Washington'un mezarında 4 Temmuz 1918'de ortaya koyduğu, ulusların kendi kaderlerini serbestçe belirleme ilkesini benimsiyor, ve memleketin ecânibin ihtirasat-ı istilacuyanesinden masun" olunacağına inanıyordu".³⁷¹ İmzalanacak mütarekede de bu ilkelere güvendiğini söylüyordu. 26 Ekim'de İstanbul'dan hareket eden heyette Rauf Beyden başka, Hariciye Nezareti müsteşarı Reşad Hikmet Bey ve Erkân-ı harb kaymakamı Sadullah Bey vardı. Kısa süren müzakereler sonrası, Osmanlı Devleti'ni temsil eden heyet, 30 Ekim 1918 tarihinde mütarekeye imza attı. Devletin idam hükmü mahiyetinde olan bu mütareke, Türk milletinin kayıtsız şartsız teslim olunmasını öneriyordu.³⁷²

Yenilginin sorumluluğunun kendi omuzlarına yüklenmesinden korkan İttihat ve Terakkî'nin üç büyük ismi Talat, Enver ve Cemal Paşalar 3 Kasım sabahı ülkeyi terk ettiler. Cemiyetin öteki üyeleri de saklanmış veya kaçmıştı. Hükûmet de, İttihatçılara saklanmak, savuşmak ve gerekli tedbirleri almak için vakit kazandırmıştı. Bu yüzden partinin ileri gelenleri hükûmete dua ediyorlardı.³⁷³

İzzet Paşa, Harbiye Nazırı Enver Paşanın firarından sonra bu makama Mustafa Kemal Paşayı atamayı düşünmüş³⁷⁴ olacak ki, bu tarihte Yıldırım Orduları

³⁷⁰ BOA, *DUİT*: 4/17.

³⁷¹ Sina Akşin, *İstanbul Hükûmetleri ve Milli Mücadele*, c.1, İstanbul 1998, s. 30.

³⁷² Mütareke metni, İzzet Paşanın Feryadım isimli eserinde yer almaktadır. Bk. Ahmed İzzet Paşa, *a.g.e.*, s. 283-285 (Ekler kısmı, 8. ek).

³⁷³ Refik Halid Karay, *Minelbab İlelmihrab. Mütareke Devri Anıları*, İstanbul 1992, s. 47.

³⁷⁴ Ahmed İzzet Paşa, *a.g.e.*, s. 27.

Grubunu lağvetti ve bu gurubun kumandanı Mustafa Kemal'e gönderdiği hususî bir yazıda, İstanbul'da bulunmasının faydalı olacağını belirtti.³⁷⁵

Cemiyet ileri gelenlerinin yurdu terk etmesi ve diğerlerinin saklanması, kamuoyunda büyük bir infiale yol açtı. Umûmî efkâr, İttihatçıların aleyhine döndü. Matbuat da cemiyete ağır hücumlarda bulunuyordu. Firar olayından hükûmet sorumlu tutuldu.³⁷⁶ Cemiyetin önderlerinin kaçmasına rağmen kabinede İttihatçı olduğu bilinen isimler yer alıyordu. Kamuoyu bunların bir an önce istifa etmesi gerektiğini savunuyordu. Padişah Vahdettin de, kabinedeki İttihatçıların çekilmesine taraftardı. Ancak İzzet Paşa meseleyi görmezden geliyordu. Vahdettin'in ısrarlı tutumu karşısında bunun Anayasaya aykırı olduğunu öne sürdü. 6 Kasım 1918 tarihinde Vahdettin, Evkaf Nâzırı Abdurrahman Şeref'i sadriazam İzzet Paşa'nın konağına gönderdi. Ali Fuat Türkgeldi'nin yazdığına göre, "Kabine âzasından bazıları aleyhinde efkâr-ı umûmiyede mevcut olan galeyandan ve kabine gayr-i mütecanis olmasıyla efkârı tatmin etmemekte ve İttihat kabinesinin şekl-i diğeri olarak telakkî edilmekte bulunduğundan bahisle bazı ta'dilât icrası muvafik olacağını tebliğ ettirmiş, Abdurrahman Şeref Efendi istidlâl-i zâtisi olmak üzere maksad-ı âlinin Hayri Efendi ile Cavit ve Fethi Beylere ma'tuf bulunduğunu bildirmiştir. O sırada enflüenzadan (bir çeşit nezle) muztarib olan İzzet Paşa, Hayri Efendi ile Cavit Bey zâten istifa etmekte oldukları cihetle yerlerine bir iki güne kadar münâsipleri bularak arz edeceğini ve fakat Fethi bey mecliste bir fırka reisi olmasıyla onun tebdîli münasip olmayacağını beyan edip Abdurrahman Şeref Efendi keyfiyeti Zât-ı şâhâneye arz ile avdetinde cevab-ı muvafakat getirmişse de perşembe günü Ahmed Rıza bey gelerek hükûm-i iradeyi tekrar ve Fethi Beyin bir dakika bile kabinede bekası câiz olmayacağını ve bununla da kalmayıp daha başkalarının dahî tebdîli icap edeceğini söyleyince İzzet Paşa, kendisine dürüstâne mukabele ve cumartesi günü çıkmağa gayretle saraya gelerek netice-i keyfiyeti Zât-ı şâhâneye arz edeceğini ifade eylemiştir. Fakat Hünkâr buna kanaat etmeyip gece geç vakit tekrar Ahmed Rıza Beyi îzam ile hemen kabinenin tasfiyesi için ısrar etmiştir. İzzet Paşa, Ahmed

³⁷⁵ *Mufassal Osmanlı Tarihi*, s. 3581.

³⁷⁶ Hükûmet, firar edenleri yakalamayı düşünmüş, ancak buna muvaffak olamamıştır. Bk. A. İzzet Paşa, *a.g.e.*, s. 291 (Ekler kısmı, Dokuzuncu Kolordu Kumandanlığına yazılan yazı, 14. ek).

Rıza Beyin mütehakkimâne tebligatından müteessir olarak Cuma günü öğleden sonra arkadaşlarını toplayıp müttefikan istifaya karar vermişlerdir”.³⁷⁷

Kabinenin istifa mektubu Cavit Bey, Abdurrahman Şeref ve Reşit Akif Paşa tarafından hazırlandı. Kabine üyeleri, istifanâmede, nâzırların değiştirilmesin emrindeki ısrarı, “Kanûn-ı Esasî’ye aykırı gödüklerini” dile getirdiler. Onlara göre istifanın sebebi, “nifak ve tefrika tohumlarını izale ederek ve fırka ihtilafatının tehaddüsüne meydan vermeyerek umum efrad-ı milleti yalnız menfaat-i vataniye dairesi etrafında toplamaya ve meşruiyetin kâffe-i esasâtına sadık kalmaya azmeylemiş olan kabine hakkında emniyet-i hümayunlarının şâibedar” olması idi.³⁷⁸ Ancak “zat-ı hümayunları ile hey’ât-ı hükûmet arasında hâdis olmuş hiçbir ihtilaf-ı esasi mevcut değilken kabine reisine teveccüh edilen mesuliyetin bir takım kuyûd ve şurût ile tahdid ve takyidi, riayet-i ahkâmına kalem edilmiş Kanun-ı Esasî ve kabil-i telif” görülüyordu. İzzet Paşa, “Şerait dairesinde vüs’ularının yettiği derecede devlet ve vatana hizmette sabit iken bervech-i maruz-ı insilab-ı emniyet-i hümayunları zehabı üzerine rüfeka-i çâkeranesinin ittifak-ı ârâsı ile” istifaya karar verdiklerini açıklıyordu.³⁷⁹ Nihayet 8 Kasım 1918 tarihinde İzzet Paşa kabinesi hükûmetten çekildi. Bu olay, İttihatçılar tarafından “arefe-i izmihlal” olarak değerlendirilmiştir.³⁸⁰

İstifa mektubu, büyük gürültü kopardı. Yukarıda kısaca alıntıladığımız metin dikkatlice incelenirse, altında ince bir oyunun yattığı ve padişah Vahdettin’in kanun-ı esasi’ye uymamakla suçlandığı görülür. İstifa metnini okuyan Vahdettin, bunu “زاد في الطنبورنغمة اخرى”³⁸¹ olarak değerlendirmiştir. Ali Fuat, bu metnin Vahdettin’i çok içerlediğini yazar: “Bir müddet sonra Zât-ı şâhâne tekrar yazı odasına gelerek cereyan-ı hâlden ve kabinenin istifasından bahisle beraber, istifanâmenin nihayetinde teklif-i vâkiin Kanun-ı esasiye mugayir bir hareket olmak üzere tavsif olunmasına gayet münfail olduğunu ihsas etti ve hemen yerinden kalkıp yazı masasının üzerinde bulunan Kanun-ı esasiyi alarak hukuk-ı şâhâneye dair olan yedinci maddeyi bana okuttu ve ‘Ben ne çocuğum, ne de okuduğumu anlayamayacak

³⁷⁷ Ali Fuat Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 158. Ahmed İzzet Paşa, *Feryadım* (yay. haz. S. İzzet Furgaç), c.1, İstanbul 1993, s. 31-33. Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 65-70.

³⁷⁸ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, 13. Cüz, s. 1980-1981.

³⁷⁹ Metnin tamamı için bk. Ahmed İzzet Paşa, *a.g.e.*, s. 293 (Ekler kısmı, 17. ek).

³⁸⁰ Ahmed İzzet Paşa, *a.g.e.*, s. 294-295 (Ekler kısmı, Süleyman Nazif’in Hadisat gazetesinde çıkan yazısı, 18. ek).

³⁸¹ Tanburun son nağmesi

kadar bunağım; işte Kanun-ı esasî bana bu hakkı veriyor; ben hakkımı istimal etmeyip memleketin ahvâlini nazar-ı dikkate alarak halisâne bir ihtarda bulunmuştum dedi.”³⁸²

Hükûmetin istifasından, yeni kabineyi kurma görevi Ahmed Tevfik Paşaya verildi (11 Kasım 1918). Paşa, her sadaret değişikliğinde uygulanan törenle Bâbîâlf’ye geldi. Bu tören, Osmanlı tarihindeki son sadaret alayı idi. Bundan sonraki sadaret değişiklikleri düşman işgaline dönemine rastladığı için yapılamadı.

Tevfik Paşa, bir “işaret-i şahane” ile kabinesini kurmayı kısa sürede başardı.³⁸³ Sina Akşin’e göre, kabinenin kurulmasıyla padişah, “iki gün sonra gelecek (13 Kasım 1918) olan İtilaf donanmasını istediği biçimde, hiçbir İttihat ve Terakkî kokusu taşımayan bir hükûmetle” karşılıyordu. Yeni kabine bir fırka veya cemiyet taraftarı olmaktan ziyade, bir “ihtiyarlar kabinesi” idi.³⁸⁴ Ancak, Akşin her ne kadar da reddetse, kabinenin genel yapısına bakıldığında, bunların Hürriyet ve İtilaf’a mütemayil oldukları seziliyor. Bilhassa Maarif nazırlığına atanan Rıza Tevfik ile Maliye nazırlığına atanan Tatar lakabıyla bilinen Abdurrahman Vefik Efendi bu görüşü kuvvetlendiriyor.³⁸⁵

Bu tarihte Mustafa Kemal Paşayı siyasî kulis çalışmalarının içindeydi. Tevfik Paşa kabinesinin bir iş göremeyeceğine kanaat getiren Mustafa Kemal, Meclise gitti. Mebuslarla görüşerek, yeni kabineye güvenoyu vermemelerini istedi. Mustafa Kemal, tekrar Ahmed İzzet Paşa başkanlığında bir kabinenin kurulmasını ve bu kabinede Harbiye nazırı olmak istiyordu.³⁸⁶ mebusların hemen hepsi Kemal Paşayı haklı bulmalarına karşın Tevfik Paşa kabinesine güvenoyu verdiler.

Mütareke şartlarına dayanarak Osmanlı topraklarını işgal etmeye başlayan İtilaf kuvvetlerine karşı koymak ve ülkeyi savunmak maksadıyla yurdun değişik yerlerinde Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri kuruluyordu. Bunun yanında İttihatçıların gözden düşmesinden faydalanmak isteyen Hürriyet ve İtilaf Fırkası, teşkilatlarını genişletmeye ve nüfuzunu arttırmaya çalışıyordu. Fırka, Damad Ferid Paşanın

³⁸² Ali Fuat Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 159.

³⁸³ Refik Halid Karay, *a.g.e.*, s. 49.

³⁸⁴ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 78-79.

³⁸⁵ BOA, *DUIT*: 4/18. Abdurrahman Vefik Efendi, Kâmil Paşa hükûmetinin Bâbîâlf Baskını ile düşürülmesinden sonra ülkeyi terke zorlanmış ve İttihatçı iktidarının çöktüğünden sonra yurda dönmüştü.

³⁸⁶ Ahmed İzzet Paşa, *a.g.e.*, s. 47-48; *Mufassal Osmanlı Tarihi*, s. 3582.

başkanlığında ve İngiliz Muhibler Cemiyetinin himayesinde, milli çıkarlara ters düşen faaliyetlerde bulunuyordu. Tevfik Paşanın da bu tarihten itibaren Hürriyet ve İtilafa yakın bir politika uyguladığı görülüyor.

Tevfik Paşa, meclisten güvenoyu almasına rağmen, Meclisin yapısından ve kendi aleyhine dönmesinden endişe ediyordu. Meclis ve Âyân reisleri Paşaya, kendisine güvenoyu verilmeyeceğini ihbar ediyorlardı. Bunun üzerine padişahı da ikna eden Tevfik Paşa, Vahdettin'in Anayasanın yedinci maddesini kullanmasını istedi. Padişah, bu maddeye istinaden meclisi dağıttı. Tevfik Paşa, idareye tamamen hâkim olmak için kabinede yeni düzenlemeler yaptı.³⁸⁷

Tevfik Paşa, sadaretinin bu döneminde İttihatçıları kovuşturmaya başladı. Ziya Gökalp, Hüseyin Cahid ve Kara Kemal gibi İttihatçılar tevkif edildi. Paşa, kanunî işlemleri hiçe sayarak İttihatçıların direkt Divan-ı Harb-i Örfî'ye verilmesini istiyordu. Vahdettin bunu anayasaya aykırı buldu. Tevfik Paşa, bunun üzerine istifa etti (4 Mart 1919).

Tevfik Paşanın istifası üzerine Vahdettin, yeni hükûmeti kurma görevini Damad Ferid Paşaya verdi. Onun iktidara gelmesi, Hürriyet ve İtilaf Fırkasının zaferi olarak algılandı. Ferid Paşa kabinesinde, Konya Valisi Cemal Bey Dâhiliye nazırı, Şâkir Paşa Bahriye nazırı, Avni Paşa Harbiye nazırı, Sıtkı Bey Adliye nazırı, Ali Kemal Bey Maarif nazırı oldu. Kabinenin diğer üyeleri de fırkaya yakın kimselerdi.³⁸⁸

Hükûmetin ilk icraatı, İttihatçıların yargılanması için bir kararnâme hazırlanması oldu. Padişahın da bu kararnâmeyi onaylaması ile tevkifler yeniden başladı. Eski sadriazam Said Halim Paşa, sâbık şeyhülislâm Musa Kazım Efendi, Meclis-i Mebusan reisi Halil Bey, Âyân reisi Rıfat Bey İttihatçı kabinelerde yer almış bir çok kimse tutuklandı (10 Mart 1919). Bu tevkiflerin İttihatçılara büyük darbe indirdiği açıktır. Bir çok tarihçi tarafından Damad Ferid'in bu faaliyetleri İtilaf devletlerine yaranmak için yaptığı öne sürülmüştür. Tevkiflerin yanında idam vak'aları da görüldü. Boğazlıyan kaymakamı Kemal Bey, Ermeni tehcirlerinden sorumlu tutularak, Bayezid meydanında idam edildi (8 Nisan 1919).

³⁸⁷ BOA, *DUİT*: 4/19 ve 4/20.

³⁸⁸ BOA, *DUİT*: 4/21.

Bu sırada yurdun bir çok yeri işgal edilmişti. Mustafa Kemal Paşa, bu işgaller karşısında bir şeyler yapmak istiyor ve Anadolu'ya gitmek gerektiğine inanıyordu. Ferid Paşa, İttihatçılarla alakası olduğunu düşündüğü Mustafa Kemal'i bir bahane ile İstanbul'dan uzaklaştırmayı düşünüyordu. Bu sırada İtilaf devletleri, Samsun'da asayişsizlikler baş gösterdiğini ve gerekli tedbirlerin alınması lüzumunu hükûmete bildirdi. Mustafa Kemal Paşa bu bahane ile İstanbul'dan uzaklaştırılmak istendi. Uhdesine Dokuzuncu Ordu Müfettişliği verilerek Samsun'a gönderildi. Kemal Paşa, 16 Mayıs 1919 günü Samsun'a hareket etti.

16 Mayıs günü yaşanan bir diğer gelişme de Damat Ferid Paşa hükûmetinin istifası idi. İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali üzerine Damad Ferid hükûmetten çekildi. Ancak 19 Mayıs 1919 günü tekrar sadarete getirildi. İzmir'in işgalinden sonra kamuoyunun şiddetli tepkisi karşısında vaziyetini sağlam görmeyen Damad Ferid, kurduğu yeni kabinede yeni ve tecrübeli kimseler ile konumunu güçlendirmeyi uygun buldu. Yeni kabine hakkında bazı müzakereler yaptı. Meclis-i Âyân Reisi Mustafa Âsım Efendi de, 18 Mayıs'ta Ayan Meclisini olağanüstü olarak toplantıya çağırdı.³⁸⁹ Âyân Meclisi üyelerinin de fikri aldıktan sonra eski Sadriazam İzzet ve Tevfik Paşalar ile vak'anüvis Abdurrahman Şeref Beyin Vükelâ Meclisi'ne alınmasına, Rıza Tevfik Beyin de Şûra-yı Devlet Reisliğine getirilmesine karar verildi.³⁹⁰

Damad Ferid Paşa'nın kamuoyundaki infialden çekindiği kurduğu ikinci kabinede ortaya çıkmaktadır. İkinci kabinenin özelliği karma bir kabine olmasıdır. İttihatçılara yakın isimler de bu kabinde yer aldı. Bu arada İleri gazetesi, Abdurrahman Şeref Efendinin Şûrâ-yı devlet reisliğine atanacağı yönünde asılsız bir haber yayımladı.³⁹¹ O, bu haberden umutlanmış olacak ki, Ali Fuat Bey 22 Mayıs'ta Meclis-i Vükelâ'ya memur olduğunu, kendisine verince, "bu halde benim için yapılacak bir şey kalmamış" dedi. Meclis-i Vükelâ memurluğunu istemeyerek kabul ettiğini izhar etti.³⁹² Sina Akşin, bu dönemde "ne bende ne de muhalefet fırkalarına bağlı ulusçuluğa bir ölçüde açık ve namuslu tanınan bazı devlet adamları sandalyesiz nâzır (Meclis-i Vükelâ'ya memur) atandığı görüşündedir. Bunlar kabine görüşme ve

³⁸⁹ *İkdam*, 18 ve 19 Eylül 1919 tarihli nüshalar.

³⁹⁰ BOA, *DÜİT*: 4/22; Ayrıca bk. M. Tayyib Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken. Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine*, 1. Kitap, Ankara 1959, s. 93.

³⁹¹ *İleri*, 22 Mayıs 1919, s. 3.

³⁹² Ali Fuat Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 214.

kararlarında ağırlıklarını duyurabilecekler, fakat iktidarın hiçbir ipi ellerinde bulunmayacaktı.³⁹³ Abdurrahman Şeref'in hoşnutsuzluğu da, bu sandalyesiz nazırlık makamına karşı bir tavır olarak değerlendirilebilir.

a. Birinci Saltanat Şûrası

Ayân Meclisi, ülkenin içinde bulunduğu durumu görüşmek ve millî menfaate uygun bir dış siyaset belirlemek için müzakereler yapılmasının lüzumuna inanıyorlardı. Bu konuyu yetkililere duyurmak ve bir an önce toplanmak için heyet oluşturuldu. Meclis-i Ayân Reisi Ahmed Rıza Bey, Abdurrahman Şeref Bey ve Reşit Akif Paşadan müteşekkil bu heyet, 30 Ocak 1919'da, Tevfik Paşa'yı ziyaret ederek çeşitli konulardaki görüşlerini ve şikayetlerini bildirdiler. 2 Şubat'ta saraya giderek, padişahın huzuruna çıkan heyet, barış hazırlığı yapılmadığından, yabancı müdahalelerinden ve hükûmetin zayıflığından şikayetçi oldular. Bu arada Şûra-yı Saltanat'ın toplanması bahsini açtılar. Heyeti sinirli ve soğuk bir biçimde kabul eden Vahdettin, bu konuda uzunca hulûskârane bir mukaddime yapmak isteyen Abdurrahman Şeref'in sözlerini hiddetle keserek, şûranın Kanun-ı Esasî'ye uygun olmadığını, böyle bir mecliste herkesin fırkacılık yaparak işleri kendi yanlarına çekeceklerini, kendisini zor durumda kalacağını ve hükûmetin bağımsızlığını koruyamayacağını söyledi. Heyet başkanı sıfatıyla Ahmed Rıza, böyle kurumların İngiltere ve Almanya'da da var olduğunu, farzımuhal Kanun-ı Esasî'ye aykırı olsa da, meşvereti buyuran şeriata aykırı olmadığı sözleri karşısında, Vahdettin susmak zorunda kaldı. Teklif ve düşüncelerini Sadriazama iletceğini ve heyetin de sadriazamla görüşmeleri gerektiğini söyledi. Bu ilk teşebbüsten sonuç alınamadı. Ahmed Rıza, yıllar sonra yayımlanan hatıratında, "meğer onun arkasında Mustafa Sabri ve Sami Bey gibilerden kurulu bir gizli şûra varmış" diyordu.³⁹⁴

Barış müzakereleri yapılmadan mütareke havası içinde bütün ordunun terhis edilmesi ve İtilaf devletlerinin her buyruğuna boyun eğilmesi, kamuoyunda infiale sebep olmuştu. Damad Ferid Paşa, sorumluluğu tek başına yüklenmek istemiyordu. Mebusan Meclisi de dağıtılmış olduğundan memleketin durumu ile ilgili karar verecek bir yasama organı yoktu.

³⁹³ Sina Akşin, *a.g.e.*, s: 301.

³⁹⁴ Ahmet Rıza Bey'in Anıları, *Cumhuriyet*, 19 Şubat 1950, s. 2; Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 187-188.

Ferid Paşa, tıpkı Balkan savaşları döneminde olduğu gibi bir Saltanat Şûrâ'sı adıyla bir meclisin toplanmasını istiyordu. Cülûsunda kendisinden çok şey umulan Vahdettin de, halk nezdinde gözden düşmemek için bu teklife sıcak baktı. Padişah, toplanacak şûrânın, sarayı güçlendireceğini, sorumluluğu biraz olsun yayacağını ve herkesin içinde bulunulan durum hakkında ne düşündüğünü anlamak bakımından faydalı olacağını düşünüyordu.³⁹⁵ 24 Mayıs günü toplantının belli bir program çerçevesinde yapılmasını sağlamak amacıyla Maliye nazırı Tevfik, ayandan Rıza Tevfik, Vükelâ meclisine memur Abdurrahman Şeref ve Çürüksulu Mahmut Paşa toplanarak bir program hazırladılar. Bu Şûraya kimlerin davet edileceği ve katılacağı tespit edildi. Toplantıya kabine erkânı, eski nazırlar, ayan üyeleri, askerî ve sivil erkân ile yüksek dereceli devlet memurları, Darülfünûn hocaları, basın, baronun ve çeşitli cemiyetlerin temsilcileri davetli idi.³⁹⁶ Toplanan meclis yalnızca istişârî mahiyette idi. Programda yer alan “Sarayı hümâyûn’da in’ikâd edecek meclis sırf istişârî bir mâhiyetde olup hüzzârın vaz’iyet-i hâzıra hakkında ittihâzı muktezî tedâbire dâ’ir efkâr ve mutâla’âtına kesb-i ittîlâ’ ile tenevvür edecektir.” ibaresi, bu meclisin icrâ yetkisinin olmadığını gösteriyor.

Şûrâ-yı Saltanat 26 Mayıs 1919 tarihinde, Pazartesi günü, Yıldız Sarayı’nın üst katındaki büyük salonda toplandı. Padişah Vahdettin, veliahd Abdülmecid Efendi ile toplantı salonuna geldi. “Devletin bugünkü vaziyetinden dolayı hükümet ve Ayan azasını, memleketin mütehayyizanını buraya davet ettik. Devletimizin duçar olduğu güçlükler hakkında acele olarak lâzım gelen tedbirleri almak ve hazır bulunanların her birisinin düşüncelerini, rey ve mütalaalarını hiç çekinmeden beyan etmeleri itibariyle bu toplantıyı mesut ve uğurlu addediyorum. Bu meclisi hepimiz hakkında intibah ve hidayet sebebi yapmasını Cenab-ı Hak’tan niyaz eder başkanlığını Sadriazam Paşaya havale eylerim” nutkunu irad etti. Herkesin ayakta dinlediği bu konuşmadan sonra meclisten ayrılan Vahdettin’in, hususî dairesine çekilirken gözyaşları döktüğünü ve “karılar gibi ağlıyorum” dediğini, Ali Fuad Türkgeldi nakleder.³⁹⁷

³⁹⁵ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, c.1, Ankara 1992, s. 142; Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 322.

³⁹⁶ Davet olunanların tam listesi için bk. Rıza Tevfik, *Biraz da Ben Konuşayım* (haz. Abdullah Uçman), İstanbul 1993, s. 111-113.

³⁹⁷ Ali Fuad Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 216; M. Tayyib Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 93-95.

Padişahın çekilmesinden sonra sadriazam Damad Ferid Paşa, beyânnâme³⁹⁸yi okudu. Bazı kimselerin beyânnâmenin müzakere edilmesi yönündeki teklifleri karşısında, on beş dakikalık bir müddet müzakereyi kâfi gördü. Şûrâya katılanlarca, beyânnâmenin yeterince anlaşılmadığı ve verilen sürenin yeterli olmadığı şeklinde itirazlar yükseldi. Saat 3.25'te birinci oturum sona erdi.

Saat 3.50'de başlayan ikinci oturumda ilk sözü Meclis-i âyân üyelerinden Ahmed Rıza Bey aldı. Tebliğ buyurulan beyannâmenin yeteri kadar açık olmadığını söyledi. Saltanat şûrasının daha büyük bir millî meclis şeklinde devamını teklif etti. Kuvvetini milletin ruhundan almayan, kamu fayda ve zararıyla ilgili işlerde milletin aklı başında kimseleriyle danışma ihtiyacından kendisini ayrı gören bir hükûmetin zaaf ve aczden kurtulamayacağını belirtti.

Saltanat Şûrâsına katılanların bir kısmı Amerikan mandasından yana tavır sergiledi. Bunlar azınlığı oluşturuyordu. Buna karşın, büyük bir çoğunluk –bilhassa Müdafaa-i Hukuk taraftarları-, İzmir'in işgalini kesinlikle reddediyor, gerek Anadolu'da, gerek Rumeli'de çoğunluğu Müslüman olan vilayetlerdeki bölünmeyi kabul etmiyor ve manda fikrine karşı çıkıyorlardı. Millet ile hükûmetin birlikte hareket etmesi lüzumu üzerinde duruyorlardı. Kaynağını millettten almayan bir hükûmet dili ile hitap ettikçe Avrupa kamuoyuda bir yer tutamayacağımıza inanıyorlardı. Onlara göre hakikat, milletin kendi mukadderatını kendisinin tayin etmesi idi. Bunun için millî iradedden doğmuş bir hükûmetin kurulmasını istiyorlardı.³⁹⁹

Yaklaşık iki saat süren bu ikinci oturumda milletin ve millî menfaatlerin ön plana çıktığı görülmektedir. Şûrâ-yı Saltanat görüşmelerinin özellikleri hakkında Tayip Gökbilgin genel bir hüküm veriyor. Ona göre, "Şûrâ-yı Saltanat müzakereleri esnasında hemen herkesin temas ettiği ve bir an evvel gerçekleşmesini dilediği Şûrâ-yı Millî teşkili meselesi, Meclis-i Vükelâ'nın 1 Haziran tarihli toplantısında ele alındı. Hükûmet, bir taraftan umûmî durum hakkında alınması lâzım gelen esaslî kararlarda kabinenin fikir ve reylerine dayanmasındaki ehemmiyeti, diğer taraftan,

³⁹⁸ Okunan bu beyânnâme, Saltanat Şûrâsı'ndaki tutanaklar arasında yoktur. Şûrâ ile ilgili çalışmalarda da bu metne rastlanamamıştır. Bu beyânnâme metni yalnızca Rıza Tevfik'in hatıratında yer almaktadır.

³⁹⁹ Saltanat Şûrâsındaki konuşmalar için bk. Mithat Sertoğlu, "Mütareke Devrinde Saltanat Şûrası ve Millî Şûrâ Hazırlıkları (Gizli Belgeler) I ve II", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 22-23, Temmuz-Ağustos 1969.

hemen umûmî seçim yapılması ile Meclis-i Mebusan'ın açılmasındaki imkansızlığı gözönüne alıyor ve bu hususta hukuk ve ihtisas adamlarından icap eden kimselerin düşüncelerine müracaat ile yabancı Garb memleketlerinde bu gibi hallerde tatbik edilen usul hakkında da inceleme yapılarak umûmî efkâra ve millî emelleri temsil ve hükûmete istinatgâh teşkil edebilecek bir meclis veya şûranın kurulması işine ait esasları hazırlamak üzere bir komisyon teşkil ediliyordu."⁴⁰⁰

Komisyonunda, Abdurrahman Şeref ile Maliye nazırı Tevfik, Evkaf nazırı Mehmed Hamdi Beyler görev aldılar.⁴⁰¹ Ancak birkaç gün sonra Tevfik Bey, konferansa katılmak için Paris'e hareket etti. Onun yerine Nafia nazırı Ferit ve Maarif nazırı Seyit Beyler komisyona dâhil edildiler. Komisyon bir süre çalışmalarına devam etti. Ancak bu çalışmalardan bir netice alınamadı. Böylece millî şûra teşkili teşebbüsü yarım kaldı. bu gelişmeler karşısında 7 Haziran 1919 tarihinde Abdurrahman Şeref'in de üye olduğu Vahdet-i Millîye Cemiyeti ve Millî Kongre, padişaha başvurarak seçim yapılmasını istemeye karar verdiler. Bu isteğe bir çok kesimin iştirak etti. Darülfünûn ve Türk Ocağı mensupları sokaklara afişler yapıştırıyor, seçim istiyorlardı.⁴⁰² Ancak bu faaliyetlere rağmen seçim teşebbüsünden de sonuç alınamadı.

Saltanat Şûrasında Damad Ferid'in icraatlarını eleştirenlerin, bir Millî Meclis kurulmasını önerenlerin çoğu İtilaf karşıtı ve İttihatçı sempaticisi idi. Bu toplantıda dengelerin aleyhine döndüğünü gören Ferid Paşa, 27 Mayıs günü İtilaf kuvvetlerine başvurdu. Bekirağa bölüğünde tutulan İttihatçıların düzenlenecek bir nümayiş sonrası kaçırılacaklarını ihbar aldığını söyledi. Bunun üzerine, bölükte tevkif edilmiş bulunan ve divan-ı harbde yargılanmalarını bekleyen 67 kişi, Malta adasına sürüldü. Sürgünler arasında Halil Menteşe, Said Halim Paşa, Hacı Adil gibi kimseler vardı. Enver, Talat ve Cemal Paşalar da gıyabında idam cezasına çaptırıldı.

Sürgünden kurtulanlar ve kaçıp saklananlar, bu sırada Anadolu'da filizlenmeye başlamış olan Millî Mücadele hareketine katılmayı uygun gördüler. Mustafa Kemal Paşa'nın 28 Mayıs'ta emri altındaki bütün kumandanlara, idarî yetkililere ve Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerine gönderdiği gizli tamimin bu olay ile aynı zamanda meydana gelmesi bir tesadüf değildir.

⁴⁰⁰ M. Tayip Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 121-122.

⁴⁰¹ BOA, *MV*, 216/2.

⁴⁰² Sina Akşin, *a.g.e.*, c.1, s. 331.

Saltanat Şûrâsının toplanmasına sebep olan Paris Barış Konferansında nelerin müzakere edileceği ve bu konferansa kimlerin katılacağı belli değildi. Kabinede münakaşa konusu olan bu meseleler üzerine Çürüksulu Mahmud Paşa, bunun devlet için son ümit olduğunu, bu yüzden Fransızcaı çok iyi bilen ve siyasette mâhir kimselerin heyete katılmasını teklif etti ve konferansta ileri sürülecek notları kimin kaleme alacağını sordu. Damad Ferid, bu soruya “abd-i âciz” cevabını vererek, hükûmetin bundan sonra İttihatçı ruhuyla idare edilmeyeceğini “damdan düşer gibi” söyledi.⁴⁰³ Mahmud Paşa bu sözlerden alınarak istifa etti. ve Ferid Paşa ile işbirliğinde bulunmayacağını bildirdi (3 haziran 1919).

Barış konferansına katılacak heyetin Damad Ferid Paşa, Maliye Nazırı Tevfik ve Şûrâ-yı Devlet Reisi Rıza Tevfik gibi kamuoyunun itimat etmediği kimselerden oluşması halk arasında infiale sebep oldu. Milli cemiyetler, mabeyne çektikleri telgraflarda bu heyeti protesto ettiler. Paris Konferansında yaşanacak başarısızlıktan bu heyeti onaylayan Vahdettin’i sorumlu tutacaklarını bildirdiler.

Konferansa katılacak heyetin baş murahhası Damad Ferid Paşa, Fransızlara güveniyordu. Ülkenin içinde bulunduğu durum karşısında selameti, Fransız himayesini benimsemeye bulmuştu. 26 Mayıs’ta toplanan Saltanat Şurasının da bu kararı tasvip ettiğini kamuoyuna duyurmuştu. 6 Haziranda Fransız gemisi Demokrasi ile Tulon’a hareket eden Ferid Paşa ve maiyetindekilerin politikalarından emin olmak ve Fransızlara karşı bir muvazene sağlamak amacıyla sâbık sadriazam Tevfik Paşa, 14 Haziran 1919 tarihinde İngiliz gemisiyle konferansın yapılacağı yere gönderildi.

Rıza Tevfik hatıratında, Ferid Paşanın konferansa sunulacak metni yarım yamalak Fransızcasıyla hazırladığını ve kendilerine dahi göstermediğini yazıyor. Paşa, metni bir Fransız irtibat subayına tashih ettirdi ve sakladı. Konferansa kimsenin fikrini almadan hazırladığı bu metni sundu. Metinde, Osmanlı Devleti Fatih ve Kanunî devirlerini yaşayan kudretli bir imparatorluk olarak sunuluyor, eski ihtişamlı günleri yeniden canlandırıyor. Ona göre konferansta Avrupalı devletler, sınırları doğuda Hind denizinden başlayarak batıda Viyana’ya kadar uzanan bir imparatorluk ile muhataplılar.

⁴⁰³ *Mufassal Osmanlı Tarihi*, s. 3593.

Damad Ferid Paşa, binbir gece masallarını geride bırakan bu metni ve Sokolluvarî tavrı, konferansa katılan Avrupalı devletlerin tepkisini çekti. Fransa başbakanı Klemanso, 25 Haziran 1919 tarihinde Ferid Paşa'nın bu "mecnûâne notasına" ağır ve hakaret dolu bir cevap verdi. Görüşmelerden netice alamayan ve sükût-ı hayale uğrayan Damad Ferid, 3 Temmuz'da yurda geri dönmek zorunda kaldı.

Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da başlattığı Millî Mücadele hareketinin Avrupalıların tepkisine sebep olmasından çekinen hükûmet, İtilaf devletlerinin Karadeniz ordusu başkomutanı Milen tarafından verilen nota üzerine Mustafa Kemal Paşayı İstanbul'a çağırdı. Paşanın bu teklifi kabul etmemesi üzerine görevinden azledildiği kendisine bildirildi. 9 Temmuz günü Mustafa Kemal, yalnız resmî görevinden değil, askerlikten de çekildiğini İstanbul'a bildirdi.

Bu olayın üzerinden çok geçmeden Dahiliye Nâzırı Ali Kemal Bey istifa etti.⁴⁰⁴ Mustafa Asım, Abdurrahman Şeref ve Reşit Akif Paşa yaptıkları müzakereler sonucunda Akif Paşa'nın Dahiliye Nezaretine atanmasını kararlaştırdılar. Akif Paşa nezareti Ahmed İzzet Paşa'nın Harbiye Nezaretine atanması şartıyla kabul edeceğini beyan etti. Ancak İngilizler, Ahmed İzzet Paşa'nın Harbiye Nezaretine atanmasına karşı çıktılar. Bu çabalardan bir sonuç alınamadı.⁴⁰⁵ Ali Kemal'in yerine bu makamı vekâleten İbrahim Edhem Bey idâre etti.

Sadrıazam, İstanbul'a döndüğünde aleyhinde büyük bir kampanyanın başladığını gördü. Tevfik Paşa da, Paris'te yaşananları padişaha anlatmıştı. Bu gelişmeler karşısında Ferid Paşa istifa etmek zorunda kaldı (20 Temmuz 1919). İkbâl yıldızı bir türlü sönmeyen Ferid Paşa, ertesi gün yine yeni kabineyi kurmakla görevlendirildi. Yeni kabinede Ali Kemal ve Vasfi Bey gibi aşırılığa kaçan kimselere yer verilmemişti. Önceki kabineye nazaran "mütecanis" idi.⁴⁰⁶ Üstelik kabinede Anadolu'daki harekete ve milliyetçilere yakın İzzet Paşa, Ali Rıza Paşa ve Salih Paşa gibi kimselerde yer aldı.⁴⁰⁷ Abdurrahman Şeref bu hükûmette yer almadı. Ancak,

⁴⁰⁴ İstifanın sebeplerine, Ali Kemal'in hatıralarında yer verilmiştir.

⁴⁰⁵ Ali Fuat Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 228.

⁴⁰⁶ Ferid Paşa, ikinci sadaretinden istifa etmesi sebepleri arasında kabinenin mütecanis olmadığını da belirtir.

⁴⁰⁷ BOA, *DUIT*: 4-23.

Mehâkim-i Şer'îye bağlı birimlerin meşihata bağlanması ile ilgili bir komisyona görev almak üzere tayin edildi.⁴⁰⁸

İstanbul'da bu gelişmeler yaşanırken, Anadolu'da Erzurum Kongresi başlamıştı. Ülkenin değişik yer yerlerinden gelen Müdafaa-i Hukuk temsilcileri, 23 Temmuz 1919 tarihinde ilk toplantısını yaptı. Mustafa Kemal Bey, kongre başkanlığına seçildi. Harbiye nazırı, kongre devam ettiği sırada Kazım Karabekir Paşaya gönderdiği telgrafla Mustafa Kemal'i tevkif etmesini emrediyordu. Bundan başka Damad Ferid hükûmeti, kongreyi bir isyan hareketi olarak ilân ediyordu.

Bir ay sonra Sivas'ta gerçekleşen umûmî kongre ile Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adı altında birleştirildi. Mustafa Kemal de Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi başkanlığına seçildi. İstanbul hükûmeti, Elazığ valisi Ali Galib Beyi Sivas Kongresini dağıtmakla görevlendirdi. Bu teşebbüsünde başarılı olamayan Ali Galib İstanbul'a kaçmak zorunda kaldı.

Mustafa Kemal Bey, bu durum karşısında, millî menfaatlere uygun bir hükûmet başa geçinceye kadar, Anadolu ile İstanbul'un irtibatının kesilmesini uygun gördü. Bu karar Vahdettin'e telgrafla bildirilmek istendi. Damad Ferid, telgrafların padişaha ulaşmasını engelledi. Kuva-yı İnzibatiye adı ile bir teşkilat kuran Ferid Paşa, Kuva-yı Milliye'yi dağıtmaya çalıştı. Ancak başarılı olamadı. Anadolu'nun baskısı sonucu Damad Ferid Paşa, hükûmetten istifa etmek zorunda kaldı (30 Eylül 1919). Bu olay, tarihçiler tarafından Anadolu ve Kuva-yı Milliye'nin, İstanbul'a karşı kazandığı ilk siyasî zafer olarak kabul edilir.

Damad Ferid Paşa hükûmetinin istifası üzerine padişah, yeni hükûmeti kurma görevini Meclis-i Vükelâya memur Ali Rıza Paşa'ya verdi (2 Ekim 1919). Padişah, yayınladığı hatt-ı hümayunda Ferid Paşa kabinesinin istifası üzerine ehliyet ve kifayetine güvendiği, Ali Rıza Paşa'yı vezaret ve müşirlik rütbeleriyle birlikte sadarete atadığını, şeyhülislâmlığa da Haydarizâde İbrahim Hakkı Efendi'yi getirdiğini bildiriyordu. Ardından şöyle devam ediyordu: "Bir müddetten beri halk efkârında hasıl olup sui tefehhüm sebebiyle artmakta bulunan tefrika ve şikak asarının izalesiyle ahali arasında ahenk ve birliğin sağlanması ve memleket dahiline

⁴⁰⁸ BOA, MY, 216/27.

sükûn ve intizamın hâkim kılınması ile kanunî şartlar dairesinde intihabatın bir an evvel icra ve mebuslar heyetinin toplantıya davet edilmesi kat'î isteğimizdir"⁴⁰⁹

Ali Rıza Paşa kurduğu "hulleci kabinede"⁴¹⁰, eski kabineden bir kısmı yerini muhafaza etti. İstanbul hükûmeti, Anadolu'da meydana gelen gelişmeleri de dikkate almış olacak ki, Harbiye nazırlığına İkinci Ordu müfettişliği ile Anadolu'ya gönderilen ve Mustafa Kemal ile işbirliği yapmış olan Cemal Paşayı ve Şûra-yı Devlet reisliğine Milli Bloktan olduğu iddia edilen Abdurrahman Şeref'i getirmeyi uygun bulmuştu. Kabinenin diğer yeni azaları ise Hariciye nazırı Mustafa Reşit Paşa, Dahiliye nazırı Damat Mehmet Şerif Paşa ve Bahriye nazırı Ferik Salih idi.⁴¹¹ Vahdettin, Abdurrahman Şeref'in milli bloktan olduğunu ve Ahmed Rıza Beyin vekâletini üstlendiğini, oysa kurulacak hükûmetin tarafsız olması gerektiği iddiasıyla yanaşmadı.⁴¹² İngilizler de onu İttihat ve Terakkî ile özdeş görüyorlardı.⁴¹³ Diğer yandan Vahdet-i Milliye ve Milli Kongre Cemiyetlerinin kurucularındandı. Üstelik o güne kadar Millî Kongre Cemiyetinin kâtib-i umumiliği vazifesini deruhte eylemişti. Ancak bütün itirazlara Abdurrahman Şeref, bu kabinede yer almayı başardı. Bir süre sonra da, Mehmed Hâdi Paşadan boşalan Ticaret ve Ziraat nazırlığını da vekâleten üstlendi (8 Şubat 1920).

Saray çevresi, Hürriyet ve İtilaf mensupları ve İngilizler, bu vasıflarından dolayı Abdurrahman Şeref'i istememelerine karşın onun, yeni hükûmette yer alması halk nezdinde ve Ankara'da büyük bir sevinçle karşılandı. Servet-i Fünûn gazetesi "Tarihi yazmak gibi yapmanın da mühim bir ameliye olduğunu herkesden ziyâde selâhiyetle takdîr eden Abdurrahman Şeref Beyefendi"nin kabinede yer almasını bir lütuf olarak değerlendiriyor, onu, "heyet-i vükelâda ârâ-yı sâ'ibesinden bîhakkın istifâde edilebilecek olan ricâl-i devletten"⁴¹⁴ biri olarak kabul ediyordu.

Sina Akşin, yeni hükûmette Kuva-yı Milliye açısından olumlu olarak değerlendirilebilecek yalnız Abdurrahman Şeref ile Cemal Paşanın yer aldığını ileri sürüyor.⁴¹⁵ Bu tez doğru olmakla birlikte, eksiktir. Zira, Ali Rıza Paşa hükûmeti, Damad Ferid Paşa hükûmetine kıyasla Ankara ile irtibata geçmeye can atıyordu.

⁴⁰⁹ *İkdâm*, 3 Teşrinievvel 1335

⁴¹⁰ Ali Fuad Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 245.

⁴¹¹ BOA, *DUİT*: 4/24.

⁴¹² Ali Fuad Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 246-247.

⁴¹³ Sina Akşin, *a.g.e.*, c.2, s. 34.

⁴¹⁴ *Servet-i Fünûn*, 9 Teşrinievvel 1919, s. 266.

⁴¹⁵ Sina Akşin, *a.g.e.*, c. 2, s. 14.

Bunun yanında Ankara da aynı duygular içindeydi. Damad Ferid'in iş başından uzaklaştırılması, kamuoyunda sevinç yarattı. Mustafa Kemal Bey, Ali Rıza Paşaya sadarete atanmasından dolayı çektiği telgrafta Erzurum ve Sivas'ta alınan millî kararlara riayet edilmesini, Meclis-i Meb'ûsan'ın bir an önce toplanarak görevine devam etmesini, Meclisin açılmasından evvel milletin mukadderâtıyla ilgili resmî ve kesin hiçbir taahhüde girişilmemesini, barış konferansa katılacak kimselerin millî gâyeler taşıyan ehliyetli kimselerden seçilmesini bildirdi. Sadriazam da kısa bir süre sonra Bahriye nazırı Salih Paşayı, Mustafa Kemal ile görüşmesi için Amasya'ya gönderdi (9 Ekim 1919). Bu görüşmeler sonrasında İstanbul hükûmeti ile Ankara arasında bir mutabakata varıldı ve bir protokol imzalandı (22 ekim 1919).⁴¹⁶ Böylece yeni kabine, Heyet-i Temsiliye ile Amasya görüşmesini yaparak onu resmen tanıdı. Meclis-i Mebusan'ın toplanmasını da sağlayan hükûmet, bu meclisin, Misak-ı Millî'yi kabul etmesine zemin hazırladı. Bu dönemde Abdurrahman Şeref, Heyet-i Temsiliye ile görüşmeler yapılması hususunda hükûmet nezdinde çalışmalarda bulundu.⁴¹⁷ Onun bazı söylemlerinden temsil heyeti ile ağız birliği ettiği anlaşılıyor.⁴¹⁸

Amasya Protokolü adı ile İstanbul ve Ankara hükûmeti arasında imzalanan esaslardan yalnızca biri hükûmet tarafından reddedildi. Meclis-i Meb'ûsan'ın emniyetli olmayan İstanbul yerine, bir başka yerde toplanması şartı Anayasaya aykırı sayıldı. Akabinde ise serbest ve her türlü baskıdan uzak bir seçim yapılması için uygun ortam oluşturulmaya çalışıldı. Mustafa Kemal Bey de Erzurum'dan mebus seçildi. Heyet-i Temsiliye, Sivas'ta bir toplantı yaptı ve sakıncalarına rağmen Meclis'in İstanbul'da toplanmasını kabul etti. Bunun yanında, yakında açılacak mecliste millî çıkarları savunan kuvvetli bir grubun oluşturulmasını kararlaştırdı. Misak-ı Millî adı ile bir program hazırlandı. Bu kararlar bütün milletvekillerine bildirdi. Bu gelişmelerden sonra Heyet-i Temsiliyenin merkezi Ankara'ya nakledildi.

12 Ocak 1920 tarihinde Meclis-i Meb'ûsan açıldı. Padişahın hâzır bulunmadığından açılış nutku Ali Rıza Paşa tarafından okundu. Kuva-yı Milliye,

⁴¹⁶ İbnülemin Mahmud Kemal, yeni kabinenin, her şeyden evvel Kuva-yı Milliye ile birlik olmaya çalıştığını yazar. bk. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, 14. Cüz, s. 2112.

⁴¹⁷ M. Tayyib Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken. Sivas Kongresinden Büyük Millet Meclisinin Açılmasına (4 Eylül 1919- 23 Nisan 1920)*, 2. Kitap, Ankara 1965, s. 75-77.

⁴¹⁸ "İntihabat bu sefer daha büyük bir ehemmiyet kesbetmektedir. Bu defa milletvekilleri geldikleri zaman ben, işte geldiniz, yaptıklarımız şunlar, yapacaklarımız da bunlar deyip yükü asıl onlara yüklemek isterim." *İkdam*, 14 ve 15 Teşrinievvel 1335.

Çiçeği burnunda hükûmetin karşılaştığı ilk güçlük, İtilaf devletlerinin 150 kişilik Türk aydınını tevkif etmesi oldu. Tutuklananların çoğunu İttihatçılar ve milliyetçiler teşkil ediyordu.⁴²² İhtimal ki, Abdurrahman Şeref o sırada nazır olmasaydı, tutuklananlar arasında olacaktı. Yukarıda da anlatıldığı üzere, İtilaf devletleri onu ittihatçı ve Millî Mücadele taraftarı biri olarak tanıyordu.

Ertesi günü ise İtilaf devletleri İstanbul'u işgal ettiler. Anadolu, bütün devletlerin Dışişleri bakanlıklarına, İngiltere, Fransa ve İtalya parlamentolarına bu isyanı kınayan protesto telgrafları gönderdi.

Bu olaydan sonra, İtilaf kuvvetlerinin baskısı arttı. İstanbul'daki işgalci kuvvetlerin yüksek komiseri, Salih Paşa hükûmetine, Kuva-yı Milliye'yi "isyancı" ilân etmesi yönünde baskıda bulundu. Bu isteklere direnmenin yarar sağlayamayacağını belirten Salih Paşa, "haksız işgallere" karşı bir tepki olarak ortaya çıkan millî teşkilâtlara katılanların tümünü "isyancı" ilân etmenin ülkeye huzur getirmeyeceğini ve bu yüzden istenen bildiriye yayımlamayacağını ilân etti. Bu sırada Abdurrahman Şeref ile mülakat yapan Vakit gazetesinin, Kuva-yı Milliye hakkındaki sorusuna şu cevabı veriyordu: "Bundan evvel mükerreren de söylediğimiz veçhile hükûmet Kuva-yı Milliye'nin münferit harekâtına taraftar değildir. Fakat memleketimizin Yunanlılar tarafından çiğnenmesine mani olmak için mücahede eden kuvvetlerin Wilson Prensiplerine istinaden hukukumuzu müdafaa etmek hususundaki teşebbüslerini hükûmet her zaman tasvip etmektedir. Müdafaa-i meşrua halinde yapılan hareketlerin doğru olduğuna şüphe yoktur. Fakat bunun haricinde muzır olan hareketlere hükûmet hiçbir zaman iştirak etmediği takbih eder. Bununla beraber biz hukukumuzu silah ile değil, delail-i mantıka ile müdafaa etmek istiyoruz."⁴²³

Bu mülakatın yayımlandığı gün hükûmet istifa etti (2 Nisan 1920). Salih Paşa, padişaha sunduğu istifa mektubunda, istifa sebeplerini "Kuva-yı Milliye'nin dağıtılmasına ve mevad-ı saireye dair düvel-i müttefika namına verilen nota üzerine yazılacak beyannâmede İzmir'in Yunanlılar tarafından işgaline karşı hareket edenlerin ma'zur ve mecbur addi ve diğer erbab-ı hareketin takbih ve temziki mevzubahis edilmek istenilip, buna müttefikler namına icra-yı hükm eden İngilizler

⁴²² bk. Osman Öndeş, "Malta Sürgünleri", *Hayat Tarih Mecmuası*, 1 (11), İstanbul 1970, s. 44-49; Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, İstanbul 1976.

⁴²³ *Vakit*, 2 Nisan 1920, s. 1.

Çiçeği burnunda hükûmetin karşılaştığı ilk güçlük, İtilaf devletlerinin 150 kişilik Türk aydınını tevkif etmesi oldu. Tutuklananların çoğunu İttihatçılar ve milliyetçiler teşkil ediyordu.⁴²² İhtimal ki, Abdurrahman Şeref o sırada nazır olmasaydı, tutuklananlar arasında olacaktı. Yukarıda da anlatıldığı üzere, İtilaf devletleri onu ittihatçı ve Millî Mücadele taraftarı biri olarak tanıyordu.

Ertesi günü ise İtilaf devletleri İstanbul'u işgal ettiler. Anadolu, bütün devletlerin Dışişleri bakanlıklarına, İngiltere, Fransa ve İtalya parlamentolarına bu isyanı kınayan protesto telgrafları gönderdi.

Bu olaydan sonra, İtilaf kuvvetlerinin baskısı arttı. İstanbul'daki işgalci kuvvetlerin yüksek komiseri, Salih Paşa hükûmetine, Kuva-yı Milliye'yi "isyancı" ilân etmesi yönünde baskıda bulundu. Bu isteklere direnmenin yarar sağlayamayacağını belirten Salih Paşa, "haksız işgallere" karşı bir tepki olarak ortaya çıkan millî teşkilâtlara katılanların tümünü "isyancı" ilân etmenin ülkeye huzur getirmeyeceğini ve bu yüzden istenen bildiriye yayımlamayacağını ilân etti. Bu sırada Abdurrahman Şeref ile mülakat yapan Vakit gazetesinin, Kuva-yı Milliye hakkındaki sorusuna şu cevabı veriyordu: "Bundan evvel mükerreren de söylediğimiz veçhile hükûmet Kuva-yı Milliye'nin münferit harekâtına taraftar değildir. Fakat memleketimizin Yunanlılar tarafından çiğnenmesine mani olmak için mücahede eden kuvvetlerin Wilson Prensiplerine istinaden hukukumuzu müdafaa etmek hususundaki teşebbüslerini hükûmet her zaman tasvip etmektedir. Müdafaa-i meşrua halinde yapılan hareketlerin doğru olduğuna şüphe yoktur. Fakat bunun haricinde muzır olan hareketlere hükûmet hiçbir zaman iştirak etmediği takbih eder. Bununla beraber biz hukukumuzu silah ile değil, delail-i mantıka ile müdafaa etmek istiyoruz."⁴²³

Bu mülakatın yayımlandığı gün hükûmet istifa etti (2 Nisan 1920). Salih Paşa, padişaha sunduğu istifa mektubunda, istifa sebeplerini "Kuva-yı Milliye'nin dağıtılmasına ve mevad-ı saireye dair düvel-i müttefika namına verilen nota üzerine yazılacak beyannâmede İzmir'in Yunanlılar tarafından işgaline karşı hareket edenlerin ma'zur ve mecbur addi ve diğer erbab-ı hareketin takbih ve temziki mevzubahis edilmek istenilip, buna müttefikler namına icra-yı hükm eden İngilizler

⁴²² bk. Osman Öndeş, "Malta Sürgünleri", *Hayat Tarih Mecmuası*, 1 (11), İstanbul 1970, s. 44-49; Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, İstanbul 1976.

⁴²³ *Vakit*, 2 Nisan 1920, s. 1.

muhalefetle umum Kuva-yı Milliye'nin dağıtılması ve tedibat icrası lüzumunu beyan etmesi.." ile açıklıyordu.⁴²⁴ Hükûmetin istifasından iki gün sonra yayımlanan bir gazete de hükûmetin istifasını, "kabinenin Kuva-yı Milliye'ye müsait görünmesi ve kabinenin hareket-i milliyeyi takbih etmeyerek yalnızca 'ifratkâr' teşebbüslerini fena gördüğünü belirtmesi"ne dayandırılıyordu.⁴²⁵

Salih Paşanın istifasından sonra Ferid Paşanın ikbâl yıldızı yeniden parlamaya başladı. Padişah, yeni hükûmeti kurma görevini Damad Ferid Paşaya verdi (5 Nisan 1920). Yeni kabinede Ali Rüştü Efendi Adliye nazırı, Mehmed Said Paşa Bahriye nazırı, Ahmed Reşid Bey Dâhiliye nazırı, Osman Rifat Paşa Evkaf nazırı, Fahreddin Reşad Bey Maarif nazırı, Ahmed Reşid Bey Maliye nazırı, Cemil (Topuzlu) Paşa Nafia nazırı oldular. Şeyhülislâmlığa ise Abdullah Bey getirildi. Hâriciye nazırlığı her sadaretinde olduğu gibi Ferid Paşanın uhdesinde idi.⁴²⁶

Ferid Paşa, Salih Paşa kabinesinin İtilaf devletlerinin baskı sonucu istifa etmek zorunda kaldığının farkındaydı. Bu yüzden Paşa, İtilaf devletlerine dayanarak, Millî Mücadele hareketini ortadan kaldırmaya çalıştı. Kuva-yı Milliye aleyhinde beyânâmeler yayınladı. Bu oluşuma katılanların asi olduğuna dair fetvalar çıkarttı. İstanbul'un işgali ile fonksiyonunu kaybetmiş olan meclisi feshetti. Bunun yanında İtilaf devletleri ve Yunanlılar da, işgal sahalarını genişletmeye başladılar. Ankara, İstanbul'daki hükûmeti tanımadığını ilân ederek 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi'ni açtı.

Bu sırada İtilaf devletleri, Osmanlı devleti ile yapılacak barış antlaşmasının şartlarının hazırlandığını Bâbiâlfî'ye bildirdiler. Bu şartların tebliği için Osmanlı heyetinin 10 Mayıs'ta Pariste hazır bulunmaları gerekiyordu. Eski sadrıazamlardan Tevfik Paşanın baş murahhas olduğu heyette, Dâhiliye nazırı Reşid Bey, Maarif nazırı Fahreddin Bey ve Nafia nazırı Cemil Paşa bulunuyorlardı.

Belirlenen tarihte Paris'e giden heyet, antlaşma metnini dikkatle inceledikten sonra, bunun bir milletin idam fermanı olduğunu söyledi. Antlaşma metinlerinin, bağımsız bir devlet mefhumu ile telifini imkansız bulan Paşa, barış müzakerelerine girişmedi. Bunun üzerine Damad Ferid, kendisini heyet başkanı tayin ettirerek Paris'e gitti (10 Haziran 1920). Onun gelmesinden sonra Tevfik Paşanın

⁴²⁴ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, 14. Cüz, s. 2124.

⁴²⁵ *Vakit*, 4 Nisan 1920, s. 1-2.

⁴²⁶ BOA, *DUIT*: 4/26.

katılmaya cesaret edemediği barış müzakereleri başladı. Ferid Paşa, Osmanlı Devletinin şartlarını teklif etti. İtilaf devletleri, bu tekliflere cevap vermediler. Bunun üzerine Osmanlı heyeti İstanbul'a dönmek zorunda kaldı (11 Temmuz 1920). 17 Temmuz'da Fransız delegesi, Osmanlı tekliflerinin reddedildiğini duyurdu.

Bu gelişmeler yaşanırken İtilaf devletleri, Yunanlıları teşvik ederek Anadolu'un içlerine yayılmasını sağlamaya çalıştılar. Böylece antlaşma şartlarını Osmanlı devleti'ne kabul ettireceklerini düşünüyorlardı.

Vahdettin ve Damad Ferid Paşa, İtilaf devletlerince öne sürülen şartları kabule mütemayildi. Ancak sorumluluğu üzerlerine almaktan çekiniyorlardı. Meclis-i Meb'ûsan feshedilmiş olduğundan bu konuda karar verecek mercide ortada yoktu. Bu yüzden bir Saltanat Şûrâsının toplanmasına karar verildi.⁴²⁷

Saltanat Şûrası 22 Temmuz 1920 tarihinde Yıldız Sarayında toplandı. Birincisine göre oldukça mahut sayılabilecek bu şurada başta Vahdettin, veliahd Abdülmecid Efendi, kabine üyeleri, Âyân reisi Tevfik Paşa, eski sadriazamlardan İzzet, Ali Rıza ve Salih Paşalar, Mustafa Sabri Efendi, Müşir Fuad Paşa, Ömer Rüştü Paşa, Abdurrahman Şeref Efendi, Aristidi Paşa, Rıza Tefik, Abdülhak Hamid Efendi gibi kimseler bulunuyordu.⁴²⁸

Meclis'te resmî evrak okunduktan sonra Damad Ferid Paşa içinde bulunulan durum hakkında bilgi verdi. Eğer anlaşma kabul edilmezse İstanbul'un Yunanlılara verileceğini ve devletin tamamen çökeceğini, kabul edildiği takdirde ise bazı kolaylıklar ve menfaatler sağlanacağını söyledi.⁴²⁹ Oyların ortaya konmasına izin verildikten sonra mütalaalar başladı. İlk sözü alan Mustafa Sabri Efendi, mütalaaya gerek olmadığını, hükûmetin zorunluluğu takdir ederek ona göre hareket edeceğini beyân etti. Söz alan ikinci kişi ise Hadi Paşa idi. Paşa, devletin ve milletin içinde bulunduğu hâ'ile-i kübrâya karşı hissiyâta kapılmayarak, kemâl-i vekâr ve sakiniyetle keyfiyeti muhâkeme" etmek gerektiğini savunuyordu. Hadi Paşa, mecliste, "hayâlât-ı şâ'irâne ve bilhassa tağbirât-ı 'avâmpesendâne serdine" yer

⁴²⁷ *Mufassal Osmanlı Tarihi*, s. 3603; Şerafettin Turan, *a.g.e.*, c.2, s. 189-190.

⁴²⁸ Katılanların tam listesi için bk. Münir Sirel, "Sevr Anlaşmasını Kabul eden Saltanat Şûrası Tutanağı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 4, Ocak 1968, s. 16.

⁴²⁹ Ahmed İzzet Paşa hatıratında, "Hatta maddeler arasında ümit verici bir şey de ortaya atılmış olsa gerek ki, şartların şiddetinden söz edip duran Abdurrahman Şeref Efendi'nin onu duyunca 'kulağa tatlıca bir ümit sesi geliyor, tekrar eder misiniz?' dediğini hatırlıyorum" demektedir. Ahmet İzzet Paşa, *a.g.e.*, c.2, s. 83.

olmadığını söylüyordu. Ancak Hadi Paşa da barış şartlarının kabul edilmesinden yana idi. Ona göre ağacın budanması ile kökünü çıkarıp atmak farklı şeylerdi. Topçu feriki Rıza Paşa, konuşmalar sırasında barış şartlarının, hâkimiyetin Anadolu'da kesin olarak kurulması ve şartlarının uygulanmasında iktidar gösterilmesine bağlı olduğunu hatırlatıyor ve hükûmetin tavrını soruyordu. Sadriazamın bu sorunun üzerini örtmeye çalıştı ve konuşmaya zaman olmadığı şeklinde ikazda bulundu. Şûraya katılan ve konuşanlar arasında Abdurrahman Şeref Efendi de vardır. Meclislerde ve bu tür toplantılarda konuşmalarına ender rastladığımız Abdurrahman Şeref Efendinin⁴³⁰ sözlerini, aşağıda olduğu gibi vermeyi uygun görüyoruz.

(Abdurrahman Şeref) “Meclis-i Vükelâ zabıtnamesinde Rumeli hududuna, İzmir'in idaresinin boğazlar komisyonuna havalesine ve sairce dair bazı mutaleb dermeyan edilmesi yazılmış. Bunların teklifinde faide var mı? Şunlara düvel-i müttefika müsaade etseler. Bunlar zihnime hoş geldi. Eğer bu meclis-i âliye bunların, ufak tefek tadilata karar verildiğini sulh konferansına bildirip kabul ettirebilirse, hatta ufak bir cihet bile kabul ettirebilirse çok kârdır. Acaba kabule imkân var mı? Bizim böyle bir temennimiz vardır destek acaba fayda verir mi?...

(Sadriazam) Zabıtnamenin havi olduğu dört beş nokta hakkında burada düvel-i müttefika mümessilleri ve Paris'te sulh konferansı nezdinde teşebbüsatta bulunulacaktır. Fakat bunlar imza için şart değildir. Güvenilmez. Bunlar temenni nev'indedir. Devletlerin nasfet ve hakkaniyetine bir kere daha müracaat suretiyle olup bunlar kabul edilmese bile imza edilecektir.

(Abdurrahman Şeref) Bu teklifatın kabulü hakkında Paris'te biraz fikir peyda edilmiştir. Buna dair istişmamatınız nedir? Orada bazı hususî mülakatlar olmuş olabilir. Muahedename Anadolu'da tatbik olunamazsa acaba o cihet nasıl hallolunacak. Eğer tatbik olunmazsa şöyle böyle yapacağız deniliyor.

(Sadriazam) Eğer reddedersek İstanbul'u derhal Yunan askerinin istilâ edeceği şimdi kıraat edilen telgrafnameden anlaşıldı. İmza edersek Yunan askeri gelmeyecek. Hep birden elbirliğiyle çalışarak Anadolu'da isyanı bastıralım ve hem de Cenab-ı Hak'tan ümit ederim ki bastırırız. Hiç değil ise böyle bir ümit kapısı açık bulunur...

⁴³⁰ Abdurrahman Şeref Efendi, Meclis-i Âyân'da, Meclis-i Meb'ûsan'da, Saltanat Şuralarında ve TBMM'de çok az konuşmuştur. Efdaleddin Efendi'de ve Mülkiye Tarihinde, onun rekaketden dolayı konuşurken mendili ile ağzını kapattığına dair hatıralara rastlanıyor.

(Sadriazam) Artık her şey tamamıyla tavazzuh etti. Ahidnamenin imzalanmasını muvafık bulanlar kabullerini, bulmayanlar esbabıyla beraber reylerini beyan ve zîrini imza ederler.

(Padişah) Kabul edenler ayağa kalksınlar. Etmeyenler otursunlar... emrini verir vermez derhal salondan çıktı. Bu sırada herkes ayağa kalkınca, kimin kabul edip etmediği belli olmadı.⁴³¹ Münir Sirel, Topçu feriki Rıza Paşa hariç bütün heyet ayağa kalktığını yazar.⁴³²

Bu gelişmelerden sonra, kabine üyeleri arasında ihtilaflar baş gösterdi. Damad Ferid, mütecanis bir kabine kurmak maksadıyla ,st,fa etti. Ardından yeni hükûmeti kurmakla görevlendirildi (31 Temmuz 1920). Kabinede bazı nazırlar yerini korudu. Bunun yanında Ahmed Hamdi Paşa Bahriye nazırı, Reşid Mümtaz Paşa Dâhiliye nazırı, Hilmi Paşa Evkâf nazırı, Mehmed Hâdi Paşa Maarif nazırı, Zeki Paşa Nafia nazırı, Cemal Bey de Ticaret ve Ziraat nazırı oldular.⁴³³ Şeyhülislâmlığa Mustafa Sabri Efendi atandı. Hâriciye nazırlığını yine uhdesine alan Ferid Paşa, Şûrâ-yı Devlet reisi Rıza Tevfik, Maarif nazırı Hâdi Paşa ve Reşad Halis Beyden müteşekkil bir heyet ile barış anlaşmasını imzalamak üzere Paris'e gitti ve Sevr antlaşmasını imzaladı (10 Ağustos 1920).

Ankara hükûmeti, 19 Ağustos 1920 toplanarak, Sevr antlaşmasını tanımadığını, Sevr antlaşmasını imzalayanların ve Saltanat Şûrasında kabul oyu verenlerin vatan haini olduğunu ilân etti.⁴³⁴

III. Millî Mücadele ve Cumhuriyet Döneminde Abdurrahman Şeref (1919-1925)

Bu kısımda verilen bilgilerin 1920 yılında imzalanan Sevr antlaşmasından sonraya gelmesi, "takdim-tehir hatası" olarak değerlendirilebilir. Ancak dikkatlice incelendiğinde, yukarıda verilen bilgilerin İstanbul, İstanbul'daki hükûmetler ve bu arada Abdurrahman Şeref'in gözü ile değerlendirildiği görülür. Abdurrahman Şeref, bu dönemde çeşitli hükûmetler içinde aktif olarak yer aldı, bazılarını ise perde arkasından destekledi.

⁴³¹ Ahmet İzzet Paşa, *a.g.e.*, c.2, s. 84.

⁴³² Münir Sirel, *a.g.m.*, s. 21.

⁴³³ BOA, *DÜİT*: 4/27.

⁴³⁴ *Düstür*, 3. Tertip, c.1, s. 48

Bu kısımda, Abdurrahman Şeref'in Millî Mücadele'ye yönelik düşünceleri ve tavırları değerlendirme konusu yapıldı.⁴³⁵ Bir önceki bölümün, son cümlesinde Saltanat Şûrasına katılanların ve Sevr antlaşmasının imzalanması yönünde oy verenlerin vatan haini ilân edildikleri yazılıydı. Bunların bir kısmı 150'likler adı ile yurdu terk etmek zorunda kaldı. Bir kısmı ise İstiklâl Mahkemelerinde, divan-ı örfilerde yargılandı. Daha Millî Mücadele sürerken, Ali Kemal'in İstanbul'dan kaçırılması ve İzmit'te linç edilerek meş'um bir şekilde öldürülmesi ise meselenin bir başka yönünü teşkil eder. Sevr Antlaşmasını kabul eden Saltanata Şurasında ve kimi yer almasına Abdurrahman Şeref'in hain ithamından masum tutulduğu görülüyor. Buna neyin sebep olduğu aşağıdaki açıklamalar ile ortaya çıkacaktır.

1. Millî Mücadele ve Abdurrahman Şeref Efendi

İşgal kuvvetlerinin Mondros Mütarekesi sonrası Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesini işgal etmeleri karşısında, Anadolu'nun muhtelif yerlerinde direniş hareketleri başladı. Mustafa Kemal ve arkadaşlarının Anadolu'ya geçerek, bu direniş hareketlerini teşkilatlandırmaları ile bu direniş hareketleri, sistemli bir şekil aldı. Bu sırada işgal kuvvetleri, İstanbul'u fiilen işgal etmişlerdi. İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin önderleri ve önde gelenleri ülkeyi terk etmişlerdi. Hükûmet, itilaf devletlerinin kontrolünde, faaliyetlerine devam ediyordu. Bu buhranlı dönemde Abdurrahman Şeref, siyasî hayatın içinde kalmaya devam etti. Ancak, İttihat ve Terakkî'nin ikbal yıldızının sönmesine paralel olarak, onun siyasî nüfuzu da sönmeye başlamıştı. Meclis-i Ayan azalığı devam etmesine ve çeşitli kabinelerde bakan olarak yer almasına rağmen, fazla etkili olamadı. Milliyetçi ve İttihatçı kimliği ile tanınmasından dolayı faaliyetleri kontrol altına alınmıştı.⁴³⁶ Bu yüzden İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne yakın kabinelerde daha rahat hareket ettiği ileri sürülebilir. Ayrıca onun Anadolu'daki Millî Mücadele hareketine karşı açıktan karşı olmayan hükûmetlerde yer aldığı, buna mukabil, diğer hükûmetlerde tutunamadığı anlaşılıyor. Damat Ferid Paşa'nın "hulleci" kabinesinde İttihatçılara da yer vermesi dışında açıktan Anadolu'daki haekete karşı çıkan hükûmetlerde yer almadığı görülür. Bunun

⁴³⁵ Refik Halid, Abdurrahman Şeref'in Millî Mücadele hareketini tenkit ve İngilizlere karşı konulmamasını tavsiye ettiği yazar. Bu tevâtür, diğer bilgilerle birlikte mütalaa edilmelidir. Bk. Refik Halid Karay, *a.g.e.*, s. 185-186.

⁴³⁶ Sina Akşin'e göre Abdurrahman Şeref, o dönemde "ulusçuluğa bir ölçüde açık ve namuslu tanınan bazı devlet adamlarından" idi. Bk. Sina Akşin, *a.g.e.*, c.1, s. 301.

kişisel bir tercih mi, yoksa siyasî konjüktürün getirdiği bir gelişme mi olduğu anlaşılabilir mi, Abdurrahman Şeref'in faaliyetleri bu konuda ipucu verir mahiyettedir. Millî Mücadele hareketini karalamak isteyenlere karşı “arkadaşlar benim ayağımın biri çukurdadır. Bu yaştan sonra kendime lanet ettirecek hiçbir karara imza koyamam” diye karşı duruyordu.⁴³⁷

Mondros Mütarekesi sonrası, itilaf kuvvetlerinin Anadolu'nun muhtelif yerlerini işgalleri karşısında, Kuva-yı Milliye gibi direniş örgütleri kurulduğu gibi, bu haksız işgalleri dünya kamuoyuna duyurmak için çeşitli cemiyetler kuruldu. Bu cemiyetlerin çoğu bölgesel idi. Ancak, itilaf kuvvetlerine rağmen, merkezi İstanbul'da olan bir takım cemiyetler de vücuda getirildi. Haksız işgaller ve gelişmeler karşısında “işlerin gidişinden endişe eden ve içi kan ağlayan ve her tedbir ve teşebbüste bir kurtuluş çaresi arayan” Abdurrahman Şeref, millî çıkarları korumak isteyen Millî Kongre ve Vahdet-i Milliye Heyeti gibi iki kuruluşa katıldı. Bunun yanında Tevfik Paşa hükûmetinin isteği ile kurulan Cemiyet-i Akvama Müzaheret Cemiyeti'nin kurucu ve yöneticileri arasında yer aldı.⁴³⁸

Abdurrahman Şeref, eserlerinde yaşadığı döneme ait olayların ayrıntılarına girmediği gibi, bu Millî Kongre ve Vahdet-i Milliye Heyeti'nden de bahsetmez. Bu yüzden onun, bu teşekküller içinde ne gibi faaliyetlere katıldığı, bu teşekküller adına neler yaptığı pek bilinmiyor. Bu yüzden, anılan teşekküllerin tanıtılmasının ve Millî Mücadeleyi nasıl desteklediklerinin ortaya konmasının faydalı olacağı kanaatindeyiz.

a. Millî Kongre

Millî Kongre, 29 Kasım 1918 tarihinde kuruldu.⁴³⁹ Kayıtlarda kuruluş yeri ve merkezi olarak Binbirdirek ve Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti Merkezi geçer. Kongre, başta Edebiyat Fakültesi, Türk Ocağı, Donanma Cemiyeti, Galatasaraylılar Yurdu, İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti gibi elli dört derneğin birleşmesi ile kuruldu. Bu yüzden partiler üstüdür. Yayınladığı beyânnâmede siyasî parti olmadığını açıkça ortaya koydu. Ancak kuruluşunda yer alan siyasî partiler, bu

⁴³⁷ *Vakit*, 19 Şubat 1341.

⁴³⁸ T. Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, a.g.e., c.2, Ankara 1986, s. 625.

⁴³⁹ Tarık Zafer Tunaya, Millî Kongre'nin Mondros Mütarekesi'nden bir gün önce kurulduğunu yazar (29 Ekim 1918). Ancak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde rastladığımız bir belge, cemiyetin 29 Kasım 1918'de kurulduğunu gösteriyor. BOA, *DUİT*, 62/3 (1-31).

özelliğini yıprattı. Diğer kuruluşları da siyasallaşma sürecine kattı. Bu cemiyetin umûmî kâtibi Abdurrahman Şeref idi.⁴⁴⁰

Milli Kongre Cemiyeti, çok dernekli yapısından dolayı, şubeler açarak teşkilatlanamadı. Bunun yerine millî şuurun oluşmasına ve istiklal davasına yarayacak yararlı yayınlar yaptı. Bunlardan en mühimleri Ermeni olaylarına cevap veren, Trakya ve Anadolu'nun etnik bakımdan Türk çoğunluğunu oluşturduğunu gösteren, İtilaf devletlerinin haksız işgallerini kamuoyuna duyurmaya çalışan La Turquie Devant le Tribunal Mondial (Dünya Mahkemesi Önünde Türkiye) ve Les Turcs D'après les Auteurs Célèbres (Ünlü Yazarlar Açısından Türkiye) idi.

Birinci Saltanat Şûrasına da katılan Milli Kongre Cemiyet mensupları (Esat Paşa, Rüstem ve Hüsnü Beyler), fikrini açıkça ortaya koydu.⁴⁴¹ Faaliyetleri, İtilaf devletlerinin İstanbul'daki yüksek komiserlerinin gözünden kaçmadı. Haziran 1919'da Millî Kongre'nin merkezi polis tarafından basıldı. Cemiyetin kurucularından Esat Paşa tutuklandı ve Kütahya'ya sürgüne gönderildi. İki ay süren sürgün hayatından sonra İstanbul'a dönen Esat Paşa coşkuyla karşılandı. Cemiyetin bundan sonra partiler arasında uzlaştırıcı bir rol üstlendiği görülür. Özellikle, siyasî partileri 1919 yılı seçimi üzerinde anlaştırma faaliyeti kayda değer bir hadisedir. Bu seçimde oynadığı rol Cemiyetin başını ağrıttı. Millî Kongre, iki ateş arasında kaldı. Bir yandan payitahttaki partileri bağdaştırmaya çalıştı. Diğer taraftan da Müdafaa-i Hukuk Cemiyetini memnun etmeye çalıştı. İstanbul'da yapılan seçimlerde Trakya'nın ve Anadolu'nun durumu sorun oluşturdu. Delegeler, bilhassa Anadolu vilâyetlerinde, Müdafaa-i Hukûcuların, hâkim olduklarını, bu koşullar altında, serbest seçim yapılamayacağını ileri sürüyorlardı. Heyet-i Temsiliye'ye seçimlerde baskı yapmaması için protesto telgrafi çekilmesine karar verildi ve buna Millî Kongre memur edildi.

Kongrenin çektiği telgrafa Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal Bey (Paşa) ağır bir cevap verdi. Millî Kongreyi, muhtelif şehirlere adamlar göndererek eski İttihatçıları seçtirmek istemekle itham etti.⁴⁴² Ali Fuat Paşa heyet-i Temsiliye'ye yazdığı resmî yazıda, Esat Paşa'yı İttihatçılığı ihya etmekle suçladı.

⁴⁴⁰ Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s. 150; aynı yazar, *Türkiye'de Siyasî Partiler*, İstanbul 1995, s. 417.

⁴⁴¹ Abdurrahman Şeref, bu cemiyetin üyesi olduğu hâlde Saltanat Şûrasına Millî Kongre'nin azası olarak katılmamıştır.

⁴⁴² Sina Akşin, *a.g.e.*, c.2, s. 170-180.

Kongre, 1919 seçimleri ve Meclis-i Mebusan'ın feshinden sonra işlevini yitirdi. Kongre çalışmalarını tatil etti. İtilaf kuvvetlerinin İstanbul'u resmen işgalinden sonra Malta'ya gönderdiği 150 kişilik sürgünler arasında Esat Paşa da bulunuyordu. Üyelerinden bir kısmı Müdafaa-i Hukuk hareketine ve T.B.M.M.'ne katıldılar. Halide Edib, kuruluşu sırasında üyesi olduğu bu cemiyeti, "toplandılar, oturdular, konuştular ve dağıldılar" diye özetler.

b. Vahdet-i Milliye Heyeti

Vahdet-i Milliye Heyeti, 6 Mart 1335 (6 Mart 1919) tarihinde kuruldu.⁴⁴³

Heyetin kurucuları arasında Ahmed Rıza Bey, Çürüksulu Mahmud Paşa, Cevad Paşa, Nâbi Bey, Reşad Sâdi Bey ve Abdurrahman Şeref gibi devrin önemli isimleri yer aldı. Devrin ünlü bürokratlarının heyette yer alması, sevgi ve saygı uyandırdı. Vahdet-i Millîye, kuruluşunda, siyasî içtihad farklarını dikkate alınmayacağını, müşterek ve manevî bir cephe oluşturacağını açıkladı. Ancak, heyet Ahmed Rıza Beyin kişiliği ile özdeşleştirildiği için bu tavrına ihtiyatla karşılandı. Heyetin, İttihatçı olduğu iddia edildi. Oysa heyetin otuz üç kurucu üyesi arasında yalnız dört kişi İttihatçı kimlikleri ile öne çıkıyordu. Ahmed Bey, hangi partiden olursa olsun, namuslu olan ve ittihatçıların kötülüklerine bulaşmamış kimselerin heyete üye olabileceğini belirtiyordu.

Vahdet-i Milliye'nin amaçları hem organik ve hem de ideolojik idi. Organik alanda partiler üstü ve sürekli bir topluluk kurmaya çalışıyordu. İdeolojik alanda ise, barış davası ve dış politika meselelerinde millî bir programa sahip olmak, savunma tezlerine katkı sağlamak ve siyasî bağımsızlığın muhafazasını istiyordu. Heyet, tüzel bir kişiliğe sahip olmaktan yana değildi. Kendisinin siyasî parti ve dernek saymadığını kamuoyuna bildirdi. Barış yapılıp yapılmaz da işlevinin sona ereceğini duyurdu. Beyânnâmesini duyurmak maksadıyla Ayan Meclisi'nde düzenlediği toplantıya Hürriyet ve İtilaf dışında, çağrılanların hepsi katıldı. Vahdet-i Millîye Heyeti'nin muayyen bir merkezi yoktu. Ahmed Rıza Beyin Meclis-i Âyân reisi olmasından da yararlanarak, mecliste toplanıyordu. Ancak Ahmed Rıza'nın reislikten uzaklaşması sonucu Binbirdirek'te bir yer tuttu.

⁴⁴³ BOA, *DUIT*, 62/3 (1-31).

Vahdet-i Milliye, kuruluşundan kısa bir süre adından söz ettirmeye başladı. Siyasî hayatta fikrine başvurulmuş aktif bir rolü benimsedi. İstanbul'daki yabancı devletlerin yetkililerine muhtıra veren heyet, Wilson prensiplerinin adaletli ve insafli olarak uygulanmasını istedi. Araplar için geniş bir muhtariyet isteyen Vahdet-i Milliye, ayrıca milletlerarası bir anket yapılmasını önerdi. Ahmed Rıza, kendisi ile görüşen Amerikalılara, manda taraftarı olmadığı bildirerek Vahdet-i Milliye'nin görüşünü ortaya koydu. Bununla da kalmayan heyet, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali karşısında, başkan Wilson'a protesto telgrafi çekti.

Heyetin, Ahmed Rıza'nın kişiliği ile özdeşleştirilmesi, sonunu hazırladı. Damad Ferid ve Vahdettin, Vahdet-i Milliye'yi İttihatçı bir teşkilat olarak kabul ediyorlardı. Millî Mücadele'ye karşı olan partiler ve dernekler de, heyeti İttihatçılıkla itham ederek karşı çıktılar. İngiliz Muhipler Cemiyeti Reisi Sait Molla ile Rahip Frew'e ve Kürdistan Teali Cemiyeti yöneticilerine göre Ahmed Rıza Bey ve arkadaşları şüpheli ve izlenmesi gerekli kişilerdi. Birinci Dünya Savaşı sırasında yapılan ilk Saltanat Şûrâsı'nda dengenin aleyhine döndüğünü gören Damad Ferid, İttihatçıları sindirmek istedi. Yapılan kovuşturmalarda Ahmed Rıza tutuklandı. Tarık Zafer Tunaya, Lütfî Simavi'nin hatıratına dayanarak, bu gelişmeler sırasında Abdurrahman Şeref'in, heyete üye olmasından dolayı vakanüvislik görevinden alındığını yazar. Ancak, bu bilginin sıhhatini destekleyecek başka herhangi bir belge yoktur. Bu yüzden vakanüvislikten azledildiği meselesini bir tevatür olarak değerlendirmek mümkündür.⁴⁴⁴

Saltanat Şurasında millî meclisten yana tavır takınan ve işgaller karşısında protesto metinleri yayınlayan heyet, Ahmed Rıza'nın 19 Eylül 1919 tarihinde Avrupaya gitmesinden sonra işlevini yitirdi.

2. Ankara Hükûmeti Karşısında Abdurrahman Şeref Efendi

Abdurrahman Şeref'in millî çıkarlar ve bağımsızlık yolunda Millî Kongre ve Vahdet-i Milliye Heyeti'nde yer alması, Saltanat Şuralarında olumlu tavırları, Kuva-yı Milliye ve Heyet-i Temsiliye tarafından takdirle karşılandı. Bu olumlu tavırlarından dolayı, Mustafa Kemal Paşa "Osmanlı Devleti'nin son devirlerine kadar

⁴⁴⁴ Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s. 442.

çeşitli hükümetlerde bakanlık yapan, dürüstlüğü ve vatanseverliği dolayısıyla takdirini kazanan” Abdurrahman Şeref’e hitaben bir mektup yazarak Sivas Kongresi’ne davet etti.⁴⁴⁵ Ancak, yaşlılığı ve böylesine yorucu, uzun bir yolculuğa dayanamayacağı endişesiyle Sivas’a gidemedi.⁴⁴⁶ Birinci Saltanat Şurası sonrasında Damat Ferid Paşa’nın İttihatçıları ve Milli Mücadele yanlılarını kovuşturması da, daveti kabul edememesinde etkili oldu.

Millî Mücadele hareketinin başarılı olması ve Anadolu’yu işgalcilerden kurtarmasının akabinde başına Kuva-yı Milliyecilerin nişanesi olan kalpak giyerek Ankara’ya gitti. O, Ankara’ya giden ilk Ayân üyesi idi. azası Milli Mücadele taraftarlarına hürmetlerini gösteren ve onları, teşvik eden Abdurrahman Şeref, Gazi Mustafa Kemal Paşa, Millî Mücadele’ye verdiği destekten ötürü onu, seçimlerde aday gösterdi.”⁴⁴⁷ 1 Kasım 1922 tarihinde TBMM hükümeti saltanatın kaldırılmasını müteakip Ayân Meclisi de lağv edildi. Böylece siyasi rütbelere kalan Abdurrahman Şeref, 6 Ocak 1923 tarihinde İstanbul valiliğine bir dilekçe yazarak emekliliğini istedi. Dilekçesinde kırk dokuz buçuk sene çeşitli sıfatlarla devlete ve millete hizmet ettiğini yazıyor ve Teşrinisani 1338 (Kasım 1922) tarihinden itibaren emekli sayılmasını istiyordu.

Ankara Maarif Vekaleti’ne gönderilen dilekçe işleme konuldu ve özel bir komisyon, Abdurrahman Şeref’in 24 Şubat 1339 (24 Şubat 1923) gün ve 23 sayılı kararı aldı. Buna göre, “mumâileyhin öteden beri namus ve irfanı ile tanınmış zevat-ı muhteremeden bulunmasına ve vatanperverliği hakkında kat’iyyen tereddüd edilemeyeceğine binaen caizü’l-istihdam olduğuna karar verildi.”⁴⁴⁸

3. II. TBMM ve İstanbul Mebusluğu

Millî Mücadele’nin başarı ile sonuçlanmasından sonra TBMM’de guruplaşmalar başlamıştı. Meclis’te görüş ayrılıklarının başlaması ilk günlerdeki birlikteliği bozmuştu. Bu yüzden, mecliste iş görmek, karar çıkarmak imkansızdı. Mustafa Kemal Paşa, Meclis içinde ve dışında etkili olabilmek için, Müdafaa-i

⁴⁴⁵ Mustafa Kemal, *Nutuk*, Ankara 1927, s. 21.

⁴⁴⁶ Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri* (sad. Enver Koray), s. 4.

⁴⁴⁷ *Yakit*, 19 Şubat 1341, s. 1.

⁴⁴⁸ Ali Cankava. *a.g.e.* c.2. s. 825-826.

Hukuk ismi bir grup oluşturmaya çalıştı. Bu gurup, siyasî literatürde Birinci Gurup olarak adlandırılır.

Müdafaa-i Hukuk gurubu kurulup, toplantılarına başladıktan kısa bir süre sonra, bu guruba tepki olarak “İkinci Gurup” adı verilen bir muhalif hareket ortaya çıktı. Ancak bu gurup arasında ortak bir birliktelik yoktu. Kimi saltanat ve hilafet yanlısı, kimi İttihat ve Terakkî’yi yeniden canlandırmaya çalışan müfrit İttihatçı, kimi de Birinci Guruba dargın olan mebuslardı.

İkinci Gurup, kuruluşundan kısa bir süre sonra, Müdafaa-i Hukuk Gurubuna karşı etkili bir muhalefet izlemeye başladı. Onun çalışmalarına engel oldu. Mustafa Kemal Paşanın, uygulama alanına koymak istediği icraatlarına karşı direndi. Bu sırada Lozan Görüşmeleri devam ediyordu. Mustafa Kemal, gelişmeler karşısında tek çare olarak seçimlerin yenilenmesini görüyordu.

I. TBMM, 1 Nisan 1923 tarihinde seçimlerin yenilenmesine karar verdi ve Meclis 16 Nisan 1923 tarihinde son toplantısını yaparak dağıldı. Meclis dağılmadan önce Mustafa Kemal Paşa, dokuz umdeyi halka açıklayarak, seçimler sırasında bu umdeleri benimsemiş olanların aday gösterilmesine dikkat etti.. Abdurrahman Şeref Efendi, İstanbul’dan aday gösterilenlerden birisi idi. Onun aday gösterileşinde eski İttihatçı kimliği, ayan azalığı ve vak’anüvisliği etkili olmuştur kanaatindeyiz. Böylece karizmatik özelliğı ile İkinci Gurubun İttihatçı ve Saltanatçı üyelerine cevap verilmek istendi. Yapılan seçimler sonunda Abdurrahman Şeref, İstanbul mebusu seçildi. O, Meşrutiyet ayânından Cumhuriyet mebusu olan iki kişiden biridir.⁴⁴⁹

Büyük Millet Meclisi’nin yeni devresi 11 Ağustos 1923 tarihinde başladı. Abdurrahman Şeref, meclisin en yaşlı üyesi idi. Bu nedenle heyet-i vekile riyasetine getirildi. Reis sıfatı ile şu konuşmayı yaparak meclisi açtı:

“Büyük Millet Meclisi’nin ikinci devre-i intihabiyesinin ilk celsesi küşad edilmiştir. Meclis-i âlinizi küşad etmek şerefi acizlerine teveccüh ettiğinden dolayı Cenab-ı Hakk’a hamd ü sena ederim. Meclis-i âlinizi Cenab-ı Hakk hayra hadim ve memleket hakkında müteyemmen buyursun. (Amin sesleri) Selefimiz olan birinci meclis vatanın halâşkârı oldu. Meclis-i âlinizin uhdesine terettüp eden vazife de, devletin nâzımını olmaktadır. Hâkimiyet-i Millîye esası üzerine, kavanin-i

⁴⁴⁹ *Tevhid-i Efkâr*, 19 Şubat 1341, s. 1.

mevcudemizi teşkilât-ı cedideye tevfikân ihtiyac-ı hazıramıza göre tadil etmek ve memleketin hüsn-i idaresini ve milletin terakki ve refahını temin edecek yeni kanunlar tanzim ve tesbit etmek ve harbin temadisi dolayısıyla bakımsız kalan memleketimizin imaratına hizmet etmek uhde-i himmetinize terettüp eyliyor. tEvfikat-ı ilahiye yaverimiz, teenni ve irfan rehberimiz ve ışığımız ve hamiyet ve vicdan istinadgâhımız oldukça mesa-i vakıanızın semeredar olacağına şüphe yoktur. Cenab-ı Hakk cümlemize yüz aklığî ihşan buyursun. Cümlemizi muvaffak bilhayr etsin. (Amin sesleri).”⁴⁵⁰

Bu açılış konuşmasından sonra geçici meclis başkanlığı seçimi yapıldı. Başkanlığa Ali Fuat Paşa seçildi. İki gün sonra (13 Ağustos), Mustafa Kemal Paşa, mecliste bulunan 197 mebustan 196’sının oyunu olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisliği’ne seçildi. Aynı meclis Fethi (Okyar) Bey başbakanlığa getirdi. Ali Fuat Paşa ise meclisin ikinci reis oldu.

Abdurrahman Şeref, Ankara’da İstanbul milletvekili olduğunda yetmiş yaşında idi. Bütün hayatı İstanbul’da geçen bu yaşlı insana “iklimin şedaid-i hevaiyesi, aile hayatının fıkdanı üstad-ı muhteremin sıhhati üzerinde icra-yı tesir” etti..⁴⁵¹ Siyasî hayatının bu devresinde, “hayli ihtiyar ve yorgun olduğu için fazla etkili olamadı.

Bunun yanında 1923 yılında Ankara’da bulunan bazı müderrisler Türk Ocağı bünyesinde “Serbest Dârülfünûn” adı verilen bir girişimde bulundular. Abdurrahman Şeref de bu Dârülfünûn’da Osmanlı Tarihi dersi verecekti. Ancak bu teşebbüs sonuçsuz kaldı.⁴⁵²

4. II. TBMM’nde Lozan Antlaşması Müzakereleri

TBMM, 22 Ağustos 1923 tarihinde toplandı. Gündemde Lozan antlaşmasında takip edilecek siyaset vardı. Müzakereler esnasında Abdurrahman Şeref de söz aldı ve bir konuşma yaptı. Dinleyen herkesi duygulandıran bu konuşma, Zabıt ceridesinde yer alır:

⁴⁵⁰ *Hâkimiyet-i Millîye*, 12 Ağustos 1339; *TBMMZC*, c.1, s. 2.

⁴⁵¹ Efdaleddin, *a.g.e.*, s. 35.

⁴⁵² *Hâkimiyet-i Millîye*, 6 Teşrinievvel 1923, s. 6.

“Abdurrahman Şeref Bey (İstanbul)- (Alkışlar arasında kürsü hitabete gelerek) İki dakika müsaadenizi rica ederim. Tenkit etmeyeceğim. Bir müsahebe yapacağım efendim. Küçük bir mukayese-i tarihiyeden sonra bir noktaya işaret edeceğim. Devletimizin elli yıllık devre-i âhiresinde her akşam yarın daha iyi olur ümidiyle yattım, fakat ferdayı daha nâhoş buldum. Bendenizden evvel gelenler de, aynı tecrübeyi yapmışlardır, bundan şüphem yoktur ve bu haller musırran ve müstemiren tekrür edip duruyordu. Birgün daha ferahlısına rasgelmedik ve hasbelbeşeriye sükût-ı hayale düşmemek de mümkün olmadı. Elli yıllık devreyi, ferdayı nahs işgal etti. Elli sene evvel Coğrafya dersine başladığım zaman, hudud-i memleketi tarif ederken, bir ucu Bosna serhadlerinde, (Bihke) sancağında, bir ucu da Basra Körfezi’nde idi. İçinizde biraz yaşlıca olanlardan bu surette okuyanlar ve belki okutanlar da vardır. Elli sene yüreklerimiz elim kaldı. Yarab!.. Bu ferdayı nahsın bir istisnası olmayacak mı? Bir (hasta adam) deyip duruyorlar, miras mı taksim ediyorlar, her devlet hissesini defterine kaydediyor. Mukaseme planları yapıyorlar. Ölecek; ölmezse öldürelim gibi şeyleri de aralarında konuşuyorlardı ki (Sevr) muahedenamesi o öldürme vesikası idi. Yarab!.. Bunun bir istisnası olmayacak mı? Zemininde *Lâyüse’l ammâ yef’al*’den münacaat ve tazarruatta bulunuyordum. Çok bulundum. O tabib-i hâziki Cenab-ı Hak, yaratıverdi. (Mustafa Kemal Paşa sesleri) İsmi söylemeyeyim, hepinizin malumudur. Gerek Mustafa Kemal Paşa Gazimiz, gerek arkadaşları, şu milleti kurtarmak için koşanlar iki cihanda aziz olsunlar. (Alkışlar)

Vatan hissiyatıyla müteessir oldum; şimdi teessürüm geçer. Vakıa ara sıra ümit ışıkları belirdi, lâkin çok geçmeden söndü. Mesela 1293’te bir meşrutiyet ilan ettik. Ne bileyim, rüya gibi geldi, geçti. Tadını tadamadık. Bir idare-i örfiye kararname-i ilan edildi, bir daha ref’ olunmadı. Otuz, bu kadar sene memleket idare-i örfiye altında yaşadı, 1324 sene-i maliyesinde meşrutiyet iade kılındı. Fakat ne bileyim, yaşasın nidaları ve alkış sadaları arasında o da havaya karıştı. (Handeler) Nihayet düşe kalka bizi Sevr muahedenamesine getirdi. Zannetmeyiniz meşrutiyet aleyhinde aleyhinde bulunuyorum, o bir elmas taşıdır. Pırıltısı bizi cezbeder. Fakat kıymet-i hakikiyesini kuyumcular bilirmiş. (handeler)

Sevr muahedesi geldi geçti. O muahededen bahsetmeyeceğim. Pek acıklıdır. İstanbul’un yanında bir Silivri vardır. Oradan yoğurt gelir. Yoğurttan gümrük aldık.

Sordum, neden gümrük alıyorsunuz, dedim?.. Orası memalik-i ecnebiyeden oldu, Yunan toprağıdır ayol dediler. Sizler burada uğraştınız, Allah razı olsun. Fakat bizde İstanbul'da ne sıkıntılar çektik, onu da biz biliriz. (Handeler)

Şimdi efendiler! Elimize bir sulh muahedenamesi geldi. Arkadaşlar Kırmızı Kitap dediler. Vakıa kabır kırmızı, fakat içi beyaz elhamdülillah...

Bazı refiklerimiz itirazda bulundular, bazı refiklerimiz de temennilerde bulundu. Şair *şane-i zülf-i sühandır i'tiraz* demiş... İtiraz, daha ziyade vuzuh ile ve daha etraflıca bir meselenin teyakkun ve muhakemesine yarar. Ona gücünmeyiniz; temenniye gelince: temenni her ferdin hakkıdır, her fert temenni eder. Bahusus böyle meşrutiyetle de müeyyet olursa, buna hepimiz iştirak ederiz. Lâkin efendiler! Temenni ile istihsal arasında çok mesafe vardır. Temenni güzel şey ama, istihsal o başka türlü bir marifettir. (Bravo sesleri). Ey! Temenni etmeyelim mi? Nasıl temenni etmeyelim efendim? Şimdiye kadar gözümüz tatlı görmemiş, önümüze bir tabak tatlı getirdiler, bir lokması ağızımızda, bir lokması elimizde, bir lokması da tabakta gözümüzle nişan koyuyoruz. Ne yapalım aç gözlü olduk. (Handeler, alkışlar) Şimdi o asıl arz edeceğim noktaya geliyorum. Rahatsız etmeyeyim efendim. Belki sıkıldınız. (Estağfurullah sesleri) 1200 ile 1300 tarihleri arasında geçen asırda, vakıa hesab etmedim ama Devletimiz 60 senesini gavail-i dahiliye ve muharebat-ı hariciye ile geçirdi. Bu yüz sene zarfında bunların neticesi olarak da yedi mükâleme-i sulhiye meclisinde bulundu. Bunun altısında mağlup ve birisinde galip vaziyetinde isi. Heyet-i murahhaslarımız gidip hasımlarına karşı davalarını ağız tadıyla anlatamadılar, dertlerini dinletemediler, bir ödleklik, bir beceriksizlik, ne bileyim, bir aciz görülyordu. Mükâleme-i sulhiye zabıtnameleri mütalaa olununca anlaşılır. Esbabına gelince, evvela mağlup vaziyetinde idi. Saniyen giden murahhaslarımız belki hükümetimizin o zamanki idaresinden müşteki ve ona muteriz olan kimselerdi. İşlerinde erbab-ı vukuf da eksik değildi. Gidip davalarını can ve yürekten müdafaa edemiyorlardı, yarım ağızla müdafaa ediyorlardı. Ağızlarından dökülüyor gibi söylerlerdi. Yarım ağızla, haniya ağzının yarısını kapayarak yarısıyla söz söyler gibi... Bunlarda ruhlu dava göremezsiniz, karşısındaki hasım kuvvetli. Gücünmeyiniz efendiler. Bizimkiler sıkıldıkça İsağuci'de tarif olunduğu veçhile bir suğra ve kübra tertip ve teşkiline kalkışrlar, mantıkla hasmı ilzama çalışrlar, kuvvetle ilzam edemeyince safsata ile ilzam ederiz sanırlardı. Fakat karşımızdaki İsağuci okumamış,

cahil adamlar suğraya kübraya kulak asmıyor, menfaat-i maddiyeye bakıyor. Senin söylediğine bakmıyor. Senden istediğini koparıyor. Çünkü cahil adam ile konuşulmaz.

Bu yedi meclisin ikisi büyük kongreydi. Biri Paris Kongresi. Paris kongresinde galip vaziyette idik. Müttefiklerimizle beraber bulunduk, hakkımızda cemileler izhar olundu. Devletin ümit ettiği mertebe de hakkımızda verildi. Lâkin ne biz onlardan istifade edebildik, ne de bizi istifade ettirdiler. Yani bir buçuk sene geçmeden müdahale olmayacak dedikleri halde müdahaleye başladılar. Vakit vermediler ki, istifade edelim. Biz de istifade etmenin yolunu bilemedik. Berlin Kongresi'nde ise ağzımızı tokatladılar, kapadılar, susturdular, söz söylemeye hakkın yoktur dediler. Dürüst retlere maruz kaldık.

İşbu Lozan Muahede-i Sulhiyesi hakkında bendeniz söz söyleyemeyeceğim. Önümüzdedir. Hepiniz biliyorsunuz. Yalnız ona teferru eden bir noktayı işaret edeceğim. Eski zabıtnameleri karıştırdım. Lozan konferansı müzakeratını da matbuatta okuyordum. Heyet-i murahhasamızın Lozan'da katiyeti beyanı yok mu efendim! İşte o kat'î beyanat, ruhumu değiştiren nokta burasıdır. O beyanat ruhumda bir inkılap husule getirdi (Çok doğru sesleri)

Şimdi ben diyorum ki, eğer biz istediğimizi bilirsek ve ne yapacağımızı bilirsek ve istediğimizi bilerek söylersek ve yaptığımız şeylere de biraz arkamıza dönüp dikkatle bakarsak emin olunuz efendiler! Değil böyle gavail-i hariciyemizi halletmek, mesail-i dahiliyemizi de halletmek âsân olacaktır. Bir defa daha tekrar edeyim, hatırda kalsın ne yapacağımızı bilelim ve ne istediğimizi bilelim. Yaptığımız şeylerin hepsi iyi oldu mu diye bir de dönüp bakarak muhakeme edelim. Terik-i hak ve sevapta yürüyelim. Allah muinimizdir, her şeye muvaffak olacağız (İnşaallah sesleri)

Samih Rıfat (Biga)- Size daha parlak tarihler kaydettireceğiz Şeref Beyefendi.

Abdurrahman Şeref Bey (Devamla)- Tarih-i millîmizin şerefli sayfalarında zengin satırları yadigâr bırakan fedakârları işte demin tebcil ile yâd ettim. Tarihin o zengin satırları İnşaallah teyid olunacaktır, teksir olunacaktır. Millet onları hırz-ı can

gibi tahtasında saklayacaktır ve şeytan o altın yazılara karakalem karıştırılamayacaktır (Şiddetli alkışlar, yaşa sesleri)⁴⁵³

Bu konuşmadan bir gün sonra, Lozan Antlaşması, TBMM’inde 227 üyeden 213’ünün olumlu oyunu alarak kabul edildi. Aynı gün İstanbul ve Boğazlar bölgelerindeki İtilaf donanma ve askerî kuvvetlerinin Türk topraklarını terk etmeleri istendi.

5. Cumhuriyet’in İlânı ve Abdurrahman Şeref

Millî Mücadele devam ettiği sırada, yurdun düşman işgalinden kurtuluşunun ertesinde yeni rejimin ne olacağı konusunda ipuçları mevcuttu. Millî irade ve halk hâkimiyeti gibi kavramlar, cumhuriyet rejiminin habercisiydi. Yurdun düşman işgalinden kurtuluşunun ertesinde Ankara hükûmeti, saltanatı ilga etti (1 Kasım 1922). TBMM’nin aldığı bu karar üzerine son Osmanlı padişahı Vahdettin ülkeyi terk etti.

Mustafa Kemal Paşa, saltanatın kaldırılmasından sonra yönetim şeklinin belirlenmesi konusunda çalışmalar yaptı. Bu arada yeni devletin başkentinin neresi olacağı sorunu gündeme geldi. Yapılan uzun tartışmalardan sonra 13 Ekim günü TBMM üyeleri Teşkilat-ı Esasiye Kanununa eklenen bir madde ile Ankara’nın başkent olmasını oy çokluğu ile kabul etti.

Bu gelişmeler yaşanırken, Mustafa Kemâl’e cumhuriyetin ilânına fırsat veren bir hükûmet buhranı yaşandı. Başbakan Fethi Beye karşı mecliste bir muhâlefet oluşması üzerine Mustafa Kemal, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti Vekili Fevzi Paşanın dışında kabinenin istifasına karar verdi. Bu kararını 27 Ekim’de uygulamaya koydu. Mustafa Kemal, artık cumhuriyetin ilânının vakti geldiğine inanıyordu. 28 Ekim gecesine Çankaya’da bazı devlet erkânını toplantıya çağırdı ve cumhuriyetin ilânı kararını açıkladı. Aynı gece, bu görüş doğrultusunda İsmet (İnönü) Paşa ile bir kanun tasarısı hazırladı.

Ertesi gün (29 Ekim 1923) saat onda, Cumhuriyet Halk Fırkası’nda yapılan toplantıda, Mustafa Kemal, genel başkan sıfatıyla hükûmet buhranının mevcut

⁴⁵³ TBMMZC, c.2, s., 253-260. Ayrıca, konuşmanın kısa bir özeti için bk. *Hâkimiyet-i Millîye*, 23 Ağustos 1923.

sistemden kaynaklandığını, bunun çözümünün istikrarlı bir sistemde olduğunu belirtti. Ardından, İsmet Paşa ile cumhuriyetin ilânı hususunda hazırladıkları esasları okudu. Yeni yönetim şekli ve yeni hükûmetin kurulması konuları, Cumhuriyet Halk Partisi grubunda tartışıldı. Abdurrahman Şeref, söz alarak grup toplantısında şöyle bir konuşma yaptı:

“Bazı arkadaşlar telaş ediyorlar. Bu her memlekette vaki olan bir şeydir. Cümlemizin maksadı, saadet-i vatandır. Bir makine kurup tıkr tıkr işletemiyoruz. Bu da doğru. Kuvvetli bir hükûmet nasıl bulmalı, marazı ne surette keşfetmeli? Teşkilât-ı Esasiye kanunumuzu nazar-ı dikkate alalım. Hükûmetin vazifesini tayin edelim. Meclis kanaatlerini söylesin. Ondan sonra Reis Paşamız da kanaatlerini beyan buyursunlar. Bir netice çıkaralım. Herkes bir işe yarar. Herkesi yaradığı işte kullanmalı. Eşhastan bahsetmeyelim. Mekasid-ı âliyede müşterekiz. Reis Paşa Hazretleri kanaatlerini beyan buyursunlar.”

Müzakerelerden sonra Mustafa Kemal Paşa yeniden kürsüye gelerek bir konuşma yaptı. Birkaç konuşmacının ardından kürsüye gelen Abdurrahman Şeref, “Eşkâl-i hükûmetin taâdadına lüzum yok. Hâkimiyet bilâ kayd ü şart milletindir, dedikten sonra kime sorarsanız sorunuz, bu, cumhuriyettir. Doğan çucuğun adıdır. Ama, bu ad, bazılarına hoş gelmezmiş, varsın gelmesin” cumhuriyetin ilânı konusunda son sözü söyledi.⁴⁵⁴

Fırkanın toplantısında cumhuriyetin ilanı ile ilgili esaslar leyhte ve aleyhte, uzun süre tartışıldı. Nihayet aynı gün saat 20.30’da TBMM toplanarak bu değişikliği kabul ve yeni Türk Devleti’nin bir cumhuriyet olduğunu ilân etti. Bu karardan sonra yapılan seçimle Mustafa Kemal Paşa, Türkiye Cumhuriyeti’nin cumhurbaşkanı seçildi.

Abdurrahman Şeref, TBMM’de milletvekilliğinden başka vasfı yoktu. Cumhuriyet’i ilân eden kadro, saltanatı ilgâ etti. Ayan ve Mebusan Meclisleri kaldırıldı. Ortaçağ, Yeni ve Yakınçağlara damgasını vuran Osmanlı Devleti tarihe karıştı. Bunun yanında saltanatla ilgisi olan bütün kurumlar da lağv edildi. Bunlar arasında vak‘anüvislik görevi de vardı. Abdurrahman Şeref’in Osmanlı Devleti’nden miras kalan tek vazifesi Tarih Encümeni riyâseti idi.

⁴⁵⁴ Mustafa Kemal, *Nutuk*, s. 493.

Cumhuriyet devrinde Abdurrahman Şeref'in, son görevi Hilâl-i Ahmer (Kızılay) başkanlığı oldu. Bu görevini vefatına kadar sürdürdü. Ancak fazla bir varlık gösteremedi.

C. ÖLÜMÜ

Abdurrahman Şeref, TBMM'de milletvekili olduktan sonra Ankara'ya yerleşmek zorunda kaldı. Burada bir pansiyonda ikâmet ediyordu. Ankara'nın havasına alışamamıştı. Sık sık hastalanıyor ve “me'zûnen” İstanbul'a gidiyordu. İstanbul'a son defa gittiğinde, bir süre önce çektiği dişinin boş kalan yeri iltihap kapmış ve Gurebâ-yı Müslimîn hastahanesinde yatmak zorunda kalmıştı. Burada olduğu ilk ameliyetından sonra hastalığı daha da arttırdı. Bunun üzerine ikinci bir ameliyat daha yapıldı. Ancak vuku bulan “seyelân-ı dem”den dolayı 18 Şubat 1341 (18 Şubat 1925) Çarşamba günü saat üç buçukta öldü. Bazı kaynaklarda ölüm nedeni olarak boğaz kanseri gösterilmekte ise de⁴⁵⁵, onun hastalığının birinci dereceden tanığı olan Efdaleddin, ameliyat sonrası kan kaybından öldüğü görüşündedir.⁴⁵⁶ Abdurrahman Şeref'in ölümüne basında geniş yer verdi.

Ölüm haberi üzerine, TBMM, Abdurrahman Şeref'in ruhuna dualar okunmasının ardından 5 dakikalığına tatil edildi. Meclis, Çorum mebusu İsmail Kemal Beyi, ailesine taziye bildirmek için görevlendirdi.⁴⁵⁷ Milletvekili olması hasebiyle cenaze merasimi tertip etmek vazifesi Hakkı Şinasi Paşaya tevdi edildi. Meclis başkanı Kâzım Bey, Şinasi Paşa'ya gönderdiği tebligatta, İstanbul mebusu Abdurrahman Şeref Beyin ölüm haberini aldıklarını, onun techiz ve tekfini mesarifi için İş Bankası'na ikiyüz elli lira verildiğini yazmıştır.⁴⁵⁸

Bunun yanında Dâhiliye Nezâreti, İstanbul valiliğine gönderdiği bir emirle cenazenin “ihtilafat-ı layika ve azmiye” ile kaldırılmasını istedi. 19 Şubat'ta İstanbul'da Umûr-ı Hukukiye müdürünün, Encümen-i vilayet baş kâtibinin, Tarih Encümeni azalarının, Mülkiye Mektebi ve Mekteb-i Sultânî murahhaslarından müteşekkil bir heyet ile toplantı yapıldı. Bu toplantıda yapılacak cenaze töreni ayrıntıları ile tespit edildi.

Cenaze töreni, 20 Şubat 1341 (1925) Cuma günü, kalabalık bir cemaatin katılımıyla gerçekleşti. Fatih Camiinde kılınana cenaze namazından sonra naaşı, Otaktepe'de bulunan aile mezarlığına defnedildi.

⁴⁵⁵ *Hâkimiyet-i Millîye*, 19 Şubat 1341.

⁴⁵⁶ Efdaleddin, *a.g.e.*, 36-37.

⁴⁵⁷ *Tevhid-i Efkâr*, 20 Şubat 1341, s. 3.

⁴⁵⁸ *Tevhid-i Efkâr*, 19 Şubat 1341; *İkdam*, 19 Şubat 1341.

Ölümünden sonra, Üsküdar Mevlevihânesinin son şeyhi Ahmed Remzi Efendi ve Talat Bey tarafından düşürölmüş iki tarih vardır. Efdaleddin Efendinin kitapçığında bu iki şiir yer almaktadır.⁴⁵⁹ Ahmed Remzi Efendi şiirinde, Şeref'in hayatını da kısaca işleyerek vefatını şöyle anlatır:

“Yazmamış vak‘anüvîsân-ı cihân-ı nasut
 Kimsenin zâtını bâkî diye bir nâm ü nişân
 İşte târih-i selef elde terâcim-i yek-ser
 Zübdesi gitdi filân sâl filân bin filân
 Bak Şeref Bey ki idi sâhib-i ‘ilm ü ‘irfân
 Bir zamân olmuş idi vak‘anüvîsân-ı devrân
 Hizmetiyle mekâtibde ma‘ârifte benâm
 Oldı ‘irfân ile silk-i a‘yân
 İntihâb eylediler son demi meb‘ûsâna
 Böyle geçmekde bütün zabt-ı vukû‘ât-ı cihân
 Nâgehân hasta düşüb Ankara’dan ‘avdetle
 Gitdi ‘ukbâya ola mazhar-ı ‘afv ü gufrân
 Bir çıkar mısra‘ oldun ikinciye medâr
 İki tarih-i güher yazsa müverrih-i şâyân
 Şerefeddin Bey olub târik dehr u asâr
 Kaldı tarihini oku ismini Abdurrahman

Üsküdarlı Talat Bey de ise şu dörtlüğü kaleme almıştır:

“Gitti meşrûtiyetin vak‘anüvîs-i fâzılı
 Encümen mersiyeler yazsın esefle hakkına
 Zeyl olunsun rihleti târihi de târihine
 ‘Âzim oldu Abdurrahman Bey şerefle Hakkına

⁴⁵⁹ Efdaleddin, *a.g.e.*, s. 37-38.

6 Kanunievvel 1339 (6 Aralık 1922) tarihinde emekli olan Abdurrahman Şeref'in emeklilik maaşı,,ölümünden sonra emekli kızları Hikmet Züleyha ve Emine İsmet hanımların istekleri üzerine, kendilerine bağlandı.⁴⁶⁰

Abdurrahman Şeref Efendi'nin ölümünden sonra adı, Eyüp'te bir caddeye verildi. Mezarı da bu civarda olmasına rağmen, yol genişletme çalışmaları sırasında kaldırılmıştır.⁴⁶¹

⁴⁶⁰ ESA, Abdurrahman Şeref Efendi'ye ait 24138 sayılı mülki tasnif dosyası.

⁴⁶¹ Araştırmalarımız sırasında Abdurrahman Şeref Efendi'nin mezarının nerede olduğunu tespit edemedik. Edirnekapı mezarlığına iki defa yaptığımız şifahi müracaattan sonuç alınamadı. Kabrinin eskiden bulunduğu yer eklerdeki fotoğraflar da vardır.

III. BÖLÜM

ABDURRAHMAN ŞEREF'İN VAK'ANÜVİSLİĞİ ve OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ TARİH ÇALIŞMALARINA KATKISI

Osmanlı tarihyazıcılığı, İslâm ve Selçuklu tarih geleneğinin üzerine bina edilmiş, Ortaçağ tarih anlayışının özelliklerini bünyesinde barındıran bir yapı sergiler. Osmanlı Devleti'nin tarihçisi, toplumun siyasî ve idarî hafızası temsil eden bir kimliğe sahiptir. Tarihyazıcıları, fazla kompleks olmayan ve yavaş değişen bir toplumda siyaset nazariyecisi rolüne bürünmüş ve tarihî olaylardan örnek göstererek nasihat vermeğe alışmış kimselerdir. Bundan dolayı, şark toplumlarında nasihatnâme adı verilen edebî ürün, tarihî malzeme olarak sıklıkla kullanılmıştır. Bu nasihatçılık, geniş yığınlara bir şey öğretmek, bir bilinç vermekten uzak; mahut bir yönetici kesimi aydınlatmaya yöneliktir.

İlk Osmanlı tarihçileri, efsane ve gerçekleri ayırt etmekte titiz davranmamışlardır. Bu yüzden eserlerinde yer alan tarihî olayların büyük bir kısmı biçim olarak, gerçek olabilecek rivayet tarzında uydurma faraziyelere dayanır. Ancak bu, yalnızca Osmanlı tarih yazarlarına has bir özellik değildir. Ortaçağda Hıristiyan veya Müslüman tarihçilerin büyük bir kısmı, kendi dünyalarını rivayetlerin ve bilinen kaynakların zikri ile izah etmeye çalışmışlardır. Buna göre “Osmanlı toplumunun tarihçisi vakanüvistir ve Osmanlı vakanüvisi yaşadığı yüzyılın içinde ele alındığında ilginç boyutları olan, otantik bir tarihçidir.” Osmanlı toplumunun kültür ve düşünce yapısını en iyi şekilde aksettiren tarihçilerde, toplumun tahlil, tenkit ve sentez alışkanlığının dirençle yaşadığı görülür. Batıdaki meslektaşlarına nazaran Osmanlı tarihçilerinin neden daha yavaş bir evrim geçirdikleri bu gelişmeler ışığında değerlendirilmelidir. Osmanlı tarihçisinin kullandığı dil ve malzeme dönemin sosyo-kültürel durumunu yansıtır.

Yeniçağ ve Yakınçağ tarihçileri, araştırmalarını, kurgu ve hayal gücünün içinde bulunduğu zaman ve mekânın dışına çıkarmayı ve tarihî malzemeyi kullanmayı başardılar. Kullandıkları malzemedeki seçici oldular. İlk Osmanlı mensur ve manzum tarihlerine bakıldığında sade bir dilin kullanıldığı görülür. Ancak imparatorluk bilinci ile, bu anlatım yerini süslü ve ağdalı bir dile bıraktı.

Osmanlı tarihyazıcılığının eldeki ilk örnekleri 15. yüzyılda başlamıştır. Bilindiği gibi bu alanda ilk Osmanlı tarihi Ahmedî'nin İskendernâme'sinin sonuna

eklediği “Dâsitan-ı Tevârih-i Mülûk-ı Âl-i Osman” isimli manzum eseridir. Türkçe, Farsça ve Arapça kaleme alınan çeşitli tarihi eserlerle bu gelenek Abdurrahman Şeref Efendi’ye kadar uzanmıştır. 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı tarihyazıcılığı, modernleşen bir dünyada eski üslubu en parlak örnekleriyle yaşatıp geliştirmeye çalışmıştır. 18. yüzyılın başlarında ortaya çıkan vak’anüvislik, parlak bir düzyazı üslûbu benimsemiş; menkıbecilikten vazgeçmiştir. Bütün bu gelişmeler ile Ortaçağın geleneksel tarihyazıcılığının bir adım ilerisine geçmiştir. Ancak batıdaki tarihçilik değerlendirildiğinde, yöntem ve bilgi olarak gerisinde kalmıştır. Osmanlı tarihyazıcılığı en büyük eserine 19. yüzyılda Ahmed Cevdet Paşanın kaleme aldığı Tarih-i Cevdet ile ulaşmıştır. II. Meşrutiyet döneminde bir çok tarihi eser kaleme alınmış ise de hiçbiri onun ayarına ulaşamamıştır. Bu eserler modern tarihçilik ve vakayinamecilik kıstasları ile değerlendirilemez.

XVIII. yüzyılın başlarında (1702) Naîmâ ile başlayan vak’anüvislik (event write), Osmanlı merkez teşkilâtında Dîvân-ı Hümâyûn’da bağlı bir kurumdur. Bu kuruma atanan görevliler (vak’anüvis,) devletçe kendilerine verilen çeşitli işlere ait evrakları kaydetmek, kendilerinden önce yazılmış tarihleri tedvîne ve hizmette buldukları zamanın hâdiselerini tahrîre me’mur olundular. Bu kurumun ihdâsından önce şeyhnâmevüslük denen bir memuriyet bulunmakta idi. Vak’anüvisler devletin resmî tarihçisi olarak kabul edildiler.⁴⁶²

Hizmette buldukları zamanın olaylarını tespit ve tahrir aslî vazifesi olan vak’anüvisler, seleflerinin eksik bıraktıkları devrin tarihini yazmakla da yükümlüydü. Bu husustaki ısrar ve itina, tarihin kesintisiz bir şekilde kaleme alınmasını temin etti. Vak’anüvisin azli veya ölümü hâlinde, öncekilerin tuttuğu notlar ve kendilerine verilmiş olan vesikalar, halefine devr ve teslim edilerek, vekayiin bırakıldığı yerden tahriri emir ve tenbih olunurdu. Bu gelişmeye paralel olarak, İbrahim Müteferrika matbaasının kurulmasından sonra, vak’anüvislerin, eserlerinin sırasıyla basılması düşünüldü.

Vak’anüvisler, hizmette buldukları devrenin olaylarını kayıt ederken ve yazarken gereken belgeleri devletin çeşitli kalemlerinden ve müessesesinden

⁴⁶² Bekir Kütükoğlu, “Vekayinüvis”, *İA*, c.13, İstanbul 1986, s. 272; ayrıca bk. Lewis Thomas, *A Study of Naima* (ed. Norman Itzkowitz), New York 1972, s.36-42. Vak’anüvis konusunda en geniş bilgi Bekir Kütükoğlu’nun makalesinde yer almaktadır. Esasen bu yazının üzerine de yeni bir şey koyulamamıştır. Buradaki bilgilerde anılan makaleden özetlenmiştir.

alabilmişlerdir. Bunun yanında, dış dünyaya ve bilhassa devletin münasebetlerde bulunduğu Avrupa devletlerine ait haberlere de yer vermesinin faydalı olacağı düşüncesiyle, her ay Avrupa haberleri devletçe vak'anüvislere verilmiştir.

Vak'anüvislik, anlayış ve yöntem bakımından İslâm tarihyazıcılığı geleneğine bağlı kalmıştır. Vak'anüvis olacaklarda "hüner ü ma'rifet", "reviyyet ü dirâyet", dindârlık ve iyilik, tecrübe, ketumiyet ve sadakat, tahrîrât ve neşr-i ulûmla meşgul olma" gibi şartlar aranmıştır. Vak'anüvislik makamında bulunanlar, bu görevlerine mukabil devlet tarafından arpalık almışlardır. Bunun yanında, padişaha takdim ettikleri tarihlerinden dolayı atıye, ev, sâhilhâne ve rütbelere mahzar olmuşlardır.

18. asırda Naîmâ başlayan vak'anüvislik geleneği Tanzimat ve Meşrutiyet devrinde Ahmed Cevdet Paşa, Ahmed Lütü Efendi ve Abdurrahman Şeref ile devam etmiştir. Ahmed Lütü'nin ölümünden sonra iki sene vak'anüvisliğe kimse getirilmemiş ve ancak Mehmed Reşad'ın tahta geçmesinden sonra, bu makama Abdurrahman Şeref getirilmiştir (18 Mayıs 1909). Abdurrahman Şeref'in bu makama getirilmesinde, tarihçi kimliğinin etkili olduğu muhakkaktır. Devrin önemli tarihçileri arasında yer aldığı, hatta Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin yeniden tab' ve neşri için teklif götürülmesi düşünülen insanlar arasında Ahmed Cevdet Paşa, Ahmed Vefik Paşa, Said Efendi ve onun adının geçtiği görülür.⁴⁶³ Nitekim bir başka talep de, Hüseyin Kazım tarafından yapılmıştır. Abdurrahman Şeref'e hitaben yazdığı bir yazıda Hüseyin Kazım, ondan "Matbuat-ı Osmaniye Tarihi"ni yazmasını istemiştir.⁴⁶⁴

Bütün bunlar gösteriyor ki, Abdurrahman Şeref devrinin tanınmış tarihçilerinden biridir. Onun vak'anüvis olmasında bu özelliği göz ardı edilemez.

⁴⁶³ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir. 40-Tetimme* (haz. Cavid Baysun), Ankara 1991, s. 237.

⁴⁶⁴ *Donanma Mecmuası*, Sayı: 57, 13 Ağustos 1915, s. 106.

A. Abdurrahman Şeref'in Vak'anüvisliğe Tayini

Abdurrahman Şeref, 27 Rebiülahir 1327 (17 Mayıs 1909) tarihinde yayımlanan bir irade ile vak'anüvislik makamına getirildi.⁴⁶⁵ O sırada sarayda baş kâtib olan Halit Ziya, onun bu makama getirilmesi ile ilgili şu bilgileri vermektedir:

“Hünkârın huzura kabul etmekten, konuşmaktan zevk aldıkları arasında Said Paşayı, Kâmil Paşayı zikr etmeden geçemeyeceğim. Hele dikkat etmeden yapamazdım ki, kendisinde Abdülhamid'e hizmet etmiş ricali tanımak, onların kendisine çekmek, hatta sıra gelirse gene saltanat zamanında hizmete davet eylemek için bir gizli emel de mevcuttu. Namuslariyle, şöhretleriyle, iktidarlariyle tanınmış eski ileri gelenleri de, seyrek olarak davet ederdi. Bu meyanda köse Raif Paşayı, şairi azam Hamid'i, Recaizade Ekrem'i, Abdurrahman Şeref'i hatırlıyorum...

Abdurrahman Şeref Beyi, müverrih diye tanıdığından, vakanüvis tayin etmişti. Padişahın saltanat gelenekleriyle böyle ilgileri vardı, vakanüvisi olmayan bir padişahlığa tam nazariyle bakamıyordu, fakat Abdurrahman Şeref tam mânasiyle vakanüvis olmamıştı. Vaka yoktu ki onu yazmak vesilesi olsun. Birkaç ayda bir, güzel bir yazı ile takrirlik kağıtlarda ve iyi bir ciltte ufak risalecikler takdim ederdi. Bunlardan bir ikisini gördüm: Sade, kısa, ancak padişahla ilişiği olan hadiselerin hikâyeleri... Hünkâr belki daha mufassal süslü şeyler umardı, fakat ayandan olan ve zamanın icaplarına tam uymayı gerekli bilen bir vakanüvisten daha fazlası çıkamazdı. Bilmem bu risalecikler Sultan Reşad'ın metrukâtı arasında bulundu mu?”⁴⁶⁶

Abdülhak Şinasi Hisar, Mehmed Reşad'ın ona çok hürmeti olduğunu yazar. Hisar'a göre, sarayla münasebeti gayet iyi olan Abdurrahman Şeref, Sultan Reşad'ın küçük oğlu Hilmi Efendi'ye bazı hususî dersler vermiştir.⁴⁶⁷

Abdurrahman Şeref'in vak'anüvislik makamına getirilmesinden sonraki ilk icraatı, kendisinden evvel vak'anüvis olan Lütfi Efendi tarihinin yayımlanmamış müsveddelerini tedvin etmek oldu. Bu müsveddelerden ilkinin Lütfi Tarihi'nin sekizinci cildi olarak notlar ve ilavelerle yayımladı (1910). Diğer ciltleri de yayına hazırlamaya gayret etti. Ancak 1911 yılında meydana gelen Bâbiâlî yangında Lütfi Tarihi'ne ait müsveddelerin yanması dolayısıyla buna muvaffak olmadı. Ekler ve

⁴⁶⁵ BOA, I. HUS. , 1327 R/58.

⁴⁶⁶ Halit Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, İstanbul 1981, s. 176-177.

⁴⁶⁷ Abdülhak Şinasi Hisar, “Abdurrahman Şeref Efendi”, *Türk Yurdu*, Nisan 1957.

notlarla yayımladığı sekizinci cilt, ilim çevrelerinde rağbet gördü. Mükrimin Halil (Yınanç), Abdurrahman Şeref'in *Lütfi Tarihi*'ne yaptığı ilaveleri kıymetli bir tettebbu' mahsûlü olarak değerlendirir. Ona göre Abdurrahman Şeref "burada hakikî bir müverrih olduğunu ispat etmiştir."

Abdurrahman Şeref, vak'anüvislik makamına getirildikten sonra, "1241 senesinden itibaren Osmanlı tarihinin yeniden kaleme alınması hususunda uyarıldı. Ancak, siyasî hayatın içinde yer alması ve çeşitli hükûmetlerdeki görevleri dolayısıyla vakit bulamadı. Bu gerçeğin farkında olan Abdurrahman Şeref, "meşâgî-i acizanemin kesretinden naşi bu emr-i mühimmi ahlafa terk" ettiğini söyler.⁴⁶⁸ Bütün bunlara rağmen, Abdurrahman Şeref'in vak'anüvisliği sırasında kaleme aldığı ve yaşadığı dönemdeki olayları ihtiva eden, bir eseri vardır. Yazma hâlinde olan bu eser, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde 542 numara ile kayıtlıdır. "11 Temmuz 1324 Tarihinde İlân-ı Meşrutiyeti İcab Eden Esbab İle Ahvâl-i Ahire Hakkında Bazı Mütalaat" adını taşıyan bu eser, Bayram Kodaman ve Mehmet Ali Ünal tarafından "Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi İkinci Meşrutiyet Olayları 1908-1909" yayımlanmıştır. Anılan eser, resmî tarih yazıcılığının sınırlarını aşmadan dönemin politikasına uygun ve "her günkü tahassüsata göre" kaleme alınmıştır. Olayların sonradan alacağı alacakları sonuçların etkisinde kalmamak ve düzeltmemek için tekrar okunamıştır."⁴⁶⁹ Eser, usul ve içerik bakımından günümüz tarihçileri tarafından eleştirilmiş, "uzun süre devlet hizmetinde bulunan ve birçok olayın yakın şahidi olan müelliften, devrinin tarihî hadiselerine ışık tutacak pek çok konuya açıklık getirmesi" beklenmiştir. Ancak o, kendinden önceki vak'anüvislerin ihtiyatkâr tavrına uyararak, yakın tarihe ait bilgi ve düşüncelerini ortaya koymamıştır.⁴⁷⁰ Buna yakın bir sezeniş, TOEM'deki mesai arkadaşı ve modern Türk tarihçiliğinin önemli köşe taşlarından Mükrimin Halil Yınanç tarafından da dile getirilmiştir. TTEM'sinde yayımlanan Abdurrahman Şeref isimli çalışmasında Yınanç, "asrımızın vekayiini gözüyle görmüş ve vak'aların amil ve şahitleriyle yakından temas eylemiş olması dolayısıyla meçhulümüz olan son devir tarihini yazması onun için bir vazife idi. Bilhassa Cevdet Paşa'nın eserinin hitâm bulduğu 1241 senesinden zamanımıza kadar tarihimizi mufassalan yazması icab ederdi...

⁴⁶⁸ *Lütfi Tarihi*, c.8, ifade-i nâşir bölümü.

⁴⁶⁹ Mükrimin Halil, "Abdurrahman Şeref Efendi", *TTEM*, 15/9 (86), s. 211, 1. dipnot.

⁴⁷⁰ Bekir Kütükoğlu, "a.g.mad.", s. 286; Abdülkadir Özcan, "Abdurrahman Şeref Efendi", *DVIA*, c.1, s. 175.

Vakıa Sultan Abdülhamid devrinde bu eseri yazmak mümkün değildi. Fakat Meşrutiyet'ten sonraki zamanlarda müşarünileyh ihtiyarlamış ve diğer taraftan işgalat-ı resmîyesi de buna munzam olunca mütemadiyen tetkik ve tettebbu' edecek hal ve zamanı kalmamıştı. Bu sebepten pek çok kıymetli olan mahfuzat ve malumatını yazmaya muvaffak olamamıştır.”⁴⁷¹ cümlelerine yer verir.

Abdurrahman Şeref, vak'anüvis olarak yukarıda adları geçen Lütfi Tarihi'ne yaptığı eklerden ve 11 Temmuz 1324 Tarihinde İlan-ı Meşrutiyeti İcab Eden Esbab İle Ahvâl-i Ahire Hakkında Bazı Mütalaat adlı eserden başka mufassal bir Osmanlı Tarihi yazmadı. Bunda basın ve yayın faaliyetlerinin artmasının rolü de büyüktür. Selefî, Lütfi Paşa'nın yazdığı tarihte kaynaklarının ekseriyetle Takvim-i Vekayi' olması bu gerçeği ortaya koyar. Abdurrahman Şeref, devrinin vekayîini yazmağa fırsat bulamadığını söylerse de, çeşitli gazetelerde yayımlanan makaleleri, bu eserleri tamamlayıcı yazılar olarak kabul edilebilir. Ders kitapları dışındaki eserlerinin tümünü vak'anüvisliği ve siyasî hayatı devresinde yazmıştır. Vakıt, Sabah, Servet-i Fünûn gazeteleri ile TOEM, Talebe Defteri, Düşünce ve Donanma mecmualarındaki yazıları bu döneme aittir. Yazdığı tarihî ve siyasî makaleler dikkatlice incelendiğinde onun, Ahmed Cevdet Paşa'nın bıraktığı yerden (1826'dan) itibaren 19. yüzyılın ilk ve ikinci yarısına ait pek çok olayı kaleme aldığı görülür. Bir kısmı “Tarih Musahabeleri” adlı eserde toplanan makaleleri, Yakınçağ Osmanlı Tarihi ile uğraşanların başvurdukları temel kaynaklar arasındadır.

Abdurrahman Şeref'in muasırı olan bazı kaynaklar, onun Sultan Reşad'ın Rumeli ve Hereke seyahatlerine katıldığını ve bu seyahatlere ilişkin küçük bir risale kaleme aldığını yazar.⁴⁷² Efdaleddin, bu küçük seyahatnâmenin vak'anüvis kayıtları arasında olduğunu söyler.⁴⁷³ Ancak, Bayram Kodaman ve Mehmet Ali Ünal tarafından yayımlanan “Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi” isimli eserde bu seyahat notları yer almamaktadır. Eserin Türk Tarih Kurumu'nda bulunan yazmasında da sehayat notları ile ilgili bir bahis yoktur. Efdaleddin'in verdiği bu küçük ayrıntı, Abdurrahman Şeref'in bizim bilmediğimiz ve şimdiye kadar bulunamamış bir kısım notlarının var olduğuna işaret eder.

⁴⁷¹ Mülkrimin Halil, “a.g.m”, s. 214.

⁴⁷² Efdaleddin, a.g.e., s. 21; Lütfi Simavi, *Sultan Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, İstanbul 1340, s. 149.

⁴⁷³ Efdaleddin Efendi, a.g.e., s. 21.

Lütfi tarihin hadiseleri yalnızca Takvim-i Vekayi' ve Ceride-i Havadis'e dayanarak yazması, Cevdet Paşa'dan sonra Osmanlı tarihinde bir boşluğun olduğu izlenimini veriyordu. Abdurrahman Şeref'in vak'anüvislik görevi sırasında, kendisinden selefi Lütfi Efendi'nin tarihî tamamlaması beklendi. Ancak, o bu işi yapmaya muvaffak olamadı. Lütfi Tarihinin eksikliğine dikkat eden ve bu açığı gören Mehmed Süreyya, 1824-1876 yıllarını kapsayan dokuz ciltlik bir Osmanlı tarihi kaleme aldı. Ancak bu kitap, büyük İstanbul yangınında yandı. Bugün kütüphanelerde, Mehmed Süreyya Beyin dokuz ciltlik Osmanlı tarihinin notları olduğu anlaşılan Nuhbetü'l-Vekayi' isimli eseri vardır.⁴⁷⁴

B. Türkiye'de Arşivcilik Çalışmaları ve Abdurrahman Şeref

Dünyada ve Türkiye'de arşivciliğin tarihi oldukça yenidir. 19. yüzyıl öncesinde Doğu'da ve Batı'da devletler, siyasî ve idarî malzemeleri, "tarihî kaynak"tan ziyade "tarihî yığın" olarak değerlendirmişlerdir. Bu tarihî yığınlar, bürokratik ve dinî kurumların kendilerine ait depolarında istif edilmişlerdir. Çoğu kez kaderlerine terk edilen bu belgeler, çürüyüp yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardır. Ancak şurası bir hakikattir ki, kiliseler diğer kurumlara nisbetle bu kaynakların korunmasında daha hassas davranmışlardır.

19. yüzyılda, siyasî ve kültürel anlayışının etkisiyle bu "tarihî yığın"lardan faydalanma gündeme gelmiştir. Fransa'da 1789 yılında Millî Arşivler kurulmuştur. İngiltere'de ise 1838 senesinde bütün dağınık koleksiyonlar bir araya getirilerek merkez arşivi oluşturulmuştur.⁴⁷⁵

Osmanlı Devleti'nde modern arşivcilik çalışmaları Avrupa'ya paralel gelişti. Tanzimat'ın merkezîyetçi anlayışı, idarî yapılanmalar ve yeni ortaya çıkmış sivil bürokrasi, Osmanlıları bu uğraşa sevk etti. Bürokratik hayatın karmaşıklaşması ve hacminin genişlemesi, merkez ve çevre arasındaki bilgi alış verişinin hızlanması, bürokratik malzemenin hacmini arttırdı. Bu gelişmeler, merkez ve taşra bürokrasisinde ciddi bir arşiv sıkıntısının doğmasına sebep oldu.⁴⁷⁶

⁴⁷⁴ Mehmed Süreyya, *Nuhbetü'l-Vekayi'*, İstanbul (tarihsiz).

⁴⁷⁵ John Tosh, *Tarihin Peşinde* (çev. Özden Arıkan), İstanbul 1997, s. 49-53.

⁴⁷⁶ Geniş bilgi için bk., Carter V. Findley, *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform*; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, İstanbul 1993.

Osmanlı Devleti'nde modern arşivcilik konusunda ilk adım 1845 yılında Safvetî Paşa tarafından atıldı. Bâb-ı Defterî'nin Maliye Nezâreti'ne dönüştürülmesi ile Topkapı Sarayı'nda Enderûn Hazînesi'nde korunan belgeler, çağdaş tasnif sistemine uygun şekilde, kalemlere ayrılıp depolara konuldu. 1846 senesinde sadârete atanan Mustafa Reşid Paşa, bu tarihî belgeleri modern şartlara elverişli bir binâ içinde muntazam ve mazbut şekilde toplamaya çalıştı. Bu maksatla İtalya'dan Mimar Fossati getirilerek, Hazîne-i Evrâk binâsı yaptırıldı (1848).

1878 yılında meydana gelen depremde Hazîne-i Evrâk binâsı önemli derecede hasar gördü. 1880 yılında tamiri tamamlanan binâda, tasnif çalışmaları yeniden başladı.

İİ. Meşrutiyet döneminde, arşivler açısından önemli çalışmalar yapıldı. Bunda, tarihe bakış açısının değişmesi ve yeni zihniyet etkili oldu. Arşiv malzemesinin sadece saklanarak, gerektiği zaman başvurulacak bir kaynak olarak görülmesi anlayışı yerini, bu malzemenin tarih ve diğer bilim dallarına hizmet edecek belgeler olduğu anlayışına bıraktı. Böylece tarihî belgeler, tarihin kaynağı oldular. Abdurrahman Şeref, "bir devletin hayat-ı maziyesinin vesaiki olan evrak-ı atika-i resmiye fenn-i tarih nazarında ne kadar kıymettar olduğu azade-i tarif ve beyandır"⁴⁷⁷ sözleri ile bu gerçeği dile getiren ilk insanlardandır.

Târih-i Osmânî Encümeni'nin kurulması ve Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası'sının yayımlanmaya başlaması ile arşivlerin önemi arttı. Bu dönemde Encümen'in reisi ve vak'anüvis olan Abdurrahman Şeref'e Topkapı ve Sultanahmed civarında bulunan evrak depolarındaki arşiv malzemelerinin araştırılarak tasnif edilmesi görevi verildi. Topkapı Sarayı mahzenlerinde kalmış olan ve Fatih Sultan Mehmed zamanından Tanzimat devrine kadar olan toplam 518 araba yükü arşiv malzemesinin tasnifi için bir heyet kuruldu.⁴⁷⁸ On kişiden müteşekkil bu heyetin başkanı Abdurrahman Şeref idi. Bunun yanında, 29 Kasım 1911 tarihinde Yıldız Sarayı'ndaki belgelerin tasnifi ile görevlendirildi.⁴⁷⁹ Abdurrahman Şeref, Topkapı Sarayı'ndaki tasnif çalışmaları hakkında "Evrak-ı Atika ve Vesaik-i Tarihiyyemiz" isimli yazısında şunları anlatır:

⁴⁷⁷ Abdurrahman Şeref, "Evrak-ı Atika ve Vesaik-i Tarihiyyemiz", *TOEM*, 1. cüz, 1 Nisan 1326, s. 9-19.

⁴⁷⁸ BOA, *BEO*, 319159.

⁴⁷⁹ BOA, *MV*, 159/81.

“Nâmıku’l-hurûf vak’anüvîs olduktan sonra Topkapu Sarâyı’nda bulunan evrâk ve vesâ’ik-i ‘atfika-i resmiyyenin mu‘âyene ve tedkîkine me’mûr oldum. Evrâk Kubbealtı nâm mevki’e muttasıl mahzenlerde olub başka yerde evrâka destres olunamadı. Bu mahzenler sekiz kubbeyi hâvîdir. Vaktiyle bir kısmı iç hazine ittihâz olduğundan pâre küpleri hâlâ duruyor. Vaktâ ki, iki refik ile geçen Haziran’da mahzene gitdik; otuz seneden berü açılmayan kapusını açdırup içerü girdik, ağlanacak bir hâl-i perîşân ve sefâlet yüreklerimizi sızlattı. Bodrumlara ve şîrvânlara varıncaya kadar sanduk ve tobra doluları evrâk üst üste yığılmış. Otuz seneden berü sakfin hemân her tarafı yağmurlarda akdığından sanduklar ve tobralar çürümüş. Evrâk darmadağın, rutûbetden tefessüh idüb duruyor, öyle bir ta‘affün ki içerüde bir çâr-yek duramadık, evvel be evvel evrâkın hevâlandırılması lâzım olduğundan hemen Kubbealtı’nın etrâfındaki gezintilere çıkartmağa başladık. Kâğıd parçaları meyânında siyah külçeler görülüyordu. Dikkatle mu‘âyene etdik de rutûbetten biri birine yapışan kâğıdlar mürûr-ı zamân ile birer kütle-i fahmiyye şeklini almış ve kara taş kesilmiş olduğuna vâkıf olduk. Bu külçeler öyle âsâr-ı ‘atfıkadandır ki bilmem dünyânın başka tarafında emsâline tesâdüf olunabilir mi? Birkaçını Müze-i Hümâyûn’a gönderdik. Bir parçasını Darphâne’ye götürüb tahlil ettirmişler, ertesi günü külçelerde altun var imiş deyu alelacele haber getirdiler. Tahlil o kadar müdekkikâne icrâ olunmuş ki vaktiyle aklâmda kullanılan altun rîk kendini göstermiş. Külçeler teseyyübümüzün ve bîçâre evrâk hakkında revâ gördüğümüz zulm ve gadrin birer şâhid-i ‘âdildir. Lisân-ı hâl ile besseyledikleri şekvâ bir müverrihi dilhûn etmemek mümkün değildir.”⁴⁸⁰

Buna paralel olarak Lütfi Tarihi’nin 8. cildinde, tasnif çalışmaları hakkında bilgi verir: “Evrâk-ı mezkûreyi bir aralık Topkapu Sarâyı’nda Kubbealtı nâm mahallin ittisâlindeki mahzenlere doldurmuşlar. Fakîr vak’anüvîs olduktan sonra evrâk-ı mezkûrenin mu‘âyene ve tedkîkine me’mûr olub bir hey’etle geçen yaz mezkûr mahzene gitdik ve senelerce açılmamış olan kapusını açdırıdık. Mahzen gâyet cesîm; evrâk ile memlû sanduklar ve anbârlar ve tobralar zemînden tavana kadar üst üste yığılmış. Fakat devr-i sâbıkda kapusına el sürmek kimsenin haddine düşmediği gibi sakfi da ta’mîr yüzü görmediğinden senelerden beri yağın yağmurlar içine

⁴⁸⁰ Abdurrahman Şeref, *a.g.m.*, s. 16-17. Ayrıca bk. İsmet Binark, “Arşivlerimizin Değeri ve Son Vak’anüvis Abdurrahman Şeref Bey’in Evrâk-ı Atfika ve Vesâik-i Târîhiyyemiz Adlı Yazısı”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, XXIX/1 (1980), s. 23-38.

akmış. Sandukların tahtaları ve tobraların bezleri çürüyerek derûnındaki evrâk ta'rif olunmaz bir hâl-i fersûdeğîye gelmiş. Te'sîr-i rutûbetle tefessüh-i kimyevîye uğrayan kâğıdlar o kadar ta'affün-i ikâ' eyliyor ki ilk günü bir çâr-yek sâat mikdârı ancak durabildik. Evrâk-ı mezkûreyi dışarı çıkarub hevâlandırırdıktan ve techîzât-ı fenniyyeden geçirdikten sonra Bâb-ı 'âli kütübhânesine nakl etmekdeyiz. İşbu fikranın yazıldığı târihe kadar (Muharrem 1328) kütübhâneye nakl olunan evrâk ve defâtir beşyüz on sekiz araba hamûlesi teşkil ettiğine ve Topkapu Sarâyı'nın metrûk bir mescid mahallinde muvakkaten bırakılan mikdârı da ikiyüz araba ile ancak nakl olunabileceğine nazaran evrâkın 'adedi tahmîn olunsun. Eslâfımız hiçbir kâğıdı yırtub atmamışlar lâkin ahlâf anların kıymetini ve hüsni muhâfazaları yolunu bilememiş."⁴⁸¹

Aynı dönemde Macaristan'ın Osmanlı hâkimiyeti altındaki devirlerini araştırmak amacıyla Macar hükûmeti, Dr. İmra Karaçon'u resmî görevle Viyana'ya gönderdi. Târih-i Osmanî Encümeni'nin de üyesi olan Karaçon, restorasyonu düşünülen Hazîne-i Evrak için Viyana Arşiv Dairesi'nin ayrıntılı bilgilerini içeren resimleri, planları, iç düzen ve işleyişi ile ilgili Osmanlı heyetine detaylı bilgi verdi.⁴⁸²

1910 senesinden itibaren dört sene çalışan heyetin çalışma düzeni, içinde bulunulan siyasî ve sosyal şartlar yüzünden bozuldu. Abdurrahman Şeref, 6 Nisan 1914 tarihinde, sadârete verdiği maruzatta Hazîne-i Evrâk müdürü Refik Beyin tasnif işinden çekildiğini, heyete ödenen tahsisatın kesildiğini ve meşguliyetlerinin çok olduğunu ileri sürerek, tasnif çalışmalarının doğrudan Hazîne-i Evrâk'a devredilmesini istedi. Bunun üzerine tasnif işi, yeni bir heyete devredildi.⁴⁸³

C. Müze-i Hümâyûnun Gelişmesinde Abdurrahman Şeref'in Rolü

Osmanlı Devleti'nde müze kurulması yönünde ilk çalışmalar, 19. asrın ikinci yarısında eski eserlerin depolanması ile başladı. Bu dönemde Batılılar, Osmanlı topraklarında kazılar yapıyor ve buldukları malzemeleri ülke dışına kaçıyorlardı. Bunu önleyecek bir kanun, kaçakçıları kontrol edecek bir teşkilât yoktu.

⁴⁸¹ *Lütfi Tarihi*, neşr. Abdurrahman Şeref, c.8, s. 120-121.

⁴⁸² M. Tayyib Gökbilgin, *Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmî*, İstanbul 1992, s. 17.

⁴⁸³ BOA, BEO, 320696.

Tanzimat'tan sonra müzecilik konusunda önemli gelişmeler oldu. Sultan Abdülmecid, 1845 yılında Yalova'ya yaptığı bir gezide, imparator Konstantin'in adının bulunduğu yazıtları görerek İstanbul'a getirtti. O sırada Tophâne-i âmire müşiri olan Fethi Ahmed Paşa, bu yazıtları, Harbiye ambarı ve olarak kullanılan Aya İrini Kilisesi'nde topladı. Bundan sonra, çeşitli yerlerden gelen tarihî eserlerde kilisede depolandı. Önceleri Askerî Müze olarak teşkil edilen kilise de "âsâr-ı esliha" yanında "âsâr-ı atıka" da sergilenmeye başladı. Böylece müzecilik konusunda ilk girişimi bu eski eserlerin depolanması oluşturdu. Ancak bu müze halka açık değildi ve özel bir izinle gezilebiliyordu. Fethi Ahmed Paşa'nın ölümünden sonra da (1857), eski eserlerin toplanmasına devam edildi.

Âli Paşanın sadrazamlığı zamanında Aya İrini deposu düzenlendi ve bir müze hâline getirildi. 1869 yılında Müze-i Hümâyûn adı verilen bu müessesenin başına Mekteb-i Sultânî tarih muallimi İngiliz E. Goold getirildi. Bu dönemde Maarif Nezâretinden valiliklere bir genelge gönderilerek eski eserlerin ne olduğu ve değerleri anlatıldı. Bunların devlete ait oldukları ve İstanbul'a yollanmaları gerektiği bildirildi.

Âli Paşanın yerine sadârete atanan Mahmud Nedim Paşa, 1871 yılında müze müdürlüğünü kaldırdı ve Goold'u görevden aldı. Avusturya elçisinin ısrarları üzerine müzenin başına Terenzio adında biri getirildi. Ancak kendisine yetki verilmediğinden başarılı olamadı.

Ahmed Vefik Paşanın sadrazamlığı zamanında müze müdürlüğü yeniden ihdas edildi ve Avusturya Lisesi müdürü Dr. Anton Dethier müze müdürü olarak atandı (1872). Dethier, Osmanlı Devleti'ndeki eski eserlerin incelenmesi, değerlendirilmesi ve rapor edilmesi konusunda tam yetkili idi. Bunu değerlendiren Dethier, müze çalışanları vasıtasıyla ülkenin çeşitli yerlerinden birtakım eski eserleri toplamayı başardı. Kazılarda çıkan eserleri inceleyecek ve araştırmaları yönetecek elemanlar yetiştirmek amacıyla, Mekteb-i Sultânî mezunlarından Fransızca, Latince ve Rumca bilen on kişinin müzede istihdam edilmesi uygun görüldü. Bunlar müzede iki yıl özel öğrenim görecekti, nümismatik, alçı-kopya alma ve fotoğrafçılık dersleri alacaklardı.⁴⁸⁴

⁴⁸⁴ Sümer Atasoy, "Türkiye'de Müzecilik", *CDTA*, c.6, s. 1461.

1873 yılından Maarif Nazırı Cevdet Paşanın teklifi ile müzenin genişletilmesine ve halka açılmasına karar verildi. Dethier, Çemberlitaş'ta müze olarak kullanılacak bir bina yaptırmak istedi ise de, bu girişim sonuçsuz kaldı. Bunun üzerine Çinili Köşk'ün müze olarak kullanılması kararlaştırıldı. Köşk, müze şartlarına uygun bir hâle getirilmek için düzenlendi.

Köşk'teki tamir, düzenleme ve eski eserlerin nakli çalışmaları 1880 yılına kadar sürdü. 16 Ağustos 1880 tarihinde düzenlenen bir törenle Maarif Nazırı Münif Paşa, Çinili Köşk müzesini açtı. Paşa, müzenin resmî küşâdı dolayısıyla irad ettiği nutkunda, âsâr-ı atfika fennine Avrupa büyük ehemmiyet verildiğini, bizde ise kadrinin pek bilinmediğini söylüyordu. Avrupalılar bundan yararlanarak memleketlerine bir çok tarihî eser kaçırmışlardı. Kıbrıs'ta Amerika konsolosluğu, bir müze dolduracak kadar malzemeyi ülkesine nakletmişti. Ona göre, "memâlik-i şâhânenin her tarafı vaktiyle buralarda mütemekkin milel-i mütemeddineye mensûb envâ'-ı âsâr-ı atfika ile memlû olduğundan" böyle bir müessesenin kurulması gerekliydi. Müzenin Çinili Köşk'te açılması anlamlıydı. Zira bu binâ da antika hükmündeydi.⁴⁸⁵

Türk müzecilik tarihinde ilk Âsâr-ı Atfika Nizâmnâmesi 1874 tarihinde, Dr. Dethier zamanında yürürlüğe girdi. Bu nizâmnâmede, "ezmine-i kadîmeden kalan her nevi' eşya-ı masnû'a âsâr-ı atfika" olarak değerlendiriliyordu. Nizâmnâmeye göre âsâr-ı atfika iki çeşitti: meskûkât ve kâbil-i nakl olan veya olmayan eşya-yı sâ'ire.

Nizâmnâme dikkatlice incelendiğinde, o dönemde âsâr-ı atfikadan define avcılığının anlaşıldığı görülür. 36 maddelik nizâmnâmede, kazılarda bulunacak eserler devlet, kazıyı yapan ve kazının yapıldığı arazinin sahibi arasında üçte bir oranında paylaşılıyordu. Kazıyı yapanlar, paylarını yurtdışına çıkarma hakkına sahipti.⁴⁸⁶

Âsâr-ı Atfika Nizâmnâmesi'nin bu hâliyle suiistimallere yol açacağı düşünülmüş ve yeniden düzenlenmesi gerektiğine inanılıyordu. 9 Şubat 1299 (21 Şubat 1884) yapılan yeni düzenleme ile âsâr-ı atfika tanımının netlik kazandığı görülür. Buna göre, "memâlik-i mahrûsa-i şâhâneyi teşkil eden kıtaât ahâli-i kadîmesinin terk etmiş oldukları âsârın cümlesi yani altın ve gümüş ve sâ'ir meskûkât-ı atfika ve tarihe

⁴⁸⁵ Mahmud Cevâd İbnü'ş-şeyh Nâfi', *Ma'ârif-i 'Umûmiyye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, İstanbul 1338, s. 197-199.

⁴⁸⁶ *Düstûr (Tertib-i Evvel)*, 3. cüz, İstanbul 1293, s. 426-431.

muteallik ma'lûmâtı hâvi yazularla mahkûk levhalar ve oyma ve resim ve nakışlar ve taş ve toprak ve sâ'ir me'âdinden masnû' ve tertîbâta muteallik eşya ve kablâ ve esliha ve edevât ve timsâl ve yüzük taşları ve ma'bed ve saraylar ve sirk denilen eski oyun yerleri ve tiyatrolar ve istihkâmlar ve köprüler ve su kemerleri ve ecsâd ve eşya medfûn olmak mülâhazası mütebâdir olan tepeler ve türbeler ve dikili taşlar ve âsâr-ı muhtara ve nezriyeden olan binâlar ve heykeller ve her cinsi mahkûk taşlar âsâr-ı kadîmeden addolunur."⁴⁸⁷ Bu yeni nizâm-nâme ile "memâlik-i Osmâniye'de mevcûd ve mekşûf ve bundan böyle hafriyat ile zâhire çıkarılacak ve deniz ve göl ve nehir ve çay ve derelerde zuhûr edecek olan her nevi' âsâr-ı atfika kâmilen devlete ait" sayılıyordu.⁴⁸⁸ Böylece devlet, defîne avcılarının ve tarihî eserlerin yurt dışına kaçırılmasını önüne geçeceğine inanıyordu.

1881 yılında Dethier öldü. Maarif Nezâreti, ülkede müzecilik konusunda uzman bir kimse bulunmadığı düşüncesiyle Almanya'dan Berlin Müzesi Başkâtibi Dr. Millhofer'i getirmeyi planladı. Bu sırada, müze müdürlüğüne bir Türk'ün getirilerek denenmesi fikri ortaya atıldı. Osman Hamdi Bey, babası Ethem Paşa ve Münir Paşa'nın desteği ile II. Abdülhamdi tarafından müze müdürlüğüne atandı (11 Eylül 1881).⁴⁸⁹ Hamdi Bey döneminde Sanayi-i Nefise Mektebi kurularak profesyonel müzecilik yolunda gelişmeler sağlandı. 1891 yılında, bugün Arkeoloji Müzesi olarak işlevini yürüten Müze-i Hümâyûn açıldı.

II. Meşrutiyet döneminde müzecilik konusunda önemli adımlar atıldı. 1 Şaban 1327 (18 Ağustos 1909) tarihinde yayınlanan bir iradede, Hazine-i Hümâyûnda bulunan kıymet-i mâliyeyi, nefâset-i sinâ'iyeyi ve kıymet-i maddiyeyi hâiz olmak üzere başlıca üç sınıfa taksim edilmiş ve bir kısmı Hazine-i Hümâyûn'da muhafaza edilmesine değer bir kıymeti olmamakla zamanında diğerlerinin yanına konulmuş eşyanın şimdiki dâirenin bir iki misli genişlikte bir yeri kaplayacağı halde bunların tasnif ve tertip edilmemiş olduğu bildiriliyordu. Yerli ve yabancı bir çok ziyaretçi tarafından ziyaret edilen Hazine-i Hümâyûn'un özel bir müze hâline dönüştürülmesi ve yapılacak düzenlemeler için erbâb-ı ihtisâsdan bir komisyon teşkili ile mevcut eşyanın lüzûmuna göre tasnif edilerek uygun şekilde yerleştirilmesi ve her birinin "evsâf-ı tarihiyye ve kıymet-i sinâ'iyeye veya mâliyesini nâtik fihris

⁴⁸⁷ *Düstûr (Tertîb-i Evvel, 1-4. cüz zeylleri)*, 4 numara, İstanbul 1302, s. 89-90.

⁴⁸⁸ *Düstûr (Tertîb-i Evvel, 1-4. cüz zeylleri)*, 4 numara, s. 90.

⁴⁸⁹ Sümer Atasoy, "a.g.m.", s. 1461.

tanzîmi ile üzerlerine numro vaz'ı ve maddî ve ma'nevî bir kıymeti hâ'iz olmayan eşyânın dahi tefrîk ve ihrâcî husûsü"nun bu komisyona havalesi isteniyordu. Maarif Nazırının başkanlığında Abdurrahman Şeref ve Şehremini Halil Beylerden efendilerden ve tensîb edilecek erbâb-ı ihtisâs ve ma'lûmâtdan oluşan bir komisyon ile Hazîne-i Hümâyûn Dairesi'nin husûsî bir müze hâline çevrilmesi için gerekli çalışmalar başlatıldı.⁴⁹⁰

Abdurrahman Şeref'in bu komisyonda ne gibi bir vazifesi olduğu hakkında sârih bilgi yoktur. Ancak komisyondaki çalışmalarını takdir edilmiş ve bu konuda ehliyetli biri olarak tanınmış biri olacak ki, 21 Zilhicce 1335 (16 Mayıs 1917) tarihinde Medine'den gelen kutsal emanetlerin tetkik ve teslimi için Meclis-i Vükelâ kararıyla şeyhülislâmın Ziver Efendinin riyâseti altında oluşturulan ve başmabeynci Tevfik, evkâf müsteşârı Münir ve Hazine-i Hümâyûn kethüdâsı Refik beylerden mürekkebe bir komisyonda görev aldı.⁴⁹¹

D. Tarih-i Osmanî Encümeni ve Mecmuası

1. Encümenin Kuruluşu ve Yapısı

19. yüzyıl öncesinde bilimsel çalışmalarda önemli adımlar atılmış olmasına rağmen, bu çalışmaların sistematik ve organize bir yapıya sahip olduğu söylenemez. Ancak bu yüzyıldan itibaren ki, bilimsel çalışmalar daha sağlam yöntemlere sahip bir hâle gelebildi. Bu gelişmede, meydana getirilen araştırma merkezlerinin, ihtisas kitaplıklarının, üniversitelerin ve akademilerin rolü büyüktür. Batı'da Almanya ve İtalya'nın öncüsü olduğu akademiler, Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan sonra görülür.

Osmanlı eğitim sisteminde, Batı düzeyinde bir standartın yakalanması maksadıyla, Tanzimat'ın ilânından sonra Meclis-i Maârif-i Umûmiye adıyla bir teşkilât kuruldu. Bu teşkilât, maarifin ıslâhı için çalışmalar yapıyordu. En önemli hedeflerinden biri de, İstanbul'da bir Dârülfünûn'un tesisini sağlamaktı. Meclis üyelerinden Ahmed Cevdet Paşanın hazırladığı lâyiha ile, açılması düşünülen Dârülfünûn'a zemin hazırlayacak Encümen'i Dâniş isimli bir akademi kuruldu (1851). Paris'teki "Academie Francaise" modeline göre yapılan bu akademinin

⁴⁹⁰ BOA, MV, 132/50.

⁴⁹¹ BOA, MV, 247/45.

kuruluş gâyesi, Dârülfünûn'da okutulacak ders kitapları ile halkın kültür seviyesini yükseltecek te'lif ve tercüme eserleri hazırlamaktı.⁴⁹² Akademiden, çeşitli alanlarda, halkın anlayabileceği sade bir dille kitaplar yayımlanması ve böylece Türkçe'nin gelişmesine yardımcı olması bekleniyordu. Oldukça iyi niyetlerle açılan ve içinde Hayrullah Efendi, Ahmed Cevdet Paşa, vak'anüvis Recâî Mehmed Efendi, Hammer ve Redhouse gibi sosyal bilimcilerin de olduğu bu akademi, Dârülfünûn'un açılışının uzaması ve Kırım savaşının başlaması gibi sebeplerle zaafa uğradı. Ahmed Cevdet Paşa, Tezâkir isimli eserinde, Encümen-i Dâniş üyelerinin birçoğunun hatıra binaen seçilen kimselerden oluştuğunu ve bu sebeple, kurumdan beklenen hizmeti yapamadığını yazar.⁴⁹³ Encümen-i Dâniş, bu gelişmelerden kısa bir süre sonra, amaçlarına ulaşmadan sessizce dağıldı. Yaklaşık on yıllık süren hayatı boyunca Encümen, Kavaid-i Osmaniye ve Tarih-i Cevdet gibi iki mühim eseri yayımlamayı başarabildi.⁴⁹⁴

Encümenin kapanmasından kısa bir süre sonra, Münif Paşanın liderliğinde Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye isimli bir akademi daha kuruldu.⁴⁹⁵ Yayımları ve bilhassa Mecmua-i Fünûn isimli dergisi ile Osmanlı Devleti'nde kamuoyunun dikkatini Avrupa kültürüne ve pozitif bilimlere çekmeyi başardı. Dergide yer alan yazılara bakıldığında cemiyetin, Fransa'da 18. yüzyılda ortaya çıkan ansiklopedistlerin misyonunu üstlendiği görülür.⁴⁹⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, cemiyetin bilimi heyecanlı ve romantik bir üslûpla, metafizik bir anlayış içerisinde her derde deva olarak sunduğunu yazar.⁴⁹⁷

Bu tarihlerde, Tanzimat'ın gayrimüslimlere ve azınlıklara getirdiği geniş haklar sayesinde, İstanbul'da, Rumlar, Ermeniler ve Avrupalı şarkiyatçılar batıdaki araştırma merkezlerine benzer teşkilâtlar kurdular. İstanbul'daki azınlıkların kurduğu ilk akademi, Sociètè Orientale de Constantinople'dur. 1852 yılında Avrupalı şarkiyatçılar tarafından kurulan bu akademi, Doğu ülkeleri ve bilhassa Osmanlı

⁴⁹² Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 45; Yahya Akyüz, *Encümen-i Dâniş*, Ankara 1975, s. 16; Ali İhsan Gencer, "Encümen-i Dâniş ve Mustafa Reşid Paşa", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri*, Ankara 1994, s. 34.

⁴⁹³ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 53.

⁴⁹⁴ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 57-58; Cemiyetin azalarına baktığımızda Cevdet Paşa'nın bu hükmünde haklı olduğu görülür. Encümen-i Dâniş'in dâhilî ve hâricî azaları için bk. Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 47-57.

⁴⁹⁵ Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 69-75.

⁴⁹⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri*, İstanbul 1987, s. 197-220.

⁴⁹⁷ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", *150. Yılında Tanzimat* (yay. haz. H. Dursun Yıldız), Ankara 1992, s. 379.

Devleti hakkında bilgi toplamak ve yaymak, bu ülkelerin tabiatını, coğrafyasını, tarihini, dillerini, edebiyatını, eski eserlerini, ilim ve sanatını incelemeyi amaçlamıştır. Sömürgeciliğin keşif kolları olan bu çalışmalar, Osmanlı Devleti'nden ziyade batılıların sömürgeci politikalarına hizmet etmiştir. Bunun gibi, Rum Syllogos kurumu da aynı amaca hizmete etti. 1860 yılında kurulan bu müessese, kütüphanesi ve yayımladığı eserlerle, kısa zamanda tanınan ve rağbet edilen bir yer oldu.

1864 senesinde Osmanlı aydınları, Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye adı ile yeni bir akademi kurdular. Cemiyetin kurucuları, Dâ'ire-i Askeriye Rûznâmecisi Yusuf Bey, umerâ-yı askeriyeden Muhtar ve Tevfik Beyler idi. Sonradan bu cemiyete Namık Kemal de üye oldu.⁴⁹⁸ Bu akademi, diğer akademilerden farklı olarak, bir elit kulübü değil, halka dönük ve İslâm geleneklerine uygun bir şekilde ortaya çıktı. Bu cemiyet, Darüşşafaka'nın temelini teşkil eder.

Osmanlı muhafazakar aydınları tarafından kurulan bir diğer akademi ise, Cemiyeti İlmiye idi. 1879-1880 yılları arasında, yaklaşık on ay faaliyet gösteren cemiyet, Osmanlı toplumu içinde bilim ve tekniği yaymaya ve bazı okullara yardım etmeye çalıştı. Bu cemiyet, dönemin kültürel ortamı içinde, Batı kültürünü tamamen kabul veya tamamen reddetme tavrı içindeki iki kutuba karşı uzlaştırıcı bir tutum sergiledi. Bunun yanında Mecmua-i Ulûm adı ile bir dergi yayımladı.⁴⁹⁹

Tanzimat döneminde kurulan cemiyetlerin ortak özelliği ilmî cemiyetler olmasıdır. Bir ısım meslekî cemiyetler te'sis edildiyse de, bu tür cemiyetler II. Meşrutiyet döneminde çoğalmaya başladı. Bunların büyük bir ekseriyetini Tıp, Baytar, Kimya gibi fen bilimleri teşkil ediyordu. Bu dönemde kurulan ilk Tarih akademisi Târih-i Osmânî Encümeni oldu.

Sultan Reşad'ın Osmanlı Devleti'nin şerefine uygun iyi bir Osmanlı Tarihi yazılmasını arzu etmesi üzerine Hüseyin Hilmi Paşa'nın teklifi ile 27 Kasım 1909'da Târih-i Osmânî Encümeni kuruldu. Servet-i Fünûn'da yer alan bir bilgiye göre Mehmed Reşad, Encümenin kurulmasını memnuniyetle karşılamış ve çalışmalarında onları desteklemiştir. Servet-i Fünûn'da Sultan Reşad'ın şu görüşlerine yer verilir: "Otuz senedir tarih mütalaasıyla vakit geçiriyorum. Fakat Osmanlıların bidayet-i

⁴⁹⁸ Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 97.

⁴⁹⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, c.1, İstanbul 1999, s. 348; aynı yazar, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı" 378-380.

zuhurundan zamanımıza kadar aynı üslupta aynı mükemmeliyette yazılmış bir Tarih-i Osmaniye tesadüf edemedim. Bütün vekayi hep parakende eserlere mestur. Binaenaleyh bütün vesikalar tetkik edilerek mükemmel ve bîtarafane bir tarih vücuda getirilmesini arzu ederim.”

Payitaht yanına taşrada da bazı şubeleri bulunan Encümen, II. Meşrutiyet devrinin ilk ilmî müessesesidir.⁵⁰⁰ Haziran 1909'da oluşturulduğu anlaşılan Encümenin resmî olarak kurulması 27 Kasım 1909 tarihinde gerçekleşti.⁵⁰¹ Târih-i Osmânî Encümeni'nin kuruluş amacı, teşkilât yapısı, görevi ve üyeleri hakkında Necib Âsım tarafından bir tüzük hazırlandı. Encümenin diğer üyelerince de kabul edildikten sonra Takvim-i Vekayi'de yayımlandı.⁵⁰² Buna göre, Encümen'in teşkilât yapısı şöyle idi: “Erbâb-ı ihtisâsdan” on iki azadan oluşan Encümene azalardan biri reis olacaktır. Başlangıçta azalar, hükûmet tarafından seçilecekti. Daha sonra, üyeliklerde azalma veya boşalma olursa, bu kadrolara atanacak kimseler aza-yı mevcûdenin ekserisi tarafından seçilecekti. Daimi aza sayısı on iki idi. Bundan başka bazı kimseler de, hânedândan-ı kirâmdan aza-yı fâhire ve erbâb-ı ihtisâsdan aza-yı muâvene ve azâyı muhabere adı ile kaydediliyordu. Daimi azalardan devlet memuru olanlar, Encümen'in toplandığı günlerde, çalıştıkları dairelerden izinli sayılacaklar ve mümkünse bunlar İstanbul'da istihdâm olunacaklardı. Encümen azası, “*li-ecli't-tetebbu*” devlet dairelerinin evrak mahzenlerine müracaata me'zundu. Bunun yanında yardımcı azaların ve bazı ihtisas sahiplerinin “*lede'l-hâce*” Encümene davetlerinde bağlı buldukları daireler müsaade edecekti. Haftada bir toplanması düşünülen Encümen, ihtiyaç hâlinde ikinci kez toplanabilirdi. Toplantı günü ve saati, reis tarafından azaya bildirilecekti. Encümenin bir kütüphanesi, bir kütüphane memuru ve iki de kâtibi olacaktır. Doğrudan doğruya satın alınacak veya hibe edilecek kitaplar, risaleler, evrâklar ve vesikalar ile teşkil olunacak kütüphâne, toplantı günleri dışında da açık olacak ve Encümen azaları buradaki kaynaklardan faydalanabileceklerdi.⁵⁰³

⁵⁰⁰ Mehmet Halit Bayri, “Meşrutiyet Devrinin İlk İlmî Müessesesi: Türk Tarih Encümeni.”, *Tarih Dünyası*, c.3/ 30-31, Şubat 1952, s. 1211.

⁵⁰¹ Hasan Akbayrak, “Tarih-i Osmanî Encümeni'nin Osmanlı Tarihi Yazma Serüveni”, *Tarih ve Toplum* (TaTo), 7/42, Haziran 1987, s. 41.

⁵⁰² Takvim-i Vekayi'de yayımlanan metin, *Düstûr*'da da yer almaktadır. bk. *Düstûr* (Tertib-i Sâni), İstanbul 1330, II, 19-22.

⁵⁰³ *Düstûr* (Tertib-i Sâni), İstanbul 1330, II, 19-20.

Târih-i Osmânî Encümeni'nin kuruluş amacı ve vazifeleri, yayımlanmış olan tüzükte açıkça ortaya konur. Encümenin aslî görevi, Devlet-i Osmâniye'nin mükemmel bir tarihini vücûda getirmektir. Bunun yanında Târih-i Osmânî'ye ait risaleleri, evrakları ve kayıtları neşretmeyi de amaç edindi. Encümenin asıl vazifeleri "şimdilik" bu ikisi olmasına karşılık, ileri de değişik görevleri de icrâ edebilir. Bu vazifeler ile mütemadiyen işgal edeceği gibi, erbâb-ı himmet ve hamiyet taraflarından bu konuda vuku' bulacak yardımları da memnuniyetle kabul edeceğini açıklıyordu. Encümen, Târih-i Osmânî'yi sırasıyla "edvâr-ı fusûla" ayırarak her bir dönemin ve bölümün yazımını azadan uygun olanlarına havâle ediyordu. Yazılacak kısım, heyet-i umûmiyede okunduktan ve gerekli değişiklikler yapıldıktan sonra yayımlanacaktı. İlgili bölümü yazan kimse, isterse yazdığı kısma imzasını koyabilirdi. Encümen, Osmanlı Tarihinin yazarken yalnız kendi üyeleri ile sınırlı kalmak istememiş; erbâb-ı vukûf ve iktidâr taraflarından bu vazifeye katılmak isteyenleri memnuniyetle kabul edeceğini açıklamıştır. Ancak tarih yazımına yazım edeceklerin, bu konuda, Encümenin programına sâdik kalmaları istenmiştir. Encümen, kendisine gönderilecek veya hediye edilecek her türlü kitap, risale, vesika, evrak ve matbuatın gerek orijinalini ve gerekse suretlerini memnuniyetle kabul edeceğini açıklamıştır. Târih-i Osmânî Encümeni, Osmanlı Tarihinin, "şân-ı millî ile mütenâsib" bir şekilde kaleme alınması için yurtiçinde ki ve yurtdışındaki kütüphanelerde araştırma yapmak; kitâbeleri, haritaları, planları ve vesikaları istinsah etmek için, lüzûm duyulan yerlere memurlar göndermeyi ve icâb ederse bu malzemelerin bulunduğu yerlerle haberleşmeyi düşünmüştür.

Encümenin, bilhassa Osmanlı Tarihinin yazımı ile meşgul olanlarını ilgilendiren bu vazifeleri yanında, kütüphane memurunun vazifesi, kütüphanede bulunan kitapların, risâlelerin, evrakın ve matbuatın kayıtlarını günü gününe ve muntazaman tutmak ve kütüphaneye gönderilecek teberrular karşısında yardımseverler teşekkür ve ilmühaber göndermek olarak sıralanmıştır. Encümen idarî, malî konularda üç kişiden müteşekkil bir idare heyetine söz hakkı vermiş, basılacak kitapların tab'ından bu heyet sorumlu tutulmuştur.⁵⁰⁴

Encümen hakkında tüzükte yer alan malî bilgilere göre, kütüphane memuru ve iki kâtip dışında Encümen azalarının ve reisinin maaşı yoktu. Maaşları devlet

⁵⁰⁴ *Düstûr* (Tertib-i Sâni), İstanbul 1330, II, 20-21.

hazinesinden karşılanan kütüphane memuru iki bin kuruş, katiplerden biri bin ve diğeri de altı yüz kuruş aylık maaş alıyordu. Bunun dışında araştırma ve inceleme için taşraya gönderilecek memurlara yeteri kadar harcırah veriliyordu. Bütün masraflar Encümen heyetinin kararı alındıktan sonra yapılacaktı.

Encümen'e "hazîne-i hassa"dan yıllık on bin kuruş ödenek ayrılıp; bunun ile gerekli kitap, risâle, vesika alınacak ve harcırahlar buradan karşılanacaktı. Tarih-i Osmânî yazarlarına forma başına (16 sayfa) üç yüz kuruş ikrâmiye verilecekti. Bunun yanında Tarih-i Osmânî'nin baskı masrafları için padişahın hususî hazinesinden (hazîne-i hassa) ek olarak on bin kuruş daha tahsis olunmuştu. Kitap satışından sağlanacak meblağlar ve erbâb-ı fütüvvet tarafından yapılacak yardımlar Encümene gelir olarak kaydedilecekti. Her sene sonunda bir muhasebe cetveli hazırlayacak olan Encümen bunu, Hazine-i Hassa-i Şâhâne Müdiriyet-i Umûmiyesi'ne gönderecekti.⁵⁰⁵

Bu tüzük, 14 Zilka'de 1327 tarihinde hazırlanmış ve 16 Safer 1329 tarihinde Takvîm-i Vekayi'de ilân edilerek yürürlüğe girmiştir. Tüzükte de yer aldığı üzere, Encümen azâları evvela hükûmet tarafından seçilmişti. Bu cümleden olarak, Abdurrahman Şeref, Tarih-i Osmânî Encümeni reisliğine atandı.⁵⁰⁶

Encümen, 28 Muharrem 1328 (9 Şubat 1910) günü yapılan ilk toplantısında Abdurrahman Şeref Efendinin başkanlığa devamını kararlaştırdı.⁵⁰⁷ Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası'nda yer alan bir bilgiye göre, Encümenin diğeri daimî azâları şunlardı: Ahmed Tevhîd Bey (Hâriciye Nezâreti Tercüme Odası hûlefâsından), Ahmed Refik Bey (Piyâde Yüzbaşılardan), Ahmed Midhat Efendi (Meclis-i Sıhhiye Reis-i Sâbıkı), İskender Yanko Hoçi Bey (Şûrâ-yı Devlet azâsından), Efdaleddîn Bey (Dârülfünûn muallimlerinden ve Dâhiliye Mektûbî Kalemî Şube müdürlerinden), Diran Kelekyan Efendi (Dârülfünûn muallimlerinden ve Sabah gazetesi muharrirlerinden), Zühdü Bey (Dîvân-ı Muhâsebât Reis-i Sâbıkı), Ali Seydî Bey (Mülkiye müfettişlerinden), Karolidi Efendi (Mebûsândan), Mehmed Ârif Bey

⁵⁰⁵ *Düstûr* (Tertib-i Sâni), İstanbul 1330, II, 20-22.

⁵⁰⁶ BOA, *İ.MF*, Z.1327/1.

⁵⁰⁷ Abdülkadir Özcan, TOEM ile ilgili kaleme aldığı yazıda, Encümen'in ilk toplantısında Abdurrahman Şeref Efendinin başkanlığa getirildiğini yazar. Oysa, 1909 yılında kurulan Encümen'in üyeleri ve başkanı hükûmetçe atanmıştır. Encümen azalarının yer aldığı bir cetvel onun bu ilk toplantıdan önce başkan olduğunu göstermektedir. BOA, *İ.MF*, Z. 1327/1; ayrıca Abdülkadir Özcan, "Tarih-i Osmanî Encümeni Kuruluşu, Teşkilatı ve Faaliyetleri", *TOEM'na Önsöz ve Fihrist*, İstanbul 1988, s. 3.

(Mâliye Nezâreti mümeyyizîn-i sâbıkasından), Necîb Âsım (Piyâde kâ'imakâmlarından ve Dârülfünûn muallimlerinden).⁵⁰⁸

Encümenin daimî üyeleri, padişahın iltifatına mahzar olmuşlar ve çeşitli vesilelerle ödüllendirilmişlerdir. Kuruluşundan iki sene sonra mevkilerini koruduğunu gördüğümüz azalara, Dîvân-ı Hümâyûn'dan ruûs itâ olunmuştur.⁵⁰⁹

Bunun yanında, Encümenin yardımcı üyeleri ise şunlardı: Ebû'l- Fu'âd Refik Bey (Erkân-ı Harb binbaşısı), İsmail Paşa (Jandarma Mirlivâlığından mütekâ'id), Efraim Rahmanî Efendi (Süryanî Katolik Patriği), (Ali) Emirî Efendi (Defterdârlıktan mütekâ'id), Tevfik Paşa (Terbiye ve Tedrîsât-ı Askeriye müfettişi), Halil (Edhem) Bey (Müze-i Osmânî müdürü), Süleyman Bey (?), Süleyman Nazîf Bey (Basra Valisi), Şükrü Bey (Mekteb-i Bahriye Târih muallimi), Safvet Bey (Erkân-ı Harbiye-i Bahriye Kâ'imakâmı), Tâhir Bay (Bursa Mebûsu), Ârif Paşa (Konya Valisi), Osman Ferîd Bey (Sadâret Şifre Kalemi'nde), Ali Bey (Tophâne Meclisi azâ-yı sâbıkasından Mîralay), Fâ'ik Reşâd Bey (Takvîm-i Vekâyi' müdürlüğünden mutekâ'id), Fehmî Efendi (Dârülfünûn muallimlerinden), Mehmed Gâlib Bey (Saruhan mutasarrıf-ı sâbıkı), Musa Kâzım Efendi (Kozan mutasarrıf-ı esbaki), Mistakidis Efendi (Müze-i Osmânî muhâfızlarından), Nutkî Bey (Bahriye kâ'imakâmlarından).

Daimî üyelere Ahmed Midhat Efendi, İskender Hoşî, Diran Kelekyan, Zühdü ve Mehmed Ârif Beylerin ölümlerinden sonra, asli üyeliğe Halil Edhem Bey, Ali Emirî Efendi, Hüseyin Hüsameddin, Reşad Fuad ve Mehmed Ziya Beyler seçildi. Karolidi Efendinin Türkiye'den ayrılmasından sonra yerine Ahmed Muhtar Paşa, akabinde Ahmed Rasim seçildi. Bu ikisinin Encümen toplantılarına devam etmemesi üzerine İbnülemin Mahmud Kemal Bey, Encümenin azâsı oldu. Bir süre sonra Ali Emirî'nin istifa etti. Ondan boşalan daimî üyeliğe Dârülfünûn müderrislerinden Behçet Bey seçildi.

2. Târih-i Osmânî Encümeni'nin Faaliyetleri

Encümen, yayımlanan tüzükte görevlerini tesbit etmişti. Buna göre, "şimdilik" mükemmel bir Osmanlı Tarihi te'lif edecek ve Osmanlı tarihine ilişkin

⁵⁰⁸ Daimî azaların bu hâliyle hükümet tarafından atanan kimselerden müteşekkil olduğu anlaşılıyor.

⁵⁰⁹ BOA, İ.MF, N.1329/4.

belge, vesika türünden belgeler neşredecekti. 9 Şubat 1910 tarihinde Bâbıâlf Sadâret Dairesi altındaki vak‘anüvislik odasında yapılan toplantıda, yazılacak tarih kitabının planı yapıldı. Encümen azâları arasında işbölümü yapılarak, Osmanlı Tarihi’nin kuruluşu dönemi ile ilgili birinci kısmın yazılmasına Necîb Âsım Mehmed Ârif tayin edildi. Toplantıda alınan kararlar arasında Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası adı ile bir derginin yayımlanması da vardı. Seksen sayfa olması düşünülen mecmuanın iki ayda bir yayımlanmasına karar verildi.

Mecmuada, Kütb-i tevârih-i Osmâniyede bulunmayan veyahud gayr-i kâfi derecede mazbût olan ve Türkceden gayri lisânlarda yazılıb mechûl kalan vekâyi‘ hakkında tetebbu‘ât ve mutâla‘ât, elde edilecek vesâ‘ik-i târihiye, Encümenin emsâli olan cem‘iyât ile a‘zâ-yı mu‘âvenc ve sâ‘ir muhâbirlerimiz ile cereyân edecek muhâberâtın neşrine karar verilen aksâmı, encümence ittihâz olunacak mukarrerât, her lisânda târihimize mute‘allik yazılan âsâr hakkında ma‘lûmât-ı bibliyografiye, ve henüz neşr olunmayan resâ‘il-i târihiye (tefrîka şeklinde) gibi konulara yer verilecekti.

Mecmuda yer alacak yazıların, Encümenin tasvibinden sonra yayınlanabilirdi. Osmanlı Devleti ile ilgili her türlü bilgi yanında Osmanlı tarihinden önceki devirlere ait eserler de mecmuanın programına dahildi. “Mecmû‘anın neşrinden maksad der-dest tab‘ ve temsîl olan târihimizin metnine aynen ve tamamen giremeyecek tetebbu‘ât ve istitlâ‘âtımızı ve vesâ‘ik ve kitâbe sûretlerini ve gerek Türkce ve gerek elsine-i sâ‘ireden mütercim olub şimdiye kadar tab‘ olunmamış resâ‘ili neşr eyleyerek târihimize zemîn hazırlamak ve mutâla‘a meraklılarının tevsî-i ma‘lûmâtına, teşhîz-i efkârına, tenşît-i ezhânına hizmet etmektir.” O zamana kadar yayımlanmamış gayr-i matbû tarihî kaynakların neşrine karar verildi. Topkapı Sarayında Revan Köşkü’nde bulunan dört nüsha “Tevârih-i Âl-i Selçuk”un karşılaştırmalı neşrinin yapılması maksadıyla Necîb Âsım ve Mehmed Ârif Beylerin nezâreti altında Bahriye Matba‘asında basılmasına teşebbüs edildi.⁵¹⁰

⁵¹⁰ Revan Köşkü’nde bulunan Târih-i Âl-i Selçuk, Yazıcızâde’nin eseridir. Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan, Nu: 1391. Bu kitabın yayımlandığına dair bir bilgiye tesadüf edemedik. Hem Necîb Âsım’ın ve hem de Mehmed Ârif’in eserleri arasında Bahriye Matbaası’nda neşredilmiş “Tevârih-i Âl-i Selçuk” ile ilgili bir eser yoktur. İkisinin müşterek yayımladığı *Türk Tarih-i Umûmîsi*’nin birinci cildi Osmanlı öncesi ile ilgilidir. bk. Necib Âsım-Mehmed Ârif, *Tevârih-i Âl-i Selçuk. Osmanlılardan Başka Türkler*, İstanbul 1325.

Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası'nın ilk sayısı 1 Nisan 1326 tarihinde yayımlandı. Türkiye'de modern tarihçiliğin önemli köşe taşlarından olan dergide Osmanlı, Selçuklu ve Türkmen Beyliklerine ait makaleler yayımlandı. Bu yazıların ekseriyetini Osmanlı tarih yazımına ve Osmanlı tarihine ait yazılar teşkil etti. Sekiz yıl süreyle düzenli olarak neşredilen dergi 1918 yılında mütareke şartlarında bir ara sekteye uğradı. Derginin bu döneminde maddî sıkıntı çektiği anlaşılıyor. Nitekim mecmuanın neşrine karar verildiğinde para bulunamamış, gerekli olan 5.000 kuruş, Encümen azâsından Efdaleddîn Beyden borç olarak alınmıştır.⁵¹¹ Nitekim noksanı tamamlamak maksadıyla mecmuanın, 9. ve 10. seneleri 1921 yılında bir cüz, 11., 12. ve 13. seneleri 1923 yılında bir cüz olarak bastırıldı. Bu yüzden mecmuanın 9. ve 10. senelere ait 1 Nisan 1335 - 1 Haziran 1337 tarihli cüzü 49-62 numara ile⁵¹², 11-13. senelere ait 1 Ağustos 1337 - 1 Teşrinisâni 1339 tarihli cüz ise 63-77 numarayı taşır. Mecmuanın, 14. senesinde 78. sayı Türk Tarih Encümeni Mecmuası adı ile çıktı. Dergi, bu ismi ile üç yıl yayınına devam etti. Ancak Encümen kısa bir süre dağıldı. Maarif Vekâletine bağlı olarak İstanbul Dârülfünûnunda Türk Tarih Encümeni yeniden hayata geçirildi. Bu dönemde Fuad Köprülünün başkanlık yaptığı Encümen, mecmuayı "Yeni Seri" adı altında Latin harfleri ile neşretti. Yayın süresi boyunca toplam 101 sayı çıkmayı başaran dergide 293 yazı yer aldı (tefrika olarak yayımlananlar tek başlık altında değerlendirildi). Dergide 45 kişinin imzasına rastlanmaktadır. Makalelerin büyük bir kısmı Encümen azaları tarafından yayımlanmıştır. Dışarıdan yazı gönderenler taltif edilmiş, bunların bir kısmı Encümene muavin aza seçilmiştir. İsmail Hakkı (Uzunçarşılı), mecmuada yayımlanan "Anadolu Türk Tarihinde Üç Mühim Sima" isimli yazısı ile muavin aza olmuştur.

Encümen, 22 Kanunısâni 1326 (4 Şubat 1911) tarihinde yayımladığı bir genelge ile ülke içinde ve dışında, Osmanlı Tarihi ile ilgili kaynakları toplamak amacıyla faaliyette bulundu. Yerli ve yabancı yayımları yakından takip ederek bunları temin etmeye çalıştı.⁵¹³ Bunun yanında, valiliklere ve maarif müdürlüklerine

⁵¹¹ BOA, HSD.CB, 3/90.

⁵¹² Mecmua, yayımlanamama mazeretini şöyle dile getirir: "Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası harb-i umûmî ve mütâreke esnâsında bi'z-zarûr intişâr edememişti. Encümenimiz o müddet zarfındaki noksanı ikmâl için beheri on formadan mütrekkeb iki nüsha neşrine karar vermiştir. Mecmua ba'demâ her iki ayda bir muntazaman intişâr eyleyecektir." *TOEM*, VII/62:49, s. 1.

⁵¹³ Arşivde bulunan bir belgede Encümenin İkbâl matbaasından satın aldığı eserleri gösterir. Bunlardan bir kısmı önceden neşredilmiş, bir kısmı ise yeni basılmış eserlerdir. Bunlardan Mir'ât-ı

gönderdiği tebligatlarda “taşrada bulunan kütüphanelerde mevcut asâr-ı tarihiyyenin esâmisini hâvi defterler taleb olunduğu gibi Hâriciye Nezâreti vesâtetiyle Avrupa kütüphanelerinin katalogları celb ettirildi. Bunun yanında, taşra merkez ve civarlarının ne zaman ve kim tarafından alındığı, oraların Osmanlılardan önce hangi hükûmete tâbi olduğu, civardaki cami, mescid, tekke, medrese, imaret gibi mebâni-i hayriye hakkında bilgi ve bunların kitâbe-i tarihiyyelerinin istinsah edilmesi isteniyordu. Oralarda medfun vüzera, ümerâ ve ricâl-i meşhûrenin türbeleri hakkında malumatla beraber mezar tarihlerindeki tarihlerin yazılması; savaş alanlarının tarif ve tavsif edilmesi; Osmanlı Tarihlerinde isimleri geçen ve şimdi harab olmuş kal’a ve şehirler hakkında malumat-ı kâfiye itâ olunması; efrâd-ı ahâlinin ellerinde bulunan fermân, berât, vakfiye ve evrâk-ı kadime-i sâire-i târihiye suretleri ile –mümkünse-tarihî binaların fotoğraflarının tedârik olunması ve mürûr-ı zamanla adları değişmiş kasaba ile bazı yerlerin ism-i kadîmlerinin bildirilmesi de tamîm ile istenen şeyler arasında yer alıyordu.⁵¹⁴

Uzun süren bir hazırlık döneminden sonra Necîb Âsım ve Mehmed Ârif’in hazırlayacağı Osmanlı Tarihi’nin planı mecmuanın 21. cüzüne ilâve olarak yayımlandı.⁵¹⁵ Program, kaleme alınan tarih çalışmasının birinci cildini ihtiva ediyordu. İçeriğini de, Osmanlıların Aslı (Oğuzlar, Oğuz boyları, Kayıların Oğuzlarla ilişkisi, Orta Asya’dan göçleri), Süleyman Şah’ın hayatı ve faaliyetleri, Ertuğrul Gazi ve Kayıların Söğüd’e gelişi, Karakeçili aşireti gibi konular oluşturuyordu. Osmanlı padişahlarının saltanat yıllarına göre tertip edilen bölümlerde ise askerî, siyasî, idarî ve diplomatik gelişmeler ele alınacaktı. Kitabın sonuna eklenecek “Tekmile” ile de askerî ve siyasî konuların dışında kalan konuların ele alınması düşünülüyordu. Bizans ve Selçuklu tarihi ile ilgili bir bölümün de ele alınacağı belirtilen programda, bu devletlerin tarihi Osmanlı Devleti ile olan ilişkileri çerçevesinde inceleniyordu.

Hakikat, Târih-i Ebû'l-Fârûk, Namık Kemal’in Osmanlı Tarihi, Islâhü’t-takvim ve Hammer Tarihi dikkate değer tarihî çalışmalarıdır. Bunun yanında Said ve Kâmil Paşaların hatıratı da satın alınan eserler arasındadır. BOA, HSD.CB, 3/84. Mecmua’da yayımlanan bibliyografi çalışmalarında ekseriyetle Batı’da yapılan tarihî çalışmalar aktarılmıştır. Batı’daki tarih encümenlerince neşredilen eserlerin TOE’ye gönderildiği bilinmektedir.

⁵¹⁴ Mahmut Şakiroğlu, “Memleketimizde Toplu Tarih Çalışmaları I”, *TATo*, Sayı: 36, Aralık 1986, s. 42-43; Abdülkadir Özcan, *a.g.m.*, s. 4.

⁵¹⁵ “Osmanlı Tarih Programı”, *TOEM*, 21. cüz, 1 İstanbul 133, 16 s (ayrı basım).

Programın yayımlanmasından sonra, Osmanlı aydınları tarafından şiddetle eleştirildi. Tenkit edenler arasında Yusuf Akçura, Fuad Köprülü ve Ali Emiri gibi tarihçiler de vardı. Akçura, *Türk Yurdu*'nda yayımlanan bir yazısında, programın birinci cüzünde bir defacık olsun Türk kelimesine rastlanmadığını yazıyordu. Kuruluş devrinin Osmanlıların en ziyade Türklüklerini muhafaza ve irae ettikleri bir asır olduğu halde Rum, Ermeni, Sırp, Bulgar, Tatar, Moğol, Türkmen isimlerine yer verilmiş; Türk ismi bir defa dahi zikredilmemişti. Ona göre, programı okuyan, bu içtinabın bir tesadüf olmayıp kasde makruniyeti su-i zannına düşüyordu. Tarih-i Osmanî Encümeni müverrihlerinin Osmanlı Türkleri ensâbını aramakta bu derece mümsik davranması herhangi bir şeyle izah edilemezdi. Ciddî, ilmî olmasını beklediği bir eserde asıl mevzu olan bir kavme dair bu kadar güdük malumat-ı etnografyayı, usûl açısından yeterli bulmuyordu. Akçura, Osmanlı "Türkleri" Tarihinin girişinde umum Türklere dair yeterli bilgi verilmeyecek olursa, o tarihin bütün vekayininin, bilhassa ilk devresinin vâzıh ve ilmî bir surette kavranılamayacağı görüşündedir. Ona göre, "Türk âleminin eczası birbitiyle uğraşıp, çatışıp, kaynaşıp dururken o karışıklık arasından Osmanlı saltanatının muntazam ve kavi yükselip çıkması mühim vakasını hakkıyla anlayabilmek için, bütün Türk âleminde dair, mücmelse bile şâmil ve sarih bir ilm edinilmiş olması şarttır".

Akçura'nın tenkit ettiği diğer noktalar ise halkın ihmal edilmesi ve unutulması; iktisadî ve içtimaî ahvale hiç dikkat edilmemesi idi. Oysa "söz başı olan büyük harfler (majüsküller) ile tarih yazılmaz; asıl küçük harfler (minisküller) ile tarih yazılırdı." Akçura'ya göre, Tarih-i Osmanî Encümeni, eski vak'anüvislerin yazdıklarından farksız bir mecmua-yı vekayi kaleme alacaksa, bu kadar tekellüfe hâcet yoktu.⁵¹⁶

Fuad Köprülü, Osmanlı Tarihi'nin birinci cildine muteallik programı eleştirenlerden birisi idi. Meseleyi dâhilden tetkik etmediğini, fakat hariçten görüldüğü kadarı ile Encümen azaları arasında tarih telakkîsi bakımından bir insicam ve birliktelik olmadığını söyleyen Köprülü, ele alınacak Osmanlı Tarihini usûl bakımından eleştirdi. Kitabın müellifleri vak'aları yan yana dizmekle tarih yazdıklarını zannediyorlardı. Vak'anüvis geleneğinden kopamadıklarını iddia ettiği

⁵¹⁶ T.Y.(Türk Yurdu), "Küçük Muhtıra", *Türk Yurdu*, c.4, Ağustos 1913, Sayı: 23, s. 807-809; François Georjeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri. Yusuf Akçura (1876-1935)*, İstanbul 1996, s. 193-195.

müellifler, bir müverrihe vesâik hazırlıyorlardı. Ona göre, bu tarza eserler âlimâne bir eser olarak değerlendirilemezdi. Olsa olsa mütebahhirâne bir eser olabilirdi. Köprülü, Necîb Âsım ve Mehmed Ârif'i tarihin yeni telakkilerine karşı lâkayd ve bigâne kalmakla suçluyordu. Onlar, askerî ve siyasî tarih dışındaki hadiseleri tarihî bir hadise olarak değerlendirmiyorlardı. Oysa tarihin aldığı yeni şekle ve anlayışa göre, “müverrih, gâ'ib olmuş medeniyetleri, zamanları, manzara-i umûmiyesiyle, tabîî şekl-i hayatiyle, münferid ve müstesnâ vak'aların ehemmiyetini hadd-i hakîkisine tenzîl ederek taşatmağa mecburdur. Binâenaleyh müverrih vekâyi'-i mâziyesini nakl ve ihyâ etmek istediği cem'iyetin evvelâ menşe'-i ırkıyesini, muhît-i hikemi ve coğrafyasını, tarz-ı teşekkülünde medhaldâr olan 'âmilleri, kuva-yı siyâsiyenin tarz-ı tevazu' ve tahakkümünü, â'ile iktisadiyatını, halk hayât ve teşkilâtını, bu teşkilâtın resmî teşkilât ile münâseberlerini, şekl-i mülkiyeti, zirâ'at ve ticâret ve sınıyâ'i, lisân ve edebiyâtı, dîni, terakkiyat-ı ilmiyeyi, mücâvir kavimlerle maddî ve ma'nevî münâsebâtın derecesini vâzih hatlarla gösterecektir.” Eski müverrihler bunu anlayamazdı. Ancak tarih asrı olan on dokuzuncu asırda, Encümenin tarihi bu kadar sınırlandırması hayret verici bir olaydı.⁵¹⁷ Oysa Encümen içinde kıymet-i mütebahhirâneleriyle herhangi bir Avrupa encümeninde bile bir mevki'-i ihtiram işgal edebilecek Abdurrahman Şeref, Halil Edhem ve Ahmed Refik gibi beyler bulunuyordu. Köprülü, tenkit ettiği kişilerin bunlara şakird dahi olamayacağını ileri sürüyordu. Köprülü'nün yazısı incelendiğinde onun Yusuf Akçura ile aynı düşünceleri sergilediği görülür.⁵¹⁸

Aydınlar ve sosyal bilimciler tarafından yapılan bu eleştirilere rağmen Necîb Âsım ve Mehmed Ârif tarafından hazırlanan “Osmanlı Tarihi”nin birinci cildi, 1916 yılının sonbaharında Encümen Hey'et-i Umûmisine sunuldu. Yazarların, Yusuf Akçura ve Köprülüzâde'nin tenkitlerini dikkate aldıkları ve kitaba Türkler hakkında geniş bir medhal ekledikleri görülür. Ancak, eserin Osmanlı Tarihinden çok daha eski “kable't-târih”i kapsamı, Encümen'de tartışmalara sebep oldu. Osmanlı Tarihi'nin birinci cildi, padişahın tarih yazdırmada ilk hedeflediği politikadan farklı bir tavır sergiliyordu. Eser, kavmiyetçi bir bakış açısı kaleme alınmış ve Osmanlı Tarihi, genel Türk tarihinin içinde bir safha olarak değerlendirilmişti. Oysa

⁵¹⁷ Köprülüzâde Mehmed Fuad, “Bizde Tarih ve Müverrihler Hakkında”, *BilgiMecmuası*, c.1, Sayı: 2, Kanunievvel 1329, s. 185-189.

⁵¹⁸ Köprülüzâde Mehmed Fuad, “a.g.m.”, s. 185-196.

Encümen'in kuruluşu ve kaleme alınacak tarihin Osmanlılık ideolojisine uygun olması gerekiyordu. Osmanlı Tarihi'nin "İttihad-ı Anasır" politikasını desteklemesi düşünülmüştü. Oysa şimdi ortaya "kavmiyetçi" bir tarih anlayışı ile yazılmış bir kitap çıkmıştı. Bu durum karşısında, encümen üyelerinin bir kısmı, eserin mesuliyetini kabul etmek istemediler.

Osmanlı Tarihini yazma işinin uzaması, encümen içinde huzursuzluklara sebep oldu. Azaların bir kısmı, Encümenin işlevini yitirdiği görüşündeydi. Kitabın sunumu sırasında bu huzursuzluklar gün yüzüne çıktı. Uzun tartışmalar sonunda Encümenin vazifesinin yeniden düzenlenmesine karar verildi. Bir kısım Encümen azası, Osmanlı arşivleri düzenlenmeden ve yazma tarihler mukayeseli olarak incelenmeden mükemmel bir Osmanlı Tarihi kaleme alınmasını imkansız olduğu görüşündeydiler. Bunlar, Encümenin vazifesinin "yazılacak Osmanlı Tarihi için vesika toplamak ve tasnif etmekten ibaret" olması gerektiğini söylüyorlardı. Bu görüşü ısrarla savunan Ahmed Refik, encümenin vazifesinin yalnızca vesika tasnifçiliği ve neşri ile sınırlandırılmasını savunuyordu.

Encümen de, Osmanlı Tarihi yazma projesinde başarısızlığa uğradığı için bu teklife sıcak bakıyordu. "Padişaha hoşlanmayacağı bir Osmanlı tarihi sunma ile Osmanlı Tarihinin yazılmasının mümkün olmadığını bildirme paradoksu içine düşen Encümen, bu sorunu, Osmanlı Tarihi'nin birinci cildini yazıldığı gibi neşrederek ve Osmanlı tarihi hakkında monografiler yayımlamaya başlayarak aşmaya çalıştı.

Osmanlı Tarihi, Encümenin kuruluşundan sekiz yıl sonra nihayet basılabildi. Yukarıda da anlatıldığı üzere Necîb Âsım ve Mehmed Ârif tenkitleri dikkate almışlardı. Ancak, Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası'nda yayımlanan programa sâdik kalmamışlardı. Eserin yarısına yakın bir bölümde Türk tarihine ayrılmıştı. Bu bölümün birinci ve ikinci kısımda Türklerin aslı ve menşe'i, yayılmaları, göçleri, Oğuz Han, gibi olaylar yanında Türk, Turanî, İskit, Hun tabirleri tarif ediliyor; Garb ve Şark Türkleri inceleniyordu. Üçüncü kısımda Ortaçağda Türkler; dördüncü kısımda ise, Türklerin siyasi ve içtimai hayatı, din, ilim ve fen ile sanayi konuları ele alınıyordu.⁵¹⁹ İkinci Bölümde ise Bizans Devleti'ne yer verilmişti.⁵²⁰ Dördüncü bölümde Anadolu ve Rumeli ahvâli başlığı altında Anadolu

⁵¹⁹ Necîb Âsım-Mehmed Ârif, *Osmanlı Tarihi. Medhal İle Bidâyet-i Zuhûr-ı Osmâniyânı ve Ahd-ı Osman Han Gâzi'yi Muhtevîdir*, İstanbul 1335, s. 1-288.

⁵²⁰ Necîb Âsım-Mehmed Ârif, *a.g.e.*, s. 291-438.

Selçuklu Devleti, Moğol istilâsı, Türkmen Beylikleri, Balkanlar'daki devletler incelenmişti.⁵²¹ Medhal kısmının sonunda kullanılan kaynaklar sıralanıyordu. Me'hazlara bakıldığında, yazarların doğu kaynakları yanında batı kaynaklarını da kullandığı görülür.

Kitapta, Osmanlı tarihi yalnızca Osmanlıların bidâyet-i zuhûrundan Osman Han Gâzi'nin irtihâline kadar olan olaylara yer verilmiştir. Ancak, yazarların bu kısımda, medhalden farklı olarak kullandıkları kaynakları dipnotlarda sayfalarına varıncaya kadar verdikleri, eserlerin hangi kütüphanede kaç numara ile kayıtlı olduğunu belirttikleri görülür.⁵²² Eser hakikatte büyük bir çabanın ürünüdür.

Kitap yayımlandıktan sonra büyük bir rağbet gördü. Kısa sürede çok sattı. Eserin yayımlandıktan sonra da Köprülüzâde Mehmed Fuad tarafından tenkit edildi. Memleketimizde tarih anlayışının henüz pek ibtidaî olduğunu belirten Köprülü, bunun için yalnızca Encümenin Osmanlı tarihine yazdığı mukaddimeyi okumanın yeterli olduğunu; oysa tarihin diğer yardımcı bilimlerle ilişkisi bulunduğunu belirtiyordu. Ona göre, Osmanlı Devleti'ndeki arşivler ve kütüphaneler araştırmalar yapmak için yetersizdi.⁵²³

Kitabı eleştirenlerden biri de Ali Emiri Efendi idi. Neşrettiği "Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası"nda, Abdurrahman Şeref Efendi'nin şahsına hitap eden bir yazı yazarak, Osmanlı Tarihi adlı eserin 551. sayfasındaki yanlış tarihe dikkat çekti ve bu tarihlerin nasıl hesaplandığını sordu.⁵²⁴

Akçura ve Köprülü'nün tenkitleri karşısında sessiz kalmayı tercih eden Encümenin reisi Abdurrahman Şeref, bu yazıya cevap verme gereğini duymuştur:

"Tarih ve Edebiyat Mecmuası'nın ikinci nüshasında acize hitaben bir sual irad buyuruluyor ve deniliyor ki, geçende Tarih-i Osmanî Encümeni namına neşr olunan Osmanlı Tarihi'nin 551. ve 571. sahifeleri münderacatında Osman Beyin tarih-i veladeti hakkında bir tezat görülmektedir.

⁵²¹ Necîb Âsım-Mehmed Ârif, *a.g.e.*, s. 441-534.

⁵²² Necîb Âsım-Mehmed Ârif, *a.g.e.*, s. 538-638.

⁵²³ Köprülüzâde Mehmed Fuad, "Bizde Millî Tarih Yazılabilir mi?", *Yeni Mecmua*, Sayı 22, 6 Kanunievvel 1917, s. 427-428.

⁵²⁴ Ali Emiri, *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, 30 Nisan 1334, s. 21-22. Bunun yanında o sıralar genç bir rüştiye talebesinin de Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası aracılığı ile TOEM ve Osmanlı tarihine eleştiriler yönelttiği görülüyor. Bk. *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, 30 Nisan 1335, s. 265-267.

Kitabın dibacesinde beyan olunduğu üzere müverrihinin muhtelif rivayetlerine tesadüf olunmakta âli tarikü'l- muhakeme sıhhate akreb olanı tercih etmekle beraber ihtilafat-ı vekayi dahi haşiye tarzında aynen irad etmeği encümen usûl ittihaz eylediğinden 551. sahifede 'diğer bir rivayete göre' diye başlayan fıkra bir kavı-i mücerret ve zayıf olduğu halde bazı müverrihler ilave-i sahife tezkâr eyledikleri cihetle encümence dahi malumat kabilinden ve haşiye nev'inden olarak derc edilmiştir. 571. sahifede ise cumhur müverrihinin kavı-i muhtarı zikr edilmiş ve Osman Gazi'nin tarih-i veladeti 565 senesi olarak kabul olunduktan sonra zîrindeki notada 650 ve 656, 657 senelerini gösteren müverrihler olduğu dahi tasrih ve ilave kılınmıştır ve bu vesile ile dahi arz-ı teyit-i ihtiram eylerim efendim hazretleri.”⁵²⁵

Bu cevabı tatmin edici bulmayan Ali Emiri, bunun üzerine bir yazı daha yayımladı. Encümenin pek işe yaramadığını ve sekiz senede ortaya çıkan Osmanlı Tarihinin umulduğu gibi çıkmadığını yazdı.

Tarih-i Osmanî Encümeni bu tenkitlere uzun süre cevap vermedi. Mütareke döneminde ve sonrasında da Encümene ve yayınlarına yönelik tenkitler devam etti. Ahmed Refik, cevap mahiyetinde yazılar yazarak, eleştirilerin haksız olduğunu, birkaç kişi yüzünden bütün Encümen azalarına haksız yere taziratin yapılamayacağını öne sürdü. Ona göre, kamuoyunun beğenmediği Osmanlı Tarihinin yazımında ve neşrinde tek suçlu Mehmed Ârif idi.⁵²⁶ Ona göre, Mehmed Ârif'ten tavırlarından encümen azaları rahatsız olmasına rağmen, Abdurrahman Şeref Efendi'nin “idare-i maslahat siyasetinden hiçbir zaman feragat etmemesi” durumun bu hâle gelmesine sebep olmuştur. Bu yüzden encümenin çalışmalarının devamı için yeni bir reisin seçilmesini gerektiğini savunmuştur.⁵²⁷

Encümen, bütün bu gelişmelere rağmen, ikinci cildi yazmayı da kararlaştırdı. Dikkate değer husus ikinci cildi, TOEM'de yayımladığı “Osmanlı Tarihi Programı”ndan farklı bir anlayışla ele almayı düşündü. Orhan Gâzi dönemi, İslâm devletleri ve Bizans ile olan ilişkiler, kitabeler, önemli kişilerin terâcim-i ahvâli gibi bölümler uzman kişilere paylaştırıldı. İslâm devletleri ile olan ilişkileri Ahmed Tevhîd, askerî olayları Necîb Âsım, kitâbeleri Halil Edhem, Bizansla olan

⁵²⁵ *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, 30 Temmuz 1334, s. 95-96.

⁵²⁶ Ahmed Refik, “Tarih-i Osmanî Encümeni Meselesi”, *İkdam*, 12 Teşrinievvel 1336, s. 1.

⁵²⁷ Ahmed Refik, “Tarih-i Osmanî Encümeni Meselesi”, *İkdam*, 12 Teşrinievvel 1336, s. 1.

ilişkiler Ahmed Refik, biyografileri ise Hüseyin Hüsameddin yazacaktı. Ancak bu teşebbüsten sonuç alınamadı ve ikinci cilt tamamlanamadı.⁵²⁸

Bu tarihten itibaren yazılacak Osmanlı Tarihi için vesika toplamak ve tasnif etmek fikri önem kazanmaya başladı. Abdurrahman Şeref Efendi, Avrupa'daki arşivcilik çalışmalarını yakından takip ve Osmanlı tarihine ait belgeleri tespit etmek, Viyana ve Berlin Krallık Kütüphaneleri'nde çalışmalar yapmak için görevlendirildi. Beş yüz lira harcırahla Avrupa'ya gönderildi (1917).⁵²⁹ Berlin Krallık Kütüphanesi'ndeki çalışmalarını TOEM'de neşretti.⁵³⁰

Encümen, Osmanlı Tarihi'nin yanında belge, vesika ve tarih kaynaklarını da neşrediyordu. Bunların ileride yazılacak Osmanlı Tarihine yardımcı olacağı ümit ediliyordu. Kaynak eserlerin ve monografilerin yayımlanması bu tarihten itibaren önem kazandı. Neşredilen tarihî kaynaklar, Târih-i Osmanî Encümeni Mecmuası'nın ilavesi olarak verildi. Eserlerin büyük bir kısmı, kaynak ve monografi idi. Yayımlanan kaynak eserler ve tarihî metin neşirleri şunlardı:

1. Kritovulos, *Tarih-i Sultan Mehmed Han-ı Sâni* (terc. Karolidi), İstanbul 1328, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 191 s.
2. Mehmed Ârif, *Kanûnnâme-i Âl-i Osman (Sultan Süleyman Kanunnâmesi)*, İstanbul 1329, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 74 s.
3. Mehmed Ârif, *Kanûnnâme-i Âl-i Osman (Fatih Kanunnâmesi)*, İstanbul 1330, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 32 s.
4. *Vâkıât-ı Sultan Cem*, İstanbul 1330, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, 46 s.
5. Tursun Bey, *Târih-i Ebü'l-Feth*, İstanbul 1330, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 198 s.
6. Tâcizâde Cafer Çelebi, *Mahrûsa-i İstanbul Fetihnâmesi*, İstanbul 1331, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi.
7. Mehmed Refî, *İran Sefâretnâmesi*, İstanbul 1333, Hilâl Matbaası, 31 s.

⁵²⁸ Hasan Akbayrak, "Tarih-i Osmanî Encümeni'nin Osmanlı Tarihi Yazma Sertüveni", *TaTo*, VII, s. 44-45.

⁵²⁹ BOA, *MV*, 208/18. Berlin Kütüphanesi'ne bir yazı yazarak, Abdurrahman Şeref Efendi'nin oradaki faaliyetleri hakkında bilgi istediğimiz hâlde bir cevap alamadık.

⁵³⁰ Abdurrahman Şeref, "Berlin Hazîne-i Evrâkıında Vesâ'ik-i Kadîme-i Osmâniye", *TOEM*, VIII/44, Haziran 1333, s. 65-92.

8. Koca Sekbanbaşı, *Hülâsatü'l-keîâm fi Reddi'l-avâm*, İstanbul 1334, Hilâl Matbaası, 54 s.

9. *Târih-i Câmi'-i Nuriosmaniye*, İstanbul 1335, Hilâl Matbaası, 51 s.⁵³¹

10. Mehmed Halife, *Târih-i Gilmanî*, İstanbul 1340, Orhaniye Matbaası, 104 s.

11. Abdülgaffar b. Hüseyin Kırımî, *Umdetü't-Tevârih* (çev. Necîb Âsım), İstanbul 1343, Matbaa-i Âmire, 207 s.

12. Mustafa Âli, *Menâkıb-ı Hünerverân* (haz. İbnülemin Mahmud Kemal), İstanbul 1926, Matbaa-i Âmire, 226 s (İbnülemin, esere Gelibolulu Âli hakkında 133 sayfa, uzun bir giriş yazmıştır).

13. Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdâr Târihi*, c.1, İstanbul 1928, Devlet Matbaası, 785 s; *Silahdâr Tarihi*, c.2, İstanbul 1928, Orhaniye Matbaası, 814 s.

14. Evliya Çelebi Mehmed b. Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, c.7, İstanbul 1928, Devlet Matbaası, 933 s; c.8, İstanbul 1928, Orhaniye Matbaası, 796 s.

15. Müstakimzâde Süleyman Saadeddin, *Tuhfe-i Hattatîn* (haz. İbnülemin Mahmud Kemal), İstanbul 1928, Devlet Matbaası, 981 s (İlk 85 sayfada İbnülemin, Müstakimzâde'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verir).

16. *Düstûrnâme-i Enveri* (haz. Mükrimin Halil), İstanbul 1928, Devlet Matbaası, 121 s (Eserin mukaddimesi 1929 yılında Evkaf Matbaası'nde Latin harfleriyle basılmıştır).

17. Encümen külliyyatında yayımlanan monografik çalışmalar ise şunlardır:

18. Es-Seyyid Moralı Ali, *Moralı Es-Seyyid Ali Efendi Sefaretnâmesi*, İstanbul 1329, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 61 s.

19. Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, İstanbul 1331, Matbaa-i Orhaniye, 235 s.

20. Ahmed Refik, *Memâlik-i Osmaniyyede Demirbaş Şarl*, İstanbul 1332, Hilâl Matbaası, 123 s.

21. Ahmed Refik, *Memâlik-i Osmaniyyede Kral Rakoci ve Tevâbii. 1109-1154*, İstanbul 1333, Hilâl Matbaası, 91 s.

⁵³¹ Abdülkadir Özcan bu eserin yayın tarihini 1339 olarak vermektedir. bk. Abdülkadir Özcan, "a.g.m.", s. 6. Ancak kitabın üzerinde 1335 tarihi vardır.

22. *Bir Elçinin Tarihçe-i Sefâreti 1207-1208. Rasih Mustafa Efendi Sefaretnâmesi* (haz. Leskovikli Hayreddin, İstanbul 1333, Matbaa-i Orhaniye, 112 s.

23. Ahmed Refik, *Osmanlılar ve Büyük Frederik*, İstanbul 1333, Matbaa-i Orhaniye, 48 s.

24. Halil Edhem, *Kayseriyye Şehri. Mebâni-i İslâmiye ve Kitâbeleri*, İstanbul 1334, Matbaa-i Orhaniye, 148 s.

25. Ahmed Refik, *Lamartine'in Gayr-i Matbu' Mektûblariyle Hazîne-i-Evrâk Vesâ'ikine Nazaran Türkiye'ye Muhâceret Karârı ve İzmir'deki Çiftliği*, İstanbul 1925, Orhaniye Matbaası, 56 s.

26. Ahmed Refik, *Türkiye'de Mülteciler Meselesi*, İstanbul 1926, Matbaa-i Âmire, 259 s.

Diğer bazı kitapların neşrini de yapan Encümen⁵³², Âli Beyin hazırladığı Âşık Paşazâde'nin Tevârih-i Âl-i Osman'ının ilmî sorumluluğunu üstlendi. Encümen tarafından esere yazılan "İfâde-i Mahsûsa"da "Maârif-i Umûmiye Nezâret-i Celîlesi bûdcesinde âsâr-ı mühimmenin tabı için tahsîsât-ı mukayyed bulunduğundan kütb-i tevârihden icâb eden nush-ı nâdşrenşn tab'ına nezâret olunması bu kere Târîh-i Osmânî Encümeni'ne havâle olunmuşdur" sözleri kayıtlıdır.⁵³³ Öte yandan Lütfi Paşa⁵³⁴ ve Şem'dânîzâde tarihinin neşrine çalışıldığı da bu yazıda yer alır. Encümenin neşrettiği son eser İbnülemin Mahmud Kemal'in Son Asır Türk Şairleri isimli biyografik çalışmasıdır.

Encümenin mecmua ve kitap neşri yanında bazı önemli çalışmalara daha imza attığı görülür. Bunlar arasında Alemdâr Mustafa Paşa ile Ruscuk yâranından Defterdâr Tahsin Efendi'nin Yedikule'de bulunan kabirlerinin Encümençe hazırlanmış bir program dahilinde Zeynep Sultan Camii haziresine nakli vardır.⁵³⁵

⁵³² Encümenin neşrettiği diğer eserleri görmek mümkün olmadı. Abdülkadir Özcan bu eserleri şöyle sıralamaktadır:

Halil Edhem, *Fihrist-i Umûmî (Encümen Mecmuasının 1927 Yılına Kadar Gelen Sayılarının Muhteviyâtı)*, İstanbul 1928.

Ahmed Refik, *Hicrî Onikinci Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul 1930.

Ahmed Refik, *Hicrî Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul 1931.

⁵³³ *Tevârih-i Âl-i Osman'dan Âşık Paşazâde Târîhi* (haz. Âli Bey), İstanbul 1332, s. I.

⁵³⁴ Bunlardan Lütfi Paşa Tarihi neşredilmiştir. bk. *Tevârih-i Âl-i Osman li-Lütfi Paşa* (haz. Âli Bey), İstanbul 1341.

⁵³⁵ BOA, *DH.MTV*, 51/19.

Abdurrahman Şeref, vefatına kadar Encümen'in reisliğine devam etti. Ondan sonra bu kurumun başına Ahmed Refik (Altnay) getirildi. Encümenin Maarif Bakanlığına bağlanmasından sonra, idaresi ve neşriyat faaliyetleri İstanbul Dârülfünûnu'na havale edildi. Bu dönemde ise Encümen'in başkanlığını Fuad Köprülü yaptı. Türk Tarih Kurumu'nun kurulması ile çeyrek asır Türk ilim ve irfânına kıymetli eserler kazandıran Tarih Encümeni lağv edilerek, metrukâtı Türk Tarih Kurumu'na devredildi.

IV. BÖLÜM ABDURRAHMAN ŞEREF'İN ESERLERİ VE TARİH ANLAYIŞI

18. yüzyılın sonlarında meydana gelen Fransız İhtilâli, devletlerin siyasî ve kültürel yapılarında değişmelere sebep oldu. Bu ihtilâlin ortaya çıkardığı milliyetçilik akımı, ulusların hâkimiyetlerinin kaynağını ve meşruiyetini, tarihlerinin ihtişamını ve kendilerine verdiği misyonu açıklama lüzûmunu ortaya çıkardı. Meydana gelen gelişmeler, tarih yazıcılığına farklı bir boyut kazandırdı. Artık tarih, devletlerin ideolojilerini ve meşruiyetlerini açıklamıyor; bizzat bu ideolojileri üreten bir merkez oluyordu. Osmanlı tarih yazıcılığı da bu dönemde farklılık kazandı. Klasik tarih yazıcılığına damgasını vuran dinî tarih anlayışı yerini, hanedan tarih anlayışına bıraktı.

19. asra kadar Osmanlı tarihçiliğinde dinî anlayış hâkimdi. Tarih yazıcıları, geleneksel Ortaçağ toplumlarında görülen tarihçi tipini temsil ediyordu. Tarihçilerin akidesi, devlet ve nizâm-ı âlem idi.⁵³⁶ Onlara göre, tarihî olayların sebep ve sonuçları ilahî kudretten başka bir şeyle açıklanamazdı. Bunun yanında İslâmî tarih telakkîsinin dışına çıkılmaz ve olaylara başka türlü bakmak düşünülemezdi. İslâm öncesi “esâtir-i evvelîn”; vak‘alar ise ibret alınacak mev‘ize türünden hâdiseler idi. Bu nasihatçi tür, geniş yığınlara bir şey öğretmek amacından uzaktı. Osmanlı tarihi, İslâm tarihinin bir bölümü olarak ele alınıyordu. Türklerin İslâmiyet öncesi geçmişi unutulmuş ve kolektif hafızadan silinmiş ve Osmanlı Devleti’nin kuruluşundaki katkıları unutulmuştu. Türkler hakkında konu edilen tek şey, askerî ve siyasî tarihleri idi. Bunun yanında medeniyetlerine ilişkin bilgi yoktu.⁵³⁷ Tarihi, kapalı ve sınırlı bir dünya görüşü belirliyordu ve tarih, yönetici guruba hizmet eden dar bir gruba hitap ediyordu.⁵³⁸ Bu dönemdeki eserlerin büyük kısmını, gazâvâtnâmeler, şehnâmeler, menakıbnâmeler gibi “edebî eserler” oluşturuyordu. 16. yüzyılın sonlarında devletin yaşadığı gelişmelere nasihatnâme türünden eserlerin sayısında büyük bir artışa sebep oldu.

⁵³⁶ İlber Ortaylı, *Gelenekten Geleceğe*, İstanbul 2001, s. 39-46.

⁵³⁷ Büşra Ersanlı Behar, *İktidar ve Tarih. Türkiye’de Resmî Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İstanbul 1992, s. 42.

⁵³⁸ Halil Berktaş, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuad Köprülü*, İstanbul 1983, s. 24-25.

14. ve 18. yüzyılda Osmanlı tarihçiliği, hükümdarların, devlet adamlarının hayatlarının ve başarılarının tasvirinden ibaretti. Tarih, Devlet-i Aliyye'nin başarıları etrafında dönüyordu. Tarih yazıcılarının zaman ve mekan anlayışı, başka ortamlarla ve zamanlarla mukayese yapacak derecede geniş değildi. "Akan zamandaki değişim, akan zamanın getirdiği biçimlenme ve atmosfer değişikliği onun tahayyülü dışındaydı."⁵³⁹

18. yüzyılda Osmanlı toplumunun çeşitli cephelerini saran modernleşme hareketleri, Osmanlı tarih yazıcılığını da tesir etti. Osmanlı modernleşmesinin başladığı bu asır, geleneksel ve modern yapı arasında bir yerde duran vak'anüvislik kurumunun doğuşuna şahit oldu. Vak'anüvisliğin modern bir kurum olduğu ileri sürülemeyeceği gibi, klasik Osmanlı sistemi ile ilintili olduğu da iddia edilemez. Divan-ı Hümayun'a bağlı bir müessese olan vak'anüvislik bu yüzyıldan itibaren kurumlaşmaya ve Osmanlı tarihi ile ilgili olaylar yıl yıl kesintisiz bir şekilde yazılmaya başladı. Resmî tarih yazıcılığı Osmanlı tarihçiliğinin çehresini değiştirdi ve onun gelişmesini sağladı. Ancak, bu görevin bir geçim kaynağı hâline gelmesi ve her önüne gelene bir geçim kaynağı bulabilmek için vakanüvis tayin edilmesi vak'anüvislik kurumunu yozlaştırdı ve bir övgü edebiyatına döndürdü. Vak'anüvis olacaklarda hüner, tecrübe, marifet, basiret, dirâyet, sadakat, dindârlık ve iyilik, ketumiyet ve tahrîrât ve ilimle meşgul olma gibi şartlar aranıyordu.⁵⁴⁰ Vak'anüvislik makamında bulunanlar, görevleri karşılığında devletten arpalık alıyor; padişaha takdim ettikleri tarihlerinden dolayı ev, sâhilhâne gibi hediyelere ve çeşitli pâyelere mahzar oluyorlardı.⁵⁴¹

Matbaanın açılmasıyla birlikte tarih kitaplarının, özellikle vakanüvis tarihlerinin basımına öncelik verildi. Böylece tarih, dar bir muhitin aracı olmaktan çıkarak kamuoyunu bilgilendiren bir iletişim aracı hüviyetini kazandı. Vak'anüvislik, parlak bir düzyazı üslûbu benimsedi. Bu dönemde başlayan dilde sadeleşme hareketi tarih yazıcılığını da etkiledi. Menkıbecilikten vazgeçildi. Ancak, anlayış ve yöntem

⁵³⁹ İber Ortaylı, "Osmanlı Tarih Yazıcılığının Evrimi Üzerine Düşünceler", *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi* (der. Sevil Atauz), Ankara 1986, s. 423; Taner Timur'un Osmanlı Tarihçiliği ile ilgili değerlendirmeleri oldukça sathî olmasına rağmen bu minvalde değerlendirilebilir. Taner Timur, "Osmanlılarda Tarih Anlayışı ve Tarih Yazımı", *Osmanlı Kimliği*, Ankara 2000, s. 103-137.

⁵⁴⁰ Bekir Kütükoğlu, "Vekayintüvis", s. 272.

⁵⁴¹ Erhan Afyoncu, "Osmanlı Müverrihlerine Dair Tevcihat Kayıtları", *Belgeler*, Sayı 24, Ankara 1999, s. 77-155.

bakımından İslâm tarih yazıcılığı geleneğine bağlı kaldı. Yeniçağ Osmanlı tarih yazılarının eserlerine damgasını vuran nasihat, devlet ve nizâm-ı âlem resmî tarih yazıcılığının da biçimini belirlerdi. Naîmâ'ya göre, devirlerinin tercüman olan tarih, devleti yönetenler tarafından “fevâid-i mücerrebe” olarak kabul edilmelidir.⁵⁴²

18. yüzyılın başlarında (1702) Naîmâ ile başlayan vak'anüvislik (event write), Osmanlı merkez teşkilâtında Dîvân-ı Hümâyûn'da bağlı bir kurumdur. Vak'anüvisler devletin resmî tarihçisi olarak kabul edilmişlerdir.⁵⁴³ Bu kuruma atanan görevliler (vak'anüvis, event writer), devletçe kendilerine verilen çeşitli işlere ait evrakları kaydeder, kendilerinden önce yazılmış tarihleri derlemeleri ve hizmette buldukları zamanın hâdiselerini yazmakla mükelleftiler. Bu konudaki ısrar ve itina, olayların kesintisiz bir şekilde kaleme alınmasını amaçlıyordu. Vak'anüvislerin görevden alınmaları veya ölümleri hâlinde, yerlerine atanan yeni memur, sefehinin tuttuğu notları ve kendilerine verilen vesikaları teslim alır ve olayların bırakıldığı yerden yazılması istenirdi. Hizmette buldukları dönemin olaylarını kayıt edip yazarken gerekli belgeleri devletin çeşitli kalemlerinden alabilirdi. Bunun yanında, dış dünyaya ve bilhassa devletin münasebetlerde bulunduğu Avrupa devletlerine ait haberlere de yer vermesinin faydalı olacağı düşüncesiyle, her ay Avrupa haberleri rapor hâlinde kendilerine sunulurdu. 1819'da Mütercim Âsım'ın yerine vak'anüvis tayin edilen Şânizâde Ataullah Efendi, onun bıraktığı yerden (1808) kaleme aldığı tarihinde Batı kaynaklarına da yer verir. İtalyanca ve Fransızca bilen Şânizâde, Avrupa'da yayımlanmış tıp kitaplarından yararlanarak Türkçe eserler kaleme almıştır. Osmanlı Devleti'nde modern tıp bilimini tanıtan kişidir.⁵⁴⁴

19. yüzyıl tarihçileri, bu dönemde toplum mühendisi kimliğine büründüler. Osmanlı Devleti'nin çöküşünü önlemek amacıyla tarihi incelediler. Toplumun hemen her alanında çözülme ve değişme karşısında bunun sebeplerini araştırmaya ve dillendirmeye başladılar. Bu gelişmeler, geleneksel tarih yazımının çehresini değiştirdi. Romantik ve pragmatik yaklaşımlar tarihe şekil verdi.⁵⁴⁵

⁵⁴² Zeki Arıkan, “Osmanlı Tarih Anlayışının Evrimi”, *Tarih ve Sosyoloji Semineri. Bildiriler* 28-29 Mayıs 1990, İstanbul 1991, s. 82 (ayrı basım).

⁵⁴³ Bekir Küttükoğlu, “Vekayinüvis”, s. 272;

⁵⁴⁴ Şânizâde için bk. Bekir Küttükoğlu, “Sultan II. Mahmud Devri Osmanlı Tarihçiliği”, *Vekayi'nüvis Makaleler*, İstanbul 1994, s. 199-200.

⁵⁴⁵ Büşra Ersanlı Behar, *a.g.e.*, s. 50-51.

Tanzimat dönemi, Osmanlı tarih yazıcılığında yeni bir dönemi başlattı. Klasik devre damgasını vuran İslâmî tarih anlayışı yerini hanedana bağlı bir anlayışa bıraktı. Fransız ihtilâli, Osmanlı tebaası arasında da etkisi göstermeye başlamıştı. Bu dönemde, Osmanlı hanedanı etrafında cins ve mezhep ayırımı yapılmaksızın bütün halkları birleştirecek “ittihad-ı anasır” siyaseti benimsendi. Böylece Osmanlı Devleti’nde çözümlenin önleneceği tasavvur ediliyordu. Osmanlı hanedanının kutsallığı ve bu hanedan etrafında toplanmış Osmanlı milleti fikri ön plana çıktı. Dönemin tarih eserlerine damgasını vuran Osmanlılık ideolojisi oldu.

Tanzimat döneminin tarihçiliğine damgasını vuran Ahmed Cevdet Paşa’dır. Büyük eseri *Târih-i Cevdet*’i yazmak için vak‘anüvis tarihlerinden, mecmualardan, layihalardan, sefaretnâmelerden ve arşiv belgelerinden faydalanan Cevdet Paşa, batılı kaynakları da kullandı. Paşa, talebesi Selim Sâbit’e, efkârının teşekkülünde Michelet, Taine, İbn Teymiyye, İbn Haldun, Zehebî’nin kuvvetli tesirleri olduğunu; Hammer, Buckle, Macaulay ve Montesquieu’dan yararlandığını söyler.⁵⁴⁶ Kullandığı belgelerin bir kısmını yayımlanan ciltlerin sonunda yer alır. Eserinde Osmanlı tarihinin dışında Avrupa’daki gelişmeler hakkında da bilgi verir. Cevdet Paşa, Osmanlı Devleti’nin tarihini müesseseler tarihi içinde değerlendirir. “Bu bakımdan imparatorluğun yükselmesinin değil, çöküş devrinin tarihi olan eserinde, Osmanlı Devleti’ni Batılılaşmaya götüren yapısal değişmelerin derin bir açıklaması yer alır.”⁵⁴⁷

Tanzimat döneminde halkın aydınlatılması gerektiği fikri öne çıktı. Takvim-i Vekayi dışında özel gazeteler de neşredildi. Avrupa dillerini bilenlerin sayısı çoğaldı. Resmî tarihlerin dışında özel tarihlerin sayısında büyük bir artış görüldü. Batı tarzında okulların açılması ile bu okullarda tarih öğretimini yer vermeye ve tarih yazımında yeni usûller benimsenmeye başlandı. Yeni okullar için tarih ders kitaplarına duyulan genel ihtiyaç 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı tarih yazıcılığının gelişmesinde önemli bir aşamadır. Bu dönemde Avrupa’nın etkisiyle tarih kitaplarındaki çeşitlilik arttı. Geleneksel tarih yazıcılığının öykü ve tasvire dayanan yöntemleri varlığını, yeni ortaya çıkmış pragmatik yöntemle bir arada sürdürdü. Ders kitaplarının yazımında ahlakî özellikler ön plana çıktı. Birçok tarih

⁵⁴⁶ Bekir Kütükoğlu, “Tarihçi Cevdet Paşa”, *Vekayi’nüvis Makaleler*, İstanbul 1994, s. 370.

⁵⁴⁷ Zeki Arıkan, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Tarihçilik”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c.6, s. 1585.; Türkiye’de Cevdet Paşa hakkında farklı değerlendirmelerin tahlili için bk. Christoph K. Neumann, “Paradigmalar Arasında: Ahmed Cevdet ve Aidiyet”, *Düşünen Siyaset*, Sayı: 7-8, Ağustos-Eylül 1999, s. 219-234.

yazarı, daha iyi hükümet politikaları üretebilmek için tarihî olayların nedenlerini ve sonuçlarını araştırmak, açıklamak ve eleştirmek yolunda girişimlerden bulundular.

Eğitim alanında yapılan yenilikler, modernleşme yanlılarının amaçları doğrultusunda yapılacak bir tarih eğitimini şart koşuyordu. Bürokratların ve memurların eğitilebilmesi için tarih alanında sistemli bir düzenlemeye ihtiyaç duyuldu. Sosyoloji, politika, kültür ve medeniyet gibi konular tarih kitaplarında ele konusu altında ele alındı. Fransız tarihçilerden eserlerinden uyarlanan tarihsel sınıflandırmalar geleceğin devlet adamlarını yetiştirecek dersler olarak görülüyordu. Yeni devlet adamları, imparatorluğun başarılarını ve yenilgilerini böylece “modern” bir bakış açısından tanıyabileceklerdi.⁵⁴⁸

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı tarih yazıcılığının çehresini değiştiren önemli gelişmeler meydana geldi. Tercüme faaliyetlerinin hız kazandığı bu dönemde, batıda kaleme alınan tarih kitapları da Türkçe’ye aktarıldı. Dışarıda, Avrupa’da Türkiyat alanında yapılan çalışmalar, içeride de yankı buldu. Rus istilâsından kaçan Orta Asyalı Türkler, Osmanlı Devleti’nde Türkçülük fikrinin gelişmesinde rol oynadılar. Macaristan’da gelişen Turancılık fikri Osmanlı aydınları arasında da rağbet buldu. Böylece Türklerin İslâm öncesi tarihi ile ilgilenmeye başlandı. Bütün bunlar Türkçülük hareketinin doğuşuna ve gelişmesine yol açtı.⁵⁴⁹

Türkçülük hareketi başlangıçta kültürel bir kimliğe sahipti. Bu fikrin öncülerinden Ahmed Vefik Paşa, Osmanlılardan başka Türklerin de var olduğuna dikkat çekti. Ebu’l-Gazi Bahadır Han’ın Şecere-i Türki isimli eserini Osmanlı Türkçesi’ne çevirdi.⁵⁵⁰ Lehçe-i Osmanî isimli bir sözlük hazırladı. Bu eserinde Vefik Paşa, Arapça ve Fransıza kökenli kelimeler ile Türkçe kelimeleri ayrı cüzler halinde mütalaa eder. Yusuf Akçura bu eseri, Türkçülüğün önemli eserlerinden biri olarak kabul eder.⁵⁵¹

Vefik Paşa’nın eserleri arasında Fezleke-i Târih-i Osmânî önemli bir yere sahiptir. Onun eseri Osmanlı Devleti’nde modern tarih yazıcılığının doğuşu ve

⁵⁴⁸ Büşra Ersanlı Behar, *a.g.e.*, s.51-59.

⁵⁴⁹ Bernar Lewis’in “History-writing and National Revival in Turkey”, *Middle Eastern Affairs*, IV (1953)’den aktaran Hilmi Yavuz, *Osmanlı Devleti ve İslâmiyet*, İstanbul 1991, s. 236-241.

⁵⁵⁰ Bu eserin ancak 152 sayfasını çevirmeye muktedir olabilmıştır. Bk. Ebu’l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türki* (haz. Ahmed Vefik Paşa), İstanbul (ty). Eserin tam neşri, Rıza Nur tarafından yapılmıştır. *Türk Şeceresi. Şecere-i Türki* (çev. Rıza Nur), İstanbul 1925.

⁵⁵¹ Yusuf Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*, Ankara 1981, s. 18.

gelişiminde etkili olmuştur. Çağdaş tarihçiliğin usûllerini kabul eden Paşa, Osmanlı tarihini altı kısma tasnif ile inceler. Ona göre, “cihânın hâli dâ’ima bir kararda durmamasıyla Devlet-i Osmâniye’de dahi mesâlihînin rûş ve tabî’atı altı defa tagayyür edüb bu altı müddetin her biri târih-i hicretin yüz seneden ibaret olan birer asrına tesâdüf” eder. Bu kısımlardan, “fasl-ı evvelde binâ-yı devletin te’sisine ve fasl-ı sâlide tevsi’-i memlekete nasıl akdem olunduğu ve fasl-ı sâlisde Âl-i Osman evc-i âlâ-yı şan ve azimete terfi ettiği ve fasl-ı rabide kavanin ve nizamatın bazı mertebe ihlâli askerin itaatten çıkmasına ve milletin ihtilâline netice verdiği ve bu fenalığın müstevcib-i zaaf olarak fasl-ı hamisde artık umûr-ı hariciyece hayli mazarratı müstelzim olmuş ise de fasl-ı sadisde yine teceddüd-i usûl-i hükûmete karar vererek mihr-i saltanat tekrar kesb-i fer ve şevket eylediği” açıklanır.”⁵⁵² Bu bölümler yaklaşık bir asırlık zaman dilimlerine bölünmüştür. Paşa, her kısmın sonuna “Tetimme” adıyla tamamlayıcı bilgiler ekleyerek ilgili kısımların bir değerlendirmesini yapar; kültür ve medeniyet tarihi konulara yer verir.

Ahmed Vefik Paşa’nın öncülük ettiği periodization usûlu, dönemin Osmanlı tarihçilerini etkilemiştir. Batının pozitivist ve pragmatik tarihçiliğinde rastlanan bu usûle Osmanlı tarihçileri yabancı değildi. Organizmacı tarih anlayışının İbn Haldun’dan itibaren İslâm toplumlarında revaçta olduğu bilinmektedir. Mustafa Âli, Kâtib Çelebi, Naîmâ, Müneccimbaşı, Pîrizâde, Hayrullah, Abdullatif Subhi ve Ahmed Cevdet Haldun’un Osmanlı Devleti’ndeki başarılı temsilcileriydi.⁵⁵³ Vefik Paşa ile birlikte bu usûl, batılı bir çehre kazandı ve birçok tarih yazarını etkiledi. Tarih ders kitaplarında Fezleke-i Târih-i Osmânî tarzında tasnifler yapıldı. Ahmed Midhat Efendi’nin “Devlet-i Osmâniye”si, Mehmed Tevfik’in “Telhîs-i Târih-i Osmânî”si, Abdurrahman Şeref Efendi’nin “Târih-i Devlet-i Osmâniye”si Ahmed Vefik Paşa’nın eserinin etkisinde kaleme alınan eserlerdir.⁵⁵⁴

1870’lerde Türklerin geçmişlerini keşfetme süreçlerini hızlandıran önemli kitaplar neşredildi. Mustafa Celaleddin (Constantin Borzecki)’nin kaleme aldığı *Les Turcs anciens et modernes* isimli eser tarih çalışmalarında bir çığır açtı. Bu kitapta “Touro Aryanizm” nazariyesini geliştiren Celaleddin Paşa, Türklerin Avrupalılara

⁵⁵² Ahmed Vefik, *Fezleke-i Tarih-i Osmânî*, İstanbul 1286, s. 5.

⁵⁵³ Z. Fahri Fındıkoğlu, “Türkiye’de İbn Haldunizm”, 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, DTCF yay., İstanbul 1953, s. 153-163.

⁵⁵⁴ Osmanlı tarihlerindeki periodization hakkında bk. Erhan Afyoncu, “Ders Kitaplarında Osmanlı Tarihinin Dönemlere Ayrılması Meselesi”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 4, İstanbul 2001, s. 113-123.

yakın olduklarını lengüistik yollarla ispatlamaya ve “Touro Aryan” ırkının var olduğunu ispatlamaya çalıştı. Bu nazariyesi ile Türklerin beyaz ırktan geldiğini ispatlamaya çalışarak, Avrupalıların Türklere bakışını değiştirmeyi ve sempatisini kazandırmayı amaçlıyordu.⁵⁵⁵ Celaleddin Paşa, eserinde Latin dilinin ve medeniyetinin Türk kökenli olduğunu ileri sürdü.

Osmanlı'daki tarih çalışmalarını etkileyen bir diğer kaynak ise, Fransız şarkiyatçı Leon Cahun'un eseridir. Cahun, 1873 yılında Paris'de düzenlenen Birinci Oryantalistler Kongresi'nde bir tebliğ sundu. Bu tebliğde, kıyılarında prehistorik bir Türk halkının yaşadığı, eskiden varolmuş bir Orta Asya denizi tezini ileri sürdü. Ona göre bu deniz kuruyunca Türkler bir Avrasya haritasında gösterilen yollar boyunca göç etmişlerdi. Avrupa'ya gelen ilk Turanî kavim Türklerdi.

1860'larda ve 70'lerde Voltaire, Fenelon, Racine, Volney gibi Avrupalı düşünürler etkili oldu.⁵⁵⁶ Bunun yanında Victor Duruy'un General History of the Middle Ages (Tarih-i Mücmel-i Kurun-ı Vusta) gibi tarihî eserleri Türkçe'ye çevriliyordu. Fransız Maarif Bakanı ve aynı zamanda bir tarihçi olan Victor Duruy, bu yıllarda Osmanlı eğitim alanındaki reformları denetlemek amacıyla İstanbul'a gelmiş ve Mekteb-i Sultanî'nin kuruluşunda önemli etkileri olmuştu.

19. yüzyılın ikinci yarısında içte ve dışta Türkiyat çalışmaları gelişirken Rus Çarlığı, 1868'de Semerkand'ı işgal etti. 1873'te Hive Hanlığı Rus hâkimiyetine geçti. 1885 yılına gelindiğinde Ruslar, Türk hanlıklarının büyük kısmını elde etmişti. Türkistan'ın Ruslar tarafından sömürgeleştirilmesi, halife imajına yeni bir boyut kazandırdı. II. Abdülhamid, Müslümanları birlik ve dayanışmaya çağırıyordu.. Osmanlı aydınları o zamana kadar Orta Asya'daki ırkdaşlarının farkında değillerdi. Bu hadiselerden sonra, aydınlar arasında Pantürk ideolojisi canlanmaya başladı.

II. Abdülhamid döneminin tarih yazımı ve öğretimi konusundaki tutumu, tarih yazıcılığını olumsuz yönde etkiledi. Bu dönemde tarih dersleri sıkı bir kontrol altına alındı. Pek çok kitap toplatılarak imha edildi. Eğitim ve öğretim alanında bir çok yenilikler meydana gelmesine rağmen uygulanan sansür, tarihî ve lengüistik çalışmaların yavaşlamasına sebep oldu. Hemen her otokratik rejimde görülen bu sansür, genç kuşakların laik bir dünya görüşünü benimsemelerini ve özgür düşünce

⁵⁵⁵ Ercüment Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler*, Ankara 1997, s. 77.

⁵⁵⁶ Şükrü Hanioğlu, *Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti ve Jön Türklük 1889-1902*, İstanbul 1987, s. 21-25.

sahibi olmalarını istemiyordu. Sosyal bilimlerdeki sıkı denetim bunun bir ifadesiydi. Bunun yanında fen ve teknik bilimler desteklendi. Batıdaki gelişmeler yakından takip edilmeye çalışıldı. Öyle ki, Paris kimyagerlerinden Pasteur'ün henüz ispatlayamadığı "kuduz 'illetinin men'-i sirâyeti" için bulduğu tedavi şekli ve ilaçtan dolayı ilk taltif etmek isteyen Osmanlı Devleti oldu.⁵⁵⁷

Fen ve teknik bilimlerdeki gelişmeler karşısında Abdülhamid dönemi tam bir "tarih orucu"na sahne oldu. Umûmî tarihlerin muhtevasında bir çok değişiklik yapıldı. Kısa bir süre sonra da okutulması yasaklandı.⁵⁵⁸ Fransız İhtilâli'nin tesiriyle gençler arasında özgürlük ve hürriyet fikirlerinin yayılmasından endişe eden hükûmet, derslerden bu kısımları kaldırdı. İhtilâl ile ilgili kitaplar yasaklandı.⁵⁵⁹

II. Meşrutiyet'in yarattığı özgürlük atmosferinde ise, tarih kitaplarının sayısında büyük bir artış gözlenir. Bu dönemden itibaren tarih usûlleri, felsefesi, Umûmî tarih ve Avrupa tarihi ile ilgili eserlerin sayısı arttı.

Abdurrahman Şeref'in kaleme aldığı eserlerin büyük çoğunluğu, II. Abdülhamid dönemine aittir. Son dönem olayları ve devlet ricâli hakkındaki çalışmaları ise II. Meşrutiyet döneminde yazılmıştır. Şeref'in eserleri bu tarihî gelişmeler ışığında değerlendirilmelidir.

A. Tarihî Eserleri ve Çalışmaları

a. *Tarih-i Osmanî*, 2 cilt, İstanbul 1307, *Matbaa-i Mülkiye-i Şâhâne Destgâhı*, 285 ve 216 s.

Tarih-i Osmanî isimli eser, 1307 (1890) yılında yüksek öğrenim öğrencilerine okutulmak üzere tertib Mekteb-i Mülkiye-i matbaasında basıldı. Eserde, Medhal başlığı altında İslâm devletinin kuruluşundan Tevâif-i Mülûk dönemine kadar olan olaylar özetlenmiştir. Eserin asıl kısmında Osmanlı Devleti'nin Hicrî on birinci asrın başına kadar, ikinci cilt ise Kırım Savaşı dönemine kadar olan

⁵⁵⁷ BOA, Y.Mtv, 20/20.

⁵⁵⁸ Yusuf Akçura, "Tarih Yazmak ve Tarih Okutmak Usullerine Dair", 1. Türk Tarih Kongresi, İstanbul 1932, s. 578 ve 595.

⁵⁵⁹ BOA, Y.EE.KP, 86/16-1522.

siyasî ve sosyal olayları ele alır. Taşbaskı olan bu eserin 1898 yılında özet bir baskısı daha yapılmıştır.⁵⁶⁰

b. Tarih-i Devlet-i Osmaniye, 2 cilt, İstanbul 1309 ve 1312, Karabet Matbaası, 368 ve 431 s:

Abdurrahman Şeref'in Mülkiye müdürlüğü yaptığı sırada yayınlanan bu eseri, en bilinen eserleri arasında yer alır. Toplam iki cilttir. Eserde, yüksek öğrenimde okutulmak üzere yazıldığına dair bir kayıt vardır. Ders kitabı olduğu anlaşılan bu eser, döneminde oldukça rağbet görmüştür. Nitekim, eserin ikinci baskısı yapılmıştır. Birinci cildi 1315 yılında basılan Tarih-i Devlet-i Osmaniye'nin ikinci cildi 1318'de neşredilmiştir.⁵⁶¹

Abdurrahman Şeref, dönemin tarih anlayışı ve metoduna uygun olarak kaleme aldığı bu çalışmasında, Osmanlı Tarihini dönemlere ayırıp inceler. Birinci ciltte İslâm tarihine ait bir medhal yer alır. Eserin esas konusunu oluşturan Osmanlı tarihi ise, "Teessüs ve Tezelzül", "İntibah ve Te'eyyüd", "Şükûh ve İkbâl" ve "Tekmile-i Ulâ" başlıkları altında incelenir. Buna göre, birinci bâb olan "Teessüs ve Tezelzül" başlığında Osman Bey'den Ankara savaşı sonuna kadarki, ikinci bâbda "İntibah ve Te'eyyüd" başlığı ile Ankara savaşından II. Bayezid dönemi sonuna kadarki ve üçüncü bâbda "Şükûh ve İkbâl" başlığı ile de I. Selîm döneminden III. Murat dönemi sonuna kadarki siyasî gelişmeler ele alınır.

Dördüncü babda ise Tekmile-i Ulâ başlığı altında sosyal, ekonomik ve kültürel gelişmelere yer verilir ve klasik dönem Osmanlı müesseseleri anlatılır. Yazar bunları, "me'mûrîn-i devlet için bilinmesi lâbüd" bilgiler arasında sayar.⁵⁶² Abdurrahman Şeref, bu bölümde Mustafa Nuri Paşa'nın Netâyicü'l-Vukû'ât⁵⁶³ isimli esrinden faydalandığını yazar.⁵⁶⁴

⁵⁶⁰ Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Osmani*, İstanbul 1315, Karabet Matbaası, 302 s.

⁵⁶¹ Tarih-i Devlet-i Osmaniye'nin birinci cildinin "günümüz diline çevrilmiş" hâli mevcut ise de, bu çalışmada transkripsiyon kurallarına sâdik kalınmamış ve eseri yayına hazırlayanlar, kendilerinde tasarruf hakkı görenek bazı kısımları ve dipnotları yayımlamamışlardır. Bu yüzden bu çalışma dikkate alınmadı. Bk. Abdurrahman Şeref Efendi, *Osmanlı Devleti Tarihi- 1* (haz. Ahmet Demir-Mehmet Kafkas), İzmir 1995.

⁵⁶² Abdurrahman Şeref, *Târih-i Devlet-i Osmâniye*, c.1, İstanbul 1309, s. 3.

⁵⁶³ Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukû'ât*, 3 c., İstanbul 1294. Eserin bu baskısının ciltlerini bir arada görmek mümkün olamadı. Bu çalışmada eserin 1327 yılındaki dört ciltlik baskısı kullanıldı.

⁵⁶⁴ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s. 281, 1. dipnot.

Abdurrahman Şeref Efendinin bu eserini farklı kılan özellik, onun feodalite ve Osmanlı arazi sistemini karşılaştırmasıdır. O, Osmanlı Devleti'nde feodalitenin varlığından bahseden ilk tarihçilerdendir. Bu hususta Ahmed Cevdet Paşadan etkilendiğine kuşku yoktur. Şeref'e göre, "Feth-i istilâ ile kişver-i küşâ olan akvâmda hükümdârânın ma'iyyetinde fedâkârâne hizmet eden ümerâ ve erbâb-ı seyfiyye mükâfât olarak sancaklar tevcîh olunduğu ve bu vechle memâlik-i meftûhanın intifâ'-ı maddîsine anlar dahi teşrîk edildiği vâki' ve emsâliyle sâbit olmağla Avrupa'yı garbîde kurûn-ı vustâ ibtidâlarında zuhûr ve te'essüs eden feodalite usûlünün menşe'î bizde dahi mevcûd idi." Batıdaki feodal düzenin bozukluğuna, sosyal ve siyasî hayatta yarattığı sıkıntılara dikkat çeken Şeref Efendi, ümmetin âdâb-ı mâlisûsası ve vâz'-ı kanûnlarını tedâbir-i devr-i endişânesi hasebiyle Osmanlı Devleti'nde böyle sıkıntılar yaşanmadığını yazar. Bundan sonra ise, Batı feodal düzeni ile Osmanlı Devleti'nde feodal düzen diye isimlendirdiği yapıyı karşılaştırır. Ona göre, "Bizim feodalite ile Avrupa feodalitesi beynindeki fark-ı 'azîm şundan mütevellid idi ki bizde en büyük dirlikler olan haslar mansıb ile kâ'im olduğu hâlde Avrupa'da evlâdiyet şartıyla ümerâyaya verilmiş idi. Bir de bizde dirliklerin kâffe-i merâtib-i berât-ı hümâyûn ile taraf-ı pâdişâhîden i'tâ ve tevcîh olunduğu hâlde Avrupa'da has sâhibleri ze'âmetleri ve zü'amâ timarları ve hakezâ bilâ-istîzân istediklerine tevcîh ederler idi. Fazla olarak Avrupa'da has sâhibleri sikke darb etmek ve hükkâmı 'azl ve nasb ile kendi nâmlarına icrâ-yı hükm ve 'adâlet eylemek müsâ'adât-ı muzırrasına mâlik idiler. Binâen-alâ-zalik mürûr-ı zaman ile işe sû'-i isti'mâlât girince çünkü sû'-i isti'mâl dâ'ima fenâyaya yardım ettiğinden Avrupa'da muzır feodalitenin fevt ve rasânet bulmasını ve bizdeki usûl-i hasenenin derhâl giriftâr-ı za'af ve inhilâl olmasını mü'eddî ve müntic oldu."⁵⁶⁵

Osmanlı Devleti'nde feodal düzenin olup olmadığı bugün de tartışılan konular arasında gelmektedir.⁵⁶⁶ Bu mesele konumuzun dışındadır. Ancak, dikkate

⁵⁶⁵ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s. 315-316. Benzer görüşleri Zübdetü'l-Kıyas isimli eserinde de sergiler.

⁵⁶⁶ Feodalite üzerine kapsamlı bir çalışma için bk. Marc Bloch, *Feodal Toplum*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara 1983. Osmanlı Devleti'nde feodal düzen ile ilgili çalışmalar Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1980; Mehmet Ali Kılıçbay, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Ankara 1982; Nicoară Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devletinde Timar* (çev. M. Ali Kılıçbay), Ankara 1985; Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu. Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996, aynı yazar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, İstanbul 2000; Taner Timur, *Osmanlı Toplumsal Düzeni*, Ankara 1994; aynı yazar, *Osmanlı Çalışmaları. İlk Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, Ankara 1996.

değer husus Abdurrahman Şeref'in Osmanlı timar ve üretim sistemini feodal düzen ile açıklayan ilk kimselerden oluşudur.

Târih-i Devlet-i Osmaniye isimli eseri ile Tarih-i Osmânî isimli eser mukayese edildiğinde aralarında pek fazla fark olmadığı görülür. Tarih-i Devlet-i Osmâniye'nin birinci cildindeki mukaddime ve sekizinci sayfada yer alan dipnot, *Tarih-i Osmânî*'de yoktur. *Tarih-i Devlet-i Osmâniye*'nin birinci cildinde "Medhal" başlığı altında verilen İslâm Tarihinin kısa özeti *Tarih-i Osmânî*'de "Mukaddime" başlığı ile yer alır. Bu küçük farklar dışında ise iki eserin muhtevası aynıdır. Bu cümleden olarak, Abdurrahman Şeref'in *Tarih-i Osmânî* adlı eseri daha sonra *Tarih-i Devlet-i Osmâniye* adı ile yayımladığı iddia edilebilir.

Eserin birinci cildinde Abdurrahman Şeref'in tarih görüşünü yansıtan bir mukaddime yer alır. Ona göre, "mekâtib için ders kitâbı yazmak müşkilâtı en ziyâde târihte zâhir ve âsikâr olub çünkü vekâyî'in sırasıyla zikr ve ta'dâdından 'ibâret olan muhtasarât bu fennin ders olarak okutulmasından intizâr olunan menâfi'i mutazammın olmadığı hâlde tafsîlâta girişmek dahi fâ'ide ve imkânın hâricindedir. Şeref Efendi, hekîm-i zü-fünûn İbn Haldun'un "hikmet-i tarih" ile Tarih biliminde bir çığır açtığını söyler. Haldun'un görüşleri Avrupalılar tarafından da takdir edilmiştir. Bu görüşleri Abdurrahman Şeref eserine yazdığı mukaddimede özetler. Buna göre, hikmet-i tarih, "havâdis-i kevnîye ve tağyirât-ı şe'niyeyi tecârüb ve müşâhedât-ı mütetâbi'adan münba'is bir kânûn-ı nazariye tâbi' farz ederek vukû'âtın yalnız sûret-i cereyânını nakl ve hikâye ile iktifâ etmeyüb esbâb ve netâyicini dahi taharri ve istiksâ ve ahvâl-i câriyeden suver-i âtiyeye intikâl eylemekdir işte terbiye-i tarihiyeyi tazammun eden yalnız bu tarîk-i müstahsendir."⁵⁶⁷ O, mekteplerde okutulmak üzere telhîs ve tedvîn edilen eserlerin bu hususları dikkate almadığını yazar. Bunun yanında yüksek öğretim kurumlarında (mekâtib-i 'âliye) okutulmaya elverişli bir tarih kitabının olmadığından şikayet eder.

Abdurrahman Şeref eseri kaleme almaktan maksadının, öğrencilerin "terbiye-i ahlâkiyesi ve hizmet-i devletde sülûk edilecek râh-ı mustakîmi öğrenmesi" olduğunu yazar.⁵⁶⁸

⁵⁶⁷ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s. 2-3.

⁵⁶⁸ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s. 4.

Eserin ikinci cildi ise, 1003 (1595) yılından 1272 (1856) yılına kadar olan olayları ihtiva eder.⁵⁶⁹ Bunun yanında “biri nizâmât-ı kadîmenin nasıl bozulduğunu ve diğeri teşkîlât-ı ahîreyi ma’ruf iki de tekmileyi havidir.” Bu ciltte, birincinin devamı olacak şekilde beşinci bâbdan başlar. “Tevakkuf ve Teşettüt” başlığı altında III. Mehmed döneminden IV. Mehmed dönemine kadarki siyasî gelişmeler, altıncı bâbda Köprülülerin devr-i vezâretindeki ve yedinci bâbda ise Fâzıl Ahmed Paşanın vefâtından Yaş mu’âhedesine kadar olan siyasî gelişmeler ele alınır.

Sekizinci bâbda Ortaçağ ve Yeniçağ Avrupa’sında meydana gelen gelişmeler konu edilir.. Dokuzuncu bâb ise, “Teceddüdât ve Terakkiyât” başlığını taşır. Yazar bu kısımda, “Paris mu’âhedesinde kitâbımıza nihâyet vereceğimizden devr-i teceddüdât ve terakkiyât zamânımıza kadar mümtedd ise de 1272 târihinde kesmeye mecbûr olduk.” diye yazmaktadır.⁵⁷⁰ Bunun sebebini ikinci cilde yazdığı mukaddimede açıklar: “Kudemânın kavli-i muhtârınca vukû’ât-ı târih dâ’iresine girmek için üzerinden lâ-akall otuz sene geçmiş olması lâzım olub daha otuz senelik olmayan vekâyi’-i cedîde politika yani siyâsiyâta ‘â’id olduğundan biz dahi Târih-i Devlet-i Osmâniye’yi Kırım seferine nihâyet veren Paris mu’âhedesinde kesmeği tensîb-i ihtiyar eyledik”⁵⁷¹

Onuncu bâbda “Tekmile-i sâlise” başlığı ile Avrupa Tarihi ve Osmanlı Devleti’nde 19. yüzyılda yapılan ıslahatlar ele alınır. Abdurrahman Şeref Efendi, bu bölümde 1856 tarihine sadık kalmaz ve hemen hemen kendi yaşadığı zaman kadarki gelişmelerden bahseder.

Abdurrahman Şeref, Avrupa Tarihi ile Osmanlı Tarihini araştırmak isteyenlere kolaylık sağlamak maksadıyla hicrî ve milâdî takvimleri bir arada kullanmıştır. Bunun yanında hicrî ve milâdî tarihleri birbirine çevirmek için formüller vermiştir.⁵⁷²

Abdurrahman Şeref, Osmanlı Tarihini talebelere etrafiyla öğretmek ve “fütûhât-ı celîle-i Osmâniyeyi derece derece irâ’e ve taht-ı hükûmet-i seniyyeye dâhil olan memâlik-i cesîmeyi ihâta eylemek” maksadıyla Maarif Nezâreti’ne verdiği

⁵⁶⁹ Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmâniye*, c.2, İstanbul 1312, Karabet Matbaası, 431 s.

⁵⁷⁰ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s. 283.

⁵⁷¹ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s. 2.

⁵⁷² Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s. 3-4, dipnot.

arzuhâlde eserine harita eklemek ister.⁵⁷³ Ancak bu arzusu kabul görmemiş olacak ki, Tarih-i Devlet-i Osmaniye’de harita yoktur. Maarif Nezareti, maddî imkânsızlıkları ileri sürmüş, bunun yerine Abdurrahman Şeref’e eserin satışından yüzde on iki te’lif bedeli vermeyi uygun gördü. Arşiv belgesinde bu mazeretin ileri sürülmesine yanında, o dönemin zihniyeti de esere haritanın eklenmesinde etkili oldu. Tanzimat döneminde, haritalar, “İslâmda resim ve sûret yasaktır” iddiası ile yasaklandı. Birçok harita “hela kuburlarına dökülerek” ortadan kaldırdı.⁵⁷⁴ Abdurrahman Şeref’in kaleme aldığı Coğrafya-yı ‘Umûmî isimli eserinde de hiç harita yoktur. Buna karşın istibdât rejiminin zayıfladığı dönemde kaleme aldığı Coğrafya Dersleri isimli eserinde ise haritaların bolluğu dikkat çekmektedir.

Abdurrahman Şeref’in bu eseri, muhtevası ve konuların ele alınış şekilleri bakımından Osmanlı Devleti’nde modern tarihçiliğin ilk örneklerinden sayılır. Metodolojik açıdan, yer-zaman mefhumları, sebep-sonuç ilişkileri, kaynakların mukayesesi bakımından oldukça dikkat çekicidir. Yazar, muhtelif kaynaklardan yapılan alıntılarını tırnak içinde verdiği gibi, kullandığı kaynakları dipnotlarda gösterir. Ayrıca Osmanlı tarihini mütalaa etmek isteyenlere kolaylık sağlamak amacıyla bazı kaynakları sıralamıştır. Bunlar, aynı zamanda onun kullandığı kaynaklardır. Abdurrahman Şeref’in verdiği kaynaklar arasında Tâcü’t-Tevârîh⁵⁷⁵, Peçevî Tarihi⁵⁷⁶, Na’imâ Tarihi⁵⁷⁷, Râşid Tarihi⁵⁷⁸, Küçük Çelebizâde ‘Âsım Tarihi⁵⁷⁹, ‘İzzî Tarihi⁵⁸⁰, Vâsıf Tarihi⁵⁸¹, Cevdet Tarihi⁵⁸², Lütî Tarihi⁵⁸³, Müneccimbaşı Tarihi⁵⁸⁴,

⁵⁷³ BOA, ŞD, 212/9.

⁵⁷⁴ Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, İstanbul 1332, s. 51.

⁵⁷⁵ Hoca Saadeddin Mehmed İbn Hasancan, *Tâcü’t-Tevârîh*, 2 c., İstanbul 1279-1280. Eserin yeni harflerle sadeleştirilmiş bir baskısı yapılmıştır. Hoca Sadettin Efendi, *Tacü’t-Tevarih* (haz. İsmet Parmaksızoğlu), 5 c., İstanbul 1979 ve Ankara 1999.

⁵⁷⁶ İbrahim Peçevî, *Târih-i Peçevî*, 2 c., İstanbul 1283. Eserin yeni harflerle sadeleştirilmiş bir baskısı yapılmıştır. Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi* (haz. Bekir Sıtkı Baykal), 2 c., Ankara 1999.

⁵⁷⁷ Giridî Mustafa Na’imâ, *Na’imâ Târihi. Ravzatü’l-Hüseyin fî Hülâsat-ı Ahbarü’l-Hafikeyn*, 6 c., İstanbul 1280. eserin yeni harflerle sadeleştirilmiş baskısı vardır. *Naima Tarihi* (sad. Zuhuri Danişman), 6 c., İstanbul 1967-1969.

⁵⁷⁸ Mehmed Râşid, *Târih-i Râşid*, 5 c., İstanbul 1282.

⁵⁷⁹ Küçük Çelebizâde ‘Âsım, *‘Âsım Târihi*, İstanbul 1153.

⁵⁸⁰ ‘İzzî Efendi, *‘İzzî Târihi*, İstanbul 1199.

⁵⁸¹ Ahmed Vâsıf, *Vâsıf Târihi*, 2 c., İstanbul 1219. Eserin kütüphanelerde mevcut üç nüshası karşılaştırılarak, oldukça kapsamlı bir açıklama ile beraber transkripsiyonu yayılmıştır. Bk. Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü’l-Âsâr ve Hakâikü’l-Ahbâr* (haz. Mücteba İlgürel), Ankara 1994.

⁵⁸² Ahmed Cevdet, *Târih-i Cevdet* (Tertib-i Cedîd), 12 c., İstanbul 1309. Abdurrahman Şeref’in eseri de aynı yılda basıldığına göre, yazar eserin ilk tertibini kullanmış olmalıdır. İlk tertibi görmek mümkün olmadı. Eserin sadeleştirilmiş hâli de mevcuttur. Ancak pek kullanışlı değildir. Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet* (sad. Dündar Günday), 6 c., İstanbul 1994.

⁵⁸³ Ahmed Lütî Efendi, *Târih-i Lütî*, 7 c., İstanbul 1290-1306. Eser aslında 15 cilttir. Ancak Abdurrahman Şeref kitabını yazdığı sırada 7 cildi yayımlanmıştı. Lütî Tarihi’nin sekizinci cildi 1328

‘Âli Tarihi⁵⁸⁵, Mir’ât-ı Kâ’inât⁵⁸⁶, Târih-i Selânîkî⁵⁸⁷, Hasan Beyzâde Tarihi⁵⁸⁸, Silâhdâr Tarihi⁵⁸⁹, Kâtib Çelebi’nin Fezleke’si⁵⁹⁰, Nuhbetü’t-Tevârih⁵⁹¹, Mürî’ü’t-Tevârih⁵⁹², ‘Âsım Tarihi⁵⁹³, Şânizâde Tarihi⁵⁹⁴, Solakzâde Tarihi⁵⁹⁵, Gülşen-i Ma’ârif⁵⁹⁶, Hayrullah Efendi Tarihi⁵⁹⁷, Haber-i Sahîh⁵⁹⁸, Netâyicü’l-Vukû’ât⁵⁹⁹, Enderûn Tarihi⁶⁰⁰, Şakâ’ik-i Nu’mâniye⁶⁰¹ ve zeylleri, Hadîkatü’l-Vüzerâ,⁶⁰²

yılında Abdurrahman Şeref Efendi tarafından yayımlandı. Geri kalan ciltler Münir Aktepe tarafından yayımlandı. Bk. Ahmed Lütfi Efendi, *Târih-i Lütfi*, c.8, İstanbul 1328; Ahmed Lütfi Efendi, *Vak’anivîs Ahmed Lütfi Efendi Tarihi* (haz. Münir Aktepe), c.9, İstanbul 1984, Ahmed Lütfi Efendi, *Lütfi Tarihi* (haz. Münir Aktepe), c. 10-15, Ankara 1988-1993. Ayrıca son zamanlarda eserin yeni bir baskısı daha yapıldı. Ahmed Lütfi Efendi, *Vak’anivîs Ahmed Lütfi Efendi Tarihi* (haz. Yücel Demirel), 8 c., İstanbul 1999.

⁵⁸⁴ Müneccimbaşı Dede Derviş Ahmed, *Tercüme-i Tarih-i Müneccimbaşı*, 3 c., İstanbul 1285. Eserin Osmanlı Tarihi ile ilgili kısmı Türkçeye çevrilmiştir. Müneccimbaşı Dede Derviş Ahmed, *Camiü’d-Düvel. Osmanlı Tarihi (1299-1481)* (haz. Ahmet Ağraçka), İstanbul 1995.

⁵⁸⁵ Mustafa b. Ahmed b. Abdülmevâlî (‘Âli), *Künhü’l-Ahbâr*, 5 c., İstanbul 1277. Eserin geri kalan ciltleri basılmamıştır. Geniş bilgi için bk. Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli. Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, İstanbul 1996.

⁵⁸⁶ Milli Kütüphane’de kaydı olmasına rağmen bu eseri görmek mümkün olmadı.

⁵⁸⁷ Mustafa Selânîkî, *Tarih-i Selânîkî li-Mustafa Efendi*, İstanbul 1281. Eser yeni harflerle de yayımlanmıştır. Bk. Selânîkî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânîkî* (haz. Mehmet İpşirli), 2 c., Ankara 1999. Selânîkî’nin hayatı ve eseri hakkında bir değerlendirme için bk., Mehmet İpşirli, “Mustafa Selânîkî and His History”, *TED*, Sayı: 9, İstanbul 1978, s. 471-472.

⁵⁸⁸ Hasan Beyzâde’nin *Tevârih-i Âl-i Osmân* isimli eseri yazma hâlinindedir. Anlaşılan Abdurrahman Şeref Efendi, bu yazmayı görmüştür. Bk. Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, c.3, İstanbul 1975, s. 62-63; Cavid Baysun, “Hasan Beyzâde Ahmed Paşa”, *TM*, c.10, İstanbul 1951-1953, s. 321-340; Orhan F. Köprülü, “Hasan-Beyzâde”, *İA*, c.5/1, İstanbul 1997, s. 334-337.

⁵⁸⁹ Silâhdâr Tarihi 1928 yılında yayımlandığına göre, Abdurrahman Şeref Efendi bu eserin yazmalarını görmüştür. Bk. Fındıklılı Silâhdâr Mehmed, *Silâhdâr Târihi*, 2 c., İstanbul 1928.

⁵⁹⁰ Kâtib Çelebi, *Fezleke-i Kâtib Çelebi*, İstanbul 1287.

⁵⁹¹ Mehmed b. Mehmed, *Nuhbetü’t-Tevârih ve’l-Ahbâr*, İstanbul 1276.

⁵⁹² Abdurrahman Şeref Efendi, bu eserinde yazmasını görmüş olmalıdır. Eser yeni harflerle yayımlanmıştır. Şem’dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mürî’ü’t-Tevârih* (haz. Münir Aktepe), 3 c., İstanbul 1976-1981.

⁵⁹³ Şeref’in kastettiği Mütercim Ahmed Âsım’ın tarihi olmalıdır. Mütercim Ahmed ‘Âsım, *Târih-i ‘Âsım*, 2 c, İstanbul (tarihsiz)

⁵⁹⁴ Şânizâde Mehmed ‘Atâullah, *Târih-i Şânizâde*, 4 c., İstanbul 1290.

⁵⁹⁵ Solakzâde Mehmed Hemdemî, *Solakzâde Târihi. Târih-i Âl-i Osmani’l-Solakzâde*, İstanbul 1297. Eser yeni harflerle yayımlanmıştır. Bk. Solakzâde Mehmed Hemdemî, *Solakzâde Tarihi* (sad. Vahit Çabuk, 2 c., Ankara 1989.

⁵⁹⁶ Ferâizcizâde Mehmed Sa’îd, *Târih-i Gülşen-i Ma’ârif*, 2 c., İstanbul 1252.

⁵⁹⁷ Hayrullah, *Târih-i Devlet-i ‘Aliyye-i Osmâniye*, 18. c, İstanbul 1217 (?) -1292. Eser yeni harflerle yayımlanmıştır bk. Hayrullah Efendi, *Osmanlı Devleti Tarihi* (sad. Zuhurî Danişman), 7 c., İstanbul 1971-1972.

⁵⁹⁸ Mehmed Mahzar Fevzî, *Haber-i Sahîh*, 5 c., İstanbul 1290-1293.

⁵⁹⁹ Eserin ikinci baskısı 1327 yılında yapıldığına göre Abdurrahman Şeref, ilk baskısından faydalanmıştır. Bu eserin ilk baskısı 3 cilttir. E’s-seyd Mustafa, *Netâyicü’l-Vukû’ât*, 3 c, İstanbul 1294. Eser, daha sonra Mehmed Gâlib’in Mustafa Nuri Paşa’nın notlarını eklemeleriyle yeniden basılmıştır. E’s-Seyd Mustafa, *Netâyicü’l-Vukû’ât*, 4 c., İstanbul 1327. Bunun yanında kitap, yeni harflere de çevrilmiştir. Bk. Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat. Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi* (sad. Neşet Çağatay), Ankara 1992. Bu sadeleştirilmiş metin pek kullanışlı değildir.

⁶⁰⁰ Hafız Hızır İlyas, *Târih-i Enderun*, İstanbul 1276. Eser yeni harflerle sadeleştirilerek yayımlanmıştır. Bk. Hafız Hızır İlyas Ağa, *Tarih-i Enderun / Letaif-i Enderun* (sad. Cahit Kayra), İstanbul 1987. Bu çalışmanın da kullanışlı olduğu iddia edilemez.

Devhatü'l-Meşâyih⁶⁰³, Sefinetü'r-Rü'esâ⁶⁰⁴, Sicill-i Osmânî⁶⁰⁵, Yeniçeriler Tarihi (yazar, Ahmed Cevad Paşanın Tarih-i Askerî-i Osmanî isimli eserini kastediyor olmalı)⁶⁰⁶ ve Hammer Tarihini⁶⁰⁷ sıralar.

Mükrimin Halil Yinanç, Abdurrahman Şeref'in bu eserini Türkçe'de Batı usûlünde yazılmış eserlerden sayar. Ona göre, "Abdurrahman Şeref Efendinin sâlifü'z-zikr âsârı arasında şâyân-ı tedkîk ve mühim olanı Târîh-i Devlet-i 'Osmâniye'dir, ve müşârünileyhin sebeb-i iştihârı da bu eseridir. Zamânının mekâtib-i 'âliyesine mahsûs olmak üzere te'lif edilen bu kitâb, lisânımızda garb usûlünde yazılan eserlerdendir. Abdurrahman Şeref Efendi, bu eserinde eski şark müverrihleri gibi yalnız vâkı'ât-ı siyâsiyeden bahs etmemiştir; 'Osmânî tarihini devrelere ayırarak, her devre nihâyetine ayrıca bir de medeniyet faslı 'ilâve eylemiştir. Bundan başka garb müverrihleri tarzında vekâyi'in tahlil ve tenkîdine de imkân derecesinde hasr-ı himmet eylemiş ve ilk def'a ilmî bir Osmânî târîhi yazarak zamânın o kadar şiddetli tazyîkine rağmen tenkîdâtını yine sarîh bir sûrette yapmaya muvaffak olmuştur."⁶⁰⁸ Bundan sonra onun kullandığı kaynakları sıralayan Mükrimin Halil, bunlar arasında bilhassa Netâyicü'l-Vukû'ât üzerinde durur. Abdurrahman Şeref Efendi'ye rehber ve mehzaz olan kaynaklar arasında bu eser birinci sırada gelir. Buna göre Şeref Efendi, "teşkilât ve te'sîsâta dâ'ir olan mübâhisi ale'l-ekser ondan

⁶⁰¹ Taşköprüzâde Ahmed, *Şakâ'ik-i Nu'mâniye*, İstanbul 1269; Taşköprüzâde Ahmed, *Hadâ'ikü's-Şakâ'ik* (çev. Mehmed Mecdi), İstanbul 1269. Eserin tıpkı basımı yapılmıştır. Bk. *Şakâ'ik-i Nu'mâniye ve Zeylleri* (neşr. Abdülkadir Özcan), 5 c., İstanbul 1989.

⁶⁰² Osmânzâde Tâ'ib Ahmed, *Hadikatü'l-Vüzerâ ve Zeylleri*, 4 c., İstanbul 1271. Eserin tıpkı basımı yapılmıştır. Bk. 'Osmânzâde Tâ'ib Ahmed, *Hadiqat ül-vüzerâ (Der Garten der Wesire). Mit den Fortsetzungen (zeyl) des Dilâver Ağazâde 'Ömer Efendi, Ahmed Gâvid und Bağdâdî 'Abd ül-fettâh Sevqet*, Freiburg 1969.

⁶⁰³ Esere, Münîb, Süleyman Fâ'ik ve Mektûbizâde 'Abdülazîz tarafından zeyller yazılmıştır. Eser bu zeyllerle birlikte yayımlanmıştır. Müstakimzâde Süleyman Saadeddin, *Devhatü'l-Meşâyih mâ'a-Zeyl* (der. Ahmed Rif'at b. İsmâil), İstanbul (tarihsiz).

⁶⁰⁴ Ahmed Resmî, *Halifetü'r-Rüesâ / Sefinetü'r-Rüesâ*, İstanbul 1269. Bekir Küttükoğlu, Halifetü'r-Rüesâ terkininin yanlış olduğunu ve bunun Halikatü'r-Rüesâ olması gerektiğini söyler. Bk. Bekir Küttükoğlu, *Vekayi'nüvis Makaleler*, İstanbul 1994, s. 206; Ahmed Resmî Efendi, *Hamiletü'l-Küberâ* (haz. Ahmet Nezihi Turan), İstanbul 2000, s. 12.

⁶⁰⁵ Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmânî yahud Tezkere-i Meşâhir-i Osmâniye*, 4 c., İstanbul 1308-1311. Eser bu tarihten çok önce hazırlandığı hâlde, II. Abdülhamid'in Matbaa-i Âmire'yi kapatmasından dolayı kitaplar matbaada kapalı kalmış ancak 1908 yılında piyasaya çıkabilmiştir. Dolayısı ile Abdurrahman Şeref bu eserlerin nüshalarını gödmüş olmalıdır. bk. M. Orhan Bayrak, *Osmanlı Tarihi Yazarları*, İstanbul 2002, s. 247.

⁶⁰⁶ Ahmed Cevad Paşa, *Târîh-i Askerî-i Osmânî. Yeniçeriler*, İstanbul 1297.

⁶⁰⁷ Hammer'in eseri 1325-1335 yılları arasında Türkçe'ye çevrildiği dikkate alınırsa Abdurrahman Şeref Efendi, kitabın Fransızca tercümesini kullanmış olmalıdır. Eser, 1835-1843 yılları arasında J.J. Helbert tarafından Almanca'dan Fransızca'ya aktarılmıştır. Bk. İlber Ortaylı, "Hammer- Purgstall, Joseph Freiherr von" *DİA*, c.15, İstanbul 1997, s. 491-494.

⁶⁰⁸ Mükrimin Halil, "Abdurrahman Şeref Efendi", s. 212.

almışdır. Târîhindeki fikr ve kanâ'atlerin ekserisi de o kitâbdan mülhem olmuştur. 'Ulûm ve fûnûn hakkındaki bahslerle Tanzîmât'dan sonraki fasl kendisinin eser-i tedkîk ve tettebbu'udur. Zamânındaki garb müverrihleri gibi cümle cümle me'haz göstermemesi eserin mekteblere mahsûs olmasındandır. Bununla beraber tasnîf edilmiş ve münekkidâne yazılmış olması esere ayrıca bir kıymet verir."⁶⁰⁹

Cemâleddîn'in âyine-i Zürefâ'sına yazdığı eklerde Ahmed Cevdet, Şeref'in bu eseri hakkında, "Târîh-i Osmânîsi muhtasardır. Ancak üslûb-ı ifâde ve kitâbdan ta'allüm edecekleri tarîk-i ta'mîki irâ'esi şâyân-ı istihsândır kitâb münakkah ise de tevârîh-i sâ'irede sahîfeler okunmak sûretiyle ıttilâ' peydâ edilecek nukât-ı esâsiyeyi bir vuzûh, bir îcâz ile nazar-ı dikkate 'arz etmeği fevt etmez ve kâri'i tamîka da'vet eder." sözlerine yer verir.⁶¹⁰

c. Fezleke-i Tarih-i Devlet-i Osmâniye, İstanbul 1312, Kasbar Matbaası, 194 s:

Eser, Tarih-i Devlet-i Osmâniye'nin özeti olup, liselerde okutulmak üzere yeni programa göre kaleme alınmıştır. Bu husus, eserin üzerinde kayıtlı olduğu gibi, Abdurrahman Şeref'in yazdığı bir arzuhâlde de görülür. Buna göre, "eksîr-i nazar-ı 'avâtıf-ı küster-i şehensâhîleri eseriyle bundan akdem te'lifine muvaffak olduğu devlet-i ebed-müddet-i 'Osmâniyeleri tarihini vilâyât-ı mahrûsa-i şâhânelerinde nev be nev küşâd buyurulmakda olan mekâtib-i idâdiye şâkirdânına muhtasar sûretde okutulmak üzere bu kere fezleke sûretinde telhîs ve tertîb" eylemiştir. Eserden bir nüsha da padişaha sunan Abdurrahman Şeref, padişahın tashîhât ve ta'dîlât emri karşısında eserinde değişiklikler yapacağını belirtir.⁶¹¹

Eser dokuz bâbdan oluşur. İslâm tarih ve devletleri ile ilgili herhangi bir mukaddime yoktur. Avrupa tarihi ile ilgili bilgiler de diğer eserine nazaran oldukça cüz'idir ve bu tarihin Osmanlı Devletiyle olan ilgisi ile sınırlıdır. Bunun yanında, Târîh-i Devlet-i 'Osmâniye'deki tasnifini bu eserinde de uygulayan Abdurrahman Şeref, birinci bâbda "İstiklâl-i Osman Handan Ankara vak'asına kadar", ikinci bâbda "Sultan Bâyezîd-i Evvel'in vefâtından Sultan Selîm-i Evvelin

⁶⁰⁹ Mükrimin Halil, "a.g.m.", s. 212-213.

⁶¹⁰ Cemâleddîn, *a.g.e.*, s. 156.

⁶¹¹ BOA, *Y.EE*, 143/32.

cülûsuna kadar”, üçüncü bâbda “Sultan Selîm-i Evvelin cülûsundan Sultan Mehmed Sâlisin cülûsuna kadar” beşinci bâbda “Sultan Mehmed Sâlisin cülûsundan Köprülü Mehmed Paşanın sadâretine kadar”, altıncı bâbda “Köprülülerin devr-i vezâreti”ni, yedinci bâbda “Fâzıl Ahmed Paşanın vefâtından Yaş mu’âhedesine kadar”, devr-i teceddüdât ve terakkiyât adını verdiği dokuzuncu bâbda ise Yaş mu’âhedesinden Paris mu’âhedesine kadar” olan siyasi olayları inceler. Eserin dördüncü ve sekizinci bâbları birer tekmile olup sosyal ve kültürel konular ile ilgilidir. Bunun yanında Fezleke’nin sonuna eklenen bir hâtîme ile de “teşkîlât ve tensikât-ı ahîre” konu edilir.

Târîh-i Devlet-i ‘Osmâniye’nin aksine bu eserinde kullandığı kaynaklar hakkında herhangi bir bilgi vermeyen Abdurrahman Şeref Efendi, Fezleke-i Târîh-i ‘Osmâniye’yi hikâye tarzında kaleme alır.

d. Fezleke-i Tarih-i Düvel-i İslâmiye, İstanbul 1301, Mahmud Bey Matbaası, 212 s:

Abdurrahman Şeref’in bu eseri, Mekteb-i Sultanî’de Müslüman öğrencilerin dinî akîdelerinin zayıfladığından kaygılanan devletin istekleri doğrultusunda hazırlanmıştır. Nitekim eserin mukaddimesinde bunu teyit eden görüşleri öne sürer. Buna göre, “Mülkümüzün en muntazam mekâtibinden olan Mekteb-i Sultanî’de dahi Târîh-i ‘Umûmî lisân-ı Fransevî üzere okutturulmakta olup ancak Frenk mu’allimleri Târîh-i İslâm ile çendân me’lûf olmadıklarından Târîh-i İslâm’ın ayrıca lisân-ı ‘Osmânî üzere tedrîsi hakkında şeref-sünûh ve sadr buyurulan irâde-i isâbet-âde-i hazret-i cihânbâri muktezâ-yı münîfi üzere ders-i mezkûr ‘uhde-i ‘âcizâneme ihâle olunmağla okutduğum derslerin icmâl ve tertîbinden işbu risâle-i muhtasara husûle gelmiştir.”⁶¹² Bu noktada tarihe mürebbîlik hizmetini yakıştıran yazar, “kâffe-i memâlik-i mütemeddinenin mekâtib-i ‘umûmiyesinde fenn-i mezkûrun talebeye ders olarak” okutturulmasını amaçlar.

Eser, “Asr-ı Saadet, Hulefâ-i Râşidîn ve Devlet-i Emeviyye” dönemlerini ihtiva eder. Abdurrahman Şeref Efendi “bi-lütf-i Te’âlâ ‘Asr-ı Sa’âdet ve Devlet-i Emeviyye vekâyi’i bu cüzde tahrîr olunarak sâ’ir cüzlerin dahi sırasıyla tertîbine mübâşeret olunmuştur.”⁶¹³ yazmakta ise de bahsettiği cüzler yayımlanmamıştır.

⁶¹² Abdurrahman Şeref, *Fezleke-i Tarih-i Düvel-i İslâmiye*, İstanbul 1301, s. 2.

⁶¹³ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s. 2.

Bunun yanında İslâm kültür ve medeniyeti ile ilgili olaylara da yer verilmemiştir. Yazar, bunu “Mekteb-i Sultânî muhtelit bir mekteb olduğu ve düvel-i İslâmiye'nin siyasî ciheti tadrîs olunacağı cihetle dersler ona göre tertîb olunmuştur.” sözleri ile açıklar.

Abdurrahman Şeref'in bu eseri, diğer çalışmaları ile karşılaştırıldığında, devletin kaygılarına cevap vermek için yazdığı anlaşılıyor. Adetâ bir “rüşvet-i kelâm” olarak değerlendirilebilecek bu eser kaleme alındığı sırada yazar, Mülkiye Mektebi'nin müdürüdür. Bu dönemde Mülkiye Mektebi içten içe kaynamaktadır. Nitekim Abdurrahman Şeref, Recaî Efendi'nin mektebde Müslüman öğrencilerin dinî akîdelerinin zayıfladığını iddia ettiği ve bu konuda yaptığı çalışmalar sonucunda görevden alınmıştır.

Kitabından dolayı kendisine elli atmış bin guruşluk bir hâne vaat edilmiştir.⁶¹⁴

e. Zubdetü'l-Kıyas, 2 cilt, İstanbul 1315-1316, Matbaa-i Âmire, 416 ve 374

s:

Abdurrahman Şeref'in umûmî tarih olarak değerlendirilebilecek bu eseri üç cilt olarak planlanmıştır. Ancak iki cildi yayımlanabilmiştir. Yazar, eseri kaleme almasının sebeplerini kitabının birinci cildine yazdığı mukaddimede açıklar. Buna göre, “Her millet eslâfının menâkıb-ı târîhiyesiyle tezyîn-i havâtır eylemiştir. İş'âr ve edebiyâtında ve hatta en 'âdî hikâyâtında bile o menâkıbdan pek çok me'hûzât ve muktesebât vardır ki terbiye-i millîyesinde onların dâhil-i küllîsi görülüyor. Bizim bu husûsda te'sîrâtını müşâhede eylediğimiz Tarih-i Osmânîmizden başka Tevârîh-i 'Arab ve 'Acem'dir. Herhangi bir şâ'irimizin kasîdesini açsak 'Arab ve 'Aceme mahsûs birkaç isme tesâdüf olunmamak mümkün değildir. Binâenaleyh Târîh derslerinde en evvel şâkirdâna öğreteceğimiz şeyler vekâyi'-i şarkıyyedir... Şu mütâla'aya mebnî işbu Zübdetü'l-Kıyas'ı mekâtib-i idâdiyede tadrîs edilmek üzere tab' ve neşre mütecâsir oldum.”⁶¹⁵

Eserin birinci cildi “Hilkât ve Tufan”dan başlayarak ve Abbasî Devletinin sonuna kadar gelir. İkinci cilt ise on bölümdür. Eseri iki ana kısma ayırıp

⁶¹⁴ BOA, HSD.AFT, 14/252.

⁶¹⁵ Abdurrahman Şeref, *Zübdetü'l-Kıyas*, c.1, İstanbul 1315, s.1.

değerlendirdiğimizde birinci kısmın genel olarak Avrupa tarihine, ikinci kısmın ise Cengizler, Timurlular ve Osmanlı Devleti gibi şark tarihine ayrıldığı görülür. Bunun yanında Ortaçağ kültür ve medeniyeti hakkında bilgiler verilir.

Abdurrahman Şeref'e göre, Ortaçağ medeniyeti demek, İslâm medeniyeti demektir. Çünkü o çağda ilim ve sanayinin ve "bilcümle mehâsin-i medeniyenin" sahibi ve hâmişî Müslümanlardı. İslâm devletleri Ortaçağ boyunca kültür ve medeniyetin merkezi oldular. "Mülûk-ı İslâmiyenin kâfesi bilâ-istisnâ' ehl-i ma'ârifî terğîb ve himâye edegeldiğinden Maverâünnehr'den Bahr-i Muhît-i Atlasî'ye kadar memâlik-i İslâmiye başdan başa nûr-ı 'ilm ve 'irfân ile münevver oldu."⁶¹⁶

Ona göre, Ortaçağ'da iki âlem vardı: "biri 'âlem-i 'irfân olan 'âlem-i İslâm, diğeri behre-i ma'ârifden bî-nasîb kalan 'âlem-i nasârâ."⁶¹⁷ Bunların aralarındaki farklılara da deyinen yazar, İslâm dünyasının ileri olmasını bu farklılara bağlar. Ona göre, bu farklar din, Hıristiyanlıkta ruhban sınıfının (Clergè) olmasına karşı İslâm dünyasında hey'et-i ruhaniye'nin olmaması, müsâvât ve uhuvvet-i İslâmiye'nin güçlü olması ve İslâm dünyasında birlikteliği sağlayan Arapçanın yaygınlığı idi. Ancak, İstanbul'un fethinden sonraki zamanda batı medeniyetinin ilerledi. Fen sahasındaki keşifler ve sanayi alanındaki atılımları sayesinde Batı dünyası, Doğunun önüne geçti. Bu sırada Endülüs'te İslâm güneşi sönerken doğuda Osmanlılar ile İslâm dünyası yeniden kuvvet buldu. Ehl-i salîbe karşı İslâmın müdafii oldu. Yazara göre bu sebepten dolayı "Tarih-i Osmâniyi esas tutmak ve taalluku olan Avrupa vukuatını ona ilhak ve terakkiyat-ı medeniyeyi takip eylemek usûlüyle ezhân-ı tullâbın faydeli malumat ile tahliyesine" çalışmak gerekir.

Eser bir bütün olarak değerlendirildiğinde, kısa dünya tarihi olduğu görülür. Dikkate değer husus Abdurrahman Şeref'in, batıda Türkoloji sahasında yapılan çalışmaları yakından takip ettiğidir. Zübdetü'l-Kıyas dikkatlice incelendiğinde Mustafa Celaleddin Paşa, Leon Cahun, Victor Duruy⁶¹⁸ gibi tarihçilerin eserlerinin me'hazları arasında yer aldığı görülür. Bilhassa İslâmiyet'ten önceki Türk tarihi ile ilgili kaynaklarının büyük çoğunluğunu Batı kaynakları oluşturur.

⁶¹⁶ Abdurrahman Şeref, *Zübdetü'l-Kıyas*, c.2, İstanbul 1312, s. 267-268.

⁶¹⁷ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s. 269

⁶¹⁸ Abdurrahman Şeref'in Mekteb-i Sultanî'de okuduğu yıllarda, bu okulun kurulmasında önemli çalışmaları olan Fransa'nın Maarif Bakanı ve Tarihçi Victor Duruy'dan etkilendiği kuşkusuzdur. Nitekim bunu eserinde kolaylıkla görmek mümkündür. Duruy'un Ortaçağ tarihi ile ilgili yazdığı eseri onun kaynakları ilk sırada gelir. Bu eser, o yıllarda Türkçe'ye çevrilmiştir. Bk. Duruy, *Târih-i Mücmel-i Kurûn-ı Vustâ* (çev. Ahmed Tevfik Paşa), İstanbul 1289.

Franz Babinger, Abdurrahman Şeref'in dünya tarihini işleyen (Weltgeschichte) bu eserinin Türkiye'deki tarih çalışmalarında önemli bir etkisi olduğu görüşündedir.⁶¹⁹

f. Tarih-i Lütfi (naş. Abdurrahman Şeref), 8. cild, Dersaadet 1328, Sabah Matbaası, 582 s:

Vaka'nüvisler, yaşadıkları dönemin olaylarını yazmakla görevlendirildikleri gibi, kendilerinden önceki vaka'nüvislerin eserlerini tedvine de memur edilirdi. Abdurrahman Şeref Efendi, 17 Mayıs 1909 tarihinde vak'anüvis olarak tayin edildiğinde Ahmed Lütfi Efendi'nin eserini düzenlemek ve neşretmekle görevlendirildi. Lütfi Efendi'nin ölümünden sonra bir süre vak'anüvis tayin edilmedi. Mehmed Reşad'ın cülûsundan sonra, "hidemât-ı kadîme-i devletden olan vak'anüvislik me'mûriyeti" yeniden işlerlik kazandı ve Abdurrahman Şeref Efendi bu makama atandı. Bu gelişmeleri, Lütfi Tarihi'ne yazdığı önsözde özetler: "de'b-i kadîm mücibince 1261 sene-i hicriyesinden i'tibâren vekâyi'i tahrîr ve tedvîn eylemek zimmet-i bendegâneme terettüb etmişdi. Ancak Lütfi Efendi merhûm altmış tarihinde vazîfesine hitâm vermeyüb sinîn-i ahîre vukû'âtını dahi tesvîd ve ol vaktin sansür usûlünden ihtirâzından mı yoksa aldığı emre imtisâlinden mi her neden ise tab' ve neşr etdirmeyerek müsveddâtı sırasıyla huzûr-ı hakan-ı sâbika takdîm eylediği mesmû'-ı 'âcizânem olmuşdur. Filvâki Yıldız Kütübhânesinde bi't-taharri sinîn-i mezkûreden seksen dört senesi nihâyetine kadar olan vekâyi'-i târihiyyeyi hâvi dört cildine destres oldum. İhtimal ki mâb'adi de vardır..."⁶²⁰ Şeref Efendi, her ne kadar dört ciltlik müsveddeyi yayımlayacağını söylüyorsa da, ancak sekizinci cildi neşredebildi. O sırada Bâbiâli'de meydana gelen yangında yayımlamaya çalıştığı nüshaların yanması onu bu uğraştan alıkoymuş olmalıdır. Eserin bu cildinde 1261-1265 (1845-1849) yılları konu edilir,

Abdurrahman Şeref, Ahmed Lütfi'nin kendinden önceki vak'anüvis Cevdet Paşa'nın tarzını devam ettiremediğini yazar. Bu yüzden Şeref Efendi'den, Cevdet Paşa'nın eserini sona erdirdiği yıl olan 1241 (1826) yılından itibaren tarihî olayları yeniden kaleme alması istenir. Ancak o, "meşâgil-i acizanesinin kesretinden"

⁶¹⁹ Franz Babinger, *Die Geschichtsschreiber Der Osmanen und Ihre Werke*, Leipzig 1927, s. 405-406.

⁶²⁰ *Tarih-i Lütfi* (naş. Abdurrahman Şeref), 8. c., Dersaadet 1328, s. 2.

bahsederek bu görevi sonrakilere bırakır. Bunun yerine Lütfi Efendinin emeklerinin heba olmaması için Lütfi Tarihi'nin aynen tab' ve neşrine mübaşeret eder. Abdurrahman Şeref Efendi, neşrettiği bu ciltlerin de, öncekiler gibi ciddî araştırmaya ve "tedkikat-ı fenniye" dayanmadığı görüşündedir. Şeref Efendi, yeri geldiğinde Lütfi Tarihi'ne ilaveler yapacağını ifade eder. Lütfi Efendi Tarihi'nin 8. cildi dikkate alındığında Abdurrahman Şeref Efendi tarafından kaleme alınan eklerin asıl metinden fazla olduğu görülür. Abdurrahman Şeref Efendi'nin "Nâşirin ilavesi" adıyla kaydettiği kısım 248 sayfadır. Buna karşın Lütfi Efendi'ye ait kısım 138 sayfadır. Ayrıca nâşir tarafından eklediği anlaşılın 38 belgenin sureti vardır.

Eserde "nâşirin ilavesi" adı ile yer alan kısım incelendiğinde, Abdurrahman Şeref'in açıklamalarının ekseriyetini 1789-1850 tarihleri arası Avrupa Tarihinin oluşturduğu görülür.⁶²¹

Abdurrahman Şeref, kaleme aldığı kısımlarda arşiv vesikaları, vak'anüvîs tarihleri, husûsî târihler ve Batılı kaynaklardan faydalanır. Bu kaynaklar içinde Netâyicü'l-Vukû'ât, Cevdet Tarihi ve Hammer Tarihi özel bir yere sahiptir. Kullandığı kaynakları dipnotlarda ve metin içinde zikreden nâşir, alıntılarını turnak içinde verir. Kullandığı kaynaklar arasında Târih-i Devlet-i Osmâniye isimli kendi eseri de yer alır.

Abdurrahman Şeref, Fransız ihtilalini Avrupa'daki gelişmelerin kaynağı sayar. Ona göre, "karn-ı sâbıkta Fransa takallübâtı-ı idâriye ve ictimâ'iyede milel-i sâ'ireye pişrev ve rehnümâ olmuşdur. 1789 ihtilâl-i kebîri Avrupa hükûmet-i müstebidelerini esâsından sarsdığı gibi 1830 ve 1848 ihtilâlleri dahi akvâmın hayâlâtını gıcıklayarak her tarafda 'aks-i te'sîrâtıyla hükümdârları irhâ-yı 'inân-ı tecebbüre mecbûr etmiş ve Avrupa'nın bugünkü terakkî ve intizâmını hazırlamışdır."⁶²² O, 1789-1850 yılları arasında Avrupa'da meydana gelen siyasî olayları mutlakiyetten meşrutiyete geçiş olarak değerlendirir. Bunun yanında ihtilâllerin etkilerinin ve yarattığı düşüncelerin bir çok devleti etkilediğini söyler.

⁶²¹ Cebel-i Lübnan Meselesi (s. 32-68), Cebel-i Lübnan'da Şekib Efendi Tarafından Vaz' Olunan Tanzimat (s. 102-111), Hülâsa-i Ahvâl-i Dahiliye (s. 192-196), Hülâsa-i Ahvâl-i Avrupa (s. 196-281), Almanya, Avusturya Ve Macaristan, Prusya (s. 281-306), Rusya ve Lehistan (s. 306-321), İtalya (s. 321-332), İngiltere (s. 332-341), İspanya ve Portekiz (s. 349-350), Danimarka ve İsveç ve Norveç (s. 350-352), Devlet-i Osmâniye (s. 352-395), Nâşir Tarafından İlave Olunan Tezyilat (s. 395-561), "Sene-i Hicriye-i Kameriye Gurre-i Muharrem'inin Sinîn-i Milâdiye-i Şemsiye-i Efrençiyenin Hangi Gününe Müsadif Olduğu"na dair cetvel (s. 561-573), Hata ve Sevap Cedveli (s. 573-575).

⁶²² *Tarih-i Lütfi*, s. 196.

“İnkılâb-ı kebîrden teraşşuh eden efkâr-ı cedîde refte refte kâffe-i memâlike ta‘ammüm eyledikten mâ‘ada birinci Napolyon’un darebât-ı tahkîriyesi akvâm ve ümemde nâçâr milliyet hislerini uyandırmış ve Viyana Kongresi’nden sonra ‘âlem-i medeniyetin yarım ‘asırlık târih-i siyâsiyâsını hürriyet, müsâvât, uhuvvet, ‘adâlet esâslarının takarrürü ve milliyet hudûdlarının ta‘ayyünü zımnında tecelli eden hâdisât işgâl eylemiştir.”⁶²³

Abdurrahman Şeref, Avrupa’daki bu gelişmeler ile Osmanlı Devleti’ni karşılaştırır. III. Selîm’in Nizâm-ı Cedîd faaliyetleri ile Fransız İhtilali’nin aynı zamana tesadüf ettiğine dikkat çeken yazara göre, Osmanlı’daki ıslahat hareketlerinin başarısızlığı saltanat merkezindeki “sebük-magzân-ı bî-iz‘ân ve menfe‘atperest-i hakudân ile” dolu olmasından ve taşrada örf ve istibdâda alışmış mütegalllibe ve a‘yândan kaynaklanmaktadır.⁶²⁴ Nihayet, fikr-i irticâ‘ efkâr-ı cedîdeyi yener. Selîm’in yerine tahta geçen IV. Mustafa devrinde “nice zahmet ve himmetlerle vücûda getirilen ıslâhât ve fevâ‘id külliyyen ilgâ ve imhâ ve eski hamam eski tas kâ‘ide-i sakîmesine tamamiyle ‘avdet” kılınır. Yazar, Osmanlı Devleti’nde meydana gelen bu olaylar ile Avrupa’daki gelişmeleri kıyaslar: “O târihlerde milel-i sâ‘ire ıslâhât mutâlebesiyle hükûmetlerini tazyîk ve bî-huzûr eyledikleri hâlde bizde bunun ‘aksi cârî olmasının ve sunûf-ı millet-i Osmaniye eski yolsuzlukları idâmeye yek-zebân-ı ‘inâd bulunmasının ‘ilel ve esbâbı nedir? İnkılâb-ı kebîrin katarât-ı zülâli memâlik-i Osmaniye’ye feyz-res olmadı mı? Buralarını bir kere gözden geçirmek iktizâ eyliyor.

Memâlik-i Osmaniye Avrupa’nın bir ucunda ve merâkiz-i medeniyetten hecra bir mevki‘dedir. O vaktlerde ecânib ile münâsebâtımız hiç hükmünde idid. Vâkı‘a Galata’da birkaç Frenk tüccâr mağazası var idi ve bir çok sefâ’in-i ecnebiye eşya ve emti‘a nakli için İstanbul limanına gelip gider idi. Fakat anlarla münâsebâtımız mu‘âmele-i ahz ü i‘tâya münhasır ve başka gûna vesâ‘it-i ihtilât mefkûd idi. Aralarında bir ihtilâf ve da‘va tahaddüs etse hasbe’l-‘uhûdd konsûlatorları nezdinde rü‘yet olunub mahkemelerimize bile mürâca‘at etmezler idi. Bizden diyâr-ı efrence giden yok gibi idi. Avrupa devletleri nezdinde mukîm elçilerimiz bulunmadığı gibi lisân-ı ecnebî tahsîli ricâl-i devlet için dahi düşvâr idi. Çünkü Fârisî okuyanlar bile dînin yarısı gitmekle maznûn idi. Bundan nâşi inkılâb-ı kebîrin memleketimizde

⁶²³ *Tarih-i Lütfi*, s. 280.

⁶²⁴ *Tarih-i Lütfi*, s. 363.

te'sîri olmadı.” Cevdet Târihi'nden bir olayı zikreden Abdurrahman Şeref, İhtilal sırasında İstanbul'da bulunan bazı Fransızların başlarına 'acîbü'l-eşkâl baldırı çıplak kalpakları giyerek konsoloslukları önünde gösteri yaptıklarını ve nümâyişlerde bulduklarını ve diğer konsoloslukların bundan rahatsız olduklarını, bunların şikayetleri karşısında Reis Efendi, “kimseye zararı olmadıktan başka isterler ise başlarına sebzevat küfesi giysinler de hora tepsinler” diye cevap verdiğini yazar. Onun bu fikrayı aktarmasındaki amaç, “Fransa'da ne olup bittiğine ve olup biten şeylerin nereye dokunacağına Hariciye Nazırımızın vukufsuzluğunu” göstermektir.

Abdurrahman Şeref'e göre, Fransız İhtilâli uzun ve etkili bir fikrî hazırlığın mahsulüydü. “Ömürlerini menfâlarda geçirmiş Volter gibi Jan Jak Ruso gibi erbâb-ı kalem taklîb-i umûra zemîni hazırlamışdır. Bizdeki mahsûlât-ı kalemiye yek-üslûb olan devâvîn ile tarz-ı ma'lûmda ketb-i tevârîh olub mü'elliflerin izhâr-ı hünere inhimâkından dolayı eserlerinin mütâla'ası havâsa mahsûs olagelmiştir. Li-hâza takallübât-ı idâriye ve ictimâ'îye ve terakkiyât-ı fenniye'nin lüzûmunu idrâk ve takdîre hâdim olacak şu'le-i isti'dâd milletimizde henüz uyanmamış idi.” Ona göre bir diğer sebep de “şerî'at-ı İslâmiye” idi. “İngilizler ve sonra Fransızlar ve onları taklîden sâ'ir milletler ne için meşrûtiyet istiyorlar idi? Ve bin üç yüz yıldan beri hükema ve ulema-i İslâmiye'den hiç kimse niçin hakimiyet-i milliye nazariyesini ortaya koymadı?” Abdurrahman Şeref, bu soruları şöyle yanıtlar:

“Memâlik-i İslâmiye'de kânûn-ı şerî'at hükûmfermâ olduğuna ve anın ahkâm-ı vasî'ası bir hey'et-i ictimâ'îyenin idârî ve siyâsî, dâhilî ve hâricî her nev' ihtiyâcını şâmil ve mütekeffil bulunduğuna binâ'en hâkimiyete diğer esâs ve menşe' aramağa lüzûm yokdur. Bir devletin teşekkülüyle beraber kavânîn-i esâsiyesi mevcûd olduğundan re'âyâ ve berâyâ tatbîkât-ı 'âdilânesine muntazır olur. Fâlâ⁶²⁵ o devlet bekâ bulamaz yerini başkasına kapdırır. Hükûmetlerin inkırâz ve tevâlîsi esâsa dokunmayub makâm-ı hükümdâride sülâlelerin değışmesinden 'ibâretdir. Milliyet rekâbetleri el-mü'minin uhuvvetün⁶²⁶ hükûm-i metîni karşısırda tabî'atiyle zâ'il olmuşdur ve bu sebebe mebnî târihde iz bırakan bilcümle hükûmât-ı İslâmiye zîr-i idâresindeki memlekete veya millete nisbet olunmayub mü'essislerinin nâm ve 'unvânlarıyla yâd kılınmışdır. Devlet-i 'Abbâsiye, Devlet-i Selçukiye, Devlet-i 'Osmâniye gibi. İşte bu mütâla'âta mebnîdir ki İbn Haldûn dahi devletlere 'ömr-i

⁶²⁵ Fakat olmalı.

⁶²⁶ Mü'minler kardeşdir.

siyâsî ta'yînine kadar icâle-i tasavvur etmişdir. Her hangi bir kıt'anın târihine ihâle-i nazar olunsa aynı hâlin aynı sûretle tecelliyâtı müşâhede olunur. Mesela hıttâ-i Mısıriyye zuhûr-ı İslâm'dam beri dokuz on sülâle-i hükûmetin te'akubunu görmüşdür. Her biri ahkâm-ı şer'-i şerife temessük ile başlayub ve o yolda devâm etdikce zî-kudret bulunub def'-i a'dâya, i'mâr-ı bilâda, terfih-i re'âyâyâ muvaffak olmuş fakat sülâlelerin efrâd-ı vâ-pesini bir muktezâ-yı tab'-ı beşer hevâ ü hevese ve isrâfâta dalub mehâfatullahdan zühûl ile mesâlih-i 'ibâda ve emr-i cihâda bizzat i'tinâ etmeyüb sâhiblerine göre işin vüzerâ ve hükâm ve â'mâl ise girîve-i 'orf ve i'tisâfa sapdikda ve teba'a ni'met-i 'adâletden ve ihkâk-ı hakdan mahrûm oldukda o sülâle nâçâr inkırâza uğrayarak 'adâlet ve siyâsetiyle müştehir bir sülâle-i diğere cânîşini olmuşdur. Sülâle-i mülûkun tebeddülünden dolayı ahâli mutazarrır ve hissiyât-ı milliyesinde asla müte'essir olmamışdır. 'Adâleti âmir ve hürriyet-i şahsiyeyi tamamen zâmin ve beyne'l-efrâd uhuvvet-i sahîhaya mü'essis ve müsâvât-ı tamme üzerine mebnî olan ve hukûk-ı 'ibâdî tercîh ve te'mîn ve usûl ve fîrû'da cemiyetin bekâ ve i'tilâsını tazammun eyleyen böyle bir kânûn-ı celîl ve cemîl mevcûd ve bilâ-istisnâ mülûk ve ümerâ ve 'ulemâ ana hâdim oldukca halk tâbî' olduğu hükûmetden ancak anın mer'iyet-i ahkâmını mütemenni olmuş ve yeniden yeniye ahkâm ve kavânîne hiç lüzûm görülmemişdir.

Ama Avrupa'da buna mümâsil ahkâm ve teşkîlât yokdu. Her millet ve her memleket ve belki her vilâyet ayru ayru nizâmât-ı te'âmülâta tâbî' idi. İmtiyâzlar sunûf-ı 'âliye-i milleti 'adem-i mes'ûliyete götürmüşdü. Milletlerin yekdiğeriyle husûmeti, muhârebâtın vahşeti, ashâb-ı devletin i'tisâfâtı, sınıf-ı sâlisin esârete yakîn kuyûd altında imrâr-ı hayâtı beni âdemin şeref ve meziyet-i ezeliyesini ve hukûk-ı tabî'iyesini pâymâl eylediğinden erbâbü'l-bâb bu beliyât-ı 'ârızıyenin def'i çârelerini düşüne düşüne usûl-i meşrûtiyetde karar kılmışlardır."⁶²⁷

Abdurrahman Şeref, Lütî Tarihi'nin sonunda, kullandığı tarihî belgeleri yazar. Hicrî tarihlerin müsadifi olan Miladî tarihleri bir cetvelde sunar. Bunun yanında eserin sonunda Osmanlı Devleti'nin ve Avrupalı devletlerin meşhur simâlarının resimleri vardır.

⁶²⁷ *Tarih-i Lütî*, c.8, s. 364-366.

g. Tarih-i Asr-ı Hâzır, 1 cilt, İstanbul 1329, Müşterekü'l-Menfa'a Osmanlı Şirketi Matbaası, 479 s:

Abdurrahman Şeref Efendi'nin bu eseri, "1326-1327 sene-i tedrisiyesinde Darülfünûn-ı Osmanî Edebiyat üçüncü sınıfında takrir buyurulan Tarih-i Asr-ı Hâzır dersinin aynen notları"dır. Eser bizzat onun tarafından kaleme alınmamış olup, Mehmed Zekâi ve H. Mehmed Kâmil tarafından "zabt ve neşr" edilmiştir.

Yakınçağ Avrupa ve Osmanlı siyasî tarihi ile ilgili olan eser, 1789 Fransa ihtilâlinin başlangıcından ve III. Selim'in cülûsundan Berlin antlaşmasına kadar olan Osmanlı Tarihini ihtiva eder. Abdurrahman Şeref Efendinin hemen bütün tarihî eserlerinde rastlanılan "bir vakıanın tarih olabilmesi için üzerinden otuz sene geçmek lâzımdır" görüşü bu eserde de görülür. Bu yüzden esderini Berlin antlaşmasına kadar getirmeyi kâfi görür.

Târîh-i 'Asr-ı Hâzır isimli eserin büyük bir kısmı Fransız ihtilâline ayrılmıştır.⁶²⁸ Bu bölümde Fransız ihtilâlinin sebepleri, ihtilâl sonrası yaşananlar, Napalyon'un ortaya çıkışı ve faaliyetleri, Viyana Kongresi ele alınan başlıca konulardır. Eserin ikinci kısmı ise, "Asr-ı Hâzırda Devlet-i Osmâniye" başlığını taşır. Burada III. Selim'in tahta geçmesi, 1787-1792 Osmanlı-Rus, Osmanlı-Avusturya savaşları, Nizâm-ı Cedîd, Edirne Vak'ası ve Vehhabi meselesi konuları işlenir.⁶²⁹

Eser üzerinde birinci cilt yazmasından, müteakip ciltlerinin de yayımlanacağı anlaşılrsa da, yalnızca birinci cildi neşredilmiştir.

h. Harb-i Hâzırın Menşe'i, Donanma Mecmuası Neşriyatı, İstanbul 1334, Ayyıldız Matbaası, 158 s:

Abdurrahman Şeref, Birinci Dünya Savaşı münasebetiyle 1915-1917 yılında Donanma Mecmuası'nda savaş ile ilgili Harb-i Hâzırın Menşe'i adıyla tefrika halinde bir dizi makale yazdı. Adı geçen yazı, Donanma Mecmuası'nın 88-107. sayılarında tefrika olarak yayımlandı. Daha sonra, geliri Donanma Cemiyeti'ne ait olmak üzere kitap olarak neşredildi.

⁶²⁸ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s. 1-408.

⁶²⁹ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s. 408-479.

Makalenin yayımlanması ile ilgili derginin idarî heyeti tarafından yazılan bir tanıtım yazısında şu ifadeler yer verilir: “Mecmû‘a, bu nüshadan i‘tibâren a‘yândan vak‘anüvîs Abdurrahman Şeref Beyefendi hazretlerinin silsile-i makalesiyle tezyîn-i sahâ‘if etmeye başlıyor. Üstâdın sûret-i mahsûsada mecmû‘a için tahrîrine bezl-i himmet eyledikleri bu makalât, Harb-i Hâzırın Menşe‘i gibi bugün top gürültüleri arasında bütün cihânı şiddetle işgâl eden ve herkesi huzûr-ı târîhe açık alınla çıkmak için aylarca uğraştıran ve bu kadar neşriyâta sebep olan bir mes‘ele-i mühimme-i beşeriyeyi teşrîh etmektedir. Mağlûb Rus ordusunun baş kumandanı (Sohmilinof)’un i‘tirâfâtıyla büsbütün kesb-i ehemmiyet eden harb-i hâzırın sava‘ikini târîh sahîfelerinde arayarak zamânımıza kadar îsâl eyleyecek olan bu makalât, ‘asr-ı hâzır vukû‘ât-ı ‘azîmesinin muhtasar bir târîhi kıymetini de irâ‘e etmektedir. Abdurrahman Şeref Beyefendinin kıymet-i ‘ilmiye ve vukûf-ı târîhiyeleri hakkında söylenilecek sözler, ma‘lûmı i‘lâm kâbilindedir. Vak‘anüvîsimizin kendisine has bir lisân-ı ‘âlimâne ile tafsîl ve tedkîk ettiği vukû‘ât-ı cesîme-i ‘âlem, sergüzeşt-i insâniyetin en mühim safhalarıdır. Bu silsile-i makalâtı kâri’lerimize ehemmiyetle tavsiye ederiz.”⁶³⁰

Abdurrahman Şeref Efendiye göre Harb-i Umûmî, tarihte iyi bir iz bırakmayacaktı. Bu yüzden hiçbir devlet bu savaşın mesuliyetini üstlenmek istemiyordu. Ona göre bu savaşın nedenlerini zahîrî sebeplerde ve yakınlarda aramak yanlış bir tutumdur. “Şuna buna bağlamak yerine kaynaklarına giderek uzaklarda aramak” daha akîl bir davranıştı. Ona göre bu savaşın nedeni Fransa ve Prusya arasındaki savaş sonunda, 1870 yılında imzalanan Frankfurt antlaşması ve bu anlaşmanın sonuçlarıydı.⁶³¹

Abdurrahman Şeref Efendi bu küçük araştırmasını bi-tarafâne, tarihî hadîselere ve hakîkatlere dayanarak yazdığını belirtir. Eser, dört bölümde ele alınır. Birinci bölümde Prusya başvekili Bismark’ın “muhayyirü’l-ukûl” siyasetini ve Fransa kabinesini, ikinci bölümde Frankfurt antlaşmasından Berlin antlaşmasına kadar olan siyasî olayları, üçüncü bölümde Berlin antlaşmasından II. Meşrutiyet’in ilânına kadar olan otuz senelik siyasî olayları inceler. Dördüncü bölümde ise, “maksad-ı aslîsini tahlil ve tavzih”e çalışır.

⁶³⁰ *Donanma Mecmuası*, Sayı: 88, 20 Eylül 1333, s. 1406.

⁶³¹ Abdurrahman Şeref, *Harb-i Hâzırın Menşei*, İstanbul 1334, s. 2-4.

Abdurrahman Şeref'in bu yazısı Donanma Mecmuası'nda yayımlandığı andan itibaren geniş yankı bulmuş ve ilgi görmüştür. Saray çevresinin ve aydınların bu çalışmayı yakından takip ettiği anlaşılıyor. Ali Fuad'ın evrakı arasında Harb-i Hâzırın Menşe'i isimli yazıdan notlar aldığı ve Şeref Efendiye siyasî meseleler ile ilgili bu çalışması için tamamlayıcı bilgiler gönderdiği görülüyor.⁶³²

i. Tarih Musahabeleri, İstanbul 1339, Matbaa-i Âmire, 409 s:

Tarih Musahabeleri, Abdurrahman Şeref'in eserleri içinde özel bir yere sahiptir. 1917-1918 yıllarında Sabah ve 1921-1922 yıllarında Vakit gazetelerinde yazdığı makalelerin bir kısmını ihtiva eden bu eser, Yakınçağ tarih araştırmacılarının temel kaynaklarından. Yazar, yazdığı olayların bir kısmına yakından şahit olmuş, bir kısmını da olayları bilenlerden dinlemiştir. Bu özelliği eseri önemli kılmaktadır.

Abdurrahman Şeref, Sabah Gazetesi'nde "Musahabe-i Tarihiye" başlığı ile bir dizi yazı yazmaya başladı. Onun ifadesine göre, gazetenin yayın kurulu, tarihî makaleler yazması için kendisine teklif getirdi. Yazar tarafından kabul edilen bu teklif üzerine gazete, "Musâhabe-i Tarihiye" adı altında onun makalelerini yayımlamaya başladı. Bunun yanında Vakit gazetesine de "Tarihî Bahisler" adı ile makaleler yazdı. Yazar, yazılarını gelişi güzel yazdığını söylerse de, her iki gazetede ele aldığı konuların ekseriyeti 19. yüzyıl Osmanlı Tarihi'ne aittir. Bu yazılarının bir kısmını daha sonra Târih Musahabeleri isimli eserde topladı. Şeref Efendinin ifadesine göre, bu yazıların kitap haline getirilmesinde taşradan gelen mektuplar etkili oldu.⁶³³

Abdurrahman Şeref, yazılarının araştırma ürünü olmadığını; duyduklarını, bildiklerini kaleme aldığını söyler. Tercüme-i hâller ile ilgili "bazı zühûllerine ve sehvelerine rağmen" Sicill-i Osmânî'yi me'haz olarak kullanır. Yazar, kaleme aldığı şahısların me'mûriyet hayatlarını kısa geçer. Diğer taraftan bu şahısların kişiliklerini anlamak için bazı olaylar karşısındaki davranışlarını tahlil eder.

Abdurrahman Şeref'e, gazetede yazdığı yazılarında "daha ziyâde tafsîlât vermesi, hâdisât-ı mühîme-i ahîreyi tasvîr ve muhâkeme etmesi" tavsiye edilmiş ise de, o musâhabe hudutlarını aşmamıştır. Bu eserdeki makaleleri sohbet şeklindedir.

⁶³² BOA, HSD.AFT, 6/44.

⁶³³ Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, İstanbul 1339, s. 4.

Yazılarında genellikle kaynak belirtmez. Ancak yeri geldiği zaman bildiği ve gördüğü belgelerden faydalanır ve bu belgelerin özetini aktarır. Mükrimin Halil, Abdurrahman Şeref'in terâcim-i ahvalinden bahsettiği ricalin ekserisini gördüğünü ve onlarla tesis-i münasebet ettiğini kaydeder. Bu yüzden Târih Musâhabelerinin önemli bir kitap olduğunu yazar. Ona göre, Abdurrahman Şeref'in bu yazıları eski vak'anüvislerin tarzındadır. Diğer eserlerinde olduğu gibi bu eserinde de kat'î ve 'ilmî hareket etmemiş ve Na'îmâ gibi ihtiyâtkârlık yapmıştır. Yaşadığı asrın vak'aları ve ricâli hakkında bilgi verirken kendi fikirlerini ve kanaatlerini "perde-i ibhâm" altında saklamıştır. Kimseyi rencide etmemek ve tarafgîrlik yapmamak için birçok şeyleri yazmamış ve şahsî hüküm vermemiştir.⁶³⁴

Abdurrahman Şeref'in Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti tarafından neşredilen bu eseri, döneminde büyük rağbet görmüştür. Târih Musâhabelerine olan bu ilgi daha sonraki zamanlarda da devam etmiş ve bu eser, bir çok kimse tarafından sadeleştirilerek günümüz Türkçesine aktarılmıştır.⁶³⁵

j. 11 Temmuz 1324 Tarihinde İlân-ı Meşrutiyeti İcab Eden Esbab İle Ahvâl-i Ahire Hakkında Bazı Mütalaat (yazma), Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Nu: 542:

Abdurrahman Şeref'in, vak'anüvisliği dönemine ait eseridir. Eserin orijinal yazması Türk Tarih Kurumu kitaplığında 542 numara ile kayıtlıdır. büyük boy deftere kayıtlı bu yazma 119 sayfasıdır. Bunun yanında 90 sayfalık "Zeyller" bulunur.⁶³⁶ Bu eserin, Bayram Kodaman ve Mehmet Ali Ünal tarafından transkripsiyonu yapılmış ve Türk Tarih Kurumu bu kitabı 1996 yılında yeni harflerle yayımlanmıştır. Burada eserin yeni harfli baskısı göz önünde bulundurulmuştur.

Eserin birinci bölümünde "11 Temmuz 1324 Tarihinde İlân-ı Meşrutiyeti İcab Eden Esbab İle Ahvâl-i Ahire Hakkında Bazı Mütalaat" başlığı ile II. Abdülhamid devri, "Sultan Mehmed Han-ı Hamis Hazretlerinin Cülus-

⁶³⁴ Mükrimin Halil, *a.g.m.*, s. 214.

⁶³⁵ Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Konuşmaları* (baskıya haz. Eşref Eşrefoğlu), Kavram Yayınları, İstanbul 1978; Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Söyleşileri. Musahabe-i Tarihiye* (sad. Mübeccel Nami Duru), Sucoğlu Matbaası, İstanbul 1980; Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri* (sad. Enver Koray), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985. Bu çalışmalardan en verimli Enver Koray'a ait olmaktadır.

⁶³⁶ Abdurrahman Şeref (Vak'anüvis). Tarih. 11 Temmuz 1324 Tarihinde İlan Olunan Meşrutiyet İle İlgili. Zeyller. 31 Mart 1325- 5 Şaban 1327 Tarihleri Arasındaki Vak'alar (Yazma), Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Nu: 542.

Hümayunları”, “Adana Vak’ası”, “İstanbul’da İdare-i Örfiyye, Padişah Sultan Reşad’ın Bazı Ziyaretleri ve Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesinin Programı ve Kabinede Bazı Tebeddülât” konuları işlenir. Meşrutiyetin ilânı ile ilgili kısımda, istibdâd döneminde hafiyeler, eğitim ve matbuat, mâl’i konular ve Yıldız Sarayı’nın ahvâli konu edilmekte; ilân-ı Meşrutiyet ve 31 Mart Vak’ası anlatılmaktadır. Burada Abdurrahman Şeref’in müfrit bir Abdülhamid düşmanı olduğu dikkati çeker. Mehmed Reşad’ın cülûsu kısmında II. Abdülhamid’in hal’i ve Selanik’e gönderilmesi, Tefik Paşa kabinesinin istifası, Hüseyin Hilmi Paşanın sadâreti, kılıç kuşanma merasimi ve benzeri törenler incelenir. Üçüncü olarak Adana’daki Ermeni isyanı ele alınır. Dördüncü kısımda 31 Mart Vak’ası dolayısıyla ilân edilen idâre-i örfiye hakkında bilgi verilir. Beşinci kısımda ise Mehmed Reşad’ın Mütze-i Hümayûn, Etfâl Hastanesi ve Tophane Fabrikalarını ziyaretlerini konu eder. Bir çok kimse, yazarın Reşad’ın Rumeli seyahatini de vak’anüvis defterine kaydettiğini yazıyorsa da, bunlar kitapta ve yazmada yer almaz.. Abdurrahman Şeref’in kayıtlarından yalnızca Mehmed Reşad’ın İstanbul içindeki seyahatlerini hakkında bilgi edinilebilir. Birinci bölümün son konusu Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinin programı ve kabinedeki değişikliklerdir.

Eserin ikinci bölümünü ise “Zeyller” oluşturur. Bu bölümün ilk konusu 31 Mart Vak’asıdır. Abdurrahman Şeref, bu kısmı 31 Mart Olayı’nın ertesi günü kaleme almıştır: “Rakimü’l-huruf 31 Mart hadisesindeki meşhudatımı ertesi Çarşamba günü oturup muhtasiran yazmış idim. Vak’anüvis olduktan sonra ıstılaat-ı ahiremi ilave ettim.” Zeyller bölümünün diğer konuları arasında Beyânü’l-Hak Risalesi, Kılıç Alayı Programı, Sultan Reşad’ın cülûsu münasebetiyle yabancı ülkelere gönderilen Gazi Ahmed Muhtar Paşanın ve Serkurena Lütfi Beyin raporları, Mersin’de oynanan tiyatro oyunu, Adana olayları ile ilgili belgeler, İstanbul Divan-ı Harbleri tarafından mahkum olanlar ve mahkumiyet sebepleri, II. Abdülhamid’den devr alınan nakit para ve mücevherler ve emlakî gösterir defterin sureti, Târih-i Osmânî Encümeni Hakkında Talimat Sûreti, Manastır Valisi Hıfzı Paşanın telgrafları ve 18 Ağustos 1325 tarihinde Meclis-i Umumî’nin tatili münasebetiyle kıraat olunan irâde-i seniyye ve irâd olunan nutuklar yer alır.

Efdaleddin, onun “vak’anüvis sıfatıyla devletin teknil dosyalarını gördüğünü ve saltanatın son zamanlarında cereyan edip kayda geçmeyen fakat kendisince

malum olan bir çok mesailin tarafından tahrir edildiğini yazar. Bunun yanında “324 inkılâbını vücûda getiren ve bu inkılaba takaddüm eden vak’aya ait veciz bir mukaddime ile başlayan mühim bir zabıtnâme vücûda getirmiş, Sultan Mehmed Reşad’ın cülûsundan vefâtına kadar olan olayları içeren bir eser yazmıştır. Efdaleddin, Reşad’ın Rumeli’ye ve Anadolu’ya yaptığı seyahatlerinde bulunan Abdurrahman Şeref’in, bir seyahatname yazdığını söyler.⁶³⁷ Efdaleddin’in bu açıklamalarına rağmen, bahsettiği Vak’anüvis Tarihi’nin Reşad döneminin tamamını ihtiva etmediği, Anadolu ve Rumeli seyahatlerine ilişkin yazılarının bu eserde olmadığı görülür.

Abdurrahman Şeref’in vak’anüvis olarak yazdığı eser yalnızca bu defterden ibaret değildir. Nitekim, Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi’ni yayıma hazırlayanlar, bu eseri tam bir tarihî eser olarak kabul etmezler. Onlara göre bu eser, “müellifin yazacağı vekâyinâme ile ilgili olarak kendi zamanında cereyan eden olaylara ait müşahadelere ihtiva eden notlar”dır.⁶³⁸ Nitekim Halit Ziya Bey (Uşaklıgil)in hatıralarında bu konuda bir bilgi yer alır: “Birkaç ayda bir güzel yazı ve tahrirlik kağıtlarda ve iyi bir ciltte ufak risalecikler takdim ederdi. Bunlardan bir ikidisini gördüm. Sade, kısa, ancak padişahla ilişkisi olan hadiselerin hikayeleri... Hünkâr belki daha mufassal süslü şeyler umardı fakat ayândan olan ve zamanın icablarına tam uymayı gerekli bilen bir vak’anüvisten daha fazlası çıkmazdı. Bilmem bu risalecikler Sultan Reşad’ın metrukatı arasında bulundu mu?”⁶³⁹ Bu konuda bir başka bilgi de, Ahmed Selahaddin tarafından aktarılır. Selahaddin, Mehmed Reşad’ın Hereke’ye azimeti münasebetiyle Abdurrahman Şeref’in yazdıklarını günlük gazetelerden birinde okuduğunu yazar.⁶⁴⁰

Abdurrahman Şeref’in tarihi olarak da değerlendirilen bu notlar dikkate alındığında onun eserini, “de’b-i kadîm” tarzında kaleme aldığı ve eski vak’anüvislerin izinden ayrılmadığı görülür. Ali Cevad Bey, hatıratını yazarken Abdurrahman Şeref Tarihinden faydalanmıştır.⁶⁴¹

k. Gazi Edhem Paşa (Yazma), Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Nu: 213:

⁶³⁷ Efdaleddin Efendi, *a.g.e.*, s. 21.

⁶³⁸ Bayram Kodaman- M. Ali Ünal, *a.g.e.*, Ankara 1996, s. XVI.

⁶³⁹ Halit Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, İstanbul 1981, s. 177.

⁶⁴⁰ Ahmed Selahaddin, “Tarih Nasıl Yazılmalıdır?”, *Mülkiye Mecmuası*, Nu. 7, 1 Ağustos 1325.

⁶⁴¹ Ali Cevad, *a.g.e.*, s. 130, 143, 145, 155

Abdurrahman Şeref'in Gazi Edhem Paşa'nın ölümü üzerine kaleme aldığı ve Sabah gazetesinde yayımlanan makalesinin yazma hâlindeki sûretidir.⁶⁴² Eser, küçük bir risale olup toplam beş sayfadır.

Gazi Edhem Paşa isimli makalenin gazetede yayımlanan şekli ile yazma arasında bir takım farklılıklar göze çarpar. Bu sûreti yazanın Abdurrahman Şeref olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim nüshayı hazırlayan kişi, makalenin yazarından bahsederken “Maarif Nâzırı idi” demektedir. Yazar hakkında bilgi de veren müstensih, “Abdurrahman Şeref Bey meşrutiyet idaresinin istirdadı esnasındaki yapılan gençliğin her türlü feveranına alenen bir şey söylememekle beraber pek muarız idi. Bahusus gençlerin işe karışmasını ve iş başına geçmesini istemezdi.” diye yazar.⁶⁴³ Bunun yanında gazetede metinde dipnot olmamasına karşın, yazmada dipnotlar yer alır.

Bu küçük risalede, 31 Mart Olayı'nın ertesinde kurulan kabinede Harbiye Nazırlığı yapan Edhem Paşanın icraatları konu edilir.

B. Coğrafya İle İlgili Eserleri

Abdurrahman Şeref'in, tarihî eserleri yanında coğrafyaya ilişkin kitapları da vardır. Bunlar “Coğrafya-yı Umûmî”, “Coğrafya Dersleri”, “İstatistik ve Coğrafya-yı Umranî” adlarını taşır.

II. Mahmud ve Tanzimat dönemlerinde eğitimin yaygınlaştırılması ve Avrupa tarzında okulların açılması ile ders programlarında da buna paralel gelişmeler meydana geldi. Bu dönemde, biraz da pragmatik kaygılardan dolayı, coğrafya dersinin de ders programlarında yer aldığı görülür. Coğrafyanın okullarda ders olarak okutulması kararlaştırılmış olmasına rağmen, dersle ilgili kaynak kitap sıkıntısı çekilmekteydi. Bu dönemde coğrafya alanında telif ve tercüme eserlerin hayli fazla olduğu görülür. Bunlar arasında Fransızca tercüme eserlerin yoğunluğu dikkati çeker. Öyle ki, “19. yüzyılda yazılan coğrafya kitabı sayısı, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 1800 yılına kadar yazılan coğrafya kitaplarından daha fazladır.”⁶⁴⁴ Ancak Tanzimat Devrinde, 17. asrın büyük âlimlerinden Kâtib

⁶⁴² Abdurrahman Şeref “Edhem Paşa Merhumun Son Hizmeti”, *Sabah*, 13 Kanunievvel 1325.

⁶⁴³ *Gazi Edhem Paşa (Yazma)*, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Nu: 213, s. 2, dipnot 1.

⁶⁴⁴ Ramazan Şeşen, “Osmanlılarda Coğrafya”, *Osmanlı*, c.8, Ankara 1999, s. 324.

Çelebi'nin eserleri ile boy ölçüşebilecek herhangi bir coğrafi eser bulunmamaktadır. Öte yandan bu eserlerin herhangi bir özgünlüğü yoktur. Üstelik bu dönemin başlangıcında, coğrafyanın en önemli malzemeleri arasında yer alan haritacılığın, bir çeşit resim sayıldığı ve şer'an caiz olmadığı ileri sürülmüştür. Mustafa Reşid Paşanın yeni açılan mekteblere duvar haritaları astırmasına karşı çıkanlar, Damad Said Paşanın iktidarında bu haritaları imha etmişlerdir. Birçok harita tuvaletlere atılmıştır.⁶⁴⁵

Abdurrahman Şeref'in coğrafya ile ilgili eserleri, Mekteb-i Mülkiye ve Mekteb-i Sultanî'de okuttuğu Coğrafya dersine ait ders kitapları mahiyetindedirler. Diğer coğrafya kitapları gibi herhangi bir özgünlüğü olmadığı görülür. Şeref Efendi, maksadının yalnızca "istifâde-i tullâb" olduğunu yazar. Önceki eserleri coğrafya tedrisi için yetersiz görür: "Lisân-ı 'azbü'l-beyân-ı Osmânîde fenn-i coğrafyaya dair 'atfık ve cedîd bir takım kütüb ve resâil mevcut ise de bunlardan bazıları birkaç yüz sene evvel tercüme ve tertîb edilerek yalnız o zamânın ahvâline dair malûmâtı hâvi ve sinîn-i ahîrede te'lîf edenler dahi ya muhtasar veya mekâtib-i umûmiye için biraz mufassal olduğundan def'-i ihtiyâca gayr-ı kâfi görülmektedir.

'Asr-ı ma'ârif-hasr hazret-i şehriyârîyi tezyîn eden âsâr ve te'sisât-ı hayriyenin birincilerinden 'addolunmağa şâyân olub min-gayr-i istihkâk müdürlüğüyle behre-mend-i şeref ve mefharet olduğum Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne'de Coğrafya-yı Umûmî muallimliği bundan akdem uhde-i âcizâneme muhavvel olmağla ol vakt şâkirdâna verdiğim derslerin sırasıyla cem' ve tertîbinden işbu eser-i nâçiz husûle gelmiş..."tir.⁶⁴⁶

Ona göre, "Arz ben-i beşerin meskeni olmağla coğrafyayı tahsîl etmek insân için hânesini öğrenmek demek olduğundan bu fenni bilmeyen kimse evini, binâenaleyh evinin aksâm-ı dâhiliyesini ve cevânib ve eknâfını ve komşularının ahvâl ve etvârını ve mahallesinin zokak ve yollarını ve levâzım-ı beytiyesinin nerelerden geldiğini bilmeyen bir merd-i câhil ve gâfile teşbîh olunur. Ve bir de bu fen bir takım 'ulûm ve fûnûnun ta'lîmine medâr ve esâs olduğu cihetle coğrafyayı bilmeyen kimse fûnûn-ı harbiye ve siyâsiyeyi dahi lâyıkıyla öğrenemez."⁶⁴⁷

⁶⁴⁵ Fatma Aliye, *a.g.e.*, s. 51; İbrahim Hakkı Akyol, "Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 511-571.

⁶⁴⁶ Abdurrahman Şeref, *Coğrafya-yı 'Umûmî*, c.1, İstanbul 1306, s. 2.

⁶⁴⁷ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s. 4.

a. *Coğrafya-yı Umûmî*, 2 c., İstanbul 1306 ve 1310, Karabet Matbaası, 5+402 ve 277+2 s:

Abdurrahman Şeref'in "Coğrafya-yı Umûmî" adlı eseri, kimi çevrelerde ve bibliyografik eserlerde üç cilt kimi eserlerde ise dört cilt olarak yer alır. Bu eserin birinci cildindeki önsöz de de "şâkirdâna verdiğim derslerin sırasıyla cem' ve tertîbinden işbu eser-i nâçiz husûle gelmiş ve üç cild üzerine bi't-tertîb sırasıyla birinci ve ikinci cildleri neşr olunmuş idi" yazar. İkinci ciltteki mukaddimedede ise, "Kitâbımızın üçüncü cildini teşkil eden Memâlik-i Mahrûsa-i Şâhâne Coğrafyası mektebimizin öteden beri Coğrafya-yı Osmânî mu'allimi bulunan kâ'imakâm 'izzetlü 'Ali Tevfik Beyefendinin eser-i himmetiyle bu kere tab' ve neşr edilmiş olmağla eczâ'-i kitâb tamam olmuştur."⁶⁴⁸ Nitekim bir başka yerde de Ali Tevfik Beyin Memâlik-i Osmâniye Coğrafya adlı eserinin üçüncü cilt yerine kabul edildiğini söyler. Bunun yanında hazırlamış olduğu Coğrafya-yı Umranî de bu eserin dördüncü cildi sayılır. Bu çalışmada Ali Tevfik Beyin eserini değerlendirilmedi.⁶⁴⁹ Bunun yanında Coğrafya-yı Umranî de ayrı bir çalışma olarak kabul edildi.

Abdurrahman Şeref, eserinin muhtevası konusunda şu bilgileri verir: "Cild-i evvelde Coğrafya-yı riyâzi ve mukaddemat ile Asya ve Afrika ve Amerika ve Okyanusya kıt'aları; cild-i sânde yalnız Avrupa kıt'ası mufassalan ta'rîf ve beyân olunarak cild-i sâlis dahi munhasıran memâlik-i mahrûsa-i şâhânededen bâhis ve derdest tab'dır."⁶⁵⁰ Yukarıda da açıklandığı üzere Ali Tevfik'in eseri, Şeref'in bu çalışmasının üçüncü cildi olarak kabul edilmiştir. Seyfettin Özege, bu eserin Abdurrahman Şeref'in dört ciltlik Coğrafya-yı Umûmî'sinin üçüncü cildi olduğunu yazar.⁶⁵¹

Eserin birinci cildinde Coğrafya'nın tanımı, manası ve aksamı, Coğrafya-yı Riyâzi (arzun şekli, âlem-i şems, levâkib-i sâbite ve burûc, arzun hareketleri, husûf ve

⁶⁴⁸ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, c.2, İstanbul 1310, s. 2;

⁶⁴⁹ bk. Ali Tevfik, *Memâlik-i Osmâniye Coğrafyası*. İstanbul 1306.

⁶⁵⁰ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s. 3.

⁶⁵¹ Özege, Ali Tevfik Beyin 1318'de İdâdî mektepleri için hazırladığı ve aynı adı taşıyan eserini Abdurrahman Şeref'in eserinin dördüncü cildi olarak kabul eder. Ancak Abdurrahman Şeref Efendi, Tevfik Beyin kitabının Coğrafya-yı Umûmî isimli eserin üçüncü cildini teşkil ettiğini 1318 yılında söylediğine göre bu bilgi yanlıştır. Bu yüzden Tevfik Beyin 1306 yılında aynı adla basılan eseri nazara alınmalıdır. bk. Ali Tevfik, *Memâlik-i Osmâniye Coğrafyası*. İstanbul 1306; bk. M. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, c.3, İstanbul 1975, s.1094-1095.

küsûf vb.), Mukaddimât-ı Coğrafya (karalara verilen esâmi-i muhtelif ve kaşr-ı arzın teşekkülü, su ve sulara verilen esâmi-i muhtelif, kıtaat-ı hamis-i arzın manzara-i tabiyesi ve mizac ve hevası, Uruk-ı ben-i beşer vb.) Asya, Amerika, Afrika ve Okyanusya kıtaları ele alınır. “Memâlik ve emsâr ve cibâl ve enhâr isimlerinin ve sâ’ir ism-i ‘alemlerin yerliler beyinde ma’rûf ve müsta’mel olduğu telaffuz vechle yazılmasıyla beraber Fransız lisânı memleketimizde en ziyâde münteşir ve tercümelerimizde ve her nev’ matbû’âtımızda te’sîr-i nâfiz olan lisân-ı ecnebî olmağla Fransızların telaffuz ettiği surette tahrîr ve ilâve olunması”nı faydalı bulan” yazar, “münasib bir de harita mecmû’ası tertibini” düşünür. Ancak “Taşn Atlas yani cep atlası namıyla mu’ahharan Almanya’da tab’ ve neşr olunan küçük atlas nefâset ve chveniyyet cihetiyle” kendi hazırlayacağı Atlası müreccai görür ve talebelere onu tavsiye eder.⁶⁵²

İkinci ciltte ise söz konusu ettiği yalnızca Avrupa kıtasıdır.⁶⁵³ Rusya, İsveç, Norveç, Avusturya ve Macaristan, Danimarka, Almanya, İngiltere, Fransa gibi ülkeler yanında Avrupa-yı Osmânî adı altında Rumeli kıtası ve Girid adasını inceler. Osmanlı Devleti’nden ayrılan Sırbistan, Karadağ, Yunanistan gibi ülkeleri araştırır. Kitapta tekmile başlığı ile yer alan kısımda Târih-i Fenn-i Coğrafya, Ma’lûmât-ı İstatistikiye, Servet (Demiryolları, Ticaret-i Bahriye, Telgraf ve Posta, Ziraat, Sanayi, Kuvve-i Askeriye, Kuvve-i Bahriye, Kuvve-i Maliye ve Maarif) konularını ele alır.

b. İstatistik ve Coğrafya-yı ‘Umrânî, Karabet Matbaası, İstanbul 1314, 321 s.

Abdurrahman Şeref’in Mekteb-i Mülkiye’de okuttuğu Coğrafya-yı Umranî dersinin notları olup, İstatistik ve Coğrafya-yı Umranî adı ile neşredilmiştir. Efdaleddin (Tekiner)’e göre, “Abdurrahman Beyefendi hazretlerinin eserleri neşredilinceye kadar bizim ‘âlem-i fenniyemizde coğrafya-yı ‘umrâniye dâ’ir bir tek ıstılâh bile mevcûd değil iken müşârunileyh hazretleri Fransızcalarının mürâdif-i tamamı olmak üzere vaz’ ettikleri ıstılâhât-ı esâsiye ile bu fenni dâire-i memleketimiz dâhiline alarak bir büyük iktidâr gösterdikleri gibi on seneden beri ve

⁶⁵² Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, c.1, s. 3.

⁶⁵³ Bu çalışmada eserin 1310 yılında yapılan ikinci baskısı kullanıldı.

en ‘âli dershânelerimizde tadrîs ile binlerce şâkird-i ‘irfân yetiştirerek Devlet-i ‘Aliyye-i Osmâniyye’ye îfâ-yı hizmet eylediler”⁶⁵⁴

Abdurrahman Şeref, coğrafya-yı ‘umrânîyi “arzın aksam-ı muhtelifesinin münhasıran ahval-i ziraiye ve sanaiye ve ticariyesinden” bahseden bir bilim olarak tanımlar.⁶⁵⁵ Ona göre, “coğrafya-yı ‘umrânî terakkiyât-ı beşeriye ile tezyîd-i ehemmiyet eylemektedir. Evâ’ilde devletlerin kuvvet ve satveti sırf vesâ’it-i harbiyelerinin mükemmeliyetine tâbi’ zannolunur idi. Elyevm füyûz-ı menâbi’-i servetlerinin vüs’at-ı mu’âmelât-ı ‘umrânîyelerinin dahi te’sîr-i ‘azîmi görülmektedir. Binâenaleyh siyâsâtda kuvâ-yı düveli yekdiğere nisbeten mütâla’a ve idrâk etmeğe kalkışdığımız zamân te’sîsât-ı i’mâriyelerinin derece-i terakkî ve ittisâ’mı mukayeseye de mecbûr oluruz. Mukayesede ise a’dâd isti’mâlî zarûfî olduğundan İstatistik’e mürâca’at lüzûmu böylece tezâhür eder.” Yazar istatistiki, “adedle ifâde olunabilen kâffe-i ahvâl ve vekayi-i düveliye ve içtimaiyeden bahseder bir fen” olarak açıklar. Ona göre, bu bilim aracılığıyla bir devletin yüzölçümü, nüfusu ve nüfusun dağılımı, kaynakları, ziraati, ticareti ve sanayiisi, mâlî durumu, askerî gücü hakkında bilgi edinmek mümkündür.⁶⁵⁶

Eser iki bölümden oluşur. Birinci bölüm genelde istatistik ayrılmıştır. Bu bölümde istatistikin tanımı ve tarihçesi istatistik tahrirleri ve nüfus istatistiki, kadastro gibi konular üzerinde durulur. İkinci bölümde ise, başta Osmanlı Devleti olmak üzere Avrupa devletlerinin ve Amerika’nın coğrafi yapısı, nüfus, ormancılık, tarım ve hayvancılık, sanayisi, ticareti, ihracat ve ithalat, bankalar, ulaşım” gibi özellikleri ele alınır. Bu bölümün sonunda ise, “İstatistik cetvelleri” başlığı ile kıtalarındaki nüfus miktarı, dünyanın dinî durumu, ülkelerin yüzölçümleri ve nüfusları, buğday, şarap, kahve, tütün, pamuk, altın, kumaş, maden kömürü, dış ticaret, şimendifer, dış borçlar” konularında istatistikî bilgiler verilir.

Bundan başka Abdurrahman Şeref’in *Coğrafya Dersleri* adı ile Rüşdiyeler için hazırladığı oldukça basit düzeyde hazırladığı eseri vardır. Üç cüz’den oluşan bu eserin ilk cüz’ünde Osmanlı Coğrafyası, ikinci cüz’ünde Asya, Afrika, Amerika ve

⁶⁵⁴ Bk. İbnü’l-Cevad Efdaleddin, *Coğrafya-yı Umranî*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1316.

⁶⁵⁵ Abdurrahman Şeref, *İstatistik ve Coğrafya-yı Umranî*, İstanbul 1314, s. 2-3.

⁶⁵⁶ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s. 2-4.

Okyanusya kıt'aları ile coğrafi olaylar incelenir. Eserin üçüncü cüz'ü ise tamamiyle Avrupa kıt'asına ayrılmıştır.⁶⁵⁷

C. Ahlâk Kitapları

Ahlâk kitapları, doğu ve batı toplumlarında en çok işlenen edebî türler arasındadır. Kaynağını cemiyetten alan bu edebî eserlerin, tek tanrılı inancı benimsemiş toplumlardaki kaynağını ise semavî kitaplar oluşturur. Bu eserler, genellikle topluma şekil vermek, doğru ve yanlış göstermek için kaleme alınmışlardır. Bunun yanında ahlâkî eserlerin insanları cemiyetin birer üyesi hâline getirmek ve devletlerin arzuladığı iyi vatandaşlar yetiştirmek gibi işlevleri de vardır.

Bursalı Mehmed Tahir, ahlâk ilmini, ecmele-i 'ulûm olarak kabul eder. Ona göre, "mebnâ-yı beşeriyetin hâdim-i ma'nevîsi cümlesinden olan rahm ve şefkat vücûd ve mürüvvet gibi mekârim-i ahlâkın maddî ve ma'nevî fevâ'id-i bî-gâyesinden ve hüddâmı olan ahlâk-ı seyyi'enin muzırrat-ı bî-nihâyesinden bâhis olduğu için hatta gâye-i 'ulûm olmak üzere bile telakkî olunageldiği emr-i meczûmdur. Bu ilm, "ekmel-i beşer" efendimiz hazretlerinin kavlen ve fiilen eser-i celîl-i nebevîlerine iktidâ ederek sâlik-i râh-ı necât ve hüddâ olmuşlardır." İslâmın temel eserlerinden hadis kitaplarında yer alan (بعث لا تتم مكارم الاخلاق)⁶⁵⁸ söze ve diğer hadisler ilm-i ahlâk yazmak isteyen müelliflerin başvurduğu kaynaklardandır.⁶⁵⁹ Modernleşme öncesi Türk toplumunda ahlâkî eserler arasında siyasetnâmeler, nasihatnâmeler, mev'ize tarzında eserler, fütüvvetnâmeler, Kabusnâme, Kelile ve Dinme çevirileri yaygındır. Bunlar arasında Nasirüddin Tûsî'nin Ahlâk-ı Nâsırsî'si, Celaleddin Devvânî'nin Ahlâk-ı Celâlî'si ve Kınalızâde Ali Efendinin Ahlâk-ı Alâî'si en

⁶⁵⁷ *Coğrafya Dersleri. Mekâtib-i Rüşdiye İçin 1. Sene*, Artin Asadoryan ve Mahdumları Şirket-i Mürettibiyesi, İstanbul 1323; *Coğrafya Dersleri. Mekâtib-i Rüşdiye Talebesine Mahsus 2. Sene*, Artin Asadorya ve Mahdumları Şirket-i Mürettibiyesi, İstanbul 1323; *Coğrafya Dersleri. Mekâtib-i Rüşdiye İçin 3. Sene*, Artin Asadorya ve Mahdumları Şirket-i Mürettibiyesi, İstanbul 1323.

⁶⁵⁸ Ben güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim.

⁶⁵⁹ Bursalı Mehmed Tâhir bin Rif'at, *Ahlâk Kitâblarımız*, İstanbul 1325, s. 3-4.

bilinenlerdendir.⁶⁶⁰ Osmanlı Devletinin çözülme döneminde ahlâk kitapları, bu çöküşe çare arama gibi bir rolü üstlendiler.⁶⁶¹

Modernleşme döneminde ahlâk kitaplarının farklı bir nitelik kazandığı görülür. Bu dönemin anlayışına göre ahlâk doğu ve batı kültür ve medeniyeti arasında sentezci bir işlev yüklenir. Batılı düşünür ve yazarların ahlâk ile ilgili eserleri tercüme edilir.⁶⁶² Bunun yanında ahlâkî eserler siyasî bir mahiyet de kazanırlar. Dönemin ruhuna ve anlayışına uygun olarak Osmanlıcılık ve ittihad-ı anasır politikasına paralel eserler de kaleme alınır. Bunlar arasında azınlıkların kitapları dikkat çekicidir.⁶⁶³ Tanzimat bürokratları da ahlâkî eserler yazdılar. Bu eserler de batılılaşma ve yeni hayat tarzının yansıtılmaya çalışıldığı, bir nev'î yeni adâb-ı muâşeret kurallarının, devlet görevlilerinin ve memurların uymaları gereken kurallardan bahsedilir. Böylece bir yurtseverlik ahlâkı yaratılmak istenir. Sadık Rifat Paşanın eseri bu tür eserler arasında en bilinenidir.⁶⁶⁴

Modernleşme dönemi ile birlikte ahlâk kitaplarının kaynağı din olmaktan çıkmıştı. Batıdaki gelişmelere paralel olarak bu tür eserlerin kaynağı cemiyet ve ilim oldu. Bir bakıma toplumcu düşünce ve pozitivizmin ahlak anlayışı hâkim olmaya başladı. Ünlü eğitimcilerden Nafi Atuf, bu hususa şöyle dikkat çeker: “Bugünün en vasi ve en münteşir felsefesi olan müsbet felsefe taraftarlarının da dediği gibi ahlâk, kavaidini ve kavaidinin tebdilatını fizyoloji, biyoloji ve tarih gibi üç mebadan almalıdır.” Ona göre, “ahlâk kaidelerini ferdi şuurumuzla yahud aklımızla takdir edemeyiz, ahlak kavaidi cemiyetin ruhundan doğar.”⁶⁶⁵

Aydınlar, Osmanlı Devleti'nin geri kalmışlığının ve yaşanan buhranın sebebi olarak içtimai ve ferdî ahlakî çöküntü ile İslâm'ın ahlak anlayışının yeni eğitim ve kültür hayatında ihmâl edilmesi gösteriyorlardı. Buna bağlı olarak toplum,

⁶⁶⁰ Geniş bilgi için bk. Agâh Sırrı Levend, “Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız”, *TDAY*, Ankara 1963. Yahya Akyüz, *Kabusnâme, Bostan ve Gülistan, Tarîku'l-Edeb, Ahlâk-ı Alâî* gibi eserlerin Osmanlı Devleti'nin klasik olarak adlandırılan döneminde eğitimdeki rollerine dikkat çeker. Bk. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 96-116.

⁶⁶¹ Faruk Öztürk, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ahlak Kitapları”, *Kebikeç*, Sayı: 6, Ankara 1998, s. 31. Ayrıca bk. Mehmet Öz, *Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul 1997.

⁶⁶² Jean Jacques Rousseau, *Fezâil-i Ahlâkiye ve Kemâlât-ı İlmîye* (çev. Said Kemal), İstanbul 1299; La Fontaine, *Güldeste-i Ahlâk* (çev. Hacı Zahid), Bursa 1307; *Khristoitheia Kai Ethimotupia: Hüsn-i Ahlâk ve Merâsim-i Teşrifat* (çev. Evangelinos Misailidis), İstanbul 1886.

⁶⁶³ Leondios, *Hıristiyan Asâkir-i Osmanîyesine Mahsûs Talim-i Ahlâk Risâlesi*, İstanbul 1911; Arakel, *Talim-i Kıraat, Tezhib-i Ahlâk ve Islâh-ı Nefs* (musahhah. Muallim Naci), İstanbul 1301.

⁶⁶⁴ Mehmed Sâdik Rifâat Paşa, *Ahlâk Risâlesi*, İstanbul 1263.

⁶⁶⁵ Aktaran Faruk Öztürk, *a.g.m.*, s. 31.

maddî planda da bir çöküşe sürüklenmekteydi. II. Meşrutiyet döneminde bu anlayış önemli ölçüde sarsıldı. Bir ahlakî çöküntünün varlığını kabul eden Ziya Gökalp, bu çöküntüden kurtulmanın dinî ve ahlakî eğitimi yaygınlaştırmak ile çözüleceğine inanmıyordu. Ona göre bu türden bir ahlak kaynağını dinden alan bir toplum oldukça var olabilirdi. Oysa uluslaşma süreci ile birlikte eskî ahlakî değerlerin bir işlevi kalmamıştı. Bu yüzden ahlak değerlerini dine dayandırmak isteyenler, bilmeden ahlakî çöküntüye katkıda bulunuyorlardı.⁶⁶⁶ Onun “ahlakî Türkçülük” anlayışı ile bunun içinde değerlendirildiği medenî ahlak ve beynelmilel ahlak tasnifi dikkati çeker.⁶⁶⁷

Modernleşme dönemi ile birlikte eğitimin yaygınlaşmasına ve yeni insan tipine uygun bir ahlak manzumesinin yaratılmaya çalışıldığı görülür. Bu her şeyden önce vatandaşlık esasına uygun bir ahlakî anlayıştır. Devlet, okullarda okutulmak üzere yazılacak ahlak risalelerinde bu hususa dikkat çeker. Buna göre ahlak dersleri için yazılacak kitapların muhtevasında, “ilm-i ahlakın mevzu’ ve gayesine dair bir muhtasar mukaddime, insanın vezâ’if-i dinîyesi, valideynine karşı vezâ’ifi, muallimlerine karşı vezâ’ifi, ebnâ-yı cinsine karşı vezâ’ifi, nefesine karşı vezâ’ifi, ulu’l-emre karşı vezâ’ifi, vatana karşı vezâ’ifi, kavânîn-i memlekete riâyetin vücûbu, hayvânâta ve sâ’ir mahlukâta karşı vezâ’ifi” gibi konular yer alacaktı.⁶⁶⁸ Ahlak dersleri ilköğretimden yükseköğretime kadar eğitimin hayatının her safhasında yaygınlık kazandı.

Abdurrahman Şeref’in, Mülkiye ve Sultânî mekteblerinde verdiği dersler arasında İlm-i Ahlak dersini de vardır. Nitekim o, bu ders ile notlarını da kitap haline getirmiştir.⁶⁶⁹ Ona göre, “ilm-i ahlak meslek-i hakîkî-i beşeriyeyi ta’yîn eden, ta’bîr-i ahîrle kuvâ-yı nefsi-nâtıkayı kemâl-i mü’tâd-bahâya sevk eyleyen kavâ’idden bâhisdir. Gâye-i hilkâtini tanımağı ve âlât ve kavânini hedef-i tekemmüle doğru sevk etmeyi öğreten ‘ilm-i ahlaktır. Hedef-i maksada vusûl kavâ’id-i ‘ilm-i ahlaka tâbi’yetle husûl bulur. Vezâ’ifini hakkıyla îfâ eden vücûd kemâl-i bahtiyâriyeye ermiş olur. Binâenaleyh ‘ilm-i ahlak birdir yani kavânîn ve kavâ’idi bütün ben-i

⁶⁶⁶ Faruk Öztürk, *a.g.m.*, s. 31-32.

⁶⁶⁷ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* (haz. Mehmet Kaplan), İstanbul 1970, s. 151-173.

⁶⁶⁸ *Düstür*, 1. Tertib, c. 2, s. 232.

⁶⁶⁹ *İlm-i Ahlak. Yedinci Seneye Takrir Buyurulan Dersleri Hâvidir*, İstanbul 1311; *İlm-i Ahlak. Altıncı Seneye Takrir Buyurulan Dersleri Hâvidir*, İstanbul 1313; *İlm-i Ahlak. Beşinci Seneye Takrir Buyurulan Dersleri Hâvidir*, İstanbul 1316; *İlm-i Ahlak*, İstanbul 1316; *İlm-i Ahlak*, İstanbul 1318; *İlm-i Ahlak*, İstanbul 1321; *İlm-i Ahlak*, İstanbul 1328.

beşere şâmil ve mezheb ve milliyete lâ-yetegayyerdır.” Bu yüzden ilm-i ahlâkın konusunun ahlâk-ı beşeriye olduğunu söyler.⁶⁷⁰

Abdurrahman Şeref'in, kaleme aldığı ilm-i ahlâk isimli eserlerde Maarif Nezâretinin tayin ettiği konuların dışına çıkmadığı görülür. Eserlerinde işlediği konular arasında, “ilm-i ahlâk'ın tarifi, mevzû'u, gayesi, taksimi; terbiye, İlm-i Hikmet, ri'âyet-i rütbe-i insâniyet, mes'ûliyet-i ahlâkiye, kânûn-ı ahlâkiye, vezâ'if-i nefsiye, sa'y ve 'amel, tasarruf, vezâ'if-i medeniye, ehl-i memleketin vezâ'ifi, vergi, hizmet-i askeriye, me'mûrin-i hükûmetin vezâ'ifi, vezâ'if-i insaniye, ticaret ve mübadele, mülk-i maddî ve ma'nevî, nezâket, dostluk, ecanibe olunacak muamele, vezâ'if-i diniye...” gibi konular yer alır. Onun ahlak anlayışında batılı düşünürler önemli bir mevkie sahiptir. Eğitimin tanımını yaparken Eflatun'un, Stuart Mill'in ve Kant'ın görüşlerine yer verir.

Abdurrahman Şeref'in eseri, dönemin ruhuna uygun olarak vatandaşlık bilgilerini de içerir. Ona göre, “ecdâdımızın ve bizim doğup büyüdüğümüz memlekete mensûbiyetimiz derkârdır. Anı sevmek ve her nerede bulunursak bulunalım anı unutmamak ve memleketimizin 'alelumûm sekenesi aynı kanûna tâbi' ve kalbleri aynı hissiyât ile mâlf olmağla devlet ta'bîri altında teşekkül eden o hey'et-i 'umûmiyeye cümlemiz el birliğiyle sarılmak vezâ'if-i medeniyenin esâsıdır. Toprağı ecdâdımızın bakâyâsını hâmil olan mülkümüzün âdemleri ahlâk ve 'âdât ve menâfî ve nasîb i'tibârıyla müttehid ve ekseriya lisân ve mezheb husûsunda dahi müttefik olmağla bir memleket âdemleri beyinde hüsn-i mu'âşereti ihzâr eden esbâb gâyetle çokdur işte efrâd böylelikle bir şahs hâline gelir.”⁶⁷¹

D. Makaleleri

a. Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası'ndaki (TOEM) Makaleleri

Mehmed Reşad döneminde “mükemmel bir Osmanlı Tarihi” yazmak amacıyla kurulan Târih-i Osmânî Encümeni, bu çalışmasının dışında bir dergi yayımlamayı, araştırma ve belge neşri yapmayı planlamıştı. 2 ayda bir yayımlanması düşünülen dergide bu encümenin reisi Abdurrahman Şeref'in de makaleleri vardır.

⁶⁷⁰ Abdurrahman Şeref, *İlm-i Ahlâk*, İstanbul 1321, s. 6-7.

⁶⁷¹ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s. 79.

Abdurrahman Şeref'in, TOEM'de yayımlanan ilk makalesi arşiv kaynaklarının ve belgelerin neşrinde nasıl bir yöntem izlenmesi ile ilgilidir. Derginin ilk sayısında bu makalenin yer alması, TOEM'de yayımlanacak tarihî belgelerin hangi usûlde incelenmesi gerektiği konusunda ipuçları verir. Bunun yanında, yazılması düşünülen “mükemmel Osmanlı Tarihi” için hangi kaynaklara ve belgelere müracaat etmesi gerektiği konusunda da yol gösterir.

Abdurrahman Şeref'e göre, “Bir devletin hayât-ı mâziyesinin vesâ'iki olan evrâk-ı 'atfika-i resmîye fenn-i târih nazarında ne kadar kıymetli olduğu âzâde-i ta'rîf ve beyândır. Lisân-ı Fransevîde arşiv (archives) tesmîye olunan bu misüllü evrâka düvel-i mütemeddinede pek ziyâde ehemmiyet verilerek muhâfazaları için 'âli binâlar inşâ ve müte'addid me'mûriat ta'yîn edildiği gibi aranılan kağıdın kolaylıkla bulunması zımında seneleri sırasıyla ve 'â'id oldukları mesâlih i'tibâriyle takım takım tasnîf ve numero tahtında mükemmel fihrisleri tertîb olunmuştur.”

Eskilerin hükûmet dairelerinde işlemi tamamlanmış hiçbir kağıdı, -mühim olmasa bile- yırtıp atmadıklarını ancak eskilerden kalmış ve yıllardan beri birikmiş evrakın muhafazasına dikkat etmediklerini söyleyen Abdurrahman Şeref Efendi, “evrak-ı kadîme-i resmîye”yi dört kısımda tasnîf eder:

1. Bâb-ı 'âliye ve Dîvân-ı Hümâyûn'a ait evrâk
 - a. Mu'âhedât ve mukâvelât
 - b. Nâm-ı pâdişâhîye verilen fermânlar ve berâtlar ve menşûrlar
 - c. Ordu ve donanma kumandanları ile vukû' bulan muhâberât
 - d. Ahkâm defterleri
 - e. Mevâcib defterleri
 - f. Vilâyât ile cereyân eden muhâberât
 - g. Mesâlih ve mu'âmelât-ı rûz-merreye mute'allik evrâk
2. Defter-i Hakaniye ait evrak ve defatir
3. Devletin muhâsebâtına ve umûr-ı mâliyesine 'â'id evrâk ve defâtir
4. Mehâkim-i şer'îyye sicillâtı

Yazar, bunlardan başka “karn-ı sâbık evâsıtından berü teşkîl olunan nezâretlerin evrâkı”na da dikkat çeker.⁶⁷² Resmî evrakı bu şekilde tasnif eden ilk kişi Abdurrahman Şeref’tir.⁶⁷³

Abdurrahman Şeref, vak‘anüvis olduktan sonra Topkapı Sarayı’nda bulunan evrâk ve resmi vesikaların muayene ve tetkikine memur edildi. Bu görevi sırasında gördüğü manzara iç açıcı bulmayan Şeref, evrâkın çürüyüp külçeler haline geldiklerini yazar. Ona göre bu manzara tembelliğin, boşvermişliğin ve evrâka reva gördüğümüz zulmün şahidiydiler. “Lisân-ı hâl ile besseyledikleri şekvâ bir müverrihi dil-hûn etmemek mümkün değildir.”⁶⁷⁴ Yazar bundan sonra belgeleri nasıl tasnif ve muhâfaza ettiklerini anlatır. Musâ Kâzım, bu makaleye yazdığı zeylde, Dîvân-ı Hümâyûn’daki kuyûdâtın yaklaşık 1592 cildi ihtivâ ettiğini (her ciltte yaklaşık 300 kayıt bulunur) bunlardan 163’ünün mühimme, 14’ünün ordu ve rikâb, 15’inin mektûme, 185’inin Rumeli, 14’ünün nâme-i hümâyûn, 42’sinin ‘uhûd-ı düvel ile ilgili defterler ve defterhânedede de 600 defter olduğunu yazar. Bunun yanında Mehterhâne bitişiğindeki odada Maliye Nezâretine ait defterlerin 12 (Kubbealtı’ndaki iki kat ile 25 oda), Bâb-ı Meşihat’da fetvahânedeki ve İstanbul Kadılığındaki kuyûdâtın ve sicillât-ı kadîmenin 2 odada toplandığını söyler.⁶⁷⁵ Öyle anlaşılıyor ki, bu dönemde arşiv çalışmaları, Târih-i Osmânî Encümeni’nin de sayesinde hız kazanmıştır.

Abdurrahman Şeref’in bu mecmuada yayımlanan en önemli makalerinden biri Topkapı Sarayı’na aittir. Sarayın o günkü durumunu tarif eder ve sırası geldikçe bazı târihî hatıralar nakleder. Makaleyi iki kısımda kaleme alan yazar, birinci kısımda müştemilât-ı hâriciyeyi, ikinci kısımda ise dâire-i harfîmini inceler. Bunun yanında okuyuculara kolaylık olması bakımından bir harita ilâve etmeyi uygun görür. Ancak hazırlanan krokiyi Viyana’ya gönderdiğinden bu kroki, ikinci makalede yayımlanır.

Abdurrahman Şeref’in bu mecmuada yayımlanan makalelerinin büyük bir kısmı biyografilerdir. Bunların bir kısmı Encümen ile ilgisi bulunan kimselere

⁶⁷² Abdurrahman Şeref, “Evrak-ı Atika ve Vesaik-i Tarihiyemiz”, *TOEM*, I/2, s. 9-12.

⁶⁷³ İsmet Binark, “Arşivlerimizin Değeri ve Son Vak‘anüvis Abdurrahman Şeref Bey’in Evrak-ı Atika ve Vesaik-i Tarihiyemiz Adlı Yazısı”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 29/1, Ankara 1980, s. 23-38.

⁶⁷⁴ Abdurrahman Şeref, *a.g.m.*, s. 17.

⁶⁷⁵ Musâ Kâzım, “Vesâ’ik-i Târihiyemiz”, *TOEM*, I/2, s. 65-67.

ilişkindir. Encümen azâsı veya encümenin kurulmasında etkili olan kimselerin vefatları dolayısıyla yazılmış bu tercüme-i hâller oldukça kısadır.⁶⁷⁶ Çoğu da arkadaşlık, dostluk ve aynı kurumda çalışanın verdiği vefa duygusu ile kaleme alınmışlardır. Bu yüzden yazılarına duyguları da karışmıştır. Bunlar içinde encümen fikrini ortaya atan ve kurulmasında etkili olan Hüseyin Hilmi Paşanın biyografisi ayrı bir yer tutar. Yazarın en önemli sayılabilecek biyografi çalışması Özdemiroğlu Osman Paşa ile ilgilidir. Diğer tercüme-i hâl çalışmalarında rastlanmayan önemli bir özelliği kaynaklara dayanarak hazırlanmış olmasıdır. Bu makalenin sonunda yararlanılan kaynakların listesi verilir.⁶⁷⁷

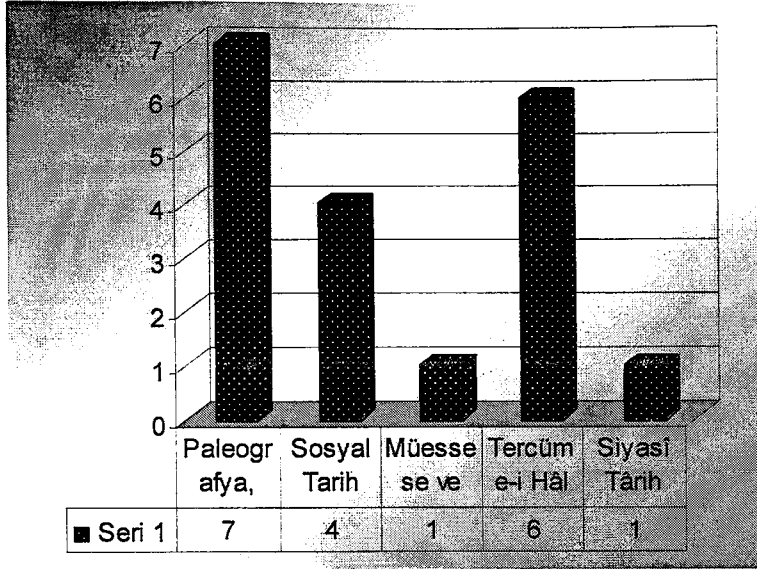
Abdurrahman Şeref'in bu mecmuadaki makalelerinin önemli bir kısmını ise, sosyal tarih ve belge neşri içerir. Bunlar arasında "Bâb-ı Âli Harîkleri"⁶⁷⁸ ve "Berlin Hazine-i Evrakında Vesâ'ik-i Kadîme-i Osmaniye", kendi müşahadelerini ve hatıralarını anlattığı yazılardır. Bu yazıları içinde yalnız "Sultan Abdülaziz'in Vefatı İntihar mı Katl mi?" isimli makalesi siyasî / kriminal bir çalışmadır.⁶⁷⁹

⁶⁷⁶ Abdurrahman Şeref, "Vefeyât: İsmâil Zühdü Bey", *TOEM*, III/14, s. 862-864; "Ahmed Midhat Efendi", *TOEM*, III/18, s. 1113-1119; "İskender Hoçi Efendi", *TOEM*, VIII/45, s. 186-188; "Viyana Sefir-i Sâbıkı Hüseyin Hilmi Paşa", VIII-XI/49-62, s. 63-74; "Reşad Fuad Bey", *TOEM*, VIII-XI/49-62, s. 128-162.

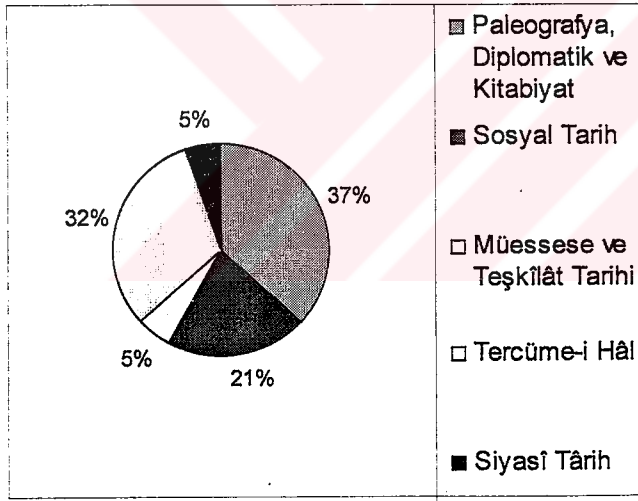
⁶⁷⁷ Abdurrahman Şeref, "Özdemiroğlu Osman Paşa", *TOEM*, IV/21, s. 1289-1303; IV/22, s. 1353-1369; IV/23, s. 1417-1443; IV/24, s. 1481-1516; V/25, s. 1-12. Ayrıca Özdemiroğlu Osman Paşaya ait bir mektubu da neşretmiştir. Bk. Abdurrahman Şeref, "Özdemiroğlu Osman Paşanın Bir Mektubu", *TOEM*, VIII/43, s. 35-41.

⁶⁷⁸ Abdurrahman Şeref, "Onüçüncü Karn-ı Hicrîde Bâb-ı 'Âli Harîkleri" adı ile Tanîn'de bir yazı yazmış ise de buna ulaşmak mümkün olmadı. *TOEM*'deki Bâb-ı 'Âli Harîkleri yazısı bu yazının genişletilmiş hâlidir.

⁶⁷⁹ Abdurrahman Şeref, "Sultan Abdülaziz'in Vefatı İntihar mı Katl mi?", *TOEM*, XIV/6 (83), s. 321-325.

Tablo 1. Abdurrahman Şeref'in TOEM'deki makalelerinin konularına göre sayısal dağılımı⁶⁸⁰

Tablo 2. Abdurrahman Şeref'in TOEM'deki makalelerinin konularına göre dağılımı⁶⁸¹

b. Gazetelerdeki Makaleleri

1. Sabah Gazetesindeki Makaleleri

Abdurrahman Şeref, II. Meşrutiyet'in ilânından ve basın üzerindeki sansürün kalkmasından sonra çeşitli gazete ve dergilere yazılar yazar. Bunlar

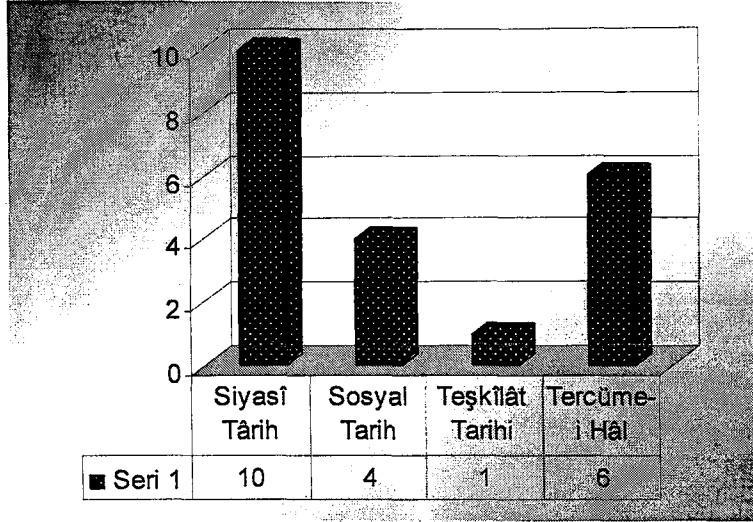
⁶⁸⁰ Tefrika hâlinde yayımlanan makaleleri tek birim olarak kabul edilmiştir.

⁶⁸¹ Tefrika hâlinde yayımlanan makaleleri tek birim olarak kabul edilmiştir.

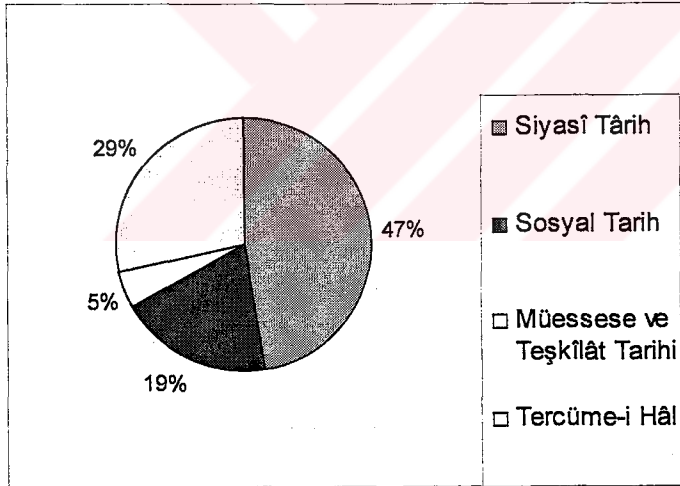
arasında, hey'et-i tahrîriyesinin ısrarı üzerine Sabah Gazetesi'ne yazdığı haftalık yazılar vardır. Hemen hepsi tarihî konularla ilgili olduğundan, makalelerinin serlevhası olarak “Musâhabe-i Tarihiye” başlığını uygun görür. Bu başlık altındaki yazıları ekseriyetle Çarşamba günleri yayımlanır. Ancak, bazen bu tarih sohbetlerinin Pazartesi, Cuma ve Cumartesi günleri neşredildiği de görülmektedir. Yazarın, bu gazetedeki yazılarının büyük bir kısmı I. Dünya Savaşı yıllarında yayımlanmıştır. O, bu yazıları eski idare tarz ile yeni tarz arasındaki farkı göstermek maksadıyla kaleme aldığını söyler.⁶⁸² Rusya İhtilâli hakkında, o sırada gündemi teşkil eden yazısı istisna olmak üzere, bu yazıların çoğu Tanzimat ve Meşrutiyet devri ve ricâli ile ilgilidir. Bunlar genellikle romantik üslûpla yazılmış ve tenkidî yaklaşım gözardı edilmiştir. Abdurrahman Şeref, tercüme-i hâl çalışmalarında, konu edindiği şahısların bıhassa kişiliklerini ön plana çıkarmış, bunda da ihtiyatkâr davranmıştır. Zamanının olaylarından ve ricâlinden bahsederken kendi fikirlerini ve kanaatlerini “daima bir perde-i ebham altında saklamış”, kimseyi rencide etmemeye ve tarafgîrlik yapmamaya çalışmıştır. Bu yüzden birçok şeyi yazmamış ve kendi hükümlerini vermemiştir.

Abdurrahman Şeref'in Sabah Gazetesi'nde yayımlanan yazıları siyasî, sosyal, teşkilât târihi ve tercüme-i hâl olmak üzere dört başlık altında toplanabilir. Siyasî yazılarında devrinin ve gündemdeki olayların tarihini yazmaktan kaçınır. Sosyal tarihle ilgili yazılarında ise romantik tavrı bütün çıplaklığı ile ortaya çıkar. Onun en dikkat çeken yazıları gerek tercüme-i hâllerde, gerek sosyal ve gerekse teşkilât tarihleri ile ilgili yazılarından eski ile yeni karşılaştırmasıdır.

⁶⁸² Abdurrahman Şeref, “Mehmed Emin Rauf Paşa”, *Sabah*, 20 Kanunievvel 1333, s. 1.

Tablo 3. Abdurrahman Şeref'in Sabah Gazetesi'ndeki makalelerinin konularına göre sayısal dağılımı⁶⁸³

Tablo 4. Abdurrahman Şeref'in Sabah Gazetesi'ndeki makalelerinin konularına göre dağılımı⁶⁸⁴

2. Vakit Gazetesindeki Makaleleri

1918-1921 yıllarında gazete yazılarına ara veren Abdurrahman Şeref, 1921 yılından itibaren Millî Mücadele yanlısı Vakit gazetesinde yazmaya başladı. Bu

⁶⁸³ Tefrika hâlinde yayımlanan makaleleri tek birim olarak kabul edilmiştir.

⁶⁸⁴ Tefrika hâlinde yayımlanan makaleleri tek birim olarak kabul edilmiştir.

gazetede yayımlanan ilk makalesi İstanbul'daki eğlence hayatı ile ilgilidir.⁶⁸⁵ Gazetenin hey'et-i tahririye ve idariyesi tarafından ilk makalesinin başına "Üstâd-ı muhterem Abdurrahman Şeref Beyefendi Hazretleri ba'dema her hafta Pazartesi günü gazetemizde târihî bir makale neşr edeceklerdir. Abdurrahman Şeref Beyefendinin târihî bahislerdeki ihtisâsı cümlelerin ma'lûmudur. Vakit'de intişâr makalelerin herkes tarafından kemâl-i lezzetle okunacağına eminiz. İstanbul'da kulüb hayâtının ne sûretle başladığına dair yazdıkları ilk makaleyi bugün derc ediyoruz." ibâresi eklenmiştir.⁶⁸⁶

Abdurrahman Şeref'in Vakit'teki yazıları genellikle "Tarihî Bahisler" veya "Hatırat" başlığı altında yayımlanmıştır. Bu gazetede makalelerinin konularını tıpkı Sabah gazetesinde olduğu gibi siyasî, sosyal olaylar ve tercüme-i hâller teşkil eder. Bu gazetede makalelerinde, diğer mecmualarda yer alan yazılarına nazaran tenkide daha sık rastlanır. Bunlar arasında "Tanzimat-ı Hayriye, Erkân-ı Salise-i Tanzimatın Mukayesesi, Yeni Osmanlılar ve Hürriyet, Meşrutiyet ve Midhat Paşa, Kanun-ı Esasi: Rüşdü ve Midhat Paşalar, İade-i Meşrutiyet: Said ve Kâmil Paşalar, Eski ve Yeni bu tenkidî yaklaşımı göz önünde bulundurularak değerlendirilebilir.

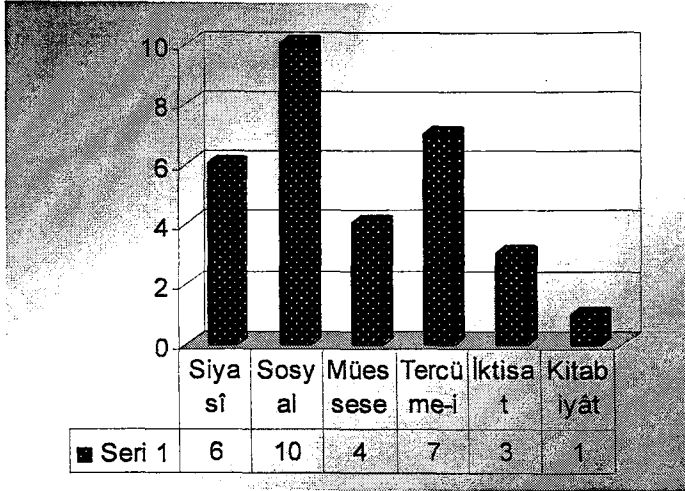
Bunun yanında diğer mecmualarda ve gazetelerde pek rastlanmayan ekonomi ve dış borçlarla ilgili yazıları da dikkat çeker. Dönemin iktisadî anlayışı, kapitülasyonlara bakışı ve dış borçlara yaklaşımı ile paralel olan bu çalışmalar Osmanlı iktisadî yapısına ve anlayışına yöneltilen eleştirilere bir katkı niteliğindedir. Nitekim Lozan Konferansı sırasında, Bolu'da çıkan bir yerel gazetede yazdığı Boğazlar Meselesi isimli siyasî yazısı da bu açıdan değerlendirilebilir.⁶⁸⁷

Abdurrahman Şeref'in bu gazetede yazılarının büyük çoğunluğunu sosyal tarihe ilişkin yazıları teşkil eder. Romantik bir tavır ile yazılan bu yazılarda eski ve yeni hayat tarzı arasında mukayeseler yapar. Bunun yanında makaleleri arasında pek ender rastladığımız bir kitap tenkidi bulunur. Kâmûsu'l-A'lâm ve Sicill-i Osmânî gibi iki ansiklopedik ve biyografik eseri tanıtan yazar, bu eserleri yetersiz görür. Ancak bu iki eserin onun tarihî ve coğrafi çalışmalarında temel kaynakları arasında olduğu görülür.

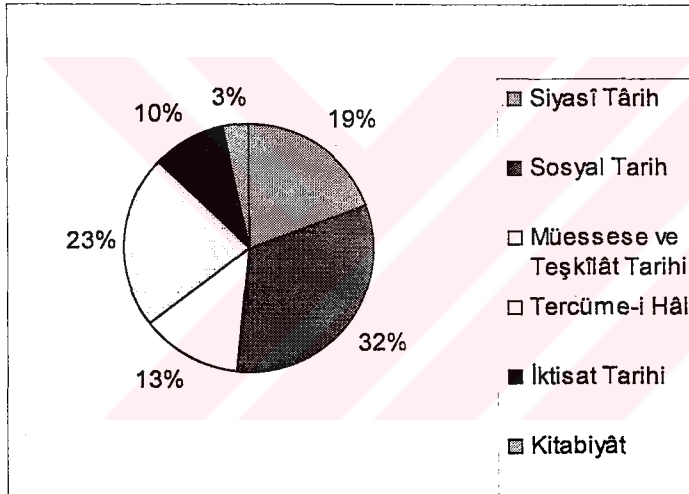
⁶⁸⁵ Abdurrahman Şeref, "İstanbul'da İlk Kulüb: Encümen-i Ülfet", *Vakit*, 21 Şubat 1921, s. 3.

⁶⁸⁶ *Vakit*, 21 Şubat 1921, s. 3.

⁶⁸⁷ Abdurrahman Şeref, "Boğazlar Mes'elesi", *Millî Gâye*, 1 ve 15 Şubat 1339.

Tablo 4. Abdurrahman Şeref'in Vakit Gazetesi'ndeki makalelerinin konularına göre sayısal dağılımı⁶⁸⁸

Tablo 4. Abdurrahman Şeref'in Vakit Gazetesi'ndeki makalelerinin konularına göre dağılımı⁶⁸⁹

3. Servet-i Fünûn Gazetesi ve Salnâme-i Servet-i Fünûn'daki Makaleleri

Abdurrahman Şeref'in Servet-i Fünûn'da altı makalesi vardır. Ancak bunların büyük kısmı daha önce diğer mecmualarda neşredilmiştir. Bunlardan yalnızca Sultan Abdülhamîd Han-ı Sâni: Sûret-i Hal'i ve Mukadderât isimli makaleleri özgün çalışmalardır.

⁶⁸⁸ Tefrika hâlinde yayımlanan makaleleri tek birim olarak kabul edilmiştir.

⁶⁸⁹ Tefrika hâlinde yayımlanan makaleleri tek birim olarak kabul edilmiştir.

Abdurrahman Şeref'in Abdülhamid ile ilgili yazısı bir çok bakımdan dikkati çeker. Vak'anüvis notlarında "müfrit bir Abdülhamid düşmanı" olduğu görülen yazar, *Servet-i Fünûn*'daki makalesinde telmih ve kinâyelerle dolu, tenkit cümlesi görülmeyen, adeta günah çıkartırken bir tavır içindedir.

Yazar, Abdülhamîd'i zeki, hassas, dakika-şinâs, nâzik, zevk sâhibi, efendilik, hilâfet ve saltanatın izzet ve vekârını yerine getiren, tatlı dilli biri olarak tanımlar. Bu meziyetlerine karşın, "küçük yaşından beri mübtelâ olduğu vâhimenin te'sîriyle saltanat ve hayâtını dâ'ima tehlikede görmek kendisinde bir maraz-ı müzmin hâlini almış idi. Jurnalcilerin ilkâat-ı mütevâliyesi vehmine mürevvehe-cünbân olmakla hıfz-ı câh için hâtıra gelen ve geleneyen takayyüdât ve tazyîkâtın kâffesini icrâ ve hâb ve âram ve fa'âliyet ve ihtimamını bu uğurda fedâ eylediği hâlde Cenâb-ı Rabb-i Kadîr'in 'adâlet-i ezeliyesi tecellî eyleyerek 'âkîbet korkduğuna" uğradı."⁶⁹⁰ 31 Mart Vakıasının yatıştırılmasının akabinde Ayasofya'da toplanan Meclis-i Millî, Abdülhamid'in hal'ine karar verdi. Bu maksatla bir fetvâya ihtiyaç duyuldu. Bu mecliste yer alan Abdurrahman Şeref, hal' vakası sırasındaki faaliyetlerini de bu yazıda anlatır. Osmanlı Devleti'nde hal' vakalarını bir takım gavâ'il-i dâhiliye ve hâriciyeyi takip ettiğine dikkat çeken yazar, milletin sıkıntı çekmesinden dolayı hal' yerine istifâ teklif edilmesi taraftarıdır. Bu maksatla ayan ve mebusan azalarını etkilemeye çalışır. Ancak umumî hava, hal' taraftarıdır.

Yazar, Abdülhamîd'in hal'inin münasebetiyle ibretli birkaç şeyin hâtıra geldiğini söyler. "Ağızdan çıkan bir irâde koca memleketin her köşesinde mutâ' ve kânûn kuvvetini hâ'iz ve ahkâm-ı kânûniye ve hatta şer'iyeyi ta'tîle kâdir olan o mu'azzam pâdişâh, hükm-i takdîrin önünde iz'afü'l-'ibâd menzelesine inerek zebûn kalması ve tegayyürât-ı kevnîyeye bilfiil şâhid" olmuş" ve bu hal vak'asına padişahın çok güvendiği Said Paşanın riyaset etmişti. Hal' kararını veren mecliste sürgüne gönderdiği kimseler de vardı. Üstelik, biraderini yıllarca sakladığı Çırağan hapsine rıza gösteriyordu. Bunlar ona göre ibret alınacak hadiselerdi.

Yazara göre Abdülhamîd husûmetine bir son vermek gerekiyordu: "Alâ'ik-i dâr-ı fenâdan el çekmesiyle geride kalanların husûmet-i dünyeviyeye ve ihtirâzât-ı kalbiyelerine hâtîme çekmek lâzım gelir. Mevtâyâ rahmet okumak ve taksîrâtına mağfîret dilemek muktezâ-i necâbet-i İslâmiye'dir." Saltanatı zamânında "ne kendi

⁶⁹⁰ Abdurrahman Şeref, "Sultan Abdülhamid-i Sani", *Servet-i Fünûn*, 8 Mart 1918, s. 70-72.

eyledi râhat ne halka verdi huzûr” mısraını okuyanların bir çoğu, cenaze namazında Bâkî'nin

Kadrini seng-i musallâda bilüb ey Bâkî

Durub el bağlayalar karşuna yârân saf saf

beytini hatırlıyorlardı. Oysa “otuz üç sene süren hükûmetini muhâkeme ve tenkîd etmek ileride müverrihînin ‘âdil vicdânlarına ve bî-taraf kalemlerine ‘â'id bir vazîfedir”.

Bunun yanında nerede yayınlandığı tespit edilemeyen ve Sâlnâme-i Servet-i Fünûn'da yer alan “Barbaros Hayreddîn ve Turgud Re'is Geliyor” ve “Turgud Re'is” isimli makaleleri vardır.⁶⁹¹

4. Donanma Mecmuası'ndaki Yazıları

Abdurrahman Şeref'in Donanma Mecmuası'nda Birinci Dünya Savaşı münasebetiyle Harb-i Hâzırın Menşe'i adı ile tefrika hâlinde 18 yazı yazdı. Bu makaleler; I. Dünya Savaşı devam ettiği sırada neşredildi. Yazar bu çalışmasında Düvel-i muazzamanın siyasetini, cihan harbine sebep olan olayları inceler ve Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasını konu edinir. Bu çalışması daha sonra kitap hâlinde yayımlanmıştır.⁶⁹²

5. Düşünce Mecmuası'ndaki “Tevfik Fikret” İsimli Makalesi

Tevfik Fikret'in ölümü üzerine Düşünce Mecmuası, onu konu edinen bir özel sayı yayımladı. Abdurrahman Şeref, bu münasebetle, talebesi ve meslek arkadaşı olan şair ve düşünür Tevfik Fikret'i konu edinen ve diğer tercüme-i hâl çalışmalarına benzeyen bir yazı kaleme alır. Yazar, üç dört defa mu'allimi, ba'dehu bir iki defa âmiri bulunduğu, Fikret hakkındaki ma'lûmât ve ihtisâsâtını yazdığını söyler. Bu yazısı diğer tercüme-i hâl çalışmalarına nazaran hissîdir.

Abdurrahman Şeref, Tevfik Fikret'i otuz sene önce Mekteb-i Sultânî dershânesinde tanıdığını, özel bir imtihanda 19 numaralı Mehmed Tevfik Efendinin

⁶⁹¹ Abdurrahman Şeref, “Barbaros Hayreddîn ve Turgud Re'is Geliyor” ve “Turgud Re'is” *Sâlnâme-i Servet-i Fünûn* 2. sene (câmi' ve muharrirleri İsmâil Subhî ve Mehmed Fu'ad), İstanbul 1327, s. 270-278.

⁶⁹² Abdurrahman Şeref, *Harb-i Hâzırın Menşe'i*, İstanbul 1334

birinci çıktığını söyler. “Evrâk-ı imtihâniyeyi ba‘de’l-mu‘âyene bazılarını okumak üzere dershâneye götürdüğümde birinciliği ihrâz eden Mehmed Tevfik Efendi ismini zikr edince on altı on yedi yaş çağlarında, müdevver çehreli, esmerce benizli, mütenâsibü’l- a‘zâ bir şâkird ayağa kalkdı. Simâsında zekâdan ziyâde edeb ve terbiye nazar-ı dikkati celb eyliyor idi. Varaka-i imtihâniyesini ‘alenen okudum. Hattı ve ifâdesi güzel, hakk ve silintiden ârî idi. Tahsin ve terğib eyledim...”⁶⁹³

Abdurrahman Şeref, Mehmed Tevfik’in Fikret mahlasını, kendisine olan sevgisinden dolayı kullandığını yazar. Şeref’in oğlu Mehmed Tevfik’in Sultânî’den mezun olduğu yıl ölmüştü. Yazara göre, Mehmed Tevfik’in “mektebden çıkdıktan sonra Fikret tahallüs etmesi belki mahdumumdan iktibasendir. Zira o esnalarda bana teveccüh ve muhabbeti ziyade idi.”⁶⁹⁴

Abdurrahman Şeref, Tevfik Fikret’in, “haysiyet-i zâtiyesini hiçbir şeye fedâ etmeyen, nimet-i kanâ‘ati zillet-i ta‘âma dâ‘ima tercih eyleyen, cûş-ı hurûşa gelen ihtisâsât-ı vatanperverânesini ketme kudret-yâb olamayarak şikâyetlerini, tenkitlerini ateşin zebâniyle ortaya saçan, harika bir şahsiyet olduğu görüşündedir.”⁶⁹⁵

Abdurrahman Şeref’in, Tevfik Fikret’e olan muhabbeti onun Mekteb-i Sultânî’ye müdür olarak atanmasında da etkili olmuştur. II. Meşrutiyet döneminde vekâleten Maarif Nâzırlığı yapan Abdurrahman Şeref, Fikret’in Sultânî’ye müdür olmasını sağlamıştır.⁶⁹⁶

E. Tarih Anlayışı

“Tarih orucu”nun yaşandığı dönem olarak nitelendirilen II. Abdülhamîd devrinde tarih, coğrafya, ahlak gibi sosyal bilimlere ait kitapları ile tanınan Abdurrahman Şeref’in, bu tarihlerde hazırladığı eserler genellikle ders kitabı mahiyetindedir. Osmanlı Devleti’nin son vak‘anüvisi olan Şeref, bu makama “tarih orucu”nun yaşandığı istibdat devrinin son bulması ile geldi. Onun vak‘anüvis notları, II. Meşrutiyet döneminin mahsûlüdür. Bunun yanında o, 1909 yılında kurulan Tarih-i Osmanî Encümeni’nin reisliğine getirilmiştir.

⁶⁹³ Abdurrahman Şeref, “Tevfik Fikret”, *Düşünce Mecmuası*. Nüsha-i Mahsûsa, Evkâf Matbaası (tarihsiz), s. 22.

⁶⁹⁴ Abdurrahman Şeref, *a.g.m.*, s. 23.

⁶⁹⁵ Abdurrahman Şeref, *a.g.m.*, s. 26.

⁶⁹⁶ BOA, *İ..MF*, Z.1326/1.

Ancak, bu uzun süren tarih orucu döneminde, tıpkı diğer alanlarda olduğu gibi, sansürün etkisi tarih çalışmalarına da sirayet etmiştir. Abdülhamid istibdatı döneminde yakın geçmişe ilişkin yazılar kaleme almak imkansızdır. Tarih, felsefe hukuk gibi alanlarda sansürlü bir uygulama görülür. İstibdat dönemi, bir “tarih orucu” yaşanmasına sebep olmuştur. Abdülhamid, kendi dönemi ile ilgili olayların yazılmasına karşı sansür uyguladığı gibi Avrupa tarihi ile ilgili yazılara da kısıtlama getirmiştir. Ancak, II. Meşrutiyet döneminin “hürriyet, musavat, terakki” havaları içinde fikirlerini serbestçe beyan eden yazarlar olmasına karşın Abdurrahman Şeref ihtiyatı elden bırakmamıştır. Ona göre, bir olayın tarih sayılabilmesi için üzerinden otuz yıl geçmesi gerekir: “Kudemanın kavli-i muhtarınca vukuat tarih dairesine girmek için üzerinden lâ-akâil otuz sene geçmiş olması” lazımdır. Ona göre otuz senelik olmayan olaylar tarihin değil, siyasetin malzemesidir.⁶⁹⁷ Bu anlayışının dışına ender çıkar. Abdurrahman Şeref’in tarihin konusunu teşkil edecek olayların otuz yaşını geçmiş olması gerektiği şeklindeki inancı, dönemin siyasî ve kültürel anlayışı ile birlikte değerlendirilmelidir.

Abdülhamid döneminde tarih, ilimden ziyade mev‘ize olarak değerlendirilmiştir. Tarihin, düşüncenin uyanmasına hizmet edeceğinden endişe duyan yönetim, 1895’de sıbyan mekteplerinden tarih dersini tamamen kaldırmış; rüşdiyelerde ise umûmî tarih öğretimine son vermiştir.⁶⁹⁸ Abdurrahman Şeref, bu dönemde kaleme aldığı ders kitaplarında tarihin, “ahlâkî bir terbiye” kazandıran bir bilim olduğunu yazar. Bu maksatla eslâfın tanıtılması ve şahsiyetlerinin örnek alınması gerektir. Ona göre tarih, bizi “maziden, ecdad ve eslafımızdan ve teracim-i küberadan haberdar eyleyerek kuvve-i hafızamızı ihkâm eder.”⁶⁹⁹ Tarih eğitiminin amacı, “vukuatın yalnız sûret-i cereyanını nakil ve hikaye ile iktifa etmeyip esbab ve netayicini dahi taharri ve istika ve ahvâl-i cariyeden suver-i atiyeye intikal eylemektir. İşte terbiye-i tarihiyyeyi tazammun eden yalnız bu tarik-i müstahsindir.”⁷⁰⁰ Buna bağlı olarak o, tarihi, “*nefs-i vukuat*” (esas olaylar) ve “*imâl-i vukuat*” (olayları meydana getirenler) olarak iki kısımda mütalaa eder.⁷⁰¹

⁶⁹⁷ Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, c.2, İstanbul 1312.

⁶⁹⁸ Fuat Baymur, *Tarih Öğretimi*, İstanbul 1964, s. 13-16.

⁶⁹⁹ Abdurrahman Şeref, *İlm-i Ahlâk*, İstanbul 1316, s. 69.

⁷⁰⁰ Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmâniye*, c.1, İstanbul 1312, s. 3.

⁷⁰¹ Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, İstanbul 1339, s. 336.

Abdurrahman Şeref'e göre, tarih derslerinde talebeler öncelikle vekayi-i şarkiyeyi öğrenmelidir. Çünkü "her millet eslafının menakıb-ı tarihiyesiyle tezyin-i hatır eylemiştir. İş'ar ve edebiyatında ve hatta en adi hayatında bile o menakıbdan pek çok me'huzat ve muktesibatı vardır ki terbiye-i milliyesinde onların dahil-i küllîsi görülür; bizim bu hususta tesiratını müşahade eylediğimiz Tarih-i Osmanîmizden başka Tevarih-i Arap ve Acem'dir. Her hangi şairimizin bir kasidesini açsak Arap ve Aceme mensup birkaç isme tesadüf olunmamak mümkün değildir. Binaenaleyh Tarih derslerinde en evvel şakirdana öğreteceğimiz şeyler vekayi-i şarkiyedir."⁷⁰²

⁷⁰² bk. Abdurrahman Şeref, *Zübdetü'l- Kısas*, c.1, İstanbul 1316.

SONUÇ

Tanzimat Fermanı'nın ilânından on dört sonra, Islahat Fermanı'nın ilanından ise üç yıl önce doğmuş olan Abdurrahman Şeref, İmparatorluğun en çalkantılı döneminde yaşadı. Dönemin politikası, Tanzimat ruhunu içine sindiren aydın bürokratlar yetiştirmek ve onlar aracılığı ile bu ruhu halka yaymaktı. Onun Mekteb-i Sultanî'deki öğrencilik yılları Tanzimat'ın hükümfermâ olduğu döneme rastlar.

Okuldan mezun olduğu yıllar, Osmanlı Devleti'nde Genç Osmanlıların adını sıkça duyurduğu döneme tesadüf eder. Çok geçmeden meşrutiyet ilân edilir. Abdurrahman Şeref, I. Meşrutiyetin ilân edildiği yıllarda genç ve idealist bir muallimdir. Üstelik Galatasaray Mekteb-i Sultanî'sinin ilk Müslüman Türk mezunu olması ona, bir çok kapıyı açtı ve Şeref, hızla yükseldi. Meşrutiyet'in rata kaldırıldığı dönemde Mülkiye Mektebi'ne müdür olarak atandı.

Abdülhamid istibdâdının kendini ağırlıkla hissettirdiği ortamda, başında bulunduğu Mülkiye Mektebi ve Mekteb-i Sultanî'ye bir nebze olsun rahat nefes alırdı. Her iki mektebde de “manevî baba” olarak kabul edilmesi manidârdır.

II. Meşrutiyet'in ilânı onun hayatında ikinci safhayı teşkil eder. Bu dönemde muallimliği bir tarafa bırakan Abdurrahman Şeref, aktif olarak siyasetin içinde yer aldı. Mebusluğu, bakanlıkları, ayan azâlığı gibi yorucu işlerin yanında bu dönemde onun vak'anüvis olduğu görülür. Vak'anüvisliği sırasında ciddî bir eser ortaya koyamadı ise de, Tarih-i Osmanî Encümeni yöneticiliği ve Osmanlı Devleti'ndeki arşiv çalışmalarına katkısı onun imparatorluktan Cumhuriyet'e geçişte tarih anlayışının şekillenmesinde önemli bir rolü olduğunu ortaya koyar.

Abdurrahman Şeref, Millî Mücadele yıllarında Kuva-yı Milliye'yi destekleyen aydınlar arasında yer aldı. Bu amaçla çeşitli cemiyetlere katıldı. Cumhuriyet'in ilânında, hem Cumhuriyetçi aydınlar yetiştirerek ve hem de bu oluşumu bizzat destekleyerek etkili oldu. Bundan dolayı Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan İstanbul milletvekili olmayı başardı. O, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e uzanan süreç içinde siyasî ve sosyal gelişmelerin canlı tanığı olmuş ve üç devri idrâk etmiş bir insandır.

Türkiye'de modern tarihçiliğin başlamasında Osmanlı Devleti'nin bir uzantısı olarak etkili olan Abdurrahman Şeref, onlarca eser ve sayısız makale kaleme aldı.

Dönemine göre oldukça önemli olan bu eserler, uzun yıllar ortaöğretim kurumlarındaki tarih kitaplarının şekillenmesinde rol oynadı.

Tarih anlayışında orijinal sayılabilecek tarafları olmasına rağmen “idâre-i maslahatçı” özelliği dolayısıyla döneminde meydana gelen gelişmeler hakkında bilgi vermemesi bir eksiklik olarak değerlendirilebilir. Bunun yanında kaleme aldığı eserler onun tarihte derin bir bilgiye sahip olduğunu gösterir. Bilhassa Tarih Musahabeleri, Tarih-i Devlet-i Osmaniye ve Tarih-i Asr-ı Hâzır isimli eserleri önemli çalışmalarıdır.

Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne geçişte önemli bir yere ve role sahip olan Abdurrahman Şeref, eserleri ve Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası ile Türkiye’de modern tarih çalışmalarının öncülerindedir.

ABDURRAHMAN ŞEREF'E AİT KİTAP VE MAKALELER

A- Kitapları

Fezleke-i Târih-i Düvel-i İslâmiyye (İstanbul 1301) Mahmut Bey Matbaası 207 S.

Coğrafya-yı Umûmî, 1. Cilt, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1301

Coğrafya-yı Umûmî, 2. Cilt, Karabet Matbaası, İstanbul 1303

Tarih-i Osmanî, 1. Cilt, Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Destgâhında tab' olunmuştur, İstanbul 1307.

Târih-i Devlet-i Osmâniyye, 2 cilt 2. Basım Karabet Matbaası, İstanbul 1315-1318.

Fezleke-i Târih-i Devlet-i Osmâniye, Mekâtib-i idadiye için. 2. Basım Karabet Matbaası, İstanbul 1315.

İlm-i Ahlak. Yedinci seneye takrir buyurulan dersler. Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Litografya Destgâhı, İstanbul 1311.

İlm-i Ahlak. Altıncı seneye takrir buyurulan dersler. Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Litografya Destgâhı, İstanbul 1313.

İstatistik ve Coğrafyâ-yı Umrânî, Karabet Matbaası, İstanbul 1314.

Zübdetü'l- Kasâs, 2 cilt, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1315-1316.

İlm-i Ahlak. Beşinci seneye takrir buyurulan dersler. Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Litografya Destgâhı, İstanbul 1316.

İlm-i Ahlâk, Matbaa-i Amire 1316.

Coğrafya Dersleri, Mekâtib-i Rüştiye için. 1. sene, Artin Asadoryan Matbaası, İstanbul 1323.

Coğrafya Dersleri, Mekâtib-i Rüştiye talebesine mahsus. 2. sene, Artin Asadoryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul 1323.

Coğrafya Dersleri, Mekâtib-i Rüştiye için., Artin Asadoryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul 1324.

Tarih-i Asr-ı Hâzır, 1. cilt (not tutup neşredenler: Mehmed Zekai- H. Mehmed Kâmil), Müşterekü'l- Menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul 1331.

Harb-i Hâzır'ın Menşe'i, Ayyıldız Matbaası, İstanbul 1334.

Sultan Abdülhamid-i Sâni'ye Dâir [A. Refik ile birlikte] (İstanbul 1334/1918) Hilâl Matbaası.

Târih Musâhabeleri, Matbaa-i Âmire İstanbul 1339.

Gazi Edhem Paşa, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi (Yazma), Nu: 213.

B- Makaleleri

1- TOEM'deki Makaleleri

Abdurrahman Şeref; "Evrakı kadime ve vesâik-i tarihiyemiz", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 1.cüz 1 Nisan 1326. İstanbul 1328.

Abdurrahman Şeref; "Fuat Paşa konağı nasıl maliye dairesi oldu" *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 3.cüz 1 Ağustos 1326. İstanbul 1328.

Abdurrahman Şeref; "Topkapı Saray-ı Hümayunu" *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 5.cüz 1 Kanunievvel 1326. İstanbul 1329.

Abdurrahman Şeref; "Topkapı Saray-ı Hümayunu" *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 6.cüz 1 Şubat 1326. İstanbul 1329.

Abdurrahman Şeref; "Topkapı Saray-ı Hümayunu" *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 7.cüz 1 Nisan 1327. İstanbul 1329.

Abdurrahman Şeref; "Bâbîâlî Harikleri" *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 7.cüz 1 Şubat 1326. İstanbul 1329.

Abdurrahman Şeref; "Topkapı Saray-ı Hümayunu" *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 8.cüz 1 Haziran 1327. İstanbul 1329.

Abdurrahman Şeref; "Topkapı Saray-ı Hümayunu" *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 9.cüz 1 Ağustos 1327. İstanbul 1329.

Abdurrahman Şeref; "Topkapı Saray-ı Hümayunu" *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 10.cüz 1 Teşrinievvel 1327. İstanbul 1329.

Abdurrahman Şeref; "Topkapı Saray-ı Hümayunu" *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 11.cüz 1 Kânunievvel 1327. İstanbul 1329.

- Abdurrahman Şeref; “Topkapı Sarayı Hümayunu” *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 12.cüz 1 Şubat 1327. İstanbul 1329.
- Abdurrahman Şeref; “Manzum Bir Sefaretname” *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 13.cüz 1 Nisan 1328. İstanbul 1330.
- Abdurrahman Şeref; “Vefiyat. İsmail Zühtü Bey” *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 14.cüz 1 Haziran 1328. İstanbul 1330.
- Abdurrahman Şeref; “Ahmet Mithat Efendi” *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 18.cüz 1 Şubat 1328. İstanbul 1331.
- Abdurrahman Şeref; “Bir name-i İmparatoride Kudüs Krallığı ve Malta Şövelyeleri Başbuğluğu elkab-ı resmîyelerinin Hükümet-i Seniye canibinden itiraza uğradığına dair vesaik” *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 20.cüz 1 Haziran 1329. İstanbul 1331.
- Abdurrahman Şeref; “Özdemiroğlu Osman Paşa” *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 21.cüz 1 Ağustos 1329. İstanbul 1331.
- Abdurrahman Şeref; “Özdemiroğlu Osman Paşa” *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 22.cüz 1 Teşrinievvel 1329. İstanbul 1331.
- Abdurrahman Şeref; “Özdemiroğlu Osman Paşa” *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 23.cüz 1 Kanunevvel 1329. İstanbul 1332.
- Abdurrahman Şeref; “Özdemiroğlu Osman Paşa” *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 24.cüz 1 Şubat 1329. İstanbul 1332.
- Abdurrahman Şeref; “Özdemiroğlu Osman Paşa” *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 5. Sene 25.cüz 1 Nisan 1330. İstanbul 1332.
- Abdurrahman Şeref; “Sokullu Mehmet Paşanın evail-i ahvali ve ailesi hakkında bazı malumat. Cevahir el-menakib” *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 5. Sene 29.cüz 1 Kanunevvel 1330. İstanbul 1332.
- Abdurrahman Şeref; “Ecanibden ilk istikraz teşebbüsümüze ait birkaç vesika” *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 5. Sene 30.cüz 1 Şubat 1330. İstanbul 1333.
- Abdurrahman Şeref; “Vefayât: Aza-i Muavineden Faik Reşad Bey Merhum” *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 5. Sene 30.cüz 1 Şubat 1330. İstanbul 1333.

- Abdurrahman Şeref; “İstanbulda su muzayıkası” *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 7. Sene 38.cüz 1 Haziran 1332. İstanbul 1334.
- Abdurrahman Şeref; “İstanbulda mekûlat muzayıkası” *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 7. Sene 40.cüz 1 Teşrinievvel 1332. İstanbul 1334.
- Abdurrahman Şeref; “Özdemiroğlu Osman Paşanın bir mektubu” *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 8. Sene 43.cüz 1 Nisan 1333. İstanbul 1334.
- Abdurrahman Şeref; “Berlin hazine-i evrakında vesaik-i kadime-i Osmaniye” *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 8. Sene 44.cüz 1 Haziran 1333. İstanbul 1334.
- Abdurrahman Şeref; “Vefiyat. İskender Hoçi Efendi” *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 8. Sene 45.cüz 1 Ağustos 1333. İstanbul 1334.
- Abdurrahman Şeref; “Hüseyn Hilmi Paşa” *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 8-11. Sene 49- 62. cüz 1 Nisan 1335- 1 Haziran 1337. İstanbul 1339.
- Abdurrahman Şeref; “Reşad Fuad Bey” *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 8-11. Sene 49- 62. cüz 1 Nisan 1335- 1 Haziran 1337. . İstanbul 1339.
- Abdurrahman Şeref; “Sultan Abdülazizin vefatı” *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 14. Sene 6-83. Numero. 1 Teşrinsani 1340 İstanbul 1340.

a. Sabah Gazetesindeki Yazıları

- “Edhem Paşa Merhumun Son Hizmeti”, 13 Kanunievvel 1325.
- “Hamdi Bey Hakkında Bir Hatıra”, 13 Şubat 1325.
- “Rusya İhtilali Hakkında I”, 18 Nisan 1333.
- “Rusya İhtilali Hakkında II”, 19 Nisan 1333.
- “Rusya İhtilali Hakkında III”, 22 Nisan 1333.
- “Rusya İhtilali Hakkında IV”, 23 Nisan 1333.
- “Rusya İhtilali Hakkında V”, 24 Nisan 1333.
- “Sadaretin Başvekalete Tahvili”, 12 Kanunievvel 1333.
- “Mehmed Emin Rauf Paşa”, 20 Kanunievvel 1333.
- “Koca Hüsrev Paşa”, 26 Kanunievvel 1333.

- “Darendeli İzzet Mehmed Paşa”, 2 Kanunısani 1334.
- “Çengeloğlu Tahir Paşa”, 9 Kanunısani 1334.
- “Akif Paşa” 18 Kanunısani 1334.
- “Ağa Hüseyin Paşa”, 30 Kanunısani 1334.
- “İdare-i Devlette Eski Tarz, Yeni Tarz: Eski Tarz. Mansıb-ı Vezaret”, 6 Şubat 1334.
- “Eski Tarz: Yine Vezaret”, 13 Şubat 1334.
- “Tanzimat-ı Hayriye”, 18 Şubat 1334.
- “Tanzimat-ı Hayriye (ma-ba’d)”, 22 Şubat 1334.
- “Tanzimat-ı Hayriye’nin Intikadı”, 2 Mart 1334.
- “Tanzimat-ı Hayriye’nin Tenkidi”, 14 Mart 1334.
- “Mustafa Reşid Paşa I”, 16 Mart 1334.
- “Mustafa Reşid Paşa II”, 21 Mart 1334.
- “Mehmed Emin Âli Paşa I”, 24 Mart 1334.
- “Mehmed Emin Âli Paşa II”, 30 Mart 1334.
- “Fuad Paşa”, 4 Nisan 1334.
- “Erkân-ı Salise-i Tanzimatın Mukayesesi I”, 7 Nisan 1334.
- “Erkân-ı Salise-i Tanzimatın Mukayesesi II”, 8 Nisan 1334.
- “Yeni Osmanlılar ve Hürriyet I”, 12 Nisan 1334.
- “Yeni Osmanlılar ve Hürriyet II”, 15 Nisan 1334.
- “Meşrutiyet ve Mithat Paşa”, 22 Nisan 1334.
- “Kanun-ı Esasî: Rüştü ve Mithat Paşalar I”, 25 Nisan 1334.
- “Kanun-ı Esasî: Rüştü ve Mithat Paşalar II”, 28 Nisan 1334.
- “Kanun-ı Esasî III”, 1 Mayıs 1334.
- “Ahmed Vefik Paşa I”, 8 Mayıs 1334.
- “Ahmed Vefik Paşa II”, 12 Mayıs 1334.
- “İade-i Meşrutiyet: Said ve Kâmil Paşalar I”, 24 Mayıs 1334.

- “İade-i Meşrutiyet: Said ve Kâmil Paşalar II”, 30 Mayıs 1334.
- “Teşrifat-ı Düveliyede Saltanat-ı Osmaniyenin Mevkii ve Unvanı: Türkistan Sultanı”, 9 Haziran 1334.
- “Said ve Kâmil Paşalar: İade-i Meşrutiyet III”, 13 Haziran 1334.
- “Said ve Kâmil Paşalar: İade-i Meşrutiyet IV”, 14 Haziran 1334.
- “Said ve Kâmil Paşalar: İade-i Meşrutiyet V”, 15 Haziran 1334.
- “Said ve Kâmil Paşalar: İade-i Meşrutiyet VI”, 18 Haziran 1334.
- “Serdar-ı Ekremler I”, 25 Haziran 1334.
- “Serdar-ı Ekremler II”, 28 Haziran 1334.
- “Eski ve Yeni I”, 2 Temmuz 1334.
- “Eski ve Yeni II”, 3 Temmuz 1334.
- “Eski ve Yeni III”, 6 Temmuz 1334.
- “Firdevs-i Aşiyân Sultan Mehmed Han-ı Hamis I”, 8 Temmuz 1334.
- “Firdevs-i Aşiyân Sultan Mehmed Han-ı Hamis II”, 9 Temmuz 1334.
- “Eski ve Yeni IV”, 17 Temmuz 1334.
- “Eski ve Yeni V”, 22 Temmuz 1334.
- “Kanun-ı Veraset-i Saltanat I”, 15 Ağustos 1334.
- “Kanun-ı Veraset-i Saltanat II”, 19 Ağustos 1334.
- “Biat ve Taklid-i Seyf Merasimi”, 24 Ağustos 1334.
- “İmtiyazat-ı Mezhebiye”, 9 Teşrinievvel 1334.

b. Vakit Gazetesindeki Yazıları

- “İstanbul’da İlk Kulüp: Encümen-i Ülfet”, 21 Şubat 1921.
- “Terâcim-i Ahvâl: Kamusu’l-Alam ve Sicill-i Osmanî”, 28 Şubat 1921.
- “Sadık Rıfat Paşa I”, 13 Mart 1921.
- “Sadık Rıfat Paşa II”, 21 Mart 1921.

- “Sadık Rıfat Paşa: Siyaset-i Umûmiye-i Düvel Hakkındaki Mütalaatlarından. Siyaset-i Esasiye ve Dahiliye I”, 30 Mart 1921.
- “Sadık Rıfat Paşa: Siyaset-i Umumiye-i Düvel Hakkındaki Mütalaatından. Siyaset-i Esasiye ve Dahiliye II”, 4 Nisan 1921.
- “Ramazan”, 25 Mayıs 1921.
- “Edirnekapısı”, 31 Mayıs 1921.
- “Ahmed Hoca”, 18 Haziran 1921.
- “1295 Senesinde Sadaret Tebeddülleri I”, 5 Temmuz 1921.
- “1295 Senesinde Sadaret Tebeddülleri II”, 13 Temmuz 1921.
- “Büyük Konak ve Tamiri”, 2 Ağustos 1921.
- “Kadınlarımız ve Terbiye-i Nisvan”, 23 Ağustos 1921.
- “Türk Kadınları: Harem ve Cariye”, 10 Eylül 1921.
- “Tarih-i Adliyemizden Bir Safha: Müdde-i Umûmîler”, 24 Teşrinievvel 1921.
- “Üsküdar’da Valide-i Atik Camiini Ziyaret”, 3 Teşrinievvel 1921.
- “Tarih-i Maliyemizden: Eshâm ve Faizli Kavaim-i Nakdiye”, 7 Teşrinievvel 1921.
- “1265 ve 1266 Muvazeneleri: İstikrazat-ı Hariciye”, 14 Teşrinisani 1921.
- “Tarih-i Maliyemizden: 1293 ve 1325 Muvazeneleri”, 21 Teşrinisani 1921.
- “Tebeddül-i Menâsıb: Makam-ı Sadaret”, 5 Kanunievvel 1921.
- “Halet Efendi: Tercüme-i Hâli I”, 12 Kanunievvel 1921.
- “Halet Efendi: Mesleği II”, 19 Kanunievvel 1921.
- “İzzet Molla’nın Keşannâmesi”, 27 Kanunievvel 1921.
- “Beşinci Ferdinand’ın Milano Tetevvücü”, 2 Kanunısani 1922.
- “Tebeddül-i Menâsıb: Meşihat-ı İslâmiye I” 24 [?] Kanunısani 1922.
- “Tebeddül-i Menâsıb: Meşihat-ı İslâmiye II” 25 Kanunısani 1922.
- “Prens Mençikof’un Sefareti ve Bir Diplomasi Manevrası”, 30 Kanunısani 1922.
- “Siyaset-i Düveliyede Harb ve Hazer”, 13 Şubat 1922.

- “Mençikof’un Sefareti Hengâmlarında Vaziyet-i Düveliye”, 20 Şubat 1922.
- “İttifak-ı Murabba I (Türkiye, İngiltere, Fransa, Sardunya), 27 Şubat 1922.
- “İttifak-ı Murabba I (Türkiye, İngiltere, Fransa, Sardunya), 6 Mart 1922.
- “Paris Muahedesi I”, 13 Mart 1922.
- “Paris Muahedesi II”, 20 Mart 1922.
- “İslahat”, 27 Mart 1922.
- “Mısır Meselesi I”, 3 Nisan 1922.
- “Mısır Meselesi II”, 10 Nisan 1922.
- “Mısır Meselesi III”, 17 Nisan 1922.
- “Azaryan Efendi”, 20 Nisan 1922.
- “Mısır Meselesi IV”, 24 Nisan 1922.
- “Paris’de Bir Ramazan ve Bayramı”, 1 Mayıs 1922.
- “Ramazan-ı Şerifler. Gündüzler I”, 8 Mayıs 1922.
- “Ramazan-ı Şerifler. Geceler II”, 15 Mayıs 1922.
- “Eski Eğlence Hayatından”, 22 Mayıs 1922.

c. Servet-i Fünûn Gazetesindeki Yazıları

- “Onüçüncü Kurun-ı Hicrîde Bâbîâlî Harikleri”, 3 Şubat 1326, Nu: 1028.
- “Mukadderat”, 19 Kanunievvel 1329, Nu: 1178.
- “Sultan Abdülhamid-i Sani. Suret-i Hal’i, 8 Mart 1334, Nu: 1383.
- “Firdevs-i Aşîyan Sultan Mehmed Han-ı Hamis”, 18 Temmuz 1334, Nu: 1402.
- “Hakkı Paşa”, 8 Ağustos 1334, Nu: 1405.
- “Kılıç Alayı”, 29 Ağustos 1334, Nu: 1408.

d. Sâlnâme-i Servet-i Fünûn

- “Barbaros Hayreddîn ve Turgud Re’is Geliyor” ve “Turgud Re’is” *Sâlnâme-i Servet-i Fünûn* 2. sene (câmi’ ve muharrirleri İsmâil Subhi ve Mehmed Fu’ad), İstanbul 1327.

e. Donanma Mecmuasındaki Yazıları

“Harb-i Hâzırın Menşe’i”, Derginin 88.-107 sayıları arasında tefrika hâlinde yayımlandı.

f. Düşünce Mecmuası’ndaki Yazısı

“Tevfik Fikret”, Nüsha-i Mahsusa, Evkaf Matbaası (tarihsiz)

g. Talebe Defteri Mecmuasındaki Yazısı

“Ekrem Bey Merhumun Mekteb-i Mülkiye Muallimliği”, *Talebe Defteri*, nr. 19, 30 Kanunisani 1329 / 11 Şubat 1914.

h. Mektebe-i Sultanî. 50. Yıl Kitabı’ndaki Yer Alan Hatıra Yazısı**C. Vak’anüvislik Dönemine Ait Eserleri**

11 Temmuz 1324 Tarihinde İlân-ı Meşrutiyeti İcab Eden Esbab İle Ahvâl-i Ahire Hakkında Bazı Mütalaat (yazma), Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Nu: 542.

(nşr. Abdurrahman Şeref) *Tarih-i Lütfi*, 8. Cilt, Sabah Matbaası, İstanbul 1328.

GENEL BİBLİYOGRAFYA

A. Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Ali Fuat Türkgeldi Evrâkı, 14/252, 6/44.

Bâbiâli Evrâk Odası 319159, 320696.

Bâbiâli Evrâk Odası Vilâyet Gelen Giden 3, 47.

Cavit Baysun Evrâkı, 3/84, 3/90.

Cevdet Maârif, 4861.

Dahiliye Nezâreti Muhâberât-ı Umûmiye İdâresi Mütenevvia Kısmı, 51/19, 51/23.

Dosya Usûlü İrâdeler, 4/14, 4/15, 4/16, 4/10, 4/11, 4/13, 4/17, 4/18, 4/19, 4/20, 4/21, 4/22, 4/24, 4/25, 4/26, 4/27, 4/4, 4/5, 4/6, 4/7, 4/8, 4/9, 4/12, 4/2, 4/2, 4/23, 62/3 (1-31).

İrâde Dâhiliye, Ra.1317/12.

İrâde Hâriciye, 7068, 7830

İrâde Husûsî, 1327 R/58.

İrâde Maârif, Z.1326/1, B.1311/2, B.1311/5, B.1326/8, M.1325/4, N.1329/4, R.1310/7, Ra.1325/5, S.1312/3, S.1325/1; C.1325/5; L. 1325/1, Ş.1312/1, Ş.1312/4, Z. 1327/1, Z.1326/1, Ra.1310/3

İrâde Mesâil-i Mühimme, 1261.S/612, 1261.S/613, 1261.S/620, 1261.S/621

Meclis-i Vükelâ Mazbataları, 125/18, 125/20, 132/50, 156/49, 159/81, 175/100, 208/18, 216/2, 216/27, 241/152, 241/188, 247/45, 127/4.

Sicill-i Ahvâl Defterleri, nr. 72, s.87-88.

Şûrâ-yı Devlet, 207/5-1, 208/2, 212/9, 214/25, 214/28, 214/34, 214/38, 218/16, 222/52, 223/55, ŞD, 224/10, ŞD, 224/4, 212/46

Yıldız Esâs Defterleri, 303.

Yıldız Esâs Evrâkı Kâmil Paşa Evrakına Ek, 86-37/3649, 86/15, 86/16- 1568, 86/16-1522, 86/19- 1857, 86/35-3473, 86/6-551..

Yıldız Esâs Evrâkı, 143/32, 79/45, 10/5, 23/26, 23/27.

Yıldız Mütenevvi Mârûzat Evrâkı, 108/109, 110/140, 114/19, 13/95, 149/97, 150/54, 163/3, 164/102, 18/78, 20/20, 25/52, 35/93, 39/44, 4/69, 41/34, 41/96. 43/59, 66/18, 67/27, 78/219, 84/66, 96/53.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu (Kurumlara Göre). 1920-1944. 5. Cilt, s.188.

Emekli Sandığı Arşivi

Abdurrahman Şeref Efendi 'ye Ait 24138 Numaralı Mülkî Tasnif Dosyası.

B. Yazmalar

Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan, Nu: 1391

C. Resmî Yayınlar

MAZC. Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi

MMZC. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi

TBMMZC. Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi

Düstûr (üç tertib de kullanıldı)

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, İstanbul 1318.

D. Gazeteler

Âhenk

Millî Gâye

Cumhuriyet

Volkan (Ertuğrul Düzdağ

Hâkimiyet-i Milliye

neşri)

İkdâm

Servet-i Fünûn

İleri

Takvîm-i Vekayi

İstikbâl

Tanin

Tevhid-i Efkâr

Vakit

Türk Dünyası

Vatan

E. Mecmualar

Donanma Mecmuası

Talebe Defteri

Düşünce

Târih-i Osmanî Encümeni Mecmuası

Mülkiye Mecmuası

Türk Tarih Encümeni Mecmuası

Osmanlı Tarih ve Edebiyat
Mecmuası

Türk Yurdu

F. Müracaat Eserler*Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul (?)**DEVELLİOĞLU Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat. Eski ve Yeni Harflerle, Ankara 1996.**Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 24 c. İstanbul 1988- ..., (yayımlanmaya devam ediyor).**GENÇ Y. İhsan vd, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, İstanbul 2000.**İslâm Ansiklopedisi, 13 c., Eskişehir 1997**KORAY Enver, Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası 1729-1950, Ankara 1952.**KÜÇÜK Mustafa vd., Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi, Ankara 1995.**ÖZEGE M. Seyfettin, Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu, 5 cilt, İstanbul 1971-1979**PAKALIN Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, 3 c., İstanbul 1993.**SERTOĞLU Midhat, Osmanlı Tarih Lûgati, İstanbul 1986.**Şemseddin Sâmî, Kâmûs-ı Türkî, Dersaadet 1317.*

Şemseddin Sâmî, Kâmûsu'l-A'lâm, 6 cilt, İstanbul 1308-1316.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul (?)

G. Kitaplar ve Makaleler

Abdurreşid İbrahim, "Zeytinburnu Fabrikası", *Taarifü'l-Müslimîn*, 2/27, 16 Kanun-i Evvel 1326.

Abdülğaffar b. Hüseyin Kırımî, *Umdetü't-Tevârih* (çev. Necîb Âsım), İstanbul 1343.

ABOU-EL-HAJ Rifa'at A., "Karlofça'da Osmanlı Diplomasisi" *Tarih ve Toplum (TaTo)*, 191 (Kasım 1999): 192 (Aralık 1999).

ADIVAR A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1991.

AFYONCU Erhan, "Ders Kitaplarında Osmanlı Tarihinin Dönemlere Ayrılması Meselesi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 4, İstanbul 2001.

_____, "Osmanlı Müverrihlerine Dair Tercih Kayıtları", *Belgeler*, Sayı 24, Ankara 1999.

AHISKALI Receb, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 2001.

Ahmed Cevad Paşa, *Târih-i 'Askerî-i Osmânî. Yeniçeriler*, İstanbul 1297.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*. (haz. Cavid Baysun), 4 cilt, Ankara 1991.

Ahmed Cevdet, *Târih-i Cevdet*, 12 c. İstanbul 1309.

AHMED Feroz, *İttihat ve Terakki. 1908-1914*, İstanbul 1995.

Ahmed Lütü Efendi, *Târih-i Lütü*, 7 c., İstanbul 1290-1306.

Ahmed Lütü Efendi, *Târih-i Lütü*; c.8, İstanbul 1328. (neşr. Abdurrahman Şeref)

Ahmed Lütü Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi* (haz. Münir Aktepe), c.9, İstanbul 1984.

Ahmed Lütü Efendi, *Lütü Tarihi* (haz. Münir Aktepe), c. 10-15, Ankara 1988-1993.

Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, c. 2, İstanbul 1295.

Ahmed Niyâzî, *Hatırât-ı Niyâzî yahud Târihçe-i İnkılâb-ı Kebîr-i Osmâniyye 'den Bir Sahife*, İstanbul 1326.

Ahmed Refik [ALTINAY], *Lale Devri*, İstanbul 1331.

_____, "Tarih-i Osmanî Encümeni Meselesi", *İkdam*, 12 Teşrinievvel 1336.

_____, *Lamartine'in Gayr-i Matbu' Mektûblariyle Hazîne-i Evrâk Vesâ'ikine Nazaran Türkiye'ye Muhâceret Karârı ve İzmir'deki Çiftliği*, İstanbul 1925.

_____, *Memâlik-i Osmaniyyede Demirbaş Şarl*, İstanbul 1332.

_____, *Memâlik-i Osmaniyyede Kral Rakoci ve Tevâbii. 1109-1154*, İstanbul 1333.

_____, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, İstanbul 1331.

_____, *Osmanlılar ve Büyük Frederik*, İstanbul 1333.

_____, *Türkiye 'de Mülteciler Meselesi*, İstanbul 1926.

Ahmed Resmî Efendi, *Hamîletü'l-Küberâ* (haz. Ahmet Nezihi Turan), İstanbul 2000.

_____, *Halîfetü'r-Rüesâ / Sefînetü'r-Rüesâ*, İstanbul 1269.

_____, *Hülâsatü'l-İ'tibâr*, İstanbul 1286.

Ahmed Selahaddin, "Tarih Nasıl Yazılmalıdır?", *Mülkiye Mecmuası*, Nu. 7, 1 Ağustos 1325.

Ahmed Vâsîf, *Vâsîf Târihi*, 2 c., İstanbul 1219.

Ahmed Vefik, *Fezleke-i Tarih-i Osmânî*, İstanbul 1286.

Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, 2 c., İstanbul 1992.

AKARLI Engin, "Osmanlılarda Devlet, Toplum ve Hukuk Anlayışı", *Osmanlılarda ve Avrupa'da Çağdaş Kültürün Oluşumu. 16-18. Yüzyıllar*, İstanbul 1986.

AKBAYRAK Hasan, "Tarih-i Osmanî Encümeni'nin Osmanlı Tarihi Yazma Serüveni", *Tarih ve Toplum*, 7/42, Haziran 1987.

AKÇURA Yusuf, "Tarih Yazmak ve Tarih Okutmak Usullerine Dair", *1. Türk Tarih Kongresi*, İstanbul 1932.

_____, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*, Ankara 1981.

AKSAN Virginia, *Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı devlet Adamı Ahmed Resmi Efendi (1700-1783)*, İstanbul 1997.

AKŞİN Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, 2 c., İstanbul 1998.

AKTEPE Münir, *Patrona İsyanı*, İstanbul 1958.

AKYILDIZ Ali, *Tanzimat Donemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, İstanbul 1993.

AKYOL İbrahim Hakkı, "Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji", *Tanzimat I*, İstanbul 1940.

AKYÜZ Yahya, *Encümen-i Dâniş*, Ankara 1975.

_____, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1997'ye)*, İstanbul 1997.

Ali Cevad Bey, *İkinci Meşrutiyet'in İlânı ve Otuzbir Mart Hadisesi. II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey'in Fezlekesi* (yay. haz. Faik Reşit Unat), Ankara 1991.

Ali Kemal, *Ömrüm* (haz. Zeki Kunalp), İstanbul 1985.

Ali Tevfik, *Memâlik-i Osmâniye Coğrafyası*. İstanbul 1306.

ALTUNDAĞ Şinasi, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı. Mısır Meselesi*, Ankara 1988.

Antonin Debidor, *Avrupa'nın Diplomasi Târîhi* (çev. Ahmed Selahaddin), İstanbul 1327.

Arakel, *Talim-i Kıraat. Tezhib-i Ahlâk ve Islâh-ı Nefs* (musahhah. Muallim Naci), İstanbul 1301.

ARAS Refet Avni, "Abdurrahman Şeref", *Galatasaray*, S.1 İstanbul 1940.

- ARIKAN Zeki, "Osmanlı Tarih Anlayışının Evrimi", *Tarih ve Sosyoloji Semineri. Bildiriler 28-29 Mayıs 1990*, İstanbul 1991 (ayrı basım).
- _____, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarihçilik", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.6.
- ARMAĞAN Mustafa, "Osmanlı Gerilemesi Masalından Uyanmak" *Düşünen Siyaset*, 7-8 (1999).
- Âsım Efendi, *Âsım Târîhi*, 2 c., İstanbul (tarihsiz).
- ATAMER Hamdi, "Kuvayı Milliye'ye Katılanların Listesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 5, Şubat 1968.
- ATASOY Sümer, "Türkiye'de Müzecilik", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* c.6.
- AYVERDİ Sâmiha, *Türk Târihinde Osmanlı Asırları*, İstanbul 1999.
- BABINGER Franz, *Die Geschichtsschreiber Der Osmanen Und Ihre Werke*, Leipzig 1927.
- BARKAN Ömer Lütfi, *Türkiye 'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1980.
- BAYMUR Fuat, *Tarih Öğretimi*, İstanbul 1964.
- BAYRAK M. Orhan, *Osmanlı Tarihi Yazarları*, İstanbul 2002.
- BAYRİ Mehmet Halit, "Meşrutiyet Devrinin İlk İlmî Müessesesi: Türk Tarih Encümeni.", *Tarih Dünyası*, c.3/ 30-31, Şubat 1952.
- _____, "Son Osmanlı Tarihçileri: Abdurrahman Şeref", *Tarih Dünyası*, c.3, sayı: 32, Ağustos 1952.
- BAYSUN Cavid, "Hasan Beyzâde Ahmed Paşa", *TM*, c.10, İstanbul 1951-1953.
- BEHAR Büşra Erşanlı, *İktidar ve Tarih. Türkiye 'de Resmî Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İstanbul 1992.
- BELDICEANU Nicoară, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devletinde Timar* (çev. M. Ali Kılıçbay), Ankara 1985.
- BERKES Niyazi, *Türkiye 'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978.

BERKTAY Halil, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuad Köprülü*, İstanbul 1983.

BEYATLI Yahya Kemal, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyâsî ve Edebî Hatıralarım*, İstanbul 1986.

_____, *Siyasî ve Edebî Portreler*, İstanbul 1986.

BEYDİLLİ Kemal, “Küçük Kaynarca’dan Tanzimât’a Islâhât Düşünceleri”, *İlmî Araştırmalar*, Sayı: 8, İstanbul 1999.

BİNARK İsmet, “Arşivlerimizin Değeri ve Son Vak‘anüvis Abdurrahman Şeref Bey’in Evrak-ı Atika ve Vesaik-i Tarihiyemiz Adlı Yazısı”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 29/1, Ankara 1980.

Bir Elçinin Tarihçe-i Sefâreti 1207-1208. Rasih Mustafa Efendi Sefaretnâmesi (haz. Leskovikli Hayreddin), İstanbul 1333.

BİRİNCİ Ali, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası. II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki’ye Karşı Çıkanlar*, İstanbul 1990.

BLOCH Marc, *Feodal Toplum*, (çev.Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara 1983.

BURKE Peter, “Rönesans’ta Altın Çağ Anlayışları”, *Kanuni ve Çağı. Yeniçağda Osmanlı Dünyası* (ed. Metin Kunt- Christine Woodhead), İstanbul 2002.

Bursalı Mehmed Tâhir bin Rif‘at, *Ahlâk Kitâblarımız*, İstanbul 1325.

Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müeîlifleri*, c.3, İstanbul 1975.

Cemâleddîn, *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri. Âyine-i Zürefâ* (naş. Ahmed Cevdet), İstanbul 1314.

CEZAR Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim. XVIII. yy’dan Tanzimat’a Mali Tarih*, İstanbul 1986.

Charles Seignebois, *‘Asr-ı Hâzırda Avrupa* (çev. Ali Reşad), 3 c., İstanbul 1324.

ÇANKAYA Mücellidoğlu Ali, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler* 1, 2 ve 3. cilt, Ankara 1968-69.

DANIŞMEND İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 5 c., İstanbul 1971.

DAV'ER Abidin, "Balkan Harbinde Türk Donanması", *Resimli Tarih Mecmuası*, c.3, İstanbul 1952.

Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Devlet Adamına Öğütler*, sad. Hüseyin Ragıp Uğural, Ankara 1992.

DEMİRYÜREK Mehmet, *Devlet Adamı ve Tarihçi Abdurrahman Şeref Efendi (1853-1925)*, İzmir 1999 (doktora tezi); DEMİRYÜREK Mehmet, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bir Osmanlı Aydını Abdurrahman Şeref Efendi (1853-1925)*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2003.

DERİNGİL Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji. II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, İstanbul 2002.

Donanma-yı Osmânî Muavenet-i Milliye Cemiyeti Nizâmnâme-i Esâsisi ve Usûl-i Cibâyet Talimâtnâmesi, İstanbul 1327.

Duruy, *Târîh-i Mücmel-i Kurûn-ı Vustâ* (çev. Ahmed Tevfik Paşa), İstanbul 1289.

Düstûrnâme-i Enveri (haz. Mükrimin Halil), İstanbul 1928. (Eserin mukaddimesi 1929 yılında Evkaf Matbaası'nde Latin harfleriyle basılmıştır).

DÜZENLİ Gülsün - Zafer Toprak, "Mekteb-i Sultani'den Bugüne Galatasaray Lisesi", *Toplumsal Tarih*, VI/ 26 (Şubat 1996).

E's-seyd Mustafa, *Netâyicü'l-Vukû'ât*, 3 c, İstanbul 1294.

E's-Seyd Mustafa, *Netâyicü'l-Vukû'ât*, 4 c., İstanbul 1327.

Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türkî* (haz. Ahmed Vefik Paşa), İstanbul (ty).

Ebûbekir Râtib Efendi'nin Nemçe Sefâretnâmesi (yay. haz. Abdullah Uçman), İstanbul 1999.

Ebuzyyya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi* (sad. Şemsettin Kutlu), İstanbul 1973.

Efdaleddîn [TEKİNER], *Abdurrahman Şeref Efendi. Terceme-i Hâli, Hayât-ı Resmîyye ve Hususîyyesi*, İstanbul 1345.

- EMİL Birol, *Mizancı Murad Bey, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1979.
- Engelhard, *Türkiye ve Tanzimat. Devlet-i Osmaniye'nin Târih-i Islâhâtı* (mütercim Ali Reşâd), İstanbul 1328.
- ERGİN Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, 5 c., İstanbul 1977.
- Es-Seyyid Moralı Ali, *Moralı Es-Seyyid Ali Efendi Sefaretnâmesi*, İstanbul 1329.
- Evliya Çelebi Mehmed b. Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 7 c., İstanbul 1928.
- Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, c.8, İstanbul 1928 (Latin harfleriyle).
- Falih Rıfki Atay, *Başveren Bir İnkılapçı*, Ankara 1954.
- FAROQHI Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam. Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, İstanbul 1997.
- Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, İstanbul 1332.
- Ferâizcizâde Mehmed Sa'îd, *Târîh-i Gülşen-i Ma'ârif*, 2 c., İstanbul 1252.
- Fındıklılı Silâhdâr Mehmed, *Silâhdâr Târîhi*, 2 c., İstanbul 1928.
- FINDIKOĞLU Z. Fahri, "Türkiye'de İbn Haldunizm", 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, DTCF yay., İstanbul 1953.
- _____, *Bayburtlu Zihni. Bir Edebiyat Sosyolojisi Denemesi*, İstanbul 1950.
- FINDLEY Carter V., *Kalemiyeden Mükiyeye. Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, İstanbul 1996.
- _____, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform (1789-1922)*, İstanbul 1994.
- FLEISCHER Cornell H., *Tarihçi Mustafa Âli. Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, İstanbul 1996.
- GENCER Ali İhsan, "Encümen-i Dâniş ve Mustafa Reşid Paşa", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri*, Ankara 1994.

GENÇ Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000.

GEORGEON Françios, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri. Yusuf Akçura (1876-1935)*, İstanbul 1996.

GINZBURG Carlo, *Peynir ve Kurtlar* (çev. Aysen Gür), İstanbul 1999.

GİRİDİ Mustafa Na'imâ, *Na'imâ Târîhi. Ravzatü'l-Hüseyin fi Hülâsat-ı Ahbarü'l-Hafikeyn*, 6 c., İstanbul 1280.

GÖKALP Ziya, *Türkçülüğün Esasları* (haz. Mehmet Kaplan), İstanbul 1970.

GÖKBİLGİN M. Tayyib, *Millî Mücadele Başlarken. Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine*, 1. Kitap, Ankara 1959 ; *Millî Mücadele Başlarken. Sivas Kongresinden Büyük Millet Meclisinin Açılmasına (4 Eylül 1919- 23 Nisan 1920)*, 2. Kitap, Ankara 1965.

_____, *Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlimi*, İstanbul 1992.

GÜNGÖR Erol, *Dünden Bugünden*, İstanbul 1997.

Hafız Hızır İlyas, *Târîh-i Enderun*, İstanbul 1276.

Halil Edhem, *Kayseriye Şehri. Mebâni-i İslâmiye ve Kitâbeleri*, İstanbul 1334.

HANİOĞLU Şükrü, *Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti ve Jön Türklük 1889-1902*, İstanbul 1987.

Hayrullah, *Târîh-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniye*, 18. cüz, İstanbul 1217 (?) - 1292.

HİSAR Abdülhak Şinasi, "Abdurrahman Şeref Efendi", *Türk Yurdu*, Nisan 1957.

_____, *Ali Nizamî Beyin Alafrangalığı ve Şeyhliği*, İstanbul 1952.

Hoca Saadeddin Mehmed İbn Hasançan, *Tâcü't-Tevârîh*, 2 c., İstanbul 1279-1280.

Hüseyin Çelik, *Ali Suavî ve Dönemi*, İstanbul 1994.

İbnü'l-Cevad Efdaleddin, *Coğrafya-yı Umranî*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1316.

İbrahim Müteferrika, *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem* (haz. Adil Şen), Ankara 1995.

İbrahim Müteferrika, *Milletlerin Düzeninde İlmî Esaslar* (sad. Ömer Okutan), İstanbul 2000.

İbrahim Peçevî, *Târih-i Peçevî*, 2 c., İstanbul 1283.

İHSANOĞLU Ekmeleddin, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, c.1, İstanbul 1999.

_____, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", *150. Yılında Tanzimat* (yay. haz. H. Dursun Yıldız), Ankara 1992.

_____, *Büyük Cihad'dan Frenk Fodulluğuna*, İstanbul 1996.

_____, *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, İstanbul 1987.

İNAL İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1938.

_____, *Son Sadrazamlar 4 cilt*, İstanbul 1980-1981.

İNALCIK Halil, "Adâletnâmeler", *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet*, İstanbul 2000.

_____, "Reisülküttâb", *İA*, 9, Eskişehir 1997.

_____, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996.

_____, *Osmanlı İmparatorluğu. Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996.

_____, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, İstanbul 2000.

_____, *Türk İdare Tarihi (Ders Notları)*, [ty.].

İSLÂMOĞLU Huri - Çağlar Keyder, "Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri" *Toplum ve Bilim*, S. 1, İstanbul 1977.

İzzî Efendi, *İzzî Târîhi*, İstanbul 1199.

Jean Jacques Rousseau, *Fezâil-i Ahlâkiye ve Kemâlât-ı İlmiye* (çev. Said Kemal), İstanbul 1299.

Kâmil Paşa, *Kâmil Paşa'nın Ayân Re'isi Saîd Paşa'ya Cevâbları*, İstanbul 1327.

KANSU Aykut, "18. Yüzyılda İngiltere'de Bir Yeniçeri Ya da Yasalara Bağlı Bir Serserinin Yaşamından Kesintiler", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar*, İstanbul 1999.

KAPLAN Mehmet, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 3. Tip Tahlilleri*, İstanbul 1996.

Karaçun, "İbrahim Müteferrika", *TOEM*, I (3), İstanbul 1328.

KARAL Enver Ziya, "Tanzimat'tan Evvel Garplılaşıma Hareketleri (1718-1839)", *Tanzimat I*, İstanbul 1940.

_____, *Osmanlı Tarihi. İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, c. IX, Ankara 1996.

_____, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayûnları. Nizam-ı Cedit 1789-1807*, Ankara 1988.

KARAY Refik Halid, *Minelbab İlelmihrab. Mütareke Devri Anıları*, İstanbul 1992.

_____, *Üç Nesil, Üç Hayat*, İstanbul 1996.

KARPAT Kemal, "Osmanlı Tarihinin Dönemleri: Yapısal Bir Karşılaştırmalı Yaklaşım" *Osmanlı ve Dünya*, İstanbul 2000.

Kâtib Çelebi, *Fezleke-i Kâtib Çelebi*, İstanbul 1287.

Khristoitheia Kai Ethimotupia: Hüsn-i Ahlâk ve Merâsim-i Teşrifat (çev. Evangelinos Misailidis), İstanbul 1886.

KILIÇBAY Mehmet Ali, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Ankara 1982.

- Koca Sekbanbaşı, *Hülâsatü'l-keâm fi Reddi'l-avâm*, İstanbul 1334.
- KOÇER Hasan Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi. 1773-1923*, İstanbul 1991.
- Koçi Bey Risâlesi*, sad. Zuhuri Danışman, Ankara 1985.
- Koçi Bey Risalesi*, yay. Haz. Yılmaz Kurt, Ankara 1998.
- KOÇU Reşat Ekrem, "Abdürrahman Şeref Bey", *İstanbul Ansiklopedisi*, c.1.
- KODAMAN Bayram - Mehmet Ali Ünal, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, Ankara 1996.
- KONRAPA M. Zekâî, "Büyük Hocamız Abdurrahman Şeref (Beyefendi)", *Tedrisat Mecmuası*, c.2, Sayı 13, Kasım 1952.
- KÖPRÜLÜ Orhan F., "Hasan-Beyzâde", *İA*, c.5/1, İstanbul 1997.
- Köprülüzâde Mehmed Fuad, "Bizde Millî Tarih Yazılabilir mi?", *Yeni Mecmua*, Sayı 22, 6 Kanunievvel 1917.
- Köprülüzâde Mehmed Fuad, "Bizde Tarih ve Müverrihler Hakkında", *BilgiMecmuası*, c.1, Sayı: 2, Kanunievvel 1329.
- Krech-Crutchfield-Ballachey, *Cemiyet İçinde Fert* (çev. Mümtaz Turhan), 2 cilt, İstanbul 1970-1971.
- Kritovulos, *Tarih-i Sultan Mehmed Han-ı Sâni* (terc. Karolidi), İstanbul 1328.
- KUNERALP Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricâli (1839-1922)*. *Prosopografik Rehber*, İstanbul 1999.
- KURAN Ercüment, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasî Faaliyetleri. 1793-1821*, Ankara 1988.
- _____, "Sa'îd Paşa", *İA*, c.10, Eskişehir 1997.
- _____, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler*, Ankara 1997.
- Küçük Çelebizâde Âsım, *Âsım Târîhi*, İstanbul 1153.
- "Küçük Muhtıra", *Türk Yurdu*, c.4, Sayı: 23, Ağustos 1913.
- KÜÇÜK Yalçın, *Aydın Üzerine Tezler I*, İstanbul 1985.

KÜTÜKOĞLU Bekir, "Sultan II. Mahmud Devri Osmanlı Tarihçiliği",
Vekayi 'nüvis Makaleler, İstanbul 1994.

_____, "Tarihçi Cevdet Paşa", *Vekayi 'nüvis Makaleler*, İstanbul
1994.

_____, "Vekayinüvis", *İA*, c.13, İstanbul 1986.

KÜTÜKOĞLU Mübahat, "Lütfi Paşa Asafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi
Denemesi)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991.

La Fontaine, *Güldeste-i Ahlâk* (çev. Hacı Zahid), Bursa 1307.

Leondios, *Hristiyan Asâkir-i Osmaniyesine Mahsûs Talim-i Ahlâk Risâlesi*,
İstanbul 1911.

LEVEND Agâh Sırrı, "Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız", *TDAY*, Ankara
1963.

LEWIS Bernard, *İslâm'ın Siyasal Söylemi*, çev. Ünsal Oskay, İstanbul 1993.

_____, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (çev. Metin Kıratlı), Ankara
1993.

LOZAN Stefan, "Abdülhamid'in Selanikten Getirilişi", *Resimli Tarih
Mecmuası*, Sayı. 1, Ocak 1950.

Lütfi Simavi, *Sultan Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*,
İstanbul 1340.

M. D'ohsson, *18. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Âdetler* (çev. Zerhan Yüksel),
Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul (?).

Mahmud Cevâd İbnü'ş-şeyh Nâfi', *Ma'ârif-i 'Umûmiyye Nezâreti Târihçe-i
Teşkilât ve İcrââtı*, İstanbul 1338.

MARDİN Şerif, "19. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", *Türk
Modernleşmesi*, İstanbul 1995.

_____, "Baticılık", *Türk Modernleşmesi*, İstanbul 1995.

_____, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul 1996.

Mehmed Ârif, *Kanûnnâme-i Âl-i Osman (Fatih Kanunnâmesi)*, İstanbul 1330.

_____, *Kanûnnâme-i Âl-i Osman (Sultan Süleyman Kanunnâmesi)*,
İstanbul 1329.

Mehmed b. Mehmed, *Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr*, İstanbul 1276.

Mehmed Es'ad, *Üss-i Zafer*, İstanbul 1241.

Mehmed Halife, *Târih-i Gilmanî*, İstanbul 1340.

Mehmed Mahzar Fevzî, *Haber-i Sahîh*, 5 c., İstanbul 1290-1293.

Mehmed Râşid, *Târih-i Râşid*, 5 c., İstanbul 1282.

Mehmed Refî, *İran Sefâretnâmesi*, İstanbul 1333.

Mehmed Sâdık Rif'at Paşa, *Ahlâk Risâlesi*, İstanbul 1263.

Mehmed Süreyya, *Nuhbetü'l-Vekayi'*, İstanbul (tarihsiz).

_____, *Sicill-i Osmânî yahud Tezkere-i Meşâhir-i Osmâniye*, 4 c.,
İstanbul 1308-1311.

Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Târihçesi, İstanbul 1337.

Mekteb-i Sultânî Tevzî'-i Mükâfât Cedvelidir, İstanbul 1291.

Mekteb-i Sultânî Tevzî'-i Mükâfât Cedvelidir, İstanbul 1292.

Mekteb-i Sultânî, Ellinci Yıl Kitabı, İstanbul 1334.

Mufasssal Osmanlı Tarihi, 6 c., İstanbul 1960- 1963.

Musâ Kâzım, "Vesâ'ik-i Târihiyyemiz", *TOEM*, I/2, İstanbul 1328.

Mustafa Âli, *Menâkıb-ı Hünerverân* (haz. İbnülemin Mahmud Kemal),
İstanbul 1926.

Mustafa b. Ahmed b. Abdülmevâlî ('Âli), *Künhü'l-Ahbâr*, 5 c., İstanbul 1277.

Mustafa Kemal, *Nutuk*, Ankara 1927.

Mustafa Selânikî, *Tarih-i Selânikî li-Mustafa Efendi*, İstanbul 1281.

Mükrimin Halil [YİNANÇ], "Abdurrahman Şeref Efendi", *TTEM*, 15/9 (86).

Müneccimbaşı Dede Derviş Ahmed, *Tercüme-i Tarih-i Müneccimbaşı*, 3 c.,
İstanbul 1285.

Müstakimzâde Süleyman Saadeddin, *Devhatü'l- Meşâyih ma'a- Zeyl* (der. Ahmed Rif'at b. İsmâil), İstanbul (tarihsiz).

Müstakimzâde Süleyman Saadeddin, *Devhat ül-Meşayih*, İstanbul (1978).

_____, *Tuhfe-i Hattatîn* (haz. İbnülemin Mahmud Kemal), İstanbul 1928.

Mütercim Ahmed 'Âsım, *Târîh-i 'Âsım*, 2 c, İstanbul (tarihsiz)

Necîb Âsım, "Vatanperverliğin Temâsil-i Şâhânesi", *TOEM*, V/28, İstanbul 1330.

Necîb Âsım-Mehmed Ârif, *Osmanlı Tarihi. Medhal İle Bidâyet-i Zuhûr-ı Osmâniyânı ve Ahd-ı Osman Han Gâzî'yi Muhtevîdir*, İstanbul 1335.

Necib Âsım-Mehmed Ârif, *Tevârih-i Âl-i Selçuk.Osmanlılardan Başka Türkler*, İstanbul 1325.

NEUMANN Christoph K., "Paradigmalar Arasında: Ahmed Cevdet ve Aidiyet", *Düşünen Siyaset*, Sayı: 7-8, Ağustos-Eylül 1999.

_____, *Araç Tarih Amaç Tanzimat. Tarih-i Cevdet'in Siyasî Anlamı*, İstanbul 2000.

OKANDAN Recai G., *Âmme Hukukumuzun Anahatları 1. Kitap: Osmanlı Devletinin Kuruluşundan İnkırazına Kadar*, İstanbul 1968.

OKAY M. Orhan, *İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti Beşir Fuad*, İstanbul 1969.

ORHONLU Cengiz, "Tercüman", *İA*, 12/1, Eskişehir 1997.

ORTAYLI İlber, "Hammer- Purgstall, Joseph Freiherr von" *DİA*, c.15, İstanbul 1997.

_____, "Osmanlı Tarih Yazıcılığının Evrimi Üzerine Düşünceler", *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi* (der. Sevil Atauz), Ankara 1986.

_____, "Türk Tarihçiliğinde Biyografi İnşası ve Biyografik Malzeme Sorunsalı", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar*, İstanbul 1999.

- _____, *Gelenekten Geleceğe*, İstanbul 2001.
- _____, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 2000.
- _____, *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul 2001.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İstanbul 1998.
- Osmânzâde Tâ'ib Ahmed, *Hadîkatü'l-Vüzerâ ve Zeylleri*, 4 c., İstanbul 1271.
- Osmânzâde Tâ'ib Ahmed, *Hadiqat ül-vüzerâ (Der Garten der Wesire). Mit den Fortsetzungen (zeyl) des Dilâver Ağazâde 'Ömer Efendi, Ahmed Gâvîd und Bağdâdî 'Abd ül-fettâh Sevqet*, Freiburg 1969.
- ÖNDEŞ Osman, "Malta Sürgünleri", *Hayat Tarih Mecmuası*, 1 (11), İstanbul 1970.
- ÖZ Mehmet, *Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul 1997.
- ÖZCAN Abdülkadir, "Abdurrahman Şeref", *DVİA*, c.1, İstanbul 1988.
- _____, "Tarih-i Osmanî Encümeni Kuruluşu, Teşkilatı ve Faaliyetleri", *TOEM'na Önsöz ve Fihrist*, İstanbul 1988.
- ÖZTUNA Yılmaz, *Devletler ve Hânedanlar. Türkiye (1074-1990)*, c.2, Ankara 1996 (?).
- ÖZTÜRK Faruk, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ahlak Kitapları", *Kebikeç*, Sayı: 6, Ankara 1998.
- PAKALIN Mehmet Zeki, *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, c. 4, Ankara 1977.
- PARLA Jale, *Babalar ve Oğullar. Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri*, İstanbul 1993.
- PARMAKSIZOĞLU İsmet, "Karlofça", *İA*, c.VI, Eskişehir 1997.
- REY Ahmet Reşit, *Canlı Tarihler. Gördüklerim-Yaptıklarım 1890-1922*, İstanbul 1946.
- Rıza Tefvik, *Biraz da Ben Konuşayım* (haz. Abdullah Uçman), İstanbul 1993.
- SARC Ömer Celal, "Tanzimat ve Sanayiimiz", *Tanzimat I*, İstanbul 1940.

- SARIYILDIZ Gülden, “Osmanlı Bürokrasisine Kâtip Yetiştirmek İçin Açılan Modern Bir Eğitim Kurumu: Mekteb-i Maarif-i Aklâm (Mahrec-i Aklâm)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 6, İstanbul 2002.
- SERTOĞLU Mithat, “Mütareke Devrinde Saltanat Şûrası ve Millî Şûra Hazırlıkları (Gizli Belgeler) I ve II”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 22-23, Temmuz-Ağustos 1969.
- SHAW Stanford J. -Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c.2, İstanbul 1983.
- Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Târîhi*, 2 c. İstanbul 1928.
- SİREL Münir, “Sevr Anlaşmasını Kabul eden Saltanat Şûrası Tutanağı”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 4, Ocak 1968.
- Solakzâde Mehmed Hemdemî, *Solakzâde Târîhi. Târîh-i Âl-i Osmani'l-Solakzâde*, İstanbul 1297.
- SOY Hacı Bayram, *Almanya'nın İngiltere İle Osmanlı Devleti Üzerindeki Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, Ankara 2002 (yayımlanmamış doktora tezi).
- Sultan Selîm Sâlis 'Asrı Vekâyi'ine ve Müteferri'âtına Dâ'ir Asr-ı Mezkûr Ricâlinden ve Ashâb-ı Dikkatden Mustafa Necîb Efendinin Kaleme Almış Olduğu Târihtir*, İstanbul 1280.
- ŞAKİROĞLU Mahmut, “Memleketimizde Toplu Tarih Çalışmaları I”, *TaTo*, Sayı: 36, Aralık 1986.
- Şânizâde Mehmed 'Atâullah, *Târih-i Şânizâde*, 4 c., İstanbul 1290.
- Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Muhalefetin İflası. İtilaf ve Hürriyet Fırkası* (sad. Ahmet Eryüksel), İstanbul 1991.
- ŞEŞEN Ramazan, “Osmanlılarda Coğrafya”, *Osmanlı*, c.8, Ankara 1999.
- ŞİMŞİR Bilal, *Malta Sürgünleri*, İstanbul 1976.
- Şirvanlı Fatih Efendi, *Gülzâr-ı Fütûhât* (haz. Mehmet Ali Beyhan), İstanbul 2001.
- ŞİŞMAN Adnan, “Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi”, *DİA*, c. 13.

_____, “Mekteb-i Osmanî (1857-1864)”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, c.5, İstanbul 1986.

Tâcizâde Cafer Çelebi, *Mahrûsa-i İstanbul Fetihnâmesi*, İstanbul 1331.

TANPINAR Ahmed Hamdi, *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1997.

Târih-i Câmi‘-i Nuriosmaniye, İstanbul 1335.

Taşköprüzâde Ahmed, *Şakâ‘ik-i Nu‘mâniye*, İstanbul 1269.

TAŞTAN Yahya Kemal, “Batılılaşma Serüvenimiz İçinde Medeniyet Mefhumu” *Alsancak*, Sayı: 6, Isparta 1998.

_____, “İstanbul'un Yerlisi Olmak”, *Türk Edebiyatı*, Sayı 336, İstanbul Ekim 2001.

TEKELİ İlhan, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Sistemindeki Değişmeler”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c.2.

Tevârih-i Âl-i Osman li-Lütfi Paşa (haz. Âli Bey), İstanbul 1341.

Tevârih-i Âl-i Osman’dan Âşık Paşazâde Târihi (haz. Âli Bey), İstanbul 1332.

THOMAS Lewis, *A Study of Naima* (ed. Norman Itzkowitz), New York 1972.

TİMUR Taner, “Osmanlılarda Tarih Anlayışı ve Tarih Yazımı”, *Osmanlı Kimliği*, Ankara 2000.

_____, *Osmanlı Çalışmaları. İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, Ankara 1996.

_____, *Osmanlı Toplumsal Düzeni*, Ankara 1994.

TOKGÖZ Ahmet İhsan, *Matbuat Hatıralarım*, haz. Alpay Kabacalı, İstanbul 1993.

TOPRAK Zafer, “Tanzimat’ta Osmanlı Sanayii”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c.5.

TOSH John, *Tarihin Peşinde* (çev. Özden Arıkan), İstanbul 1997.

TUNAYA T. Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, 3 c., Ankara 1986.

_____, *Türkiye 'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, 2 c., İstanbul 2001.

_____, *Türkiye 'de Siyasal Partiler. İkinci Meşrutiyet Dönemi*, c.1, İstanbul 1988.

_____, *Türkiye 'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul 1960.

TURAN Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi*, 4 c., Ankara 1992.

_____, *Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1994.

TURHAN Mümtaz, *Kültür Değişmeleri*, İstanbul 1994.

Tursun Bey, *Târih-i Ebü'l-Feth*, İstanbul 1330.

Türk Şeceresi. Şecere-i Türkî (çev. Rıza Nur), İstanbul 1925.

TÜRKGELDİ Ali Fuat, *Görüp İşittiklerim*, Ankara 1951.

UŞAKLIGİL Halit Ziya, *Saray ve Ötesi*, İstanbul 1981.

UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, "Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya Dair", *Resimli Tarih Mecmuası*, Sayı. 56, İstanbul 1954.

_____, "Ali Suavi ve Çırağan Vak'ası", *Bellekten*, C. VIII, Sayı: 29, Ankara 1944, s.71-118.

_____, "V. Murad'ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi", *Bellekten*, C. VIII, Sayı: 30, Ankara 1944, s.245-340.

ÜLGENER Sabri F., *Zihniyet Aydınlar ve İzm'ler. Denemeler ve Araştırmalar*, Ankara 1983.

Vâkiât-ı Sultan Cem, İstanbul 1330.

YAVUZ Hilmi, *Osmanlı Devleti ve İslâmiyet*, İstanbul 1991.

YAZICI Nesimi, *Takvim-i Vekayi*, Ankara 1983.

Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa Sefâretnâmesi (haz. Beynun Akyavaş), Ankara 1993.

I. TABLOLAR ve GRAFİKLER

1287-1315 Yılları Arasında Mekteb-i Sultânî'den Mezun Olan Öğrenciler İle İlgili

İstatistik Bilgiler

(1318 Tarihli Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye'ye Göre)

Tarih	Mezun Olan Toplam Öğrenci Sayısı	Mezun Öğrencilerin Dinî Durumu		Türkçe ve Fransızca'dan Ehliyetnâme Alan Öğrencilerin Dinî Durumu			
		Müslüman (M)	Gayrimüslim (GM)	Türkçe		Fransızca	
				(M)	(GM)	(M)	(GM)
1287	8		8				
1288	3		3				
1289	14	1	13				
1290	10	2	8				
1291	16	2	14				
1292	12	7	5				
1293	21	6	15				
1294	4	1	3				
1295	5		5				
1296	9	2	7				
1297	6	1	5				
1298*	11	5	6				
1299	15	7	8				
1300	16	4	12				
1301	21	11	10	3			
1302	19	7	12	2			
1303	19	7	12	2			
1304	35	21	14	7			
1305**	48	26	22	10			
1306	50	33	17	19			
1307	36	19	17	2			

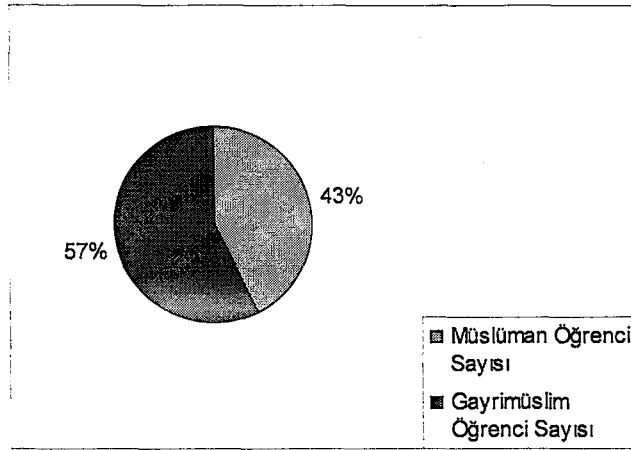
* Maarif Salnâmesinde sehven 1297 yazılmıştır.

** Sehven 1304 yazılmıştır.

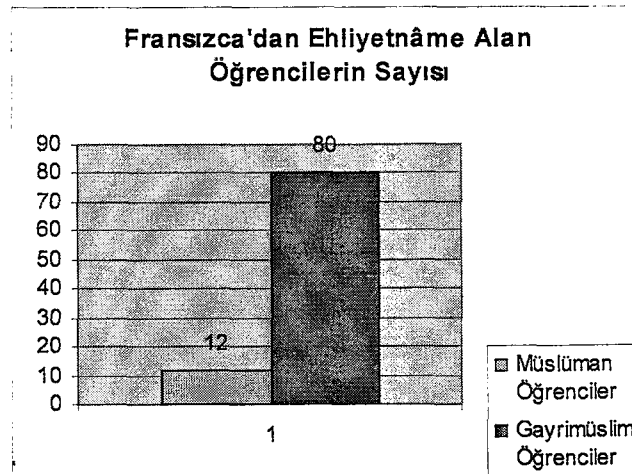
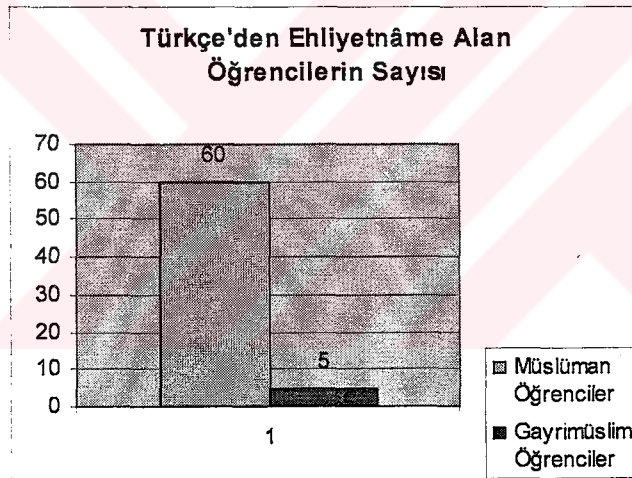
1308	36	21	15	4			
1309	32	16	16	3	1		
1310	23	11	12	2	4	3	5
1311	27	8	19			1	17
1312	14	7	7			1	5
1313	54	20	34	2		4	23
1314***	29	10	19	1		1	17
1315	30	10	20	3		2	13
Toplam	623	265	358	60	5	12	80

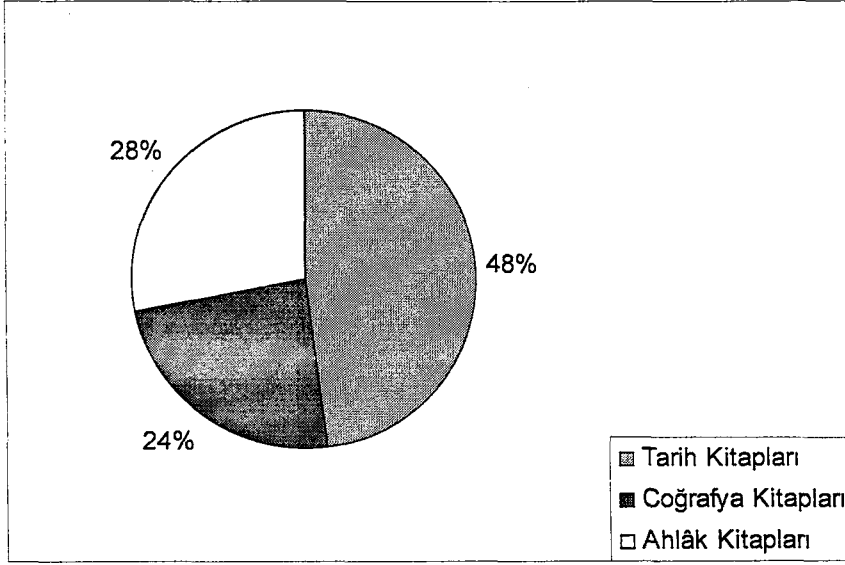

*** Sehven 1312 yazılmış.

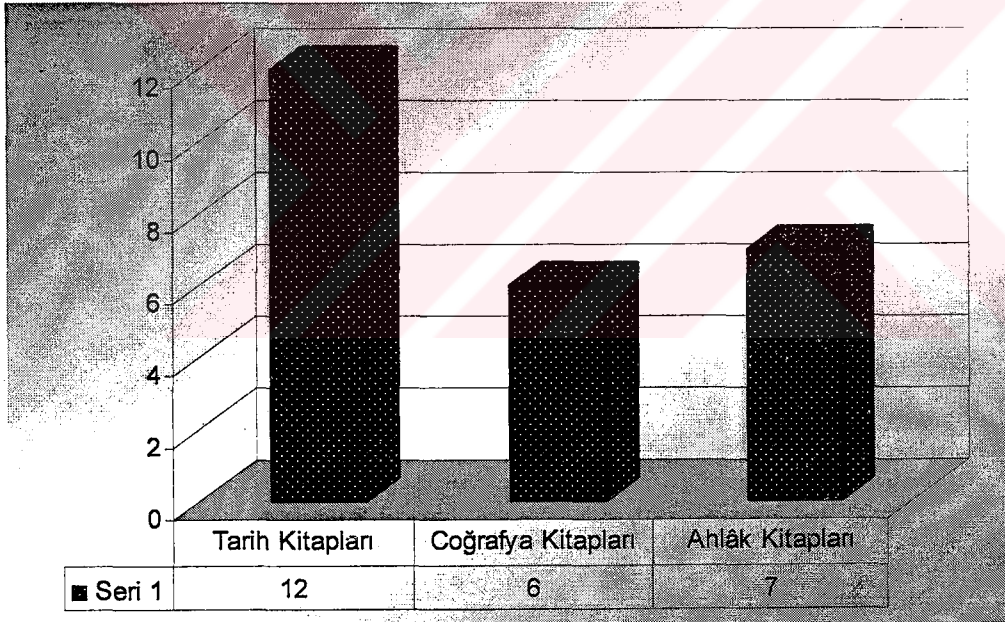

Tablo. 1287-1315 Yılları Arasında Mekteb-i Sultânî'den Mezun Olan Öğrencilerin Dinî Durumu

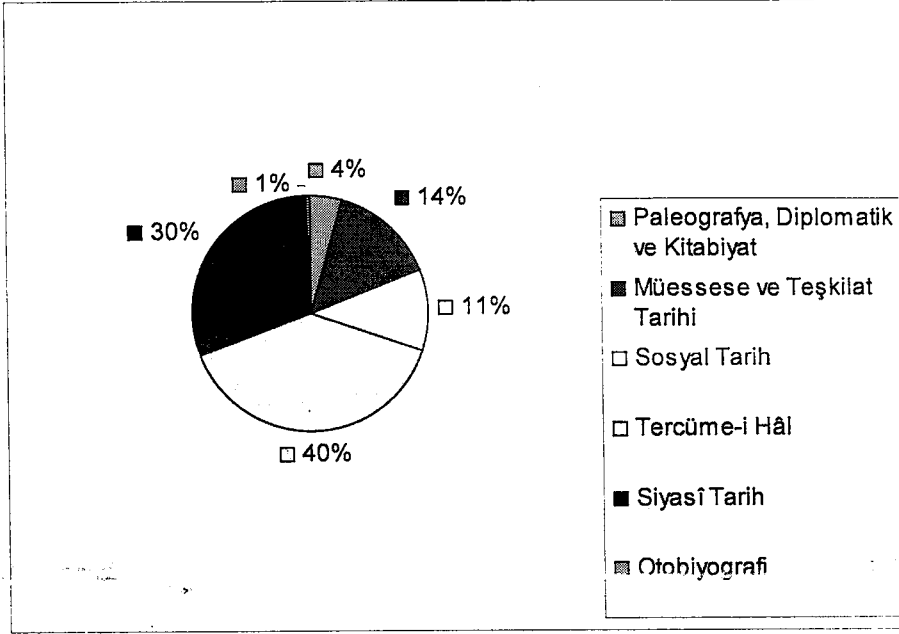

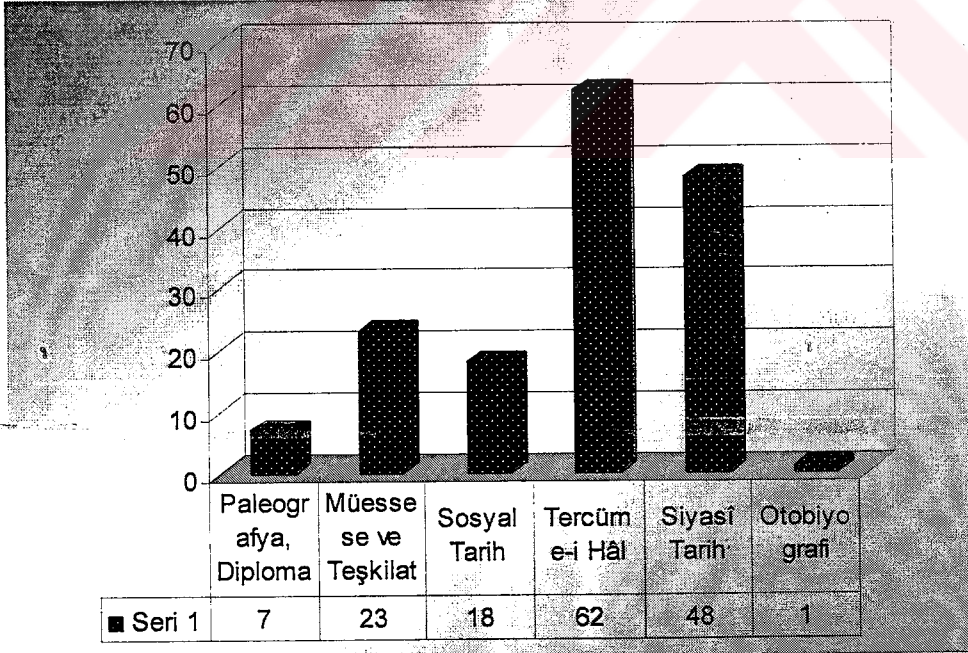
Tablo 1. Abdurrahman Şeref Efendinin Kitaplarının Konularına Göre Dağılımı

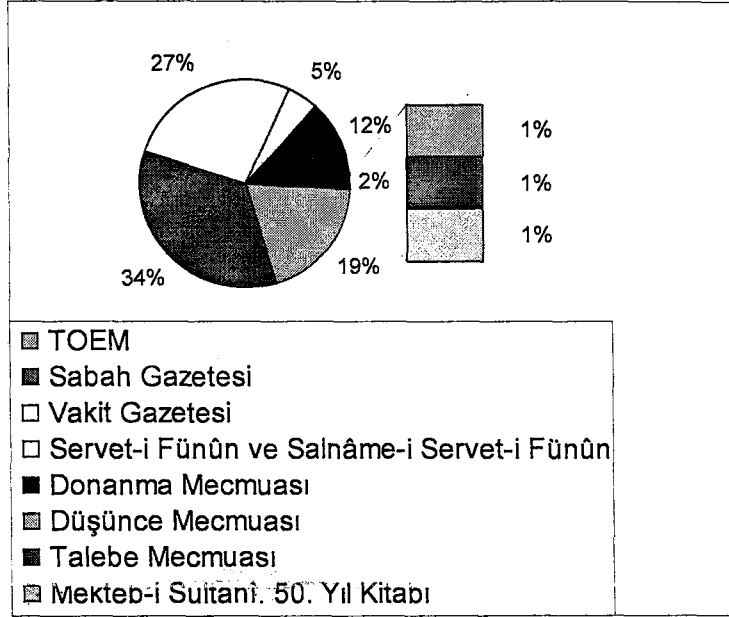
Tablo 1. Abdurrahman Şeref Efendinin Kitaplarının Konularına Göre Sayısal Dağılımı

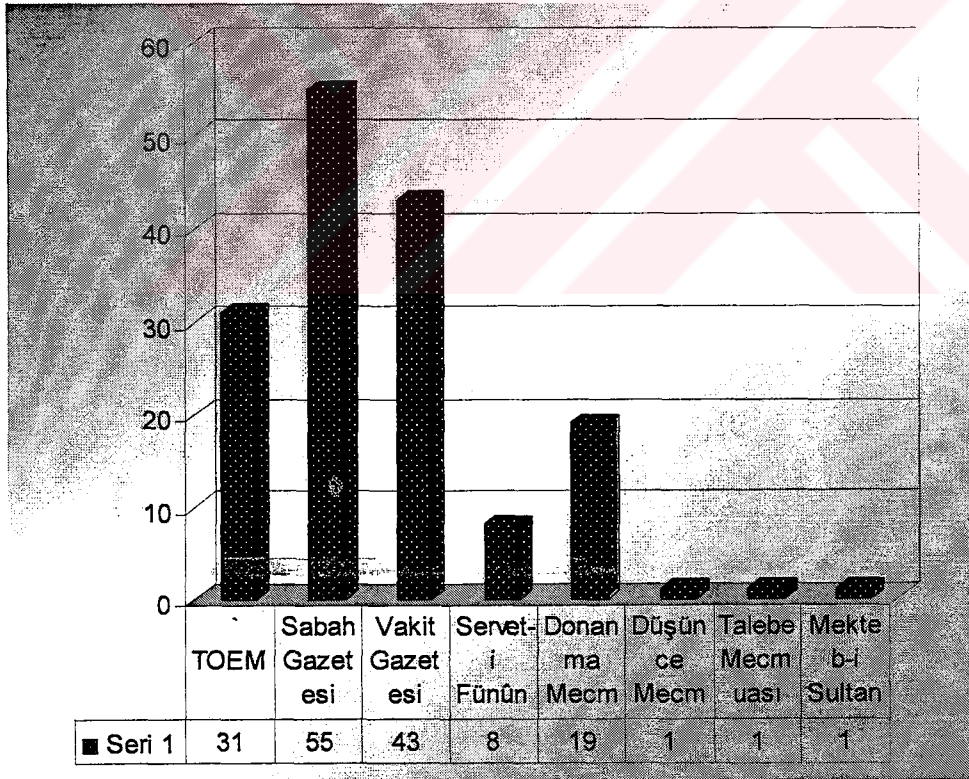
Tablo 2. Abdurrahman Şeref Efendi'nin Makalelerinin Konularına Göre Dağılımı

Tablo 2. Abdurrahman Şeref Efendi'nin Makalelerinin Konularına Göre Sayısal Dağılımı

Tablo 3. Abdurrahman Şeref Efendi'nin Makalelerinin Yayımlandığı Yerlere Göre Dağılımı

Tablo 3. Abdurrahman Şeref Efendi'nin Makalelerinin Yayımlandığı Yerlere Göre Sayısal Dağılımı

II. RESİMLER¹

¹ Abdurrahman Şeref Efendiye ait resimler, Efdaleddin'in eserinden alınmıştır.

Resim 1. Abdurrahman Şeref Efendi.

Resim 2. Abdurrahman Şeref Efendi gençliğinde.

Resim 3. Mekteb-i Mülkiye Müdürü Abdurrahman Şeref Efendi oğlu Fikret ile beraber.

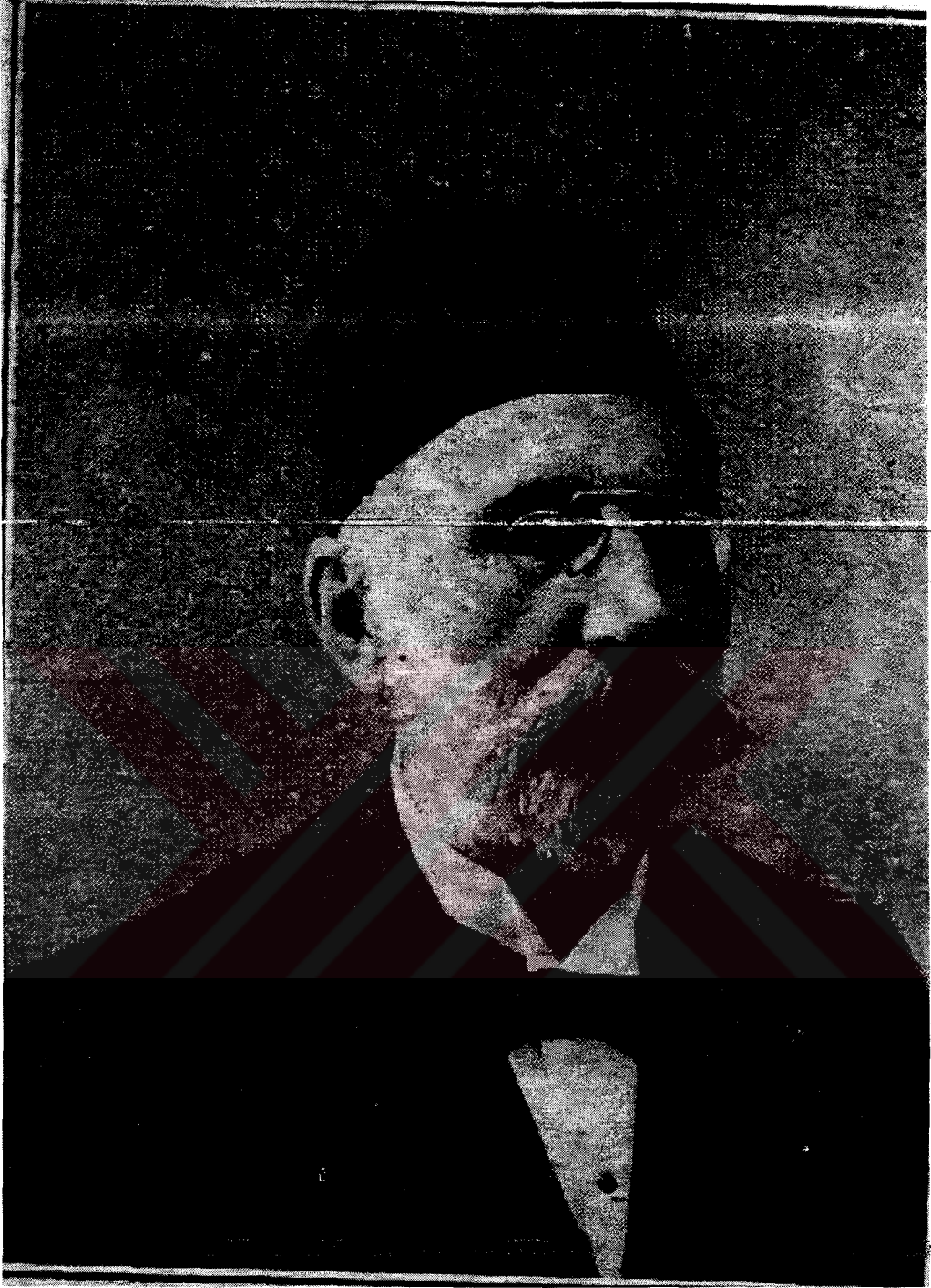
Resim 4. Abdurrahman Şeref Efendi Mekteb-i Sultanî Müdürü.

Resim 5. A'yândan Abdurrahman Şeref Efendi.

Resim 6. Abdurrahmman Şeref Efendi Maarif Nazırı.

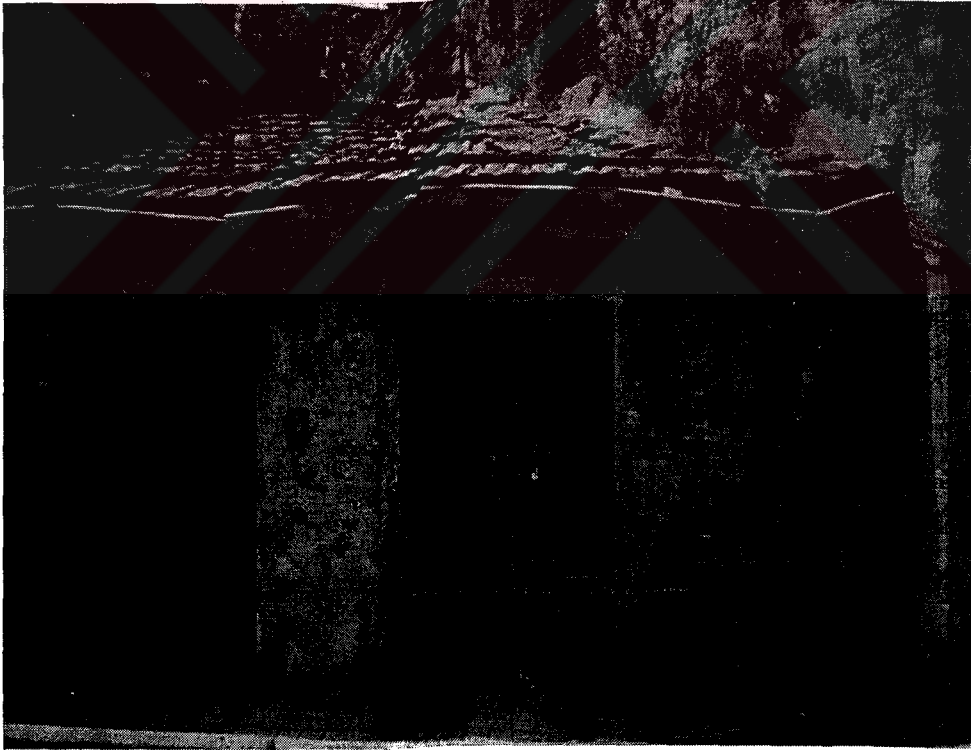
Resim 7. Abdurrahman Şeref Efendi Mütâreke devrinde.

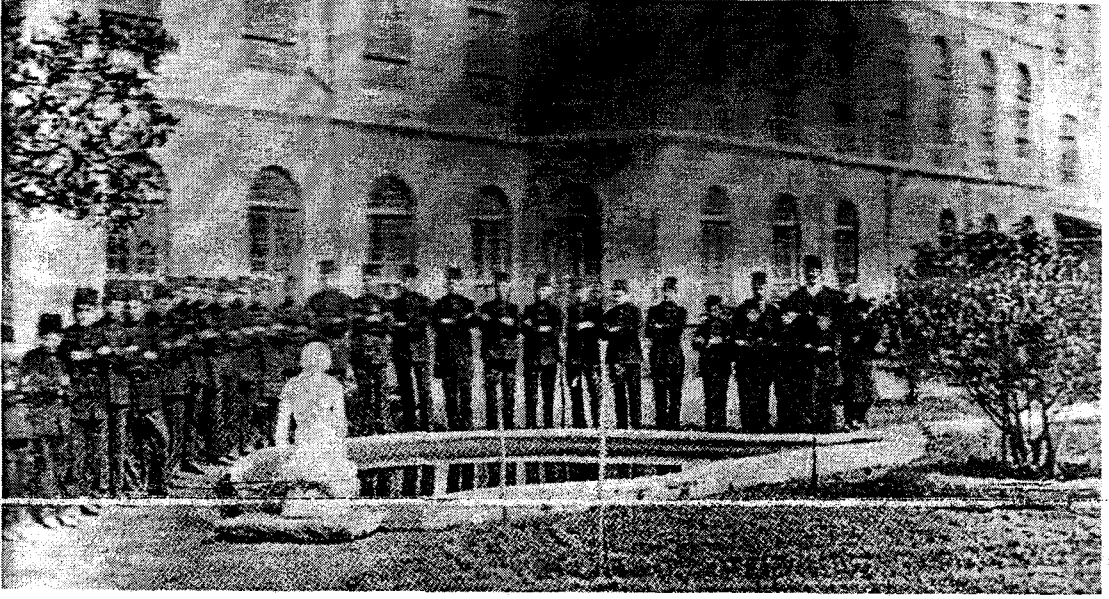
Resim 8. Son resmi.

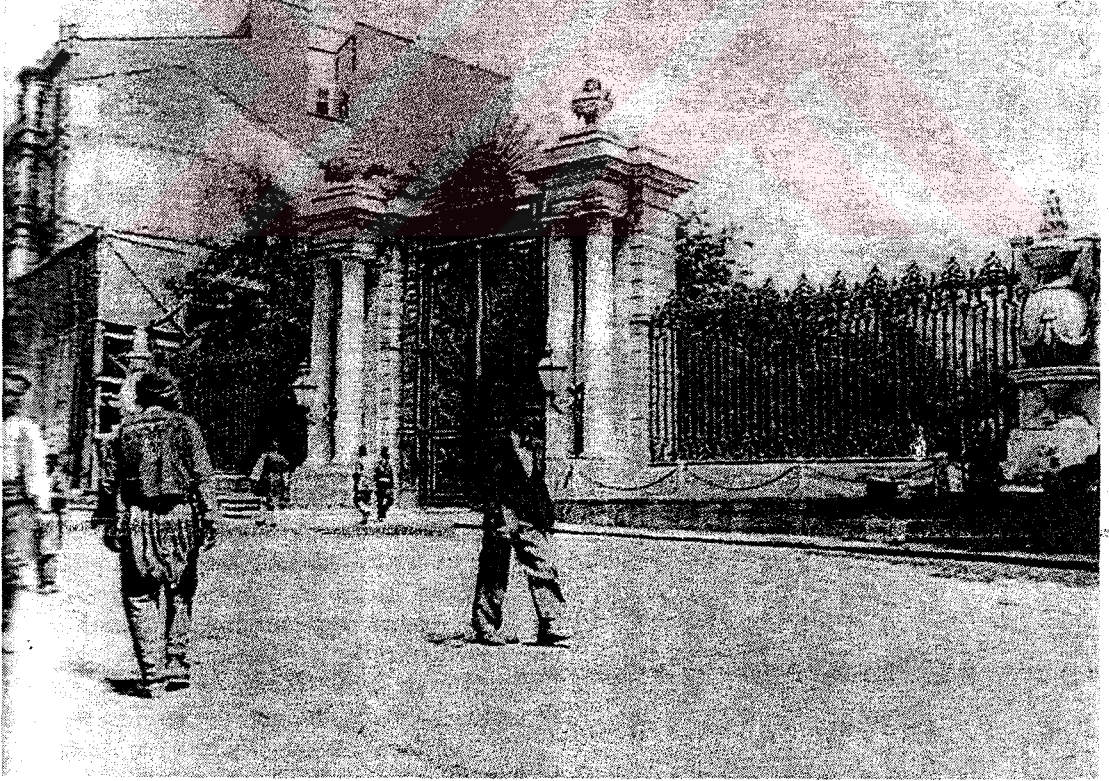
Resim 9. Eyüp'te yol çalışmaları öncesi mezarının olduğu yer.

Resim 10. Abdurrahman Şeref Bey Caddesi'nden bir görünüm.

Resim 11. Yirminci yüzyılın başlarında Mekteb-i Sultanî öğrencileri.

Resim 12. Yirminci yüzyılın başlarında Mekteb-i Sultanî'den bir görünüm.

Resim 13. Galatasaray Lisesi'nin bugünkü hâli.

Resim 14. Abdürrahman Şeref'in Galatasaray Lisesi'ndeki Büstü.

Resim 15. Galatasary Lisesi'nin bugünkü hâlimden bir görünüm.

III. ESERLERİNDEN SEÇMELER

معارف نظارت

مکاتب رشديه طلبه سنه مخصوص و اوج سنه
اوزرينه مرتبدر

معارف نظارت جليله سنی طرفندن طشره مکاتب، اعداديه سياه
عموم مکاتب رشديه نك ايکنجی سنه لرنده تدريس ايدملک
اوزره قبول بيورلمشدر.

تر

عبد الرحمن شرف

ايکنجی سنه

صاحب و ناشري

معارف نظارت جليله سنك رخصتيله طبع اولمشدر

استانبول ۱۳۲۵

اصطلاح

عِلْمُ الْاِخْلَاقِ

از

عبدالرحمن شرف

مدیر مکتب سلطانی

معارف عمومیہ نظارت جلیلہ سنجہ عموم مکاتب اعدادیہ
پر و غرامتہ قبول اولیٰ نشر

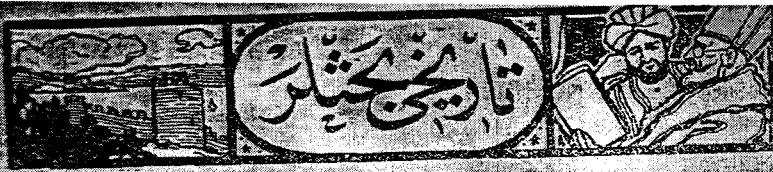
مرحقوقی دارالشفقہ بہ عائد اولوب مکتب مہربخی حاوی
اولیان نسخہ لہر ساختہ در

معارف نظارت جلیلہ سنک ۳۹۰ نومبر اولیٰ وفی ۵ تشرین ثانی
سنہ ۱۳۲۱ تاریخلو رخصتہ سہیلہ طبع اولیٰ نشر

در سعادت

محمد ربک مطبعہ سی

۱۳۲۱

استاذك اسكى مياشده : احمد خواجه : مدرس : حيدر ازمن شريف

حضورنده بايدير برق استفادان و ترتيب جرادان فراغت المني .
 احمد خواجه مکتب تواند دني بر مدت درس او فودوب اورانك باشي طلمسته عربت فصلري غريك ايجون د ديگر مکتبده مداوم اولان بايق قدر جو حوقلر ستره خواجه ان ايدره ديدني کي مکتب طلمسته دني ده حال جراقلري سزدي ايد حجاب باقار ده ده مکتبه .

وجلي سزاشده بولور ايدی .
 مکتب حیکر هده محمد لده بولان برون ايشته بکمره کوره سته انداسنده چاروشن امير اولان صنف مائري و اوشاشي شاه ستم اولان بنا کوره جيلري ليدن انک ايجون احمد خواجه طلمه اي اولن اش بکري کون بلاق ايلير اولان اولان

اولان امين اولان ستم حاکم کي اولان ستم اولان کوره جيلک باشنده اولن اورده کجه مکتبک ايد بونک اوکتمده تکيل و خواجه بولکاري کيمک درسه کورد امين مقدمه ايشته باشنده درس تفرير ايدر ايکن ايفانک طلمه ديسنه طلمه اي ازماج تمام ايدن امين هر درس باشنده کي ايني ديفه اي شکور ايشانده طلمه ده دها ايلر امين قائم مقام اولان اولن سکره تا حل ايلدي کجه بون زمان مجري مکتبه کي او طلمه سنده کي برشدر . حاد رشتم متواتر سله جيلار و طلمه قبال اولان طلمه اي درسه خانه ده تکيدره بولان سکره او طلمه حبه جلب ايله بر جوق ايشته حورير و حلقه قهي اولان لره طوق بمره ايله انکشاف ذهني چاره لري اوره ايديش . انک بونک تدبير و توصيه سي حجه نازي اوب ساج شريفنده قيلمق و تربه حضرت خاله کي بونک يالواريق امين . غنا باطمان ، شا کر فاعل ، خنده دن بو ذني کندی او طلمه سنده سني کورکسي ايلکسي اوطور ديشي هيچ کيمسه کورده ميش طلمه او قادر کندی سايان و قورقار ايدی که مايقه ده [۱] و اوطانک نه وسيله اوکدن طوغري احمد خواجه تک کيدي کورده احمد تنسخه ده احمد خواجه کور دو درجک بر ياروله شايح اولوب قولور ايشتم اولان ايقي قابي ستمک محمودي قونک ايشتمدن طويله يي آنده هر کس بر طلمه ستر و کوروشون تنسخه خانه ده درس بر سکت سکره ايدور ايشتم . طلمه ستمده ره صبره جمهور اولن هکله و تازهره سي سکت خانه ستمدي

هند جايزه سنا اولان ذواتک اکثر سته درس او فونيش ريتون سياسي تعلم و تدريس ايد کي بر مش اولان احمد اندي او دورک طلمه سي مياشده احمد خواجه ديشکله شهرت ماز ايدی . عنوان اشتار سته باقوبده احمد اندي ساروقل خواجه لردن عد اولسون . کندی سي سلك حیکري مکتوب و بر جوق مدت تک باشنده قالمش ايدی .

احمد خواجه مکتب اهدادي حیکر بده و مخرج افلامده و دارالمعارفده رساش و مؤسسات علميه ده و باشيه مطلي ايدی . حساب و جبر و هندسه او فودير ايدی . رياضيات عالیه ده احاطه سيله طاعش اولان و ديشي توفيق باشا و کتاستر مصطفي باشا [۱] منظره ممتيز سندن دکلا ايشده سزاشکي ايدکي ستمک ايشته سزاشکي ايدن

و علوم عربي و اعرف الله به بوقل الله بکي حبه درسه لده صبره دوشور درک او اهد منطقه و سياحت تصوف دني قاراي بدير و طلمه اي مستيد بول ايدکي

احمد خواجه طلمه ستمک بک بيوک قيمت بوردني علم فضائلدن زاده و قار و حيق و حله نظريده قازاندي حرمت عطيه مخصوصه ايله کتب اشتار ايشدر . درسي و طلمه سني سرون و جهود اقداميه فائده و قيصار سته چالانان هر مقام طلمه ستمک کور سته کورد و حمت و مستدار لفته مظهر اولور . و حسن شکر کنداري حجه سزده موجود در . و فقه رحله تدريس لره اوکتمده بولديمير خواجه لري علي قدر هم تقدير ايلکده و اسلملري با ايدلر کجه هيسنه رحمت او فونقه ستر . لکن احمد خواجه شيمدي به قدر عقيدت اولن مائش ريدنما دني قلمد اولنه حقي مستننا بر شتمت اولديشندن وسيله رحمت اولن ايمده جاه و شان و سلسلي حقه ده معلومات و مسمو طامني يازه حتم . بولده حه کندوسندن درس او فونوب اليوم قنما صبره سته بکمش اولان بک مجتهد خاطر اولده صبره ستمک ذکر جلي آره سزده توحيد قلوبه باعث اوله حقي و سلك فض اور ندرسه سالك اولان لره اسكي بر غوه کور ستره سکر .

احمد خواجه دن عبد عابز مخرج افلامده ۱۲۸۲ - ۸۴ تاريخ زنده جيز درسي او فودم . کندی سي قيمه بويي و حيف و قورو بوزلي بر ذان ايدی . و جهنده جيبک بوزوني نازي کور بوردی . درسخانه کي بريمه حیکر جبر سلام و بر و باش بوش کور ستمه کيمک و طور بر ايدی .

3. "Ahmed Hoca", Vakit, 18 Haziran 1921, s.2.

4. *Fezleke-i Târih-i Devlet-i Osmâniye*, Dersââdet 1312.

تاریخ دولت عثمانیہ

مفتی عالیہ مدرسہ اہل حق ازبک ہنر اولی
زینب ارزنمردہ

از
عبد الرحمن شرف
مدیر مکتب سلطانی

جلد ۲

۱۰۰۲ سنستہ ۱۲۷۲ سنستہ قدر اولان وقایع وایکیدہ تکملہ فی حادیار

اشیر میر ایله مور لمانش اولان سنسارہ ساخته نظریہ باقیہ جقدر

معارف نظارت طبلہ سنک ۳۸ نومردلی فی ۵ وجب سنہ ۳۱۸ ولی
۱۶ شریف اول سنہ ۳۱۶ تاریخی رخصتہ سبیلہ ایکنہی دنفہ
اولرق طبع اولمشدر

استانبول

(قرہبت) مطبعہ سی — باب عالی جادہ سنده

۱۳۱۸

IV. ARŞİV BELGELERİ

قَائِدِي الْوَقَائِدِ

بِالشُّكْرَانِي

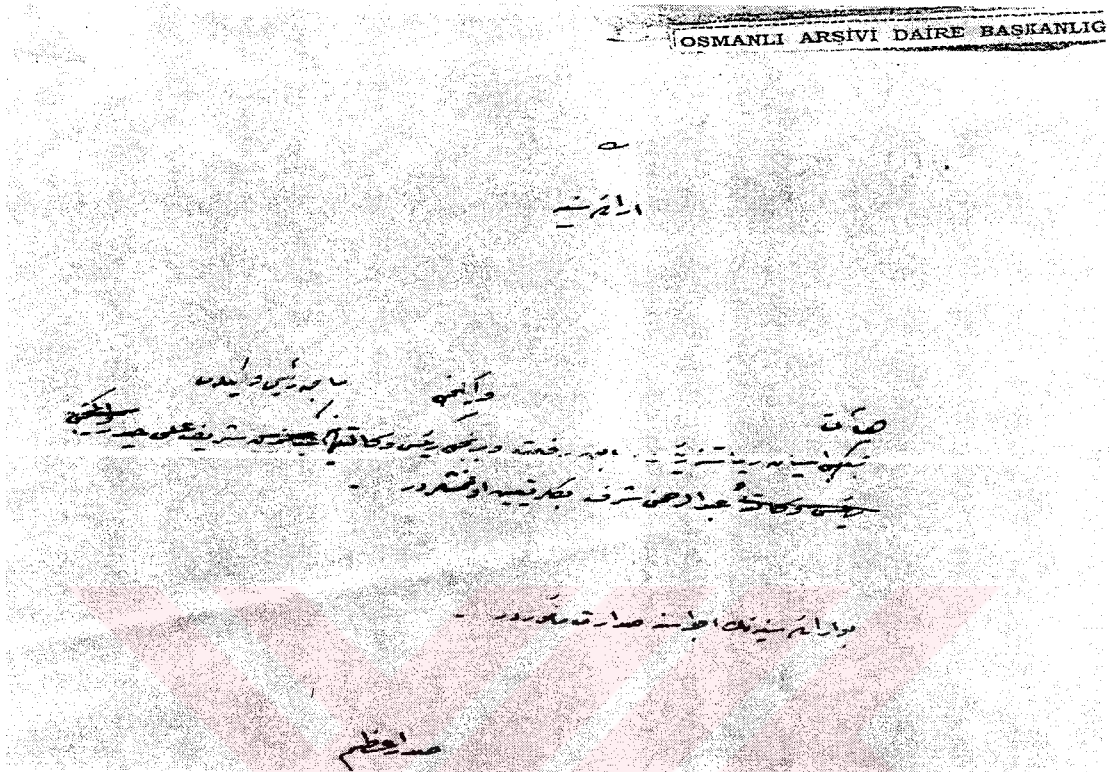
٧١

بحسب اعادة اقصائه معارف ناطق ريفه وفضلته عليه السلام
 لانه بطلان جميع اهل بيته نعيده صاحب كور كبريه فلهذا
 لولا لعله فانه وفضلته لكانت فلهذا ما نوي بخره نعيده فلهذا
 اراده ان يراه في هذا خصوصي وروسته جله اهل البيت او
 روايه جله ولي لا يتركه | راجع الى | ٤٥
 كافي | ٧٠ | ٤٥

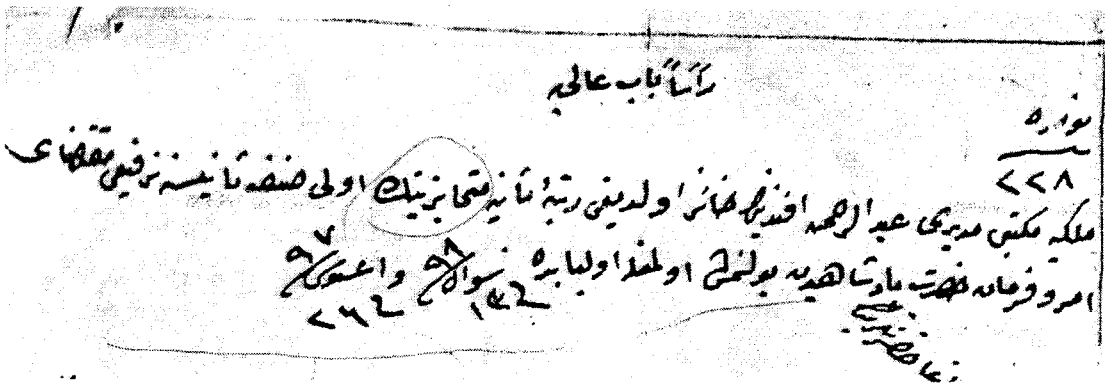
2. BOA, *Irâde Husûsî*, 1327 R/58: Abdurrahman Şeref Efendi'nin Vak'anüvisliği atanması ile ilgili belge.

OSMANLI ARSIVI DAIRE BAŞKANLIĞI	
	
<p>تاریخ اولدوقی روز</p> <p>سنة ۱۲۷۱</p>	<p>مجلس وکلاء</p> <p>مذاکرانه مخصوص ضبط نامه</p>
<p>صفحه ۱۷</p>	<p>تاریخ ۲۱</p> <p>مارس ۱۹۰۵</p>
<p>فدومه مال</p>	
<p>ویاز و برلیه قالدوقی کتبخانه بولسا آمار تاریخی تیغ اینده زوم کورینه ایلانده تاریخ عثمانی ایتمی شیعی عبد الرحمن شرف افندی و برلیسی معضی فتح اهان صورت تویکی مقده معارف نظارتک ۱۲ مارس ۱۹۰۵ تاریخ تکرار اوقوسی.</p>	
<p>قراری</p>	
<p>مشارکت ایلی آید مدراج ایدرجه بی تبقات ایچره خراج اولدوقی معارف و مطبوعات نرسنه بوزر اعطاسی ماسکونیک کیفیت مال نظارتک تلیغی و معارف نظارتک معلومات اعطاسی تکرار قلدی.</p>	
<p>صالح</p> <p>صالح</p> <p>صالح</p> <p>صالح</p>	

3. BOA, *Meclis-i Vukelâ Mazbataları*, 208/18: Viyana ve Berlin Krallık Kütüphânelerinde inceleme yapacak Abdurrahman Şeref Efendi'ye harcırah verilmesine ilişkin belge.

6. BOA, *Meclis-i Vükelâ Mazbataları*, 241/188: Hey'et-i Ayan reisliğine Rıf'at ve birinci ve ikinci vekillğine de Şerif Ali Haydar ve Abdurrahman Şeref Beylerin tayini hakkında belge.

7. BOA, *Yıldız Esâs Evrâkı*, 72/162: Abdurrahman Şeref Efendi'nin sahip olduğu rütbe-i sâniye-i mütemâyizenin ulâ sınıf-ı sânisine terfi'i hakkında belge.

معرضه بفرموده
 معلوم نامبری بفرموده اوزر مقدما قذله تا باریخ رول اسلام با تقدیم ایندیکم زمانه
 محولانده بر فانه استغنا ایمنج و اولوقت مستغای بکازم قریب الحوصل ایکنه حسب
 القدر موقوف اوله مامس ایدم محولانده بر مناسب فانه ظهوری ابرئیه ضد الله و ویا
 نغمده استغنا ایمنج هر زمانه فرصت بولعه یک قولای اولدیفه اهلله الی التمسج یک غرض
 فتمنده بر محول فانه ظهوری نصفه بر ایمنج قولدره اعصه سی حقنه اراره منه حضرت بارگاه
 شرفی بفرموده ایمنج ابروره اوله بر مناسب فانه ظهوری اوقاف همایونه نهارت
 علیه سی تصح فاین اوله صهی جرمه بویار عیانت و عا طقت آهضری بیورغ بیورغ
 استقام ایدم اولیای و همکاره اروزمانه ظاهره دره الاوکنده
 علیکم السلام
 عبد الرحمن شرف
 سدری

8. BOA, Ali Fuat Türkgeldi Evrâkı, 14/252: Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref Efendinin bir mektubu.

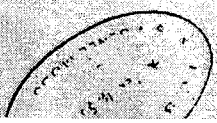
سید رشید علی احمدی نورانی کا خط

برجیاد فیضیہ حنفیہ تہذیبیہ ہونے سے قبل کہ وہ سید رشید علی احمدی نورانی کے ہاتھ سے لکھا گیا ہے اور اس پر
 ہوتا ہے اور شاہ محمد امجدی کی سند ہے اور اس پر طغیہ علیہ مومنین اور وہ نورانی کے ہاتھ سے لکھا گیا ہے اور اس پر طغیہ علیہ مومنین
 اخرج اولسج و اسجرا و تفسیر فی کتب الکاظمیہ و اسجرا و تفسیر فی کتب الکاظمیہ و اسجرا و تفسیر فی کتب الکاظمیہ و اسجرا و تفسیر فی کتب الکاظمیہ
 تفسیر صفحہ طیبہ سے ہے اور کوہہ الیٰں مرقومہ سزاوار عطا اولیٰ۔ موجودہ اسجرا فی الکاظمیہ مکتبہ الکاظمیہ اور وہ نورانی کے ہاتھ سے لکھا گیا ہے اور اس پر طغیہ علیہ مومنین
 فرمودہ ہے کہ باع اولسج و اسجرا و تفسیر فی کتب الکاظمیہ و اسجرا و تفسیر فی کتب الکاظمیہ و اسجرا و تفسیر فی کتب الکاظمیہ و اسجرا و تفسیر فی کتب الکاظمیہ
 کتابتہ فی الیٰں منظمہ و ہائیں منسختہ ہاں و شاہ محمد امجدی کی سند ہے اور اس پر طغیہ علیہ مومنین اور وہ نورانی کے ہاتھ سے لکھا گیا ہے اور اس پر طغیہ علیہ مومنین
 سلام سلامہ علیکم کتب سنہ ۱۳۱۲ھ لکھا گیا ہے اور وہ نورانی کے ہاتھ سے لکھا گیا ہے اور اس پر طغیہ علیہ مومنین اور وہ نورانی کے ہاتھ سے لکھا گیا ہے اور اس پر طغیہ علیہ مومنین
 منقذہ و غایبہ سزاوار عطا اولیٰ۔ موجودہ اسجرا فی الکاظمیہ مکتبہ الکاظمیہ اور وہ نورانی کے ہاتھ سے لکھا گیا ہے اور اس پر طغیہ علیہ مومنین
 و تدریج جلدیہ ہاں و شاہ محمد امجدی کی سند ہے اور اس پر طغیہ علیہ مومنین اور وہ نورانی کے ہاتھ سے لکھا گیا ہے اور اس پر طغیہ علیہ مومنین

ہائیں احمدی و خرم و شاہ محمد امجدی کی سند ہے اور اس پر طغیہ علیہ مومنین اور وہ نورانی کے ہاتھ سے لکھا گیا ہے اور اس پر طغیہ علیہ مومنین
 و شاہ محمد امجدی کی سند ہے اور اس پر طغیہ علیہ مومنین اور وہ نورانی کے ہاتھ سے لکھا گیا ہے اور اس پر طغیہ علیہ مومنین

ہاں و شاہ محمد امجدی کی سند ہے اور اس پر طغیہ علیہ مومنین اور وہ نورانی کے ہاتھ سے لکھا گیا ہے اور اس پر طغیہ علیہ مومنین
 و شاہ محمد امجدی کی سند ہے اور اس پر طغیہ علیہ مومنین اور وہ نورانی کے ہاتھ سے لکھا گیا ہے اور اس پر طغیہ علیہ مومنین

یا رسول اللہ صلی علیہ وسلم

10. BOA, Yıldız Mütenevvi Mâruzât Evrâkı, 108/109: Abdurrahman Şeref Efendinin 1312 yılında Mülkiye Mektebi'nde icrâ edilen tevzi-i mükafatta irâd buyurduğu nutku.

T. B. M. M. AZASININ
TERCÜMEHAL KAĞIDI ÖRNEĞİ

523
523

Adı ve Soyadı:	Abdurrahman Garaf Ef.	İlmî rütbesi	
Babasının ve Anasının adı	Abdullah Hakan Ef.	Mesleki ve işi-gücü	Mullîlik
Doğum yeri ve tarihi	İstanbul 1269	Yedek Subay ise Şubesi ve Sicil No. su	
Tahsili	Mektebi Sultanî	Evlü olup olmadığı, kaç çocuğu bulunduğu	
Bildiği diller		Seçimden evvelki iş durumu	Meclisî ayan üyesi
İhtisası		Memur olup olmadığı	Meclisî
Eserleri		Mebuslukları	İstanbul

1269 senesinde Mektebi Sultanîde ilmi tahsil ile şahdetname a ve mesleki talimîye dahil olarak vakıfî mülkiyeti idariyede tahî ve cöğ oluştum. 17 neme mektebi mülkiye idariyatında ve 14 sene kadar mektebi sult idariyatında ifayî hizmet ettim.

Meclisî ayanın teğakkilünde 1324 evakirinde mesliğe intihap ve t olundum. Biddefanî meclislerle vekâletlik memuriyetile bulundum. ve meclisî a lağvında ihtiyarî tahtî ettim.

6. Eylül 1335

Abdurrahman Garaf

11. Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki Özgeçmiş ile ilgili belge.

آفزه

قلم مخصوص مديريتى

اجرا و كيارى هيئتى رياستى

توركيه بويوك ملت مجلسى

قلم مخصوص مديريتى

عدد

۲

۲۱۸۵

ماده ۱ -

بويوك قون كاخمه عبدالحميد

رئسا مجلس اعلي اعطاسنده بوزر عبدالرحمن شريف

دواستغوفه بغير افضا احد ستم قطره

فيم حياته كسان راضيه بوندنه شريف

فردسه ما ستم قطعه ايتمه

ماده ۲ - استوفاونين اواننه مالى و كاتن

مأمور د -

۸

جواباً يازيلانچى اوانته : جواب اولدوغي حورانك تاليج ونومروسلك ادرسى دما اولدور .

13. Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından Abdurrahman Şeref Efendiye hizmet-i vataniye maaşı bağlanması ile ilgili belge

ÖZGEÇMİŞ

28.03.1976 tarihinde Reuthlingen'de (Almanya) doğdu. İlk öğrenimini İstanbul, Ali Haydar Günver İlkokulu'nda tamamladı. Ortaokulu İstanbul, Kazım Karabekir İlköğretim Okulu'nda, Liseyi İstanbul, Kocasinan Lisesi'nde bitirdi. 1993'te Necatibey Eğitim Fakültesi Coğrafya Öğretmenliği'nde başladığı üniversite hayatına, 1994 yılında kazandığı Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde devam etti. 1998 yılında aynı üniversiteden lisans diploması aldı. 4.11.1999 tarihinde Kırıkkale Üniversitesi Tarih Bölümü Yakınçağ Anabilim Dalı'na Araştırma Görevlisi olarak atandı. 2000 yılında, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalında Yüksek Lisans eğitimine başladı.

